Aydınlanmanın Diyalektiği

THEODOR W. ADORNO - MAX HORKHEIMER

KABALCI

MAX HORKHEIMER - THEODOR W. ADORNO

AYDINLANMANIN DİYALEKTİĞİ

Felsefi Fragmanlar

KABALCI YAYINCILIK: 62
Felsefe Dizisi: 11

Max Horkheimer - Theodor W. Adorno
Dialektik der Aufklärung, Philosophische Fragmente
© 1944 by Social Studies Association, Inc. New York;
S. Fischer Verlag GembH, Frankfurt Am Main, 1969
(ONK Ajans aracılığıyla)

Aydınlanmanın Diyalektiği
Felsefi Fragmanlar
© Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2014

Kabalcı Yayınevi Birinci Baskı: Mayıs 2010, İstanbul
Kabalcı Yayıncılık Birinci Baskı: Şubat 2014, İstanbul

Yayın Yönetmeni: Murat Ceyişakar
Çevirmenler: Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan

Kapak Tasarımı: Gökçen Yanlı

KABALCI YAYINCILIK REKLAMCILIK ORG. LTD. ŞTİ.
Abbasağa Mah. Yıldız Cad. Emek İş Hanı No: 51/1 Kat: 4
Beşiktaş 34353 İstanbul

Tel.: (0212) 236 6234-35 Faks: (0212) 236 6203
yayinevi@kabalci.com.tr www.kabalci.com.tr
internetten satış: www.kabalci.com.tr
Sertifika No. 21894

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)

Horkheimer, Max - Adorno, Theodor W.
Aydınlanmanın Diyalektiği, Felsefi Fragmanlar
1. Frankfurt Okulu

ISBN 978 605 5272 63 0

Baskı: Ertem Basım Yayın Dağıtım San. Ltd. Şti
Tel.: (0312) 284 18 14 www.ertem.com.tr info@ertem.com.tr
Eskişehir Yolu 40. km. Başkent Org. San. Böl. 22. Cad. No. 6
Malıköy-Sincan-Ankara - Sertifika No. 26886

MAX HORKHEIMER
THEODOR W. ADORNO

AYDINLANMANIN DİYALEKTİĞİ

Felsefi Fragmanlar

Çevirmenler
Nihat Ülner - Elif Öztarhan Karadoğan

KABALCI YAYINCILIK

Friedrich Pollock'a

BASKIYA HAZIRLAYANIN NOTU

Kitabın Türkçe çevirisinde yazarların notasyonuna aynen uyulmuş; yalnızca dipnotlarda genel kabul görmüş biçime uyulmuştur. Yazarların çevirilerini vermedikleri Almanca dışındaki dillerden sözcük ve ibarelerin Türkçeleri köşeli parantezle metin içinde verilmiş, açıklama gerektiren notlar için dipnot konmuş ve bunlar yn notuyla yazarlarınkinden ayrılmıştır. Okurun görmek isteyebileceğini düşündüğümüz kimi Almanca sözcükler de köşeli parantez için de verilmiştir. Eserin hiçbir baskısında yer verilmediği için biz de Türkçe baskıda dizin hazırlamadık. Bu arada *Geistig* sözcüğü kimi zaman zihinsel kimi zaman da tinsel olarak çevrildi.

Odysseia alıntılarında Azra Erhat - A. Kadir çevirisinden [*Odysseia*, Can Yayınları, 2008] yararlanılmış, ancak Almanca metne sadık kalmak amacıyla kimi küçük değişiklikler yapılmıştır.

Kitabın baskıya hazırlanması uzun ve meşakkatli oldu; emeği geçen Kenan Kalyon, Berna Yıldırım, Çiğdem Dürüşken ve Devrim Çetinkasap'a teşekkür ederiz.

İÇİNDEKİLER

Yeni Basıma Önsöz, 7
Önsöz, 10
AYDINLANMA KAVRAMI, 19
Arasöz I
ODYSSEUS YA DA MİTOS VE AYDINLANMA, 68
Arasöz II
JULIETTE YA DA AYDINLANMA VE AHLAK, 115
KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ
Kitlelerin Aldatılışı Olarak Aydınlanma, 162
ANTİSEMİTİZMİN ÖĞELERİ
Aydınlanmanın Sınırları, 223
NOTLAR VE TASLAKLAR, 274
Çok Bilgili Olmaya Karşı, 274 ● İki Dünya, 277 ● İdea'nın Egemenliğe Dönüşmesi, 278 ● Hayaletler Kuramı Üzerine, 282 ● Quand Même [Yine de], 285 ● Hayvan Psikolojisi, 287 ● Voltaire'e Övgü, 288 ● Sınıflandırma, 290 ● Çığ, 291 ● İletişim Yoluyla Tecrit, 293 ● Tarih Felsefesinin Eleştirisi Üzerine, 295● İnsanlığın Anıtları, 299 ● Bir Suçlu Kuramından, 300● Le Prix du Progrès [İlerlemenin Bedeli], 305 ● Yersiz Korku, 307 ● Bedene İlgi, 308 ● Kitle Toplumu, 314 ● Çelişkiler, 316 ● İşaretlenmiş, 320 ● Felsefe ve İşbölümü, 323 ● Düşünce, 326 ● İnsan ve Hayvan, 327 ● Propaganda, 340 ● Aptallığın Oluşumu Üzerine, 342 ●
KİTLE KÜLTÜRÜ ŞEMASI, 345

Yeni Basıma Önsöz

'Aydınlanmanın Diyalektiği' Querido Yayınevi tarafından 1947 yılında Amsterdam'da yayımlandı. Başlarda okurlar arasında yavaş da olsa artan bir ilgiyle karşılanan kitap uzun süredir tükenmiş bulunmakta. Yirmi yılı aşkın bir süre sonra kitabı tekrar yayımlamamızın nedeni yalnızca çeşitli çevrelerden gelen baskılar değil, aynı zamanda içerdiği düşüncelerin azımsanmayacak bir bölümünün güncelliğini koruması ve daha sonraki kuramsal çalışmalarımızı geniş ölçüde belirlemiş olmasıdır. Dışarıdan biri, hangimizin hangi cümleden ne ölçüde sorumlu olduğunu kolay kolay anlayamaz. Kitabın büyük bir bölümünü birlikte dikte ettik; 'Aydınlanmanın Diyalektiği' gücünü bu kitap için bir araya gelen iki entelektüel mizaç arasındaki gerilimden almaktadır.

Kitapta söylenenlerin tümünün değişmez olduğunu öne sürmüyoruz. Böyle bir sav, hakikati tarihsel hareketin karşısına değişmez bir öğe olarak çıkarmak yerine ona zamansal bir öz armağan eden kuramla bağdaşmazdı. Bu kitap Nasyonal Sosyalizmin saldığı terörün sonunun yaklaştığı günlerde yazıldı. Bununla birlikte kitabın birçok yerinde bulunan formülasyonlar bugünün gerçekliğine artık uymamaktadır. Yine de yönetilen dünyaya geçişe ilişkin değerlendirmelerimizde o zamanlar bile pek saf sayılmazdık.

Nesnel olarak birbiriyle çarpışmaya itilen devasa bloklara ayrılmış siyasi bölünme döneminde korku ve dehşet hüküm sürmeye devam etti. Üçüncü Dünya'daki çatışmalar ve totalitarizmin yeniden canlanan

gelişimi, 'Aydınlanmanın Diyalektiği'ne göre, bir zamanlar faşizmin olduğu gibi, arada bir gerçekleşen tarihi olaylar olmaktan çok uzaktır. İlerlemenin karşısında da durmayan eleştirel düşünce bugün, büyük tarihsel eğilimin karşısında güçsüzmüş gibi gözükseler de, özgürlük kalıntılarından ve gerçek insani eğilimlerden yana olmayı gerektiriyor.

Kitapta teşhis edilen bütünsel tümleşmeye doğru ilerleyen gelişme durmamış, kesintiye uğramıştır ve tehdit edici varlığını diktatörlükler ve savaşlar yardımıyla tamamlayacakmış gibi görünerek sürdürmektedir. Buna bağlı olarak aydınlanmanın pozitivizme, mevcut durumun mitoslaştırılmasına ve sonunda zekânın tin düşmanlığıyla özdeşleştirilmesine dönüşmesiyle ilgili öngörülerimiz doğruluklarını ezici bir şekilde kanıtlamıştır. Bizim tarih kavrayışımız tarihin üzerinde olduğu yanılsamasına kapılmıyor, ama pozitivist bir şekilde bilgi avına da çıkmıyor. Felsefe eleştirisi yapmak uğruna felsefenin kendisinden vazgeçmek istemiyor.

Kitabın yazıldığı Amerika'dan Almanya'ya dönerken, kuramsal ve pratik olarak burada çok şeyler yapabileceğimize inanıyorduk. O zamanlar ellinci, bugün ise yetmiş beşinci doğum gününe kitabımızı adadığımız Friedrich Pollock'la birlikte, 'Aydınlanmanın Diyalektiği'nde formüle edilmiş kavramları daha da ileri götürme gayesiyle Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nü düşüncelerimizde yeniden kurduk. Kuramımızı geliştirirken ve buna bağlı olarak ortak deneyimler edinirken Gretel Adorno, ilk basımdaki gibi, büyük bir anlayış ve duyarlıkla bizlere yardımcı oldu.

Yıllar önce yayımlanmış kitapların yeni basımlarında yapılması olağan değişiklikler konusunda oldukça tutumlu davrandık. Açıkça uygunsuz olan yerlerde bile yazdıklarımızı düzeltmek istemiyorduk. Metni baştan sona güncelleştirmek yeni bir kitap yazmakla aynı kapı-

ya çıkacaktı. Yönetilen dünyaya gidişatı her zaman olduğu gibi dolaylı olarak hızlandırmak yerine, özgürlüğü korumanın ve yaygınlaştırıp geliştirmenin bugün çok daha büyük bir önem taşıdığını sonraki yazılarımızda da ifade ettik. Burada öncelikle basım hatalarını ve benzer yanlışlıkları düzeltmekle yetindik. Bu tutumumuz kitabı bir belge haline getirdi; umarız fazlasına da hizmet eder.

Frankfurt am Main, Nisan 1969

MAX HORKHEIMER THEODOR W. ADORNO

Önsöz

İlk taslaklarını Friedrich Pollock'a adadığımız kitap üzerinde çalışmaya başladığımız zaman onu Pollock'un ellinci doğum gününe kadar bitirip sunmayı umuyorduk. Ancak işin içine girdikçe bu tasarıyla gücümüz arasındaki oransızlığı açıkça fark ettik. Aslında amacımız, insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlamaktan fazlası değildi. Mevcut bilince fazla güvendiğimiz için konuyla ilgili güçlükleri hafife aldık. Modern bilimsel çalışmalarda gerçekleştirilen büyük buluşların kuramsal eğitimde artan bir yozlaşmaya mal olduğunu yıllar önce görmüş olsak da, çalışmamızı özellikle uzmanlık alanlarına giren öğretilerin eleştirisi ya da sürdürülmesiyle sınırlayarak bilimsel çalışmaları izleyebileceğimize inandık. Yazılarımız hiç olmazsa konu yönünden geleneksel disiplinleri, sosyoloji, psikoloji ve epistemolojiyi izlemeliydi.

Ne ki, burada bir araya getirdiğimiz fragmanlar bu inancımızdan vazgeçmek zorunda kaldığımızı göstermektedir. Bilimsel mirasın özenle gözetilmesi ve sorgulanması –tam da pozitivist temizleyiciler tarafından yararsız süprüntüler olarak bir kenara atıldıkları noktada– bilginin momentini oluştururken, burjuva uygarlığının mevcut çöküş sürecinde yalnız bilimsel çalışmalar değil, bilimin anlamı da kuşkulu hale gelir. Aydınlanmanın –demirden faşistlerin iki yüzlülükle göklere çıkardığı ve her şeye uyum gösterebilen insanlık uzmanlarının hayata geçirdiği– durmaksızın kendisini tahrip etmesi düşünmeyi, zamanın ruhunun [Zeitgeist] getirdiği alışkanlıklar ve eğilimler karşısında kalan

son masumiyeti de kendisine yasaklamaya zorlamaktadır. Kamusallık, düşüncenin kaçınılmaz olarak metaya, dilin de onun övgüsüne dönüştüğü bir duruma ulaştıysa, böyle bir yozlaşmanın kaynaklarına doğru iz sürme çabaları da, bu çabaların dünya tarihine ilişkin sonuçları bütünüyle boş çıkmadan önce, halihazırdaki dilsel ve düşünsel taleplerin peşi sıra gitmeyi reddetmelidir.

Yalnızca bilimin farkında olmadan araçsallaştırılmasından doğan engeller söz konusu olsaydı, o zaman düşünme toplumsal sorunlar konusunda, en azından resmi bilimin karşısında yer alan akımlara tutunabilirdi. Ama onlar da bütün üretim süreci tarafından ele geçirilmiştir. Bu akımlar saldırdıkları ideolojiden daha az değişmemiştir. Onlar muzaffer düşünceyle aynı kaderi paylaşırlar. Eğer düşünme bile isteye eleştirel bir öğe olmaktan çıkıp, sırf bir araç olarak var olan düzenin hizmetine girerse, kendisine seçtiği olumlu olanı istemeden olumsuz ve yıkıcı bir şeye dönüştürür. Tam da kitapların ve insanların yakılması nedeniyle onsekizinci yüzyılda alçaklığın içine ölüm korkusu salan felsefe henüz Bonaparte zamanında alçaklığın safına geçmişti. Sonuçta Comte'un apolojetik [savunmacı] okulu uzlaşmaz Ansiklopedicilerin ardıllarının yerini gasp etmiş ve elini bu eli bir zamanlar geri çeviren herkese uzatmıştır. Eleştiriden olumlamaya doğru gerçekleşen bu başkalaşımlar kuramsal içeriği dokunmadan bırakmazlar; bu içeriğin hakikati buharlaşır. Motorize edilmiş tarih bugün elbette bu tür zihinsel gelişmelerin daha da ilerisinde seğirtmektedir ve başka kaygılar taşıyan resmi sözcüler güneş üzerindeki yerlerini[a] borçlu oldukları kuramı, henüz kendisini tam anlamıyla fahişeleştirmeden önce tasfiye etmektedir.

[a] "Güneş üzerindeki yerlerini" derken Wilhelm Almanya'sının emperyalist bir sloganından kinayeyle söz edilmektedir –yn.

Kendi suçu üzerine düşünürken düşünce, yalnız bilimsel ve gündelik dilin onaylayan kullanılışından değil, karşıt kavram dilinden de yoksun bırakıldığını anlar. Egemen düşünce akımlarıyla hemfikir olacak doğrultuda çaba göstermeyen hiçbir ifade biçimi kullanılamaz ve yıpranmış dilin kendiliğinden yerine getiremediği şeyler toplumsal mekanizmalar tarafından titizlikle telafi edilmektedir. Aşırı masraflardan duydukları endişe yüzünden sinema fabrikalarının kendi istekleriyle besledikleri sansürcülere karşılık gelen benzeş mercilere tüm alanlarda rastlanılır. Bir edebiyat metninin, yaratıcısının otomatik öngörüsüyle olmasa bile, yayınevinin içinde ve dışında okurlar, yayıncılar, tashihçiler, ghost writer'lardan [gölge yazar] oluşan bir ordu tarafından maruz bırakıldığı süreç titizlik bakımından sansürün her çeşidini gölgede bırakır. Bunların işlevlerini bütünüyle gereksiz hale getirmek, eğitim sisteminin tüm faydalı reformlara karşın tutkuyla ulaşmaya çalıştığı bir hedef gibi görünmektedir. Olguların saptanmasına ve olasılıkların hesaplanmasına kesin bir sınır konmaması durumunda, anlayan zihnin şarlatanlıklara ve batıl inançlara karşı fazla duyarlı kalacağı kanısı, şarlatanlıkların ve batıl inançların büyük bir istekle kabul görmesine yol açan çorak bir zemin hazırlamaktadır. Nasıl içki yasağı daha zehirli ürünlerin yaygınlaşmasına ortam yarattıysa, kuramsal imgelem gücünün engellenmesi de politik hezeyanlara yol açtı. İnsanlar her ne kadar bu hezeyanlara henüz kapılmasalar da gerek dışarıdan gelen gerekse kendi kendilerine telkin ettikleri sansür mekanizmaları yardımıyla direnme araçlarından yoksun bırakıldılar.

Çalışmalarımızda karşı karşıya kaldığımız ilk çıkmazın böylece araştırmamız gereken ilk konu olduğu görülüyordu: Aydınlanmanın kendi kendini tahrip edişi. Toplumda özgürlüğün aydınlatan düşünmeden ayrılamayacağına ilişkin –petitio principii'miz de [döngüsel u-

savurma yanılmı] buradan kaynaklanmakta– bir kuşkumuz yok. Ne ki, bu düşünce kavramının bugün her yerde gerçekleşen gerilemenin nüvesini en az somut tarihsel biçimler, iç içe geçtiği toplumsal kurumlar kadar barındırdığını aynı açıklıkla anladığımıza inanıyoruz. Aydınlanma bu geriye doğru gerçekleşen moment üzerine düşünümü üstlenmezse kendi kaderini de çizmiş olur. İlerlemenin yıkıcılığı üzerine düşünmek ilerlemenin düşmanlarına bırakıldığında, gözü kapalı biçimde pragmatikleştirilmiş düşünme ortadan kaldırarak aşan [Aufhebung] karakterini ve bu nedenle hakikatle olan ilişkisini kaybeder. Teknolojik bakımdan eğitilmiş kitlelerin akıl sır ermez bir şekilde her çeşit despotluğun büyüsüne kapılmaya hazır olmalarında, kendilerini tahrip eden ırkçı paranoyaya olan ilgilerinde, kavranılamayan tüm anlamsızlıklarda bugünkü kuramsal anlayışın zayıflığı açıkça görülmektedir.

Aydınlanmanın mitolojiye gerileyişinin nedenini, özellikle gerileme amacıyla icat edilmiş milliyetçi, pagan ve diğer modern mitolojilerde değil de, hakikat karşısında korkudan donup kalmış Aydınlanmanın kendinde aramak gerektiğini göstererek bu fragmanlarda böyle bir anlayışa katkıda bulunacağımıza inanıyoruz. Her iki kavram da yalnızca zihin tarihi açısından değil, gerçeklik açısından da anlaşılmalıdır. Nasıl Aydınlanma burjuva toplumunun gerçek hareketini bir bütün olarak onun bireylerde ve kurumlarda cisimleşmiş düşüncesi açısından ifade ediyorsa, hakikat de yalnızca akılsal bilinçlilik anlamına gelmez, aynı zamanda onun gerçeklikte aldığı biçim anlamına da gelir. Modern uygarlığın meşru oğlunun, bilim, iş dünyası ve politika içindeki egemen gelenekler sayesinde daha algılanmaları sırasında klişelere dönen olgulardan uzaklaşma korkusu, toplumsal sapmalar karşısında duyulan korkuyla tam olarak aynıdır. Aynı gelenekler bugün sana-

tın, edebiyatın ve felsefenin karşılamak zorunda olduğu dildeki ve düşüncedeki açıklık kavramını da tanımlarlar. Bu kavram, olguları ve egemen düşünce biçimlerini olumsuz olarak değerlendiren düşünceyi belirsiz bir laf kalabalığı diye, en çok da yabancı diye tabulaştırarak zihni hep daha derin bir körlük içine hapseder. Yıpranmış bir dilde yenilik öneren en içten reformcunun bile, duruma uydurulmuş kategoriler aygıtını ve onun ardındaki değersiz felsefeyi benimseyerek yıkmak istediği kurulu düzenin sultasına güç katması bu korkunç durumun bir parçasıdır. Sahte açıklık mitosun yalnızca yeni bir ifadesidir. Mitos her zaman hem karanlık hem de aydınlatıcıydı. Aşinalığı ve bağışıklığı sayesinde kendisini kavramların işleyişinden hep ayıragelmiştir.

İnsanın doğaya bugünkü bağımlılığı toplumsal ilerlemeden ayrı tutulamaz. İktisadi üretkenliğin artışı bir yandan adil bir dünya için gereken koşulları yaratırken, öte yandan teknik aygıta ve onun kontrolünü elinde tutan sosyal gruplara nüfusun geri kalanı üzerinde ölçüsüz bir üstünlük sağlamaktadır. Bireyler ekonomik erkler karşısında bütünüyle etkisizleştirilmekte. Bu güçler toplumun doğa üzerindeki egemenliğini akla hayale gelmez bir düzeye çıkarmakta. Birey kullandığı aygıtın önünde görünmez hale gelirken, geçimi bu aygıt tarafından hiç olmadığı kadar iyi bir şekilde karşılanır. Bu adil olmayan durumda kitlelerin acizlikleri ve onlara dağıtılan metaların niceliğiyle birlikte güdülebilirlikleri de artmaktadır. Alt katmanların yaşam standartlarının maddi yönden çarpıcı, sosyal yöndense acınacak düzeydeki yükselişi, anlama gücünün ikiyüzlü biçimde yayılmasına yansır. Anlama gücünün asıl isteği şeyleşmenin olumsuzlanmasıdır. O kültür metası haline getirildiği ve tüketim amacıyla insanlara teslim edildiği noktada eriyip gitmek zorundadır. Kesin bilgilerin ve allanıp pullan-

mış eğlencelerin selinde insanlar bir yandan akıllanırken diğer yandan aptallaşmaktalar.

Burada söz konusu olan, uygarlığın eleştirisini yapan Huxley, Jaspers, Ortaga y Gasset'nin düşündüğü gibi bir değer olarak kültür değil; eğer insanlar bütünüyle ihanete uğramak istemiyorlarsa Aydınlanmanın kendi üzerine düşünmesidir. Söz konusu olan, geçmişin olduğu gibi korunması değil, geçmişteki umutların gerçekleştirilmesidir. Oysa bugün geçmiş varlığını, geçmişin tahrip edilmesi olarak sürdürmekte. Ondokuzuncu yüzyıla kadar bir ayrıcalık olan saygıdeğer eğitim eğitimsizlerin artan acılarıyla ödendiyse, yirminci yüzyılda o hijyenik fabrika kültürel olan her şeyin dev bir potada eritilmesiyle satın alındı. Kültürün yok pahasına tamamen satılması ekonomik kazanımların karşıtlarına dönüştürülmesiyle gerçekleştirilmeseydi, belki de bu kültürün savunucularının inandığı kadar büyük bir bedel olmayacaktı.

Var olan ilişkiler içinde mutluluk metaları birer mutsuzluk öğesine dönüşürler. Nasıl bu metaların niceliği toplumsal öznenin yokluğundan dolayı geçmiş dönemdeki iç iktisadi bunalımlarda fazla-üretim diye bilinen sonucu verdiyse, bugün iktidar gruplarının toplumsal özne olarak tahta çıkmaları sayesinde uluslararası faşizm tehlikesini doğurmakta: ilerleme gerilemeye dönüşmekte. Hijyenik fabrikaların ve onlarla ilgili her şeyin, Volkswagen'in ve spor sarayının metafiziği ahmakça tasfiye etmesi önemsiz olabilir, ama tüm bunların toplumsal bütünün içinde metafiziğe dönüşmesi, arkasında gerçek felaketin ve korkunçlukların yığıldığı ideolojik bir perde haline gelmesi önemsiz değildir. İşte tüm bunlar kitabımızın bölümlerinin çıkış noktasını oluşturmakta.

İlk inceleme, sonraki yazıların kuramsal temeli, rasyonellik ile

toplumsal gerçekliğin iç içeliği gibi, bundan ayrı tutulamayacak olan doğa ve doğa üzerindeki egemenliğin iç içeliğini de anlamaya çabalamaktadır. Aydınlanmaya yapılan bu eleştiri, onu iç içe geçtiği kör egemenlikten kurtarmayı amaçlayan olumlu bir kavram oluşturmaya yöneliktir.

İlk incelemenin eleştirel kısmı kabaca iki sav üzerinde yoğunlaşmaktadır: Mit zaten Aydınlanmadır ve: Aydınlanma mitolojiye geri dönmektedir. Bu savlar iki arasözde özgül konular üzerinde geliştirilmiştir. Birinci arasöz, burjuva-batı uygarlığının ilk temsili tanıklarından biri olan Odysseia'da mitos ile Aydınlanmanın diyalektiğini izlemektedir. İncelemenin odak noktasında mitsel doğa ile aydınlanmış doğa egemenliği ayrımını olduğu kadar birliğini de açıkça gösteren kurban ve feragat kavramları yer almaktadır. İkinci arasöz Aydınlanmanın amansız tamamlayıcıları Kant, Sade ve Nietzsche'yi konu almaktadır. Bu bölüm, doğal olan her şeyin egemen özneye tabi kılınmasının, sonunda nasıl körü körüne nesnel ve körü körüne doğal olanın egemenliğinde doruğa ulaştığını göstermektedir. Bu eğilim burjuva düşünmesindeki tüm karşıtlıkları, özellikle ahlaki katılık ve mutlak ahlaksızlık arasındaki karşıtlıkları eşitlemektedir.

'Kültür Endüstrisi' bölümü Aydınlanmanın, asıl ifadesini film ve radyoda bulan ideolojiye gerileyişini göstermektedir. Aydınlanma burada her şeyden önce yapım ile yayın tekniği ve bunların etkisinin hesaplanmasından oluşur; kendine özgü içeriği gereği ideoloji, kendisini, var olanın ve erkin tekniği denetleyen putlaştırılmasında tüketir. Bu çelişki incelenirken Kültür Endüstrisi kendi isteyebileceğinden de ciddi biçimde ele alındı. Ama kendi ticari karakterine yaklaşımı, yumuşatılmış gerçeğe duyduğu inanç yalan için duyduğu sorumluluktan kendini uzaklaştırdığı bir mazarete dönüştüğü için, bizim çözümleme-

miz de bu endüstrinin ürünlerinde nesnel olarak bulunan estetik bir yapıya sahip olma ve bu yapıyla biçimlendirilmiş bir hakikat olma iddiası üzerine odaklanmaktadır. Bu iddianın geçersizliği temelinde toplumun sıkıntısını göstermektedir. Kültür Endüstrisi üzerine olan bu bölüm diğerlerine kıyasla daha fazla fragmanlı bir yapıdadır.

Sav biçimindeki 'Antisemitizmin Öğeleri' tartışması, aydınlanmış uygarlığın aslında barbarlığa döndüğüne değinmektedir. Kendini yok etmeye yönelik yalnızca düşünsel değil uygulamadaki eğilim de başından bu yana rasyonelliğe özgüdür; hiçbir biçimde yalnız bu eğilimin çıplak olarak öne çıktığı evreye özgü değildir. Bu anlamda Antisemitizmin felsefi tarihöncesinin taslağı hazırlanmıştır. 'İrrasyonelliği' egemen aklın özünden ve onun imgesine tekabül eden dünyadan türetilmiştir. 'Öğeler' doğrudan Felix Weil tarafından kurulan ve ayakta tutulan bir kuruluşun, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün ampirik çalışmalarıyla bağlantılıdır; bu kuruluş olmasaydı yalnız bizim çalışmalarımız değil, Alman göçmenlerin Hitler'e rağmen sürdürdükleri kuramsal çalışmaların büyük bir bölümü de gerçekleştirilemezdi. İlk üç savı, Frankfurt'taki ilk yıllardan bu yana bilimsel birçok soru üzerinde ortak çalışmalar yaptığımız Leo Löwenthal'le birlikte yazdık.

Son bölümde, kısmen önceki incelemelerdeki düşüncelere ait olup da orada kendine yer bulamayan, kısmen de gelecekteki çalışmaların karalandığı notlar ve taslaklar yayımlanmıştır. Bunların büyük bir çoğunluğu diyalektik bir antropolojiyle ilişkilidir.

Los Angeles, California, Mayıs 1944

Kitap, savaş sırasında tamamlanmış metin üzerinde yapılmış önemli bir değişiklik içermemektedir. Yalnızca "Antisemitizmin Öğeleri"nin son savı sonradan eklenmiştir.

Haziran 1947

MAX HORKHEIMER THEODOR W ADORNO

AYDINLANMA KAVRAMI

En geniş anlamda ilerlemeci bir düşünme olarak Aydınlanmanın öteden beri hedefi, insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur. Ne ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alametleriyle parlıyor. Aydınlanmanın tasarısı dünyanın büyüsünü bozmaktı. İstenen, söylenceleri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmaktı. "Deneyselci felsefenin babası"[1] Bacon bu felsefenin motiflerini daha önce derlemişti. "Önce kendilerinin bilmediklerini başkalarının bildiğine, sonra da onların bilmediklerini kendilerinin bildiğine inanan" gelenek takipçilerini hor görürdü Bacon: "Ama safdillik, kuşkuya karşı tahammülsüzlük, cüretkâr yanıtlar, bilgiyle böbürlenme, ters düşme endişesi, çıkar gütme, araştırmalarda gösterilen savsaklık, söz fetişizmi, açık yarı-doğrulara takılı kalma, bütün bunlar ve benzeri şeyler insan zihni ile şeylerin doğası arasındaki o hayırlı birleşmeyi yasaklayageldi ve bunun yerine zihni, boş kavramlar ve plansız deneylerle eşleştirdi. İnsan böylesine saygın bir birleşmenin meyvelerini ve ardından gelenleri kolaylıkla tahayyül edebilir. Kaba bir buluş olan matbaa, halihazırda çok da uzağımızda olmayan top, kısmen daha önceleri de bilinen pusula. Bu üç buluş ne değişikliklere yol açmadı ki: biri bilimde, diğeri savaşta ve üçüncüsü maliye, ticaret ve denizcilikte! Bence bunlar tamamen rastlantı eseri insanın ayağına takılan buluşlardı. Hiç kuşkusuz insanın üstünlüğü bilgiye dayanır. Bilgide, kralların hazineleriyle satın alamayacağı, iradeleriyle hükme-

[1] Voltaire, *Letters Philiosophiques* XII, Œuvres Complètes, Garnier, Paris, 1879, cilt XXII, s. 118.

demeyeceği, muhbir ve casuslarının ihbar edemeyeceği, kaynağı olan ülkelere denizci ve kâşiflerinin sefer düzenleyemeyeceği pek çok şey muhafaza edilir. Bugün doğaya yalnız düşüncede hükmediyoruz ve onun boyunduruğu altındayız; oysa buluşlarımızda kendimizi doğanın ellerine bırakırsak ona uygulamada da hükmedebiliriz."[2]

Bacon matematiğe yabancılığına karşın kendisinden sonra gelecek bilim anlayışının ne olacağını iyi kestirdi. Bacon'ın insanın anlama yetisi ile şeylerin doğası arasında tasarladığı mutlu birliktelik ataerkildir: Batıl inancı yenen anlama yetisi büyüsü bozulmuş doğaya hükmetmelidir. Erk olan bilgi ne mahlûkatın köleleştirilmesinde ne de dünyanın efendilerine itaatte engel tanır. Burjuva iktisadının fabrika ve savaş alanındaki tüm hedeflerinde olduğu gibi, kökenleri ne olursa olsun bütün girişimcilerin de emrine amadedir bu bilgi. İster kral ister tüccar soyundan gelsinler, bu girişimcilerin hepsi tekniği aynı dolaysızlıkla denetimleri altına alabilirler: Teknik birlikte gelişip serpildiği iktisadi sistem kadar demokratiktir ve bu bilginin özüdür. Bu bilgi kavramları, imgeleri ya da idrak etme mutluluğunu değil, yöntemleri ve başkalarının emeğini sömürmeyi, sermayeyi hedefler. Bacon'a göre bilginin hâlâ "muhafaza ettiği pek çok şey" aslında yalnızca birer araçtır: Bu durumda radyo daha incelikle tasarlanmış bir matbaa, bombardıman uçağı sahra topunun daha etkili bir biçimi, radar da daha güvenilir bir pusuladır. İnsanların doğadan öğrenmek istediği şey doğaya ve insanlara tümüyle egemen olmak üzere doğayı kullanabilmektir. Başka hiçbir şeyin hükmü yoktur. Aydınlanma, kendisine karşı acımasız bir tavırla öz-bilincinin son kalıntılarını bile ortadan kaldırdı. An-

[2] Bacon, "In Praise of Human Knowledge," *Miscellaneous Tracts upon Human Knowledge*, The Works of Francis Bacon, ed. Basil Montagu, Londra, 1825, cilt I, s. 254 vd.

cak böylesi bir düşünce söylencelerin gücünü kırabilecek kadar serttir. Olgusal zihniyetin bugünkü zaferi karşısında Bacon'ın adcı credo'su [amentü] bile metafiziklik zanrından kurtulamaz, filozofun skolastik felsefe için verdiği kibirlilik hükmüne maruz kalırdı. Erk ile bilgi eşanlamlıdır.[3] Luther için olduğu gibi Bacon için de bilginin verdiği kısır mutluluk edepsizdir. Bu mutluluk, insanların hakikat dedikleri doyuma değil, "icraat"a, yani etkili yönteme bağlıdır. "Bilimin gerçek amacı ve görevi," "akla uygun, eğlendirici, saygıdeğer ya da etkili söylevler veya birtakım kolay anlaşılır uslamlamalar [Argument]" değil, "icra etmek, çalışmak ve yaşamı daha donanımlı ve kolay hale getirecek önceden bilinmeyen ayrıntıları keşfetmektir."[4] Ne gizem olmalıdır ne de gizemin açıklığa kavuşmasına duyulan arzu.

Dünyanın büyüsünün bozulması animizmin yok edilmesi anlamına gelir. Ksenophanes bütün keyfilikleri ve kötü yanlarıyla, yaratıcıları olan insanlara benzedikleri için tanrıları alaya alır. Günümüz mantık bilimi de dilin damgalanmış sözlerini, tarafsız oyun fişleriyle değiştirilmesi yeğ tutulacak sahte sikkeler olarak ihbar eder. Dünya kaos, sentez de kurtuluş oluyor. Totem hayvanı, medyumların düşleri ve mutlak İdea arasında bir fark olmamalı. Modern bilime giden yolda insan anlamdan vazgeçiyor. Formül kavramın, kural ve olasılık da nedenin yerini alıyor. Neden, bilimsel eleştirinin kendini sınadığı son felsefi kavramdı; çünkü yaratıcı ilkenin sekülerleştirilmiş en son biçimi olarak eski idealardan yalnızca bu kavram hâlâ bilimsel eleştiriyle boy ölçüşebiliyordu. Töz ile niteliği, etkinlik ile maruz kalmayı, varlık ile var oluşu çağa uygun biçimde tanımlamak, Bacon'dan bu yana fel-

---

[3] Bkz. Bacon, *Novum Organum*, Works, cilt XIV, s. 31.

[4] Bacon, "Valerius Terminus, of the Interpretation of Nature," *Miscellaneous Tracts upon Human Knowledge*, Works, cilt I, s. 281.

sefenin kaygılarından biriydi, ama bilim bu tür kategoriler olmadan da iş görebiliyordu. Uzak geçmişe ait özlerin ve erklerin daha kendi zamanlarında bile birer anıtı haline gelen bu kategoriler, eski metafiziğin Idola Theatri'si [sahne idolü] olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. O eski zamanlarda yaşam ve ölüm söylencelerde yorumlanıyor, iç içe geçiyordu. Batı felsefesinin kendi ebedi doğa düzenini belirlemek için kullandığı kategoriler, bir zamanlar Oknos ile Persephone, Ariadne ile Nereus'un durdukları yerleri gösterirdi. Sokrates-öncesi evrenbilimde geçiş anı kayıt altına alınmıştır. Doğanın temel ögeleri sayılan nemlilik, bölünemez olan, hava ve ateş söylencesel düşünüşün ilk rasyonelleştirilmiş yazıya dökülmüş ifadeleridir. Nasıl, Nil kıyılarından Yunanlara gelen, suyla toprağın birleşmesinden doğmuş imgeler burada hilozoik [canlı-maddeci] ilkelere, öğelere dönüştüyse, söylencesel demonların yayılan çok-anlamlılığı da tinselleştirilip [vergeistigt] ontolojik özlerin saf biçimine dönüştü. Platon'un ideaları sayesinde Olympos'un ataerkil tanrıları bile sonunda felsefi logos tarafından kuşatıldı. Ne ki Aydınlanma, metafiziğin Platoncu ile Aristotelesçi mirasındaki eski erkleri teşhis edip, batıl inanç diye tümellerin hakikat iddialarının üstüne gitti. Aydınlanma, insanların büyü ritüellerinde kullandıkları suretleri yardımıyla doğayı etkilemeyi umdukları demonlardan duyulan korkuyu genel kavramların yetkesinde gördüğünü sanıyordu. Bundan böyle maddeye; egemen ve içkin güçlerin, saklı özelliklerin yanılsamaları olmaksızın hükmedilmeliydi. Aydınlanmaya göre hesaplanabilirlik ve yararlılık ölçütüne uymayan her şey kuşkuludur. Aydınlanma bir kez dış baskılardan kurtulup gelişme olanağı buldu mu, dur durak bilmez. Aydınlanmanın insan haklarına ilişkin fikirlerinin başına gelenler eski tümellerin başına gelenlerden farklı değildir. Kar-

şılaştığı her zihinsel direniş Aydınlanmanın gücünü artırır yalnızca.[5] Bu onun söylencelerde bile kendini görüp tanımasından ileri gelir. Aydınlanma karşısındaki direniş hangi söylenceye başvurursa vursun, bu söylenceler beklenenin tersine uslamlamaya dönüşerek Aydınlanmayı suçladıkları ayrıştırıcı rasyonelliğin tarafını tutarlar. Aydınlanma totaliterdir.

Aydınlanma, söylencenin temelini öteden beri insanbiçimcilikte, öznel olanların doğaya yansıtılmasında aramıştır.[6] Doğaüstünü, ruhları ve demonları doğal olandan korkan insanların yansımaları olarak görmüştür. Aydınlanmaya göre, söylencesel karakterlerin pek çoğu ortak bir paydada toplanıp özneye indirgenebilirler. Oidipus'un Sfenks'in bilmecesine verdiği "İnsan!" yanıtı, bu ister nesnel bir anlam olsun, ister bir düzenin anahatları, şer güçlerden duyulan korku veya gözler önündeki kurtuluş umudu olsun, Aydınlanmanın şablon bir malûmatı olarak hiçbir fark gözetmeksizin her yerde yinelenip durur. Aydınlanma başlangıcından bu yana yalnızca birlik çerçevesinde kavranabilen olayları ya da varlıkları dikkate alır. İdeali bütün her şeyin çıktığı ve her bir şeyin izinden gittiği bir sistemdir. Aydınlanmanın rasyonelist ve ampirik çeşitlemeleri bu sistem içinde birbirinden farklı değildir. Farklı okullar belitleri farklı tarzlarda yorumlasalar da, birlikçi biliminin yapısı hep aynıdır. Leibniz'in Mathesis universalis'i [evrensel bilgi] süreksizlik fikrine ne kadar karşıysa, değişik araştırma alanlarına ilişkin ortaya koyduğu çoğulcu yaklaşıma rağmen, Bacon'ın

---

[5] Bkz. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* [*Tinin Görüngübilimi*], Werke, cilt II, s. 410 vd.

[6] Ksenophanes, Montaigne, Hume, Feuerbach ve Salomon Reinach bu konuda aynı şeyi söylerler. Reinach için bkz. *Orpheus*, Fransızcadan çev. F. Simmons, Londra ve New York, 1909, s. 6 vd.

una scientia universalis[7] [tümel bir bilim] koyutu da aralarında bağlantı kurulamayan şeylere o kadar karşıdır. Biçimlerin çokluğu konum ve düzenlenişlere, tarih olguya, nesneler de maddeye indirgenir. Bacon'a göre en yüce ilkeler ile gözleme dayalı önermeler arasında, genelgeçerliğin basamakları yoluyla kurulan açık seçik mantıksal bir bağ olmalıdır. De Maistre, Bacon'ı "une idole d'échelle"e[8] [merdiven putu] bağlanmış diye alaya alır. Biçimsel mantık büyük bir birleştirme okuluydu. Aydınlanmacılara dünyanın hesaplanabilirliğine ilişkin hazır bir şema sunuyordu. Platon'un son yazılarında görülen idealar ile sayıların söylenceleştirilerek eşitlenmesi her türden söylenceden arındırma özlemini dile getirir: Sayı Aydınlanmanın kanonu olmuştur. Aynı eşitlemeler burjuva adaleti ve meta değiş tokuşuna da hükmeder. "Eşit olmayanla eşit olan toplanırsa ortaya eşitsizlik çıkar kuralı, matematiğin olduğu kadar adaletin de temel ilkelerinden değil midir? Karşılıklı ve eşitleyici adaletle geometrik ve aritmetik oran arasında gerçek bir örtüşme yok mudur?"[9] Burjuva toplumu eşdeğerliliğin egemenliği altındadır. Eşdeğerlilik birbirinden farklı şeyleri soyut niceliklere indirgeyerek kıyaslanabilir hale getirir. Aydınlanma açısından sayılara, nihai olarak bir'e bağlanamayan her şey yanılsamadır. Modern pozitivizm de bu kurala uymayan her şeyi edebiyat diye bir kenara iter. Parmenides'ten Russell'a ortak parola birliktir. Tanrıların ve niteliklerin yok edilmesi konusunda ısrar edilir.

Ne ki Aydınlanmaya kurban edilen söylenceler onun kendi ürünüydü zaten. Olan bitene ilişkin bilimsel hesaplar, söylencelerdeki dü-

---

7 Bacon, *De augmentis scientiarum*, Works, cilt VIII, s. 152.

8 *Les Soirées de Saint-Pétersbourg*, 5ième entretien, Œuvres Complètes, Lyon, 1891, cilt IV, s. 256.

9 Bacon, *Advancement of Learning*, Works, cilt II, s. 126.

şüncenin olan bitene ilişkin bir zamanlar yaptığı hesabı geçersiz kıldı. Söylence hem bildirmek, adlandırmak, kökeni açığa vurmak; ama hem de anlatmak, kaydetmek, açıklamak istedi. Söylencelerin toplanıp kayda geçirilmeleri bu eğilimi daha da kuvvetlendirdi. Kısa zamanda anlatıdan öğretiye dönüştüler. Her ritüel, büyüyle etkilenecek belirli bir sürece ve bu sırada olan bitene ilişkin bir temsil içerir. Ritüelin bu kuramsal öğesi en eski halk destanlarında bağımsız hale geldi. Tragedya yazarlarının buldukları haliyle söylenceler, Bacon'ın hedef sayıp göklere çıkarttığı disiplin ve erkin damgasını zaten taşıyordu. Yerel ruhların ve demonların yerini cennet ve hiyerarşisi, büyücü ile kavmin büyü uygulamalarının yerini ise iyice derecelendirilmiş bir adak sistemi ve özgür olmayan insanların emir altındaki emekleri aldı. Olympos'un tanrıları öğelerle dolaysızca özdeş değildirler artık – onlara işaret ederler. Homeros'ta Zeus gündüz göğünün hâkimidir; Apollon güneşi yönetir; Helios ile Eos ise zaten alegori alanına girerler. Tanrılar maddenin en mükemmel örneği olarak maddeden ayrılırlar. Böylece varlık –felsefenin ilerlemesiyle monada dönüşüp salt bir referans noktası haline gelerek daralan– logos ile dışarıdaki tüm şeylerin ve mahlûkatın yığını olarak ikiye ayrılır. İnsanın kendi var oluşu ile gerçeklik arasındaki bu tek ayrım diğer tüm ayrımları yutar. Farklılıklara aldırış etmeden dünya olduğu gibi insana kul köle edilir. Bu konuda Yahudilerin yaratılış anlatısı ile Olympos dini söz birliği eder:

denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun."[10] "Ey Zeus, Zeus Baba, göklerin hâkimi sensin. İnsanların davranışlarını, iyiliklerini ve kötülüklerini olduğu gibi görürsün sen; üstelik mahlûkatın kibrini de.

[10] Tekvin 1:26.

Doğruluk senin içinde var."[11] "Öyle ki kimileri kefaretini hemen, kimileri de sonradan öder. Kaçıp tanrıların gazabından kurtulan olsa bile sonunda hüküm yine de yerine getirilecektir ve işlenen suçun cezasını masum kimseler, mücrimin çocukları ya da soyundan bir başka nesil çekecektir."[12] Tanrılar karşısında ancak onlara tamamıyla boyun eğenler hayatta kalır. Öznenin uyanışı, erkin tüm ilişkilerin temel ilkesi olarak tanınması pahasına elde edilir. En eski Homeros eleştirisinden bu yana aklın şaşmadan işaret ettiği gibi, bu türden bir aklın birliği karşısında Tanrı ile insan arasındaki ayrım hükümsüz kalır. Doğanın egemen güçleri olarak yaratıcı Tanrı ile düzenleyici tin birbirine benzer. İnsanın Tanrı'nın sureti olduğu düşüncesi, onun varoluş üzerindeki egemenliğinde, efendinin bakışında, buyuruculuğunda yatar.

Söylence aydınlanmaya, doğa da salt nesnelliğe dönüşür. İnsanlar erklerinin artmasının bedelini, bu erki uyguladıkları nesnelere yabancılaşmakla öderler. Aydınlanmanın nesnelere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumuyla aynıdır. Diktatör insanları güdümleyebildiği ölçüde tanır. Bilim adamı da nesneleri, onları yapabildiği ölçüde tanır. Böylece nesneler "kendileri için" var olmaktan çıkar, "bilim adamı için" var olurlar. Bu dönüşüm sırasında nesnelerin özü her defasında aynı biçimde, yani egemenliğin dayanağı olarak ortaya çıkar. Doğanın birliğini bu özdeşlik oluşturur. Büyü yakarışları ne doğanın ne de öznenin birliğini kabul ediyordu. Şamanların ayinleri cisimlere ya da örneklere [Exemplar] değil, dışarıdaki rüzgâra, yağmura, yılana ya da hastanın içindeki demona yönelikti. Büyünün işlemesini sağlayan belirli tek bir ruh yoktu. Büyüdeki ruh, ruhlara benzesin diye yapılan

[11] Arkhilokhos, fragman 87; aktaran Deussen, *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, Leipzig, 1911, cilt II, bölüm 1, s. 18.

[12] Solon, fragman 13.25 vd, aktaran Deussen, s. 20.

kült maskeleri gibi değişip dururdu. Büyü kanlı hakikat-olmayandır [Unwahrheit]; ama egemenlik büyünün içinde kendisini saf hakikate dönüştürmesi sayesinde henüz yadsınmamıştır; büyü kendisine tabi kıldığı dünyanın zemini olarak edimde bulunur. Büyücü kendisini demonlara benzetir. Onları korkutmak için ürkütücü, yatıştırmak için dostça davranır. Büyücünün görevi yinelemedir; buna rağmen o kendini, uygar insanın yaptığı gibi, gösterişsiz av sahalarını bağdaşık bir evrene, av olanaklarının mükemmel örneğine daraltan görünmez bir erkin sureti ilan etmemiştir henüz. İnsan benliğin [Selbst] özdeşliğini ancak bu türden bir surete bürünürse elde edebilir. Bu benlik başkalarıyla özdeşleştiğinde kendini kaybetmez; tam tersine nüfuz edilemez bir maske olarak kendisinin temelli sahibi olur. Niteliklerin bolluğu, zihnin özdeşliğine ve bu özdeşliğin bağlılaşığı olan doğanın birliğine mağlup olur. Niteliksizleştirilmiş doğa salt düzenlemenin kaotik malzemesine; her şeye kadir benlik de salt sahip olmaya, soyut özdeşliğe dönüşür. Büyüde belirli bir temsil edilebilirlik bulunur. Düşmanın mızrağına, saçının teline ya da adına yapılan her şeyin olduğu gibi o kişinin de başına geleceğine inanılır. Tanrının yerine kurbanlık hayvan boğazlanır. Kurban ayinindeki bu yer değiştirme gidimli mantığa doğru atılmış bir adıma işaret eder. Kız çocuk için kurban edilen maralın, ilk doğan erkek çocuk için kurban edilen kuzunun kendine özgü nitelikleri olsa da, bu kurbanlar insanlara daha o zaman tür kavramını tanıtıyordu. Kurbanlar örneğin kendi içindeki keyfiliğini sergiliyordu. Ama kurbanın hic et nunc [burada ve şimdi] olmasından kaynaklanan kutsallığı, seçilen kurbana temsili bir nitelik kazandıran biricikliği onu türünden tamamen ayırır ve başka bir şeyle değiştirilmiş olmasına rağmen değiştirilemez kılar. Bilim işte buna son verir. Bilimde belirli bir temsil edilebilirlik yoktur: kurbanlık hayvanlar gibi Tan-

ri'ya da kesinlikle yer yoktur. Temsil edilebilirlik evrensel bir işlevselliğe dönüşür. Atom temsili olarak değil, maddenin numunesi olarak parçalanır ve tavşan temsili olarak değil, görmezden gelinen salt bir örnek olarak laboratuarın çileli yollarından geçer. İşlevsel bilimdeki ayrımlar her şeyin aynı madde tarafından yutulmasına olanak verecek ölçüde akışkan olduğu için, bilimsel nesne taşlaşır. Bunun yanında bir zamanların katı ritülleri esnekmiş gibi görünür; çünkü ritüelde bir şey başka bir şeyin yerine konabilir. Büyü dünyası, izleri dilde bile yitip gitmiş ayrımları koruyordu.[13] Anlamlandıran özne ile anlamsız nesne ve rasyonel anlam ile onun rastlantısal taşıyıcısı arasındaki tek boyutlu ilişki, varolanlar arasındaki bağların çok katmanlılığını unutturur. Büyü aşamasında düşler ve imgeler nesnenin yalnızca göstergesi değildi; aynı zamanda benzerlik ve ad yoluyla nesneye bağlanıyordu. Burada söz konusu olan yönelim değil, akrabalık ilişkileridir. Bilim gibi büyü de amaç güder; ama amaçlarına, nesneyle arasına gitgide artan bir mesafe koyarak değil, mimesis yoluyla erişmeye çalışır. Büyünün temeli, ilkel insanın kendisini nevrozlu hastalar gibi suçladığı "düşüncenin kadiri mutlaklığı" olamaz. Düşünce ile gerçekliğin birbirinden radikal biçimde ayrılmadığı yerde, "gerçeklik karşısında ruhsal süreçlerin ağırlığını abartmak"[14] mümkün değildir. Freud'un anakronist bir biçimde büyüye mal ettiği "dünyaya hükmetme olasılığına duyulan sarsılmaz güven,"[15] daha kurnaz olan bilim sayesinde ancak gerçekçi bir dünya egemenliğine tekabül eder. Her şeyi kapsayan endüstriyel tekniğin yardımıyla büyücü-hekimin mekâna bağlı uygulamalarının

[13] Örneğin bkz. Robert H. Lowie, *An Introduction to Cultural Anthropology*, New York, 1940, s. 344 vd.

[14] Bkz. Freud, *Totem und Tabu*, Gesammelte Werke, cilt XI, s. 106 vd.

[15] *Totem und Tabu*, s. 110.

mekânından koparılması öncelikle düşüncenin nesnelerden bağımsız bir niteliğe kavuşmasıyla mümkündür, tıpkı Ben'in [Ich] gerçekliğe uyarlanışında olduğu gibi.

Hakikat talebiyle daha eski söylencesel inançları, yani halk dinini bastıran dilsel bir bütünsellik olarak ataerkil güneş mitosunun kendisi de felsefi bütünsellikle aynı düzeyde boy ölçüşebilecek bir Aydınlanmadır. Ama şimdi bunun bedelini ödemektedir. Bitimsiz Aydınlanma sürecini mitolojinin kendisi devreye sokmuştur. Bu süreçte her bir belirli kuramsal görüş; zihin, hakikat, hatta Aydınlanmanın kavramları bile animist bir büyü haline gelene kadar, sadece inanç oldukları söylenerek her defasında kaçınılmaz bir zorunlulukla yıkıcı eleştiriye uğratılırlar. Söylencelerdeki kahramanlar kâhinlerin sözlerinde mantıksal bir vargı olarak beliren kaçınılmaz zorunluluk ilkesine göre felâkete sürüklenirler. Aynı ilke biçimsel mantığın katılığına bürünmüş halde Batı felsefesinin her rasyonelist sistemine hâkimdir. Tanrıların hiyerarşisinden putların süregen alacakaranlığına kadar adaletsizliğe duyulan öfkeyi özdeş içerik olarak aktaran sistemler silsilesinde de yine aynı ilke hüküm sürer. Nasıl söylenceler Aydınlanmayı tamamladıysa, Aydınlanma da attığı her adımla mitolojiye daha çok gömülür. Aydınlanma söylenceleri yıkmak için tüm malzemesini söylencelerden alır; bu şekilde yargılayan konumunda söylencesel büyünün etkisi altına girer. Yazgı ve misilleme sürecinden ona misillemede bulunarak uzaklaşmak ister. Söylencelerde olan biten her şey olup bitmiş olmanın kefaretini ödemek zorundadır. Aynı şey Aydınlanmada da sürer: Olgular ortaya çıkar çıkmaz hükümsüz kılınır. İnsanlar yinelenen varoluşla özdeşleşmeyi yineleyerek var oluşun erkinden kurtulmayı umuyorlardı. Ama etkiyle tepkinin eşitliğine ilişkin öğreti, bu yanılsamayı bir kenara bıraktıktan çok sonra bile yinelemenin varoluş üzerindeki

erkini savunuyordu. Ne ki büyünün yarattığı yanılsama dağıldıkça yineleme, düzenlilik başlığı altında giderek daha da insafsızlaşan bir döngüye hapseder insanı. İnsan, bu döngünün doğa kanunu olarak somutlaştırılmasıyla kendisini özgür özne olarak güvende sanır. Aydınlanmanın söylencesel imgelem gücüne karşı savunduğu, olup biteni birer yineleme olarak açıklayan içkinlik ilkesi aslında tam da mitosun ilkesidir. Anlamsız oyunun tüm hamleleri gerçekleştirildiği, tüm büyük düşünceler düşünüldüğü, olası tüm keşifler önceden tasarlanabildiği ve insanlar hayatta kalmayı uyum sağlayarak başardıklarını kesin olarak belirledikleri için; yavan bilgelik güneşin altında yeni bir şeyin olamayacağını söyler. Ancak bu yavan bilgelik bir kenara attığı fantastik olanı yeniden üretir; bu, varolanı misilleme yoluyla durmaksızın tekrar var eden yazgının kabulüdür. Farklı olanlar aynı kılınır. Eleştiriye dayanarak olası deneyimlerin sınırlarını çizen hüküm budur işte. Her şeyin her şeyle özdeş olmasının bedeli hiçbir şeyin kendiyle özdeş olamamasıyla ödenir. Aydınlanma eski eşitsizliğin adaletsizliğini, yani toprak beyliğinin dolaysız tahakkümünü sona erdirse de; bu adaletsizliği evrensel dolayım aracılığıyla, başka bir deyişle her türden var olanı her türden var olanla ilintilendirerek ebedileştirir. Kierkegaard'ın kendi Protestan etiğinde övündüğü, Herakles efsanelerinde söylencesel tahakkümün ilksel imgelerinden biri olarak geçen şey böylece Aydınlanma tarafından gerçekleştirilmiş olur: Ölçüye vurulamaz olan her şey kesilip atılır. Nitelikler düşüncede çözünmekle kalmaz, insanlar gerçek bir konformizme zorlanır. Takas yapanlar pazarın soya sopa kayıtsız kalmakla gösterdiği lütfun bedelini, pazarda satın alınabilen metaların üretimine ilişkin doğuştan sahip oldukları olanakların taklit edilmesine göz yumarak öderler. İnsanlara benlikleri tümüyle özgün ve herkesinkinden farklı bir benlik olarak

armağan edilir ki, herkesinkiyle aynı olması iyice sağlama alınabilsin. Ama bu özgün benlikler asla bütünüyle yok edilemediği için, Aydınlanma, liberalizm dönemi dahil olmak üzere, sosyal cebre hep yakınlık duydu. Güdümlü kolektifin birliği tüm bireylerin yadsınması üzerine kuruludur. Bu birlik insanları bireye dönüştürmeyi hedefleyen bir toplumu sanki alaya alır. Kuşkusuz Hitler Gençliği örgütünde adı geçen sürü [Horde], eski barbarlığa geri dönüş değil, baskıcı eşitliğin zaferidir: Hak eşitliğinin eşitlerin haksızlık etmesine dönüşmesidir. Faşistlerin sahte mitosu geçmiş çağların gerçek söylencesi olarak böyle ortaya çıkar; ama bir farkla: Gerçek söylence misillemeyi bilir, faşistlerin sahte mitosu ise kurbanlarına misillemede bulunduğunun farkında değildir. Doğanın dayatmasını onu alt ederek kırmayı amaçlayan her girişim onun hükmü altına daha çok girerek tahakkümüne maruz kalır. Avrupa uygarlığının izlediği yol budur işte. Aydınlanmanın aracı olan soyutlama, nesnelerine, kavramını yeryüzünden sildiği yazgı gibi davranır: Onları tasfiye eder. Aydınlanma sayesinde özgürleştirilen insanlar sonunda, doğadaki her şeyi yinelenebilir kılan soyutlamanın ve bu soyutlamanın hazırladığı endüstrinin düzleştirip eşitleyen egemenliği altında, Hegel'in Aydınlanmanın bir sonucu olarak nitelendirdiği "düzenli birlikler" [Trupp] [16] haline geldiler.

Soyutlamanın önkoşulunun, yani özne ile nesne arasındaki mesafenin temelinde, efendinin hükmedilenler aracılığıyla kazandığı şeylerle arada yatan mesafe vardır. Homeros'un ezgileri ve Rigveda ilahileri, savaşçı efendi halkların yenik düşen yerli kitlelerin üzerine yerleştiği bir çağdan, toprak beyliği ve korunaklı yerleşimler döneminden gelir.[17] Tanrılar arasında en yüce tanrı bu medeni dünyada ortaya çıktı.

[16] *Phänomenologie des Geistes* [*Tinin Görüngübilimi*], s. 424.

[17] Bkz. W Kirfel, *Geschichte Indiens, Propyläenweltgeschichte* içinde, cilt III, s.

Bu toplumun silah taşıyan soylularının başı olan kral boyunduruğu altına aldığı insanları toprağa bağlar; bu arada hekim, kâhin, zanaatkâr ve tüccar da dolaşımın sürmesini sağlar. Göçebeliğin sona ermesiyle birlikte sabit mülkiyete dayalı bir toplumsal düzen kurulmuştur. Bu noktada egemenlik ve emek birbirinden ayrılır. Odysseus gibi bir mülk sahibi, "sığır, koyun ve domuz çobanlarıyla hizmetkârlardan oluşan kalabalık ve özenle sınıflandırılmış bir maiyeti yönetir uzaktan. Akşam, sarayından toprağın nasıl da binlerce ateşle aydınlatıldığını gördüğünde huzur içinde uyuyabilir; çünkü sadık hizmetkârlarının, vahşi hayvanların yaklaşmasını önlemek ve hırsızları kovmak üzere nöbet tutmakta olduklarını bilir."[18] Gidimli mantığın geliştirdiği haliyle düşüncelerin genelgeçerliği ya da başka bir deyişle kavramlar âlemindeki egemenlik, gerçeklikteki egemenlik temeli üzerinde yükselir. Büyüden kalan mirasın, yani eski bulanık tasavvurların çözülmesiyle kavramsal birlik, emirle düzenlenmiş ve özgür olanlar tarafından belirlenmiş bir yaşam tarzının kendini açığa çıkarmasına yardımcı olur. Düzeni ve boyun eğmeyi dünyayı boyunduruğu altına alırken öğrenen benlik, kısa sürede hakikat ile düzenleyici düşünceyi tümüyle bir tutar hale gelmiştir. Düzenleyici düşünmenin katı ayrımları olmadan hakikat varlığını koruyamazdı. Benlik, mimesise dayanan büyüyle birlikte nesnesini tam olarak kavrayan bilgiyi de tabulaştırdı. Benliğin nefreti, üstesinden gelinen geçmişin ve onun düşsel mutluluğunun simgesine yönelikti. Yerli kavimlerin khtonik [yeraltı] tanrıları cehenneme yollanırken, İndra ve Zeus'un güneş ve ışık dinleri sayesinde dünya bir cehenneme dönüştü.

---

261 vd; ve G. Glotz, *Histoire Grecque*, cilt I, *Histoire Ancienne* içinde, Paris, 1938, s. 137 vd.

[18] Glotz, *a.g.e.*, s. 140.

Ne ki cennet ile cehennem birbirine bağlıydı. Nasıl birbirini dışlamayan kültlerde Zeus hem bir yeraltı tanrısının hem de bir ışık tanrısının adıysa[19] ve nasıl Olympos tanrıları khtonik dünyanın tanrılarıyla her türden ilişkiyi sürdürüyorsa, iyi ve kötü güçler, selamet ile felaket arasında da belirgin bir ayrım yoktu. Oluş ile yok oluş, ölüm ile dirim, yaz ile kış gibi birbirlerine kenetlenmişlerdi. İnsanlığın bilinen en erken aşamalarında mana[a] adıyla kutsallaştırılan dini ilkenin bulanık bölünmezliği Yunan dininin parıltılı dünyasında yaşamaya devam etti. Deneyimin sınırlarını aşan ve nesnelerin bildik var oluşu dışında kalan bilinmeyen ve yabancı her şey asal ve ayrımlaşmamıştır. Bu durumda ilkel insanın doğaüstü olarak yaşadığı her şey, maddi tözün karşıtı olarak tinsel bir töz değil, tek bir parça karşısında doğanın karmaşıklığıdır. Bilinmeyen yaşanırken atılan dehşet çığlığı bilinmeyenin adı olur. Bu ad bilinen karşısında bilinmeyenin aşkınlığını sabitler, böylece ürperiş de kutsallık olarak sabitleştirilmiş olur. Doğanın hem söyleni hem de bilimi olanaklı kılan görünüş-öz, etki-güç ikiliği insanın korkusundan kaynaklanır; bu korkunun ifadesi korkunun açıklaması olur. Burada söz konusu olan, psikolojizmin sanmamızı istediği gibi, ruhun doğaya yerleştirilmesi değildir; mana, yani devindirici tin bir yansıma değil, doğanın sahip olduğu gerçek üstünlüğün vahşilerin zayıf ruhlarındaki yankısıdır. Canlı-cansız ayrımı ve belirli yerlerin demonlarla tanrılara mal edilmesi bu animizm-öncesi dönemden kaynaklanır. Özne-nesne ayrımının temelleri bile bu dönemde atılır. Bir ağaç artık yalnızca bir ağaç olarak değil de, başka bir şeye tanıklık

---

[19] Bkz. Kurt Eckermann, *Jahrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie*, Halle, 1845, cilt I, s. 241, ve O. Kern, *Die Religion der Griechen*, Berlin, 1926, cilt I, s. 181 vd.

[a] Polinezya ve Melanezya'da bir tür doğaüstü güç –yn.

eden bir şey, mana'nın mekânı olarak görülmeye başladığında, dil ortaya çıkan çelişkiyi ifade eder. Bu durumda bir şey aynı anda hem kendisi hem de kendisinden başka bir şeydir; kendisiyle hem özdeştir hem değildir.[20] Tanrı sayesinde dil bir totoloji olmaktan çıkıp dil haline gelir. Sık sık kapsadıklarının ayırt edici birliği olarak tanımlanan kavram, aslında başından beri diyalektik düşüncenin ürünüydü. Bu düşünceye göre her şey yalnızca olmadığı şey olarak her zaman ne ise o olur. Bu, kavram ile şeyi birbirinden ayıran nesnelleştirici belirlenimin ilksel biçimiydi. Bu diyalektik belirlenim Homeros'un destanında oldukça gelişkin durumdaydı ve modern pozitivist bilimle daha da ilerledi. Ne ki bu diyalektik, aslında ikililik veya dehşetin kendisinin totolojisi olan dehşet çığlığından güç aldığı sürece etkisizdir. Ad diye taşlaşmış insan sesleri taşıyan tanrılar insanı saran ürkütüyü gideremezler. Bilinmeyen bir şey kalmadığında insan ürkütüden kurtulacağını sanır. Mitosun cansızı canlı yerine koyması gibi, canlıyı cansız yerine koyan Aydınlanmanın ya da söylenceden arındırmanın yolunu belirleyen budur. Aydınlanma kök salmış söylencesel korkudur. Pozitivizmin son ürünü olan saf içkinlik, deyim yerindeyse evrensel bir tabudan başka bir şey değildir. Artık hiçbir şey dışarıda olmamalıdır, çünkü "dışarı"nın salt tasavvuru korkunun asıl kaynağıdır. İlkel insanlarda ailenin bir üyesi öldürüldüğünde; cinayetin gerektirdiği öç, bazen katilin kurbanın ailesine katılmasıyla önlenebiliyordu. Her iki durumda da yabancı bir kanın o ailenin kanına katılması,[21] yani bir iç-

[20] Hubert ve Mauss'un "sempati"yi ya da *mimesisi* yorumlayışları böyledir: "*L'un est le tout, est dans l'un, la nature triomphe de la nature*" ["Bir, bütündür, bir'in içindedir, doğa doğanın üstesinden gelir"]. H. Hubert ve M. Mauss, "Théorie générale de la Magie," *L'Année Sociologique*, 1902-3, s. 100.

[21] Bkz. Westermarck, *Ursprung der Moralbegriffe*, Leipzig, 1913, cilt I, s. 402.

kinliğin sağlanması söz konusuydu. Söylencesel düalizm varoluş çemberinin dışına çıkmaz. Mana'nın içten içe hüküm sürdüğü dünyadan, hatta Yunan ve Hint söylencelerinden çıkış yoktur. Her şey ebediyen aynı kalır. Her doğumun bedeli ölümle, her mutluluğun bedeli de mutsuzlukla ödenir. Tanrılar ve insanlar kendilerine biçilmiş vade bitmeden, yazgının kör gidişatını değiştirmeye çabalasalar da, eninde sonunda varoluşa yenilirler. Kötü kaderin elinden zorla çekilip alınmış adaletleri bile bu özellikleri taşır. Bu adalet hem ilkel insanların hem de Yunanların ve barbarların, yaşadıkları baskı ve sefalet toplumunun içinden kendilerini çevreleyen dünyaya yönelttikleri bakışa karşılık gelir. Dolayısıyla hem söylencesel adalet hem de Aydınlanmanın adaleti açısından suç ile ceza, talih ile talihsizlik bir eşitliğin iki tarafıdır. Adalet yasanın içinde yitip gider. Şaman tehlikeyi, tehlikenin imgesi aracılığıyla bertaraf eder. Eşitlik onun aracıdır. Uygar dünyada ceza ve ödül eşitlik ölçütüne göre verilir. Söylencelerin tasavvurunu da hiç fark gözetmeden doğa şartlarına bağlamak olasıdır. Nasıl ikiliğin diğer simgeleri gibi İkizler burcu da doğanın kaçınılmaz döngüsüne işaret ediyorsa ve nasıl İkizlerin çıktığı yumurta ikiliğin kadim çağlardan kalma göstergesiyse, Zeus'un taşıdığı, bütün ataerkil dünyanın adaletini simgeleyen Terazinin kökeni de yalnızca doğadır. Kaostan uygarlığa atılan adımda doğa koşulları gücünü artık dolaysız olarak değil, bilinç aracılığıyla gösterir ve bu adım eşitlik ilkesinde hiçbir şey değiştirmemiştir. Hatta insanlar bu adımın kefaretini, tüm diğer mahlûkat gibi, daha önce tabi oldukları şeye tapınarak ödediler. Önceleri fetişler eşitlik yasasına tabiydi. Şimdiyse eşitliğin kendisi fetiş haline geldi. Adalet tanrıçasının göz bağı yalnızca hukuka müdahale edilmemesi gerektiğini değil, hukukun özgürlükten kaynaklanmadığını da anlatır.

Rahiplerin öğretisi göstergeyle imgenin örtüşmesi bakımından simgesel bir anlam taşıyordu. Hiyeroglifl erin belgelediği gibi, başlangıçta sözün imge işlevi de vardı. Sonra bu işlev söylencelere geçti. Büyü ayinleri gibi söylenceler de, kendini yineleyip duran doğayı anıştırır. Doğa simgeselliğin özüdür: simgesel olan hep yeniden canlandırıldığı için, ebedi olarak tasavvur edilen bir varlık ya da süreçtir. İmlenenin tükenmezliği, bitimsiz yenilenişi ve sürekliliği her türden simgenin yalnızca niteliği değil aynı zamanda asıl içeriğidir. Dünyanın bir ilksel anadan, bir inekten ya da yumurtadan doğduğuna ilişkin yaratılış anlatıları, Yahudi Tekvin'inin tersine simgeseldir. Eskilerin, insana çok benzeyen tanrıları alaya almaları öze ilişkin değildi. Bireysellik tanrıların özünü tüketmez. Tanrıların içlerinde hâlâ mana'dan bir şeyler vardı; doğayı genelgeçer bir erk olarak cisimleştiriyorlardı. Animizm-öncesine ait özellikleriyle Aydınlanmaya ulaştılar. Daha Olymposlu chronique scandaleuse'ün [skandallar güncesi] mahcup kılıfı altında, öğelerin karışımı, baskısı ve çarpışmasıyla ilgili öğreti oluşmuştu zaten. Çok geçmeden bu öğreti kendisini bilim olarak kabul ettirip söylenceleri düş ürünü haline getirdi. Bilim ile edebiyatın net olarak birbirinden ayrılmasıyla birlikte, bilimin yardımıyla çoktan oluşturulmuş işbölümü dile de yansıdı. Söz bilim alanına gösterge olarak girdi ve ses, imge ve asıl söz olarak değişik sanat dalları arasında bölüştürüldü. Öyle ki, bu farklı sanat dallarının birleştirilmesi, sinestezi veya bütünlüklü sanat [Gesamtkunst] aracılığıyla da yeniden bir araya getirilemez oldu. Gösterge olarak dil hesap işlerine indirgenir. Doğayı idrak etmesi için, dilin doğaya benzeme iddiasından vazgeçmesi istenir. İmge olarak ise dil surete indirgenir. Dil tam olarak doğa olacaksa, doğayı idrak etme iddiasını terk etmesi gerekir. Aydınlanma ilerledikçe sadece özgün sanat yapıtları zaten var olanı salt taklitten kaçınabildi.

Sanat ile bilimi, kültür alanları olarak bir arada idare edebilmek için birbirinden koparan, ikisi arasında halihazırda geçerli olan antitez, eninde sonunda, kesinlikle karşıt eğilimlerin iç içe geçmesine neden olur. Yeni-pozitivizm bilimi estetikçiliğe, yani kendini aşacak herhangi bir yönelimden yoksun, yalıtılmış göstergelerden oluşan bir sisteme dönüştürür. Bilim, matematikçilerin uğraşılarının dönüştüğünü çok önceden böbürlenerek ilan ettikleri şeye, bir oyuna dönüşmüştür. Tümleşik suret olarak sanat ise tekniğine varıncaya kadar pozitivist bilime teslim oldu. Dünya gerçekten bir daha yaratıldı ve sanat ideolojik bir ikililik, uysal bir röprodüksiyon oluverdi. Gösterge ile imgenin birbirinden ayrılması önlenemez. Ama bu ayrılma farkında olmaksızın, kendinden memnun bir biçimde tekrar hipostazlaştırılırsa; bu yalıtılmış ilkelerin her biri hakikati yıkmaya sürüklenecektir.

Felsefe bu ayrılma sırasında ortaya çıkan uçurumu, düşünüş ve kavram arasındaki ilişkide fark edip onu kapamak için boş yere çaba harcamış, hatta bu çabayla tanımlanmıştır. Elbette felsefe çoğunlukla, adını aldığı tarafta bulundu. Platon edebiyatı yasaklarken, pozitivizmin idealar öğretisine ilişkin tavrının aynısını sergiledi. Platon'a göre Homeros, göklere çıkarılan sanatının yardımıyla kamusal ve özel alana ilişkin bir reform gerçekleştirmemiş; ne bir savaş kazanmış, ne de bir icatta bulunmuş. Onu sevip sayan büyük bir yandaş topluluğu olduğuna ilişkin bir bilgimiz yok. Sanat önce yararlılığını kanıtlamalıymış.[22] Öykünme Yahudilerde olduğu gibi Platon'da da dışlanmıştır. Büyünün ilkesi akıl ve din tarafından lanetlenmiştir. Bu ilke feragat edercesine var oluştan uzaklaşmasına rağmen sanat olarak haysiyetsiz bir konuma itilir. Bu sanatı icra edenler de gezici kumpanya üyeleri, yerleşik düzene geçenler arasında bir yurt edinemeyen göçebe artıkla-

[22] Bkz. Platon, *Devlet*, Onuncu Kitap.

rı haline gelirler. Bundan böyle doğa benzetme yoluyla etki altına alınmayacak; ona emek aracılığıyla hükmedebilecektir. Sanat yapıtının hâlâ büyüyle ortak bir yanı vardır: Dışkutsal [profan] var oluş bağlamından uzak, kendine ait kapalı bir alan oluşturur. Bu alanda özel yasalar geçerlidir. Nasıl tören sırasında büyücünün ilk işi kutsal güçlerin harekete geçeceği mekânı bir sınır çizerek çevresindeki her şeye kapatmaksa, sanat yapıtı da kendi çemberiyle gerçekliğe kapanır. Sanatı büyüsel sempatiden ayıran özellik etki yaratmaktan vazgeçmesidir; ama tam da böyle yapmakla büyünün mirasına daha da sıkı sarılmış olur. Bu vazgeçiş saf imgeyi cisimsel varoluşa karşıt bir konuma yerleştirir ve imge kendi içinde var oluşun öğelerini etkisizleştirir. Estetik görünümde de, sanat yapıtının özünde de yatan, ilkellerin büyülerindeki yeni, dehşet verici bir olayın ortaya çıkardığı şeydir: bütünün özelde görünmesi. Nesnenin tinsel bir niteliğe bürünüp mana'nın dışavurumu olarak görünmesini sağlayan ikililik, sanat yapıtında sürekli yeniden ortaya çıkar. Yapıtın aura'sını oluşturan da budur. Bütünselliğin ifadesi olarak sanat mutlak olanın ağırbaşlılığını vurgular. Bu da felsefenin kimi zaman sanata kavramsal bilgi karşısında öncelik tanımasına yol açmıştır. Schelling'e göre sanat, bilginin insanlığı yüzüstü bıraktığı yerde devreye girer. Sanat "bilim için bir örnek oluşturur ve bilim ancak sanatın olduğu yerde ortaya çıkmalıdır."[23] Schelling'in öğretisine göre imge ile gösterge arasındaki ayrım, "sanatın her bir temsiliyle birlikte tamamıyla ortadan kaldırılarak aşılır."[24] Medeni dünya sanata bu türden bir güven gösterilmesine nadiren izin vermiştir. Bilgiye kısıtlama getirdiğindeyse, bunu genellikle sanata değil inanca yer açmak için

[23] *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie*, Werke, bölüm 1, cilt II, s. 623.

[24] *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie*, s. 626.

yapmıştır. Torquemada, Luther ve Muhammet gibi daha yeni bir çağın militan din temsilcileri, inanç aracılığıyla tin ile var oluşu uzlaştırdıklarını iddia ettiler. Ne ki inanç kendi eksikliğini gösteren bir kavramdır: Eğer inancın bilgiye karşıt olduğu ya da tersine bilgiyle bağdaştığı sürekli vurgulanmazsa; inanç, inanç olarak yok olur. İnancın daima bilginin kısıtlanmasına gereksinim duyması kendisinin de kısıtlı kalmasına neden olur. İnanç, inancın kendisini aşan hakikat ilkesi olmadan varlığını sürdüremez. Protestanlık bu ilkeyi, kadim zamanlarda yapıldığı gibi dolaysız olarak sözde aramış ve söze simgesel gücünü yeniden kazandırmayı denemişti. Ne ki bu girişimin bedelini Tanrı'dan kaynaklanmayan söze boyun eğerek ödedi. İnanç bilgiye dostu ya da düşmanı olarak bağlanarak, bilgiyle arasındaki ayrımı aşmaya çabaladıkça bu ayrımı süreğenleştirir. Bağnazlığı hakikat-olmayışının işaretidir. Başka bir deyişle, yalnızca inanan bir insanın, tam da bu nedenle artık inanmadığının nesnel anlamda kabülüdür. Vicdan azabı inancın öteki yüzüdür. İnananlardaki dürüstlüğün öteden beri aşırı duyarlı ve tehlikeli olmasının nedeni, inanca yapışıp kalan noksanlığın ve uzlaşmayı bir görev haline getirmesinin doğurduğu içkin çelişkinin içten içe bilinmesidir. Ateş ile kılıcın, Karşı-Reform ile Reform'un saçtığı dehşet bir aşırılık olarak değil, tersine tam da inanç ilkesinin gerçekleştirilmesi olarak ortaya çıkmıştı. İnanç, hükmetmek istediği dünya tarihiyle aynı kumaştan dokunduğunu tekrar tekrar açığa vurur – hatta yeniçağda inanç dünya tarihinin gözde aracı, ona özgü bir kurnazlık haline gelir. Hegel'in de onayladığı gibi, önlenemez olan yalnızca on sekizinci yüzyılın Aydınlanması değildir; Hegel'in herkesten iyi bildiği gibi, asıl önlenemez olan düşüncenin hareketidir. En basitinden en yücesine kadar her idrakte savunucularını yalancı çıkaran ve hakikate olan mesafesini içinde barındıran bir idrak de mevcuttur.

İnancın paradoksallığı en sonunda yozlaşarak bir hileye, yirminci yüzyılın mitosuna dönüşürken; irrasyonelliği de tepeden tırnağa aydınlanmış kimselerin elinde, toplumu öyle ya da böyle barbarlığa sürükleyen bir rasyonellik gösterisine dönüşür.

Tarihte ilk kez ortaya çıktığında bile dilin ustaları rahipler ve büyücülerdir. Simgelere kim zarar verirse doğaüstü güçler adına dünyevi güçlerin, yani onları temsil etmekle görevli toplum organlarının eline düşer. Bundan önce olup bitenler karanlıkta kalmıştır. Mana'dan doğan dehşet, etnolojide neyle karşılanırsa karşılansın, hiç değilse kabile büyükleri tarafından onaylanırdı. Özdeşlikten yoksun, akışkan mana insanlar tarafından sabit hale getirilir, zorla maddileştirilir. Kısa sürede büyücüler tüm mekânları türümlerle [Emanationen] doldurup, kutsal alanların çeşitliliğini kutsal ayinlerin çeşitliliğine katarlar. Büyücüler ruhlar âlemi ve bu âlemin kendine özgü nitelikleriyle birlikte zanaatlarına ilişkin bilgi ve tahakkümlerini artırırlar. Kutsallığın özü onunla haşır neşir olan büyücülere geçer. Kabile üyeleri göçebe yaşamın daha ilk evrelerinde doğanın seyrini etkilemeye yönelik faaliyetlerde bulunuyorlardı. Erkekler avlanıyor, kadınlar sıkı bir komuta düzeni gerektirmeyen işlerle uğraşıyorlardı. Bu denli yalın bir düzene alışılmadan önceki tahakkümün boyutları belirlenemez. Bu düzende dünya şimdiden erkin alanı ve dışkutsal alan diye ikiye bölünmüştür. Mana'nın bir sonucu olan doğanın seyri, boyun eğilmesi gereken norm katına çoktan yükselmiştir. Göçebe yabanıl tüm bu boyun eğişe rağmen bu boyun eğişin sınırlarını belirleyen büyüye katılsa ve avına gizlice yaklaşabilmek için onun görünümüne bürünse de; daha sonraki dönemlerde boyun eğme ve ruhlarla ilişkilerin yürütülmesi insanlığın farklı sınıflarına dağıtıldı: Bir yanda erk, diğer yanda itaat. Yinelenip duran, ebediyen aynı kalan doğal süreçler boyun eğdirilenlere, ya-

bancı kabileler ve kabile-içi klikler tarafından çalışma ritmi olarak ezberletilir. Bu ritim topuz ile değneğin, her barbar davulunda ve tekdüze ritüelde yankılanan temposuna uyacak biçimdedir. Simgeler fetişin ifadesi haline gelir. Simgelerin işaret ettiği doğadaki yineleme bundan böyle hep, simgelerin temsil ettiği toplumsal cebrin süreğenliği olarak belirir. Katılaşmış bir imge halinde somutlaştırılan dehşet ayrıcalıklı kimselerin sağlamlaştırılmış egemenliğinin göstergesi olur. Aynı biçimde genelgeçer kavramlar imgesellikten tümüyle uzaklaştıklarında bile egemenliğin göstergeleri olarak kalırlar. Bundan başka bilimin tümdengelim biçimi hiyerarşiyi ve baskıyı yansıtır. İlk kategorilerin örgütlü kabileyi ve bu kabilenin her bir üyesi üzerindeki erkini temsil etmesi gibi, tüm mantıksal düzen, yani kavramların bağımlılığı, bağlantıları, kapsamları ve birliği sosyal gerçeklikte tekabül ettiği koşullardan, yani işbölümünden temellenir.[25] Elbette düşünme biçimlerinin *toplumsal karakteri, Durkheim'ın ileri sürdüğü gibi, toplumsal dayanışmanın* ifadesi değil, tersine toplum ve egemenliğin nüfuz edilemez birliğinin belgesidir. Egemenlik içine yerleştiği toplumsal bütüne daha büyük bir güç ve dayanıklılık katar. Egemenliğin toplumsal gelişimiyle ortaya çıkan işbölümü, hükmedilen bütünün öz-varlığını korumasına hizmet eder. Ama bu durumda bir bütün olarak bütünün ve ona içkin olan aklın işletilmesi, zorunlu olarak tikelin kendi çıkarlarını yerine getirmesine dönüşür. Egemenlik bireyin karşısına genelgeçer olarak, başka bir deyişle gerçeklikteki akıl olarak çıkar. Bir bütün olarak toplumun tüm üyelerinin erki, kendilerine dayatılan işbölümü aracılığıyla bu bütünün tekrar tekrar gerçekleştirilmesine yarar; toplum üyelerinin zaten bir çıkış yolu olmadığı gibi, bütünün rasyonelliği de katlana-

[25] Bkz. E. Durkheim, "De Quelques Formes Primitives de Classification," *L'Année Sociologique*, cilt IV, 1903, s. 66 vd.

rak artar. Küçük bir topluluğun herkese yaptığı şeyler, daima bireylerin çokluk tarafından dize getirilmesiyle gerçekleşir: Toplumsal baskı daima kolektif olarak uygulanan baskının özelliklerini taşır. Düşünce biçimlerine yansıyan, dolaysız toplumsal bir genelgeçerlik ve dayanışma değil, kolektiflik ve egemenlik arasındaki bu birliktir. Platon ve Aristoteles'in dünyayı temsil etmek için kullandıkları felsefi kavramlar, genel bir geçerlilik iddiası sayesinde, bu kavramlarla temellendirilen ilişkileri hakiki gerçeklik mertebesine ulaştırdılar. Vico'nun belirttiği gibi,[26] bu kavramlar Atina'nın pazaryerinden çıkmaydı; fizik yasalarını, tam yurttaş statüsüne sahip olanların eşitliğini ve kadınların, çocukların, kölelerin madunluğunu aynı saflıkla yansıtıyorlardı. Dil dile getirilenlere, egemenlik ilişkilerine kendisinin medeni toplumun dolaşım aracı olarak kazandığı genelgeçerliği bahşetti. Metafizik vurgu, idealar ve normlar aracılığıyla gerçekleşen onay, kavramların benimsemek zorunda olduğu katılığın ve münhasırlığın hipostazlaştırılmasından ileri gidemeyecektir. Kavramlar bu özellikleri, dilin, emirlerin uygulamaya konması için hükmedenler topluluğunu bir araya getirebildiği her yerde benimser. Dilin sahip olduğu toplumsal erkin bu şekilde sağlamlaştırılmasına hizmet eden idealar bu erkin büyümesiyle giderek gereksizleştiler. Bilim dili de onların sonunu hazırladı. Fetişin saldığı dehşetin kimi izlerini hâlâ içinde barındıran telkin, bilinçli bir haklı çıkarma çabasından ileri gelmiyordu. Kolektiflikle egemenliğin birliği, daha çok, kusurlu içeriğin metafizik ve bilim dilinde zorunlu olarak benimsediği genelgeçerlikte kendini gösterir. Metafizik savunma mevcut durumun adaletsizliğini en azından kavram ile gerçekliğin örtüşmezliğinde açığa vuruyordu. Bilim dilinin tarafsızlığı erksiz ola-

[26] Giambattista Vico, *Die Neue Wissenschaft über die gemeinschaftliche Natur der Völker Übers. von Auerbach*, Münih 1924, s. 397 [*Yeni Bilim*].

nın ifade gücünü tümüyle yitirmesine neden olmuştur ve bu durumda yalnızca mevcut olan, kendi nötr göstergesine kavuşabilir. Bu tür bir nötrlük metafizikten daha metafiziktir. En nihayetinde Aydınlanma yalnızca simgeleri değil, onların ardılları olan genelgeçer kavramları da tüketti ve metafizikten geriye metafiziğin kaynağı olan korku, yani kolektiften duyulan soyut korku dışında hiçbir şey bırakmadı. Endüstri tröstleri karşısında rantiye yaşayanların durumu neyse, Aydınlanma karşısında kavramların durumu da odur: Kimse güvende olduğunu sanmamalıdır. Mantıksal pozitivizm olasılığa hâlâ bir şans verirken, etnolojik pozitivizm için olasılık ile öz bir ve aynıdır: "Nos idées vagues de chance et de quintessence sont de pâles survivances de cette Notion beaucoup plus riche" ["Bizim şans ve öze ilişkin bulanık fikirlerimiz bu çok daha zengin kavramın silik yadigârlarıdır"], yani büyülü tözün.[27]

Nominalist bir tavır olarak Aydınlanma nomen'e [ad], diğer bir deyişle çepersiz ve noktasal kavrama, yani özel ada gelince durur. Kimilerinin ileri sürdüğü gibi,[28] özel adların köken bakımından aynı zamanda tür adları olup olmadığı kesin olarak belirlenemez belki; ama özel adlar henüz tür adlarının yazgısını paylaşmamıştır. Hume ile Mach tarafından yadsınan tözsel ben adla aynı şey değildir. Ataerkillik ideasını mitosun yok edilmesine vardıran Yahudilikte, ad ile varlık arasındaki bağ Tanrı'nın adını anma yasağında kabul görmüştür. Yahudiliğin büyüsü bozulmuş dünyası, büyüyle Tanrı ideasında olumsuzlayarak uzlaşır. Yahudilik ölümlü varlıkların çaresizliğine teselli olabilecek hiçbir sözcüğe katlanamaz. Bu dinin umut bağladığı tek şey

---

[27] Hubert ve Mauss, *a.g.e.*, s. 118.

[28] Tönnies, "Philosophische Terminologie," *Psychologisch-Soziologische Ansicht*, Leipzig, 1908, s. 31.

sahte olanı Tanrı diye, sonlu olanı sonsuz diye, yalanı hakikat diye adlandırma yasağıdır. Yahudiliğe göre nasıl kurtuluşun güvencesi bu dine sızmaya çalışan her tür inanca sırt çevirmek ise, bilginin güvencesi de kuruntunun açığa çıkarılmasıdır. Ne ki olumsuzlama soyut değildir. Budizmde görüldüğü gibi, ayrım gözetilmeksizin her olumlunun reddi ve her şeyin hiçliğine dair beylik formülün uygulanması, mutlak olana ad koyma yasağını çiğneyip geçmek anlamına gelir. Budizm karşıtı panteizm ya da onun çirkin yüzü olan medeni kuşkuculukta da aynı şey görülür. Dünyanın hiçlik ya da tüm evren olduğuna ilişkin açıklamaların mitolojiden ibaret olması gibi, garantili olarak kurtuluşa giden patikalar da yüceltilmiş büyü uygulamalarından başka bir şey değildir. Önceden bilgi sahibi olmanın verdiği kendinden memnun olma duygusu ve olumsuzluğun kurtuluşmuş gibi ulvileştirilmesi aldatılmaya karşı direnişin hakikatten yoksun biçimleridir. İmgenin hakkını koruyan imgeye konmuş yasağın sıkı sıkıya uygulanmasıdır. Bu tür bir uygulama, yani "belirli olumsuzlama,"[29] baştan çıkaran düşünüşe karşı soyut kavramın egemenliği tarafından korunamaz, tıpkı sahte olan kadar hakiki olanı da hiçe sayan kuşkuculuk gibi. Bağnazlıktan farklı olarak belirli olumsuzlama, mutlağın eksik tasavvurları olan putları karşılarına yetersiz kalabilecek ideaları çıkararak reddetmez. Dahası diyalektik her türden imgeyi yazı diye ifşa eder. Özelliklerine bakarak imgenin kendi yanlışlığını itiraf edişini okumayı öğretir. Bu itiraf imgenin erkini elinden alıp hakikate armağan eder. Bu sayede dil de salt bir gösterge sistemi olmaktan çıkar. Hegel belirli olumsuzlama kavramıyla, Aydınlanmayı pozitivist yozlaşmadan ayıran bir öğeyi öne çıkarmıştır. O, olumsuzlama sürecinin bilinen sonucunu, yani sistem ve tarihteki bütünselliği nihai olarak mutlaklaştırarak

[29] Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, s. 65.

yasağı çiğnemiş ve kendisini mitolojiye kaptırmıştır.

Bu yalnızca ilerlemeci düşünmenin savunucusu olan Hegelci felsefenin değil, hayal gücünden yoksunluğu sayesinde Hegel'den ve genel olarak metafizikten ayrıldığını sanan Aydınlanmanın da başına gelmiştir. Çünkü Aydınlanma da sonuçta her sistem kadar totaliterdir. Aydınlanmanın hakikatten yoksunluğu, romantik düşmanlarının öteden beri suçlamalarına konu ettikleri gibi analitik yönteminden, öğelere dönmesinden ve düşünüm [Reflexion] yoluyla ayrıştırmaya yol açmasından değil; tüm sürecin baştan belli olmasından kaynaklanır. Matematik işlemlerinde bilinmeyen öğe denklemin bilinmeyenine dönüştüğünde, bu bilinmeyene, yerine bir değer konmadan ezelden beri bilinirlik damgası vurulmuş olur. Kuvantum kuramının öncesinde de sonrasında da doğa matematiksel olarak kavranılması gerekendir; çözülmezlik ve irrasyonellik gibi buna karşı koyanlar bile matematik teoremleriyle kuşatılır. Aydınlanma sonuna dek düşünülmüş, matematikleştirilmiş dünyayı peşinen hakikatle özdeşleştirmekle, söylencesel olana dönmekten kurtulduğunu sanır. Aydınlanma düşünme ile matematiği bir tutar. Böylece matematik bağlarından kurtulmuş, mutlaklık mertebesine ulaşmıştır. "İdealardan oluşan sonsuz bir dünya nesnelerin teker teker, eksik ve rastlantısal olarak bilgimize sunulmasıyla değil, rasyonel ve sistematik, kendi içinde bütünlüğü olan bir yöntem izlenerek oluşturulur. Bu sonsuz bir ilerleme sürecidir ve her nesne sonunda birer kendinde-varlık olarak kavranır. Galilei doğayı matematikleştirirken, yeni matematiğin kılavuzluğu sayesinde bu kez *doğanın kendisini* idealleştirmiş; yani modern deyişle doğayı matematiksel bir çeşitlilik olarak görmüştür."[30] Düşünme şeyleşip kendi kendine iş-

[30] Edmund Husserl, "Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie," *Philosophia*, Belgrad, 1936, s. 95 vd.

leyen otomatik bir sürece dönüşür ve zaten bu sürecin ürünü olan makineyi taklit eder ki, makine bu sürecin yerine konabilsin. Aydınlanma[31] düşünmenin düşünülmesine yönelik –radikal biçimi Fichteci felsefe tarafından ortaya konan– klasik talebi, praksise hükmetme buyruğundan uzaklaşma endişesiyle bir kenara itti. Halbuki Fichte bu buyruğu uygulamayı istiyordu. Matematiğin işleyişi sanki düşüncenin bir tür ritüeline dönüştü. Belitsel olarak kendi kendini sınırlamasına karşın matematik zorunlu ve nesnel bir niteliğe sahipmiş gibi ortaya çıkar ve düşünmeyi bir nesneye ya da kendi deyişiyle alete dönüştürür. Düşünmenin kendini dünyayla eşitlediği bu türden bir mimesiste fiili olan öyle biricik olur ki, Tanrı'nın yadsınması bile metafizik damgası yemekten kurtulamaz. Aydınlanmış aklın yargı makamına kurulan pozitivizmin gözünde, bundan böyle düşünülür dünyalara [Intelligible Welten] dalmak yalnızca yasaklanmış değil, aynı zamanda anlamsız bir çene yarışıdır da. Neyse ki pozitivizm ateist olmaya gerek duymaz; çünkü nesne haline getirilmiş düşünme Tanrı'nın varlığına dair soru bile soramaz. Pozitivist sansür, sanata olduğu kadar toplumsal alanın bilgiden arındırılmış özel bir bölgesi olan resmi tapınmaya da seve seve göz yumarken; bilgi olma iddiası taşısa bile hiçbir yadsımaya izin vermez. Düşünmenin fiili olanı yönlendirmekten uzaklaşması, yani var oluşun büyü çemberinin dışına atılan her adım bilimsel zihniyete göre delilik ve özyıkım demektir; tıpkı ruhlara yakarmak için çizdiği büyü çemberinin dışına çıkmanın ilkel büyücünün gözünde delilik ve özyıkım olması gibi. Her iki örnekte de tabunun ihlali durumunda ihlal edenin başına gerçek bir felaket gelmesi garanti altına alınmıştır. Saf aklın eleştirisinde düşünceyi büyüsü altına aldığı

[31] Bkz. Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena*, cilt II, § 356; *Werke*, ed. Deussen, cilt V, s. 671.

çemberi çizen, doğanın egemenlik altına alınmasından başka bir şey değildir. Kant düşüncenin dur durak bilmeden, zorlukla, sonsuza ilerleyişine ilişkin öğretiyi düşüncenin yetersiz ve ebediyen sınırlı kalacağı ısrarıyla birleştirdi. Kant'ın hükmü bir kehanettir. Dünyada bilimin nüfuz edemediği hiçbir varlık yoktur; ama bilimin nüfuz edebildiği şey varlık değildir. Kant'a göre felsefi yargının hedefi yeni olandır; buna rağmen felsefi yargılar hiçbir yeni olanın bilgisine erişmez, çünkü yalnızca aklın ezelden beri nesneye yüklemiş olduklarını yineler durur. Ne ki, medyumun düşlerine karşı, bilimsel sığınağında kendini sağlama alan bu düşünce biçiminin önüne bir hesap gelir: Doğa üzerindeki dünya egemenliği düşünen öznenin aleyhine dönüverir ve özneden geriye hep aynı kalacak ve benim bütün tasavvurlarıma eşlik edecek olan "düşünüyorum"dan başka bir şey bırakmaz. Özne de nesne de artık hükümsüzdür. Kayıt tutmaya ve sistemleştirmeye hak tanıyan unvanın, yani soyut benliğin karşısında, bu türden bir iyeliğin dayanağı olmaktan başka niteliği bulunmayan soyut bir malzeme dışında hiçbir şey yoktur. Zihin-dünya denklemi sonunda çözülmesine çözülür; ama denklemin her iki tarafının da birbirine göre kesilip biçilmesi pahasına. Düşüncenin matematiksel bir aygıta indirgenmesiyle, dünyanın kendi kendinin ölçüsü olmasına karar verilmiş olur. Öznel rasyonelliğin zaferi gibi görünen durum, yani tüm var olanların mantıksal biçimciliğe tabi kılınması, aklın dolaysızca verili olanın buyruğuna itaatkârca girmesi pahasına gerçekleştirilebilmiştir. Varlığı bu biçimde kavramak için, yani olayları yalnızca içinde bulundukları soyut zaman-mekân ilişkilerine göre algılamak yerine, yüzeyden, sadece toplumsal, tarihsel ve insansal anlamlarının gelişmesiyle gerçekleşebilen dolaylı kavrama anlarına vakıf olmak için, tüm Bilgi'ye ulaşma iddiası bedel olarak gözden çıkarılır. Çünkü bu iddia salt algılama, sınıflan-

dırma ve hesaplamadan ibaret değildir, tam olarak her dolaysız olanın belirleyici olumsuzlamasından ibarettir. Ne ki bu olumsuzlama yerine, dolaysız olanın en soyut biçimini, yani sayıları kendine araç olarak uygun gören matematiksel biçimcilik düşünceyi salt dolaysızlık boyutunda alıkoyar. Fiili olanın hakkı saklı kalır, bilgi kendini fiili olanın yinelenmesine indirger ve düşünce salt totoloji halini alır. Düşünmenin makineleri var olanları boyunduruk altına aldıkça, düşünme de daha kör bir biçimde var olanların yeniden üretimiyle yetinir. Böylece Aydınlanma yakasını kurtarmayı hiç bilemediği mitolojiye geri döner. Çünkü mitoloji mevcut olanın özünü, yani dünyanın döngüsünü, yazgıyı, dünya egemenliğini kendi biçimleri aracılığıyla hakikat olarak yansıtıp umut beslemekten vazgeçmiştir. Söylencesel imgenin vecizliği ve bilimsel formülün açıklığı sayesinde fiili olanın ebediliği onaylanır ve salt var oluş, yolunu tıkadığı anlamın ta kendisi ilan edilir. Devasa bir analitik yargı olarak dünya, yani bilimin tüm düşlerinden geriye kalan tek düş, ilkbahar-sonbahar değişimini Persephone'nin kaçırılışına bağlayan kozmik mitosla aynı soydandır. Olgusal süreçleri meşrulaştırma niyetinde olan söylencesel olayın biricikliği aldatmacadan başka bir şey değildir. Başlangıçta tanrıçanın kaçırılışı dolaysız olarak doğanın ölümüyle bir tutulurdu. Her sonbaharda bu ölüm yinelenirdi ve bu yinelemede birbirinden farklı olayların art ardalık oluşturduğu değil, aynı olayın her defasında bir kez daha gerçekleştiği düşünülürdü. Sonraları zaman bilincinin katılaşmasıyla, tanrıçanın kaçırılışı bir kereye mahsus bir olay olarak geçmişin bir yerinde sabitlendi ve mevsimlerin her yeni döngüsüyle ortaya çıkan ölüm dehşeti çoktan-olup-bitmiş-olana yapılan itiraz olarak ayinlerle yatıştırılmaya çalışıldı. Ne ki bu ayrım etkisizdir. Olayın geçmişte yalnızca bir kez olup bittiğinin kabul edilmesiyle birlikte döngüler kaçınılmazlık kazanır ve

dehşet, eskiden olup bitmiş bir olayın salt yinelenmesi biçiminde ta eskilerden gelir, tüm olaylara siner. Fiili olanın ister efsanelerde anlatılan tarihöncesine ister matematiksel biçimciliğe dahil edilmesi, şimdinin ayindeki söylencesel olayla veya bilimdeki soyut kategorilerle simgesel ilişkisi yeniyi önceden belirlenmiş bir şey gibi gösterir. Bu yüzden de yeni olan aslında eskidir. Ümitsiz olan var oluş değil, var oluşu imgelerdeki ya da matematiksel simgelerdeki şema halinde kendine mal eden ve bu şemaya süreğenlik kazandıran bilgidir.

Aydınlanmış dünyada mitoloji dışkutsallık düzeyine yerleşmiştir. Demonlardan ve onların soyundan gelen kavramlardan titizlikle arındırılmış olan var oluş, o çıplak doğallığıyla, kadim dünyanın bir zamanlar demonlara atfettiği ilahi [numinos] niteliği kazanır. Büyücühekim tanrıların koruması altında ne denli sağlam bir dokunulmazlık zırhına büründüyse, bu olguların kaynağı olan toplumsal adaletsizlik de acımasız olgular başlığı altında günümüzde o denli sağlam ve sonsuza dek hiçbir müdahalenin erişemeyeceği bir kutsallık kazanmıştır Egemenliğin bedeli, insanların egemenlik altına aldıkları nesnelere yabancılaşmalarından ibaret değildir: Zihnin olgusallaşmasıyla bireyin kendisi ve diğer bireylerle olan ilişkileri de büyülenmiştir. Birey, ondan nesnel olarak beklenen alışılmış tepki ve işlevlerin kesişme noktası olana dek küçülür. Animizm şeylere ruh vermiş, endüstriyalizm ise ruhları olgusallaştırmıştır. Kendi kendine işleyen ekonomik aygıt, topyekûn planlamaya geçmeden önce bile metaların insan davranışlarını belirleyen değerlerle bezenmelerini sağlar. Serbest takasın sonunda, metalar fetiş olmanın dışındaki tüm ekonomik niteliklerini yitirdiğinden bu yana meta fetişizmi toplumsal yaşamın tüm alanlarına felç gibi inmeye devam ediyor. Seri üretimin kültürü ve sayısız faili aracılığıyla norm haline getirilen davranış biçimleri bireye yegâne do-

gal, saygıdeğer, mantıklı davranış biçimi olarak dayatılır. O kendini bundan böyle şey olarak, istatistiksel bir öğe, success [başarı] ya da failure [başarısızlık] olarak tanımlayabilir. Onun ölçütü öz-varlığını korumak, birey tarafından yerine getirilmesi beklenen işlevin nesnelliğine uyum göstermedeki başarı ya da başarısızlık ve bu işleve atfedilen davranış kalıplarıdır. Bunların dışında kalan fikirler ve suç işleme eğilimi, ilkokuldan sendikalara dek bireyleri her an gözaltında tutan kolektif güçle karşı karşıya gelir. Ne var ki bu tehdit dolu kolektiflik bile insanı aldatan bir perdedir yalnız. Bu perdenin arkasında, şiddetin faili olarak kolektifliği güdümleyen asıl erk sahipleri gizlidir. Nasıl değeri, işe yarar bir şeyin gerçek niteliğini yansıtmazsa, kolektif gücün bireyi hizaya getiren acımasızlığı da insanların hakiki niteliğini yansıtmaktan uzaktır. Eşya ile insanların önyargıdan uzak bilginin aydınlığında demonlara özgü çarpık bir biçim kazanması gerisin geriye egemenliğe, mana'nın *niteliklerinin tinlere ve tanrılara aktarılmasına* yol açan ve insanların büyücü ya da büyücü-hekimlerin aldatmacalarındaki bakışa kanmasını sağlayan ilkeye işaret eder. Tarihöncesinde ölümün anlaşılamazlığını kutsayan yazgıcılık tamamıyla anlaşılabilir bir var oluşa dönüşür. Doğayı birden her-şeyi-kuşatan olarak görmeye başladıklarında insanların güpegündüz kapıldıkları paniğe varan dehşet, günümüzde her an baş gösterebilecek paniğe karşılık gelir: İnsanlar çıkışı olmayan dünyanın günün birinde kendilerinin oluşturdukları ve denetleyemedikleri her-şeyi-kuşatan tarafından yangın yerine çevrilmesini bekliyorlar.

Aydınlanmanın söylencesel dehşetiyle kastedilen mitostur. Anlambilimsel dil eleştirisinin iddia ettiği gibi, Aydınlanma söylencesel olanın izini yalnızca karanlıkta kalmış kavram ve sözcüklerde değil, öz-

varlığı koruma amacını gütmeyen tüm insani dışavurumlarda sürer. Spinoza'nın "Conatus sese conservandi primum et unicum virtutis est fundamentum"[32] [Aslolan ilk ve tek erdem kendi varlığını koruma çabasıdır] tümcesi Batı uygarlığının gerçek maksimini dile getirir. Orta sınıfın dinsel ve felsefi tüm fikir ayrılıkları bu noktada yatışır. Doğaya ait tüm izlerin mitolojik diye sistematik olarak yok edilmesinden sonra benlik ne beden, ne kan, ne ruh olabilirdi. Hatta bu noktada doğal bir Ben bile söz konusu değildir. Öyle ki benlik aşkın ya da mantıksal bir özne halini alana dek arındırılıp, eylemlerimizin kural koyucusu olan aklın dayanak noktası haline geldi. Öz-varlığı koruma ilkesiyle rasyonel bir bağlantı kurmadan dolaysızca yaşamaya kalkışan, Aydınlanmaya ve Protestancılığa göre, tarihöncesine dönmüş olur. Bu anlayışa göre itkiler batıl inançlar gibi söylenceseldir; benliğin ortada olmadığı Tanrı kulluğu ise alkolizm gibi deliliktir. Tapınma ve insanın dolaysız doğal varoluşa gömülme özlemi aynı yazgıyı paylaştı; insanların düşünce ve haz âleminde kendilerinden geçmeleri ilerleme adına lanetlendi. Burjuva iktisadında her bireyin toplumsal emeği benlik ilkesince dolaylandırılmıştır; bu iktisat kimilerine çoğalmış sermayeyi, kimilerine de daha çok çalışacak gücü geri vermelidir. Ama öz-varlığı koruma süreci ne ölçüde burjuva işbölümü tarafından götürülürse, beden ve ruhlarını teknik aygıtlara göre biçimlendirmek zorunda olan bireylerin de o ölçüde kendilerinden vazgeçmeleri gerekir. Öte yandan aydınlanmış düşünce bunu hesaba katmıştır: Sonunda öznelliğin son anısı, bilginin aşkın öznesi görünüşte terk edilir; bu sayede de yerine daha zahmetsiz, kendi kendine işleyen denetim düzenekleri geçer. Öznellik sözde keyfi olan oyun kurallarının mantığına dönüşüp uçuvermiş; ama bu sayede daha da pervasızca hükmeder hale gelmiş-

[32] *Ethica*, Pars IV, Propos XXII Coroll.

tir. Hayalin de, sözcüğün tam anlamıyla düşünmenin de karşısında durmayan pozitivizm, bireysel davranış ile toplumsal norm arasına giren son mercii de yok etmiştir. Öznenin bilinç düzeyinden silinip olgusallaşarak dahil olduğu teknik süreç yalnızca söylencesel düşünmenin çokanlamlılığından değil, her türlü anlamdan yoksundur. Çünkü aklın kendisi her şeyi kuşatan iktisat aygıtının yardımcısına dönüşmüştür. Akıl katı amaçları doğrultusunda tüm diğer araçları üretmeye uygun, maddi üretimdeki kesin hesaplanmış uğraş kadar melun, genelgeçer bir araç işlevi görür. İnsanlar açısından bu uğraşın sonucu bütün hesaplamalardan kaçar. Aklın amaçların katıksız organı olmaya yönelik o eski hırsı sonunda hedefine ulaşmıştır. Mantık yasalarının dışlayıcılığı işlevselliğe inatçı bağlılığından, son olarak da öz-varlığı korumanın zorlayıcılığından kaynaklanır. Öz-varlığı koruma ilkesi insana durmadan hayatta kalmak ile yok olmak arasında seçim yapmayı dayatır. Bu durum, birbiriyle çelişen iki önermeden birinin doğru, diğerinin yanlış olması gerektiğini bildiren ilkeye de yansımıştır. Bu ilkenin ve bütün mantığın biçimciliği, biçimlerin ve bireylerin korunmasının ancak tesadüfen örtüştüğü bir toplumda çıkarların şeffaf olmayışından, karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Düşünmenin mantıktan uzaklaştırılmasıyla, insanların fabrika ve bürolarda olgusallaşmaları üniversite derslikerinde onaylanmış olur. Nasıl tabu, tabulaştıran erke bulaşıyorsa, Aydınlanma da kendisini oluşturan zihne bulaşır. Ama böylece bireysel yazgı ya da kriz ve savaş gibi kolektif bir yazgı söz konusu olduğunda, doğa, kendisini defedeceğini vaat eden sürecin aracılığıyla, gerçek bir öz-varlığı koruma mücadelesi olarak dizginlerinden boşanır. Kuramın elinde tek norm olarak birlikçi bilim ideali kalırsa, praksis pervasızca işleyen dünya tarihine tabi olur. Uygarlık tarafından tümüyle ele geçirilen benlik çözülerek, uygarlığın

başlangıçtan bu yana kurtulmaya çalıştığı insanlıkdışılığın bir öğesine dönüşür. Böylece insanın en eski korkusu gerçekleşir: Kendi adını kaybeder. Uygarlık, hayvansal ve bitkisel yaşam biçimleriyle saf doğal varoluşu hep mutlak bir tehlike olarak görmüştür. Öykünmeci, söylencesel, metafizik davranış biçimleri birbiri ardına, dünya tarihinin gerilerde kalmış çağlarına ait sayıldı. Benliğin o zamana dönerek, tarifsiz zorluklarla uzaklaştırmayı başardığı ve bu nedenle dehşetle baktığı saf doğal yaşama geri dönmesinden korkuluyordu. Tarihöncesine, yani göçebelik, hatta ataerkillik öncesi aşamalara ilişkin her canlı hatıra binyıllar boyunca uygulanan en acımasız cezalarla insanların bilincinden kazındı. Aydınlanmacı tin insanları felakete sürükleyen irrasyonelliğe damgasını vurarak dikenli tacı ateşin ve tekerleğin yerine koydu. Aşırılıklardan Aristoteles kadar nefret eden hedonizm ölçülüydü. Burjuvanın doğallık idealiyle kastedilen amorf doğa değil itidalin erdemleridir. Kuralsız cinsellik ile keşişlik, bolluk ile açlık karşıtlık oluştursalar da çözülmenin erkleri olarak birbirleriyle dolaysızca özdeştirler. Emir veren azınlık tüm yaşamı varlığını sürdürmesinin gereklerine tabi kılarak, kendi güvenliğiyle birlikte bütünün sürekliliğini de güvence altına alır. Egemen tin, yalın yeniden üretime geri dönüşün Skylla'sı ile gem vurulmamış gerçekleştirmenin Kharybdis'i arasından süzülerek Homeros'tan modernliğe dek gemisini yürütmek ister ve ehvenişer dışındaki her nirengi noktasına öteden beri kuşkuyla bakar. Alman yeni-paganları ve savaş atmosferinin yöneticileri hazzı yeniden özgürleştirmek istiyorlar. Ama binyıllardan beri süregelen çalışma baskısı altında hazdan nefret etmeyi öğrenmiş olan insanlar için haz, totaliter bir özgürleşme ortamında kendini hor görerek adi ve sakat kalıyor. Haz, bu arada tahttan indirilmiş olan aklın insanlara öğrettiği öz-varlığı korumaya bağlı kalır. Olympos dinine geçişten Rönesansa,

Reforma ve burjuva ateizmine dek Batı uygarlığının tüm dönüm noktalarında, yeni halklar ve sınıflar söylenceyi kararlılıkla bastırdıklarında; insanların anlaşılmaz ve tehditkâr doğadan duydukları ürküntü animist bir batıl inanç diye aşağılandı. Bu ürküntü doğanın cismanileştirilmesinin ve somutlaştırılmasının sonucuydu. Doğaya egemen olmak, içeride ve dışarıda, yaşamın mutlak amacı haline getirildi. En nihayetinde öz-varlığı koruma otomatikleştirildi; üretimi yönlendirenler olarak miraslarını talep edenler ve o mirastan yoksun kalanlardan korkanlar aklı devreden çıkardı. Aydınlanmanın özü seçenektir ve bu seçeneğin kaçınılmazlığı egemenliğinkiyle aynıdır. İnsanlar öteden beri doğaya boyun eğmek ile doğanın benliğe boyun eğmesi arasında bir seçim yapmak zorunda kaldılar. Burjuva meta iktisadı yayılınca, söylencenin karanlık ufku hesap yapan aklın güneşi tarafından aydınlatıldı. Şimdi de bu güneşin soğuk ışığı altında yeni bir barbarlığın tohumları yeşeriyor. Egemenliğin baskısıyla insanların emeği daima mitostan uzaklaşmış; ama egemenliğin altında hep yeniden söylencenin büyü çemberine girmiştir.

Homeros'un anlatılarından birinde söylence, egemenlik ve emeğin iç içeliği korunur. Odysseia'nın on ikinci neşidesinde kahramanın Sirenlerin yanından nasıl geçtiği anlatılır. Sirenlerin cazip çağrısı kendini geçmişte yitirmenin çağrısıdır. Ama bu çağrının muhatabı Odysseus acılar içinde olgunluğa ermiş bir kahramandır. Göğüs germek zorunda kaldığı pek çok ölümcül tehlikeyi atlatarak yaşamının birliğini, kişiliğinin özdeşliğini sağlamlaştırmıştır. Zamanın iklimleri onun gözünde su, toprak ve hava gibi birbirinden ayrılır. Odysseus için, olmuş olanın selleri bir kaya gibi yükselen şimdiki zamanın karşısında geri çekilmiştir; gelecek ufuktaki bir bulut gibi yaklaşmaktadır. Odysseus'un ardında bıraktıkları, gölgeler diyarına girer: Bu noktada benlik,

bağrından güçlükle koptuğu tarihöncesi mitosa o denli yakındır ki, aslında yaşadığı geçmiş kendi söylencesel tarihöncesine dönüşür. Benlik zamanın sabit düzeni aracılığıyla bununla karşı karşıya gelmeye çalışır. Üçe ayrılmış şemanın görevi, geçmişi bir daha asla geri getirilemeyeceklerin arasına atıp yararlı bir bilgi olarak bugünün emrine vermek ve böylece şimdiki zamanı geçmişin erkinden kurtarmaktır. Geçmiştekileri ilerlemenin malzemesi olarak kullanmak yerine, geçmişi canlı olarak kurtarma itkisi yalnızca, tarihin kendisini geçmiş yaşam olarak temsil eden sanatta dindiriliyordu. Sanat, bilgi olmaktan vazgeçip praksisten uzak durduğu sürece, tıpkı haz gibi, toplumsal praksis tarafından hoşgörüyle karşılanır. Sirenlerin şarkıları henüz sanat gibi erksizleştirilmemiştir. "Biliriz biz ne olur ne biter bereketli toprak üstünde,"[33] der Sirenler; en başta Odysseus'un bulunduğu, "engin Troia'da olup biten her şeyi, Argoslularla Troialılara tanrıların ne acılar çektirdiğini"[34] bilir Sirenler. Onlar en yakın geçmişi yeniden canlandırıp şarkılarında karşı konmaz bir haz vaat etmekle, her insanın ancak olanca zamanı karşılığında yaşamını geri alabildiği ataerkil düzeni tehdit ederler. İnsanın ancak zihnin kesintisiz oradalığıyla [Geistesgegenwart] var oluşu doğanın elinden koparabildiği o noktada, Sirenlerin gölge oyununun peşinden giden mahvolur. Sirenler olup bitmiş her şeyi bildikleri için bu bilginin bedeli olarak geleceği isterler ve vaat ettikleri o sevinçli eve dönüş, geçmişin özlem dolu insanları kapana kıstırdığı bir aldatmacadır. Tanrıça Kirke tarafından uyarılan Odysseus, onun insanları hayvana dönüştüren gücüne karşı koyabilmiştir. Bu nedenle tanrıça onu çözülmenin diğer erklerine karşı güçlü kılmıştır. Ne ki, Sirenlerin cazibesi üstün bir güce sahiptir. Onların ezgisini du-

[33] *Odysseia*, XII:191.

[34] *Odysseia*, XII:189-90.

yan kimse kaçamaz. Benlik, yani insanın özdeş, amaca yönelik eril karakteri yaratılana değin insanlık kendisine korkunç şeyler yapmak zorunda kaldı; bu korkunç şeylerden kimileri her çocukluk evresinde yinelenir. Kendisini bir arada tutmak için harcadığı çaba tüm aşamalarda bene eşlik eder ve beni yitirmenin cazibesine öteden beri onu korumaya yönelik kör bir kararlılık eşlik etmiştir. Benliği devre dışı bırakan coşkuyu ölüm benzeri bir uykunun kefaretiyle karşılayan uyuşturucu esrime, öz-varlığını koruma ile özyıkım arasında aracı işlevi gören en eski toplumsal etkinliklerdendir; bu, benliğin varlığını sürdürebilmek için gösterdiği bir çabadır. Benliğin yitirilmesiyle, insanlar ve öteki yaşam biçimleri arasındaki sınırın ortadan kaldırılarak aşılmasından duyulan korku ve ölümün, yani yok edilişin ürkütücülüğü, uygarlığı her an tehdit eden bir mutluluk vaadiyle kardeştir. Uygarlığın yolu doyumun yalnız bir yanılsama, erksizleştirilmiş güzellik olarak ışıdığı, itaat ve emekle bezenmiş bir yoldur. Ölümüne de mutluluğuna da düşman gözüyle bakan Odysseus'un düşüncesi bunu bilir. O ancak iki kurtuluş yolu görür. Birini yoldaşlarına uygun bulur. Kulaklarını balmumuyla tıkar ve onlar var güçleriyle küreklere asılmak zorundadırlar. Varlığını sürdürmek isteyen asla geri getirilemeyecek olanın cazibesine kulak asmamalıdır. Bu da ancak geçmişin çağrısı hiçbir biçimde işitilmezse başarılabilir. Toplum öteden beri bunun için gerekli önlemleri almıştır. Emekçiler diri bir yoğunlaşmayla önlerine bakmalı, işlerinden başka hiçbir şeyle ilgilenmemelidirler. Dikkatlerini dağıtan dürtüleri dişlerini sıkıp tamamlayıcı bir çabaya dönüştürerek yüceltmek zorundadırlar. Emekçiler böyle işe yarar hale gelirler. – Odysseus, yani kendi çalışmak yerine başkalarını çalıştıran toprak beyi diğer seçeneği kendisine uygun görür. Odysseus Sirenleri duyar, ancak baygın bir biçimde geminin direğine bağlıdır ve Sirenlerin cazibeleri art-

tıkça bağlarının daha da sıkılaştırılmasını tembihler; tıpkı sonraları burjuvaların erkleri artıp da bu sayede mutluluğa yaklaştıkça, bu mutluluğu tam bir inatla kendilerinden esirgemeleri gibi. İşittikleri, Odysseus açısından bir sonuç doğurmaz; bağlarını çözmeleri için ancak başıyla işaret eder, ama artık çok geçtir. Hiçbir şey işitemeyen yoldaşları ezgilerin yalnızca tehlikesini bilirler, güzelliğini değil. Onu ve kendilerini kurtarmak için Odysseus'u gemi direğinde bağlı bırakırlar. Kendi yaşamlarıyla birlikte onlara zalimce hükmedenin yaşamını da yeniden üretirler ve hükmeden bundan böyle o toplumsal rolün dışına çıkamaz. Odysseus'un geri dönülmez bir biçimde kendini praksise bağladığı bağlar aynı zamanda Sirenleri praksisten uzak tutar. Sirenlerin çağrısı salt bir temaşa nesnesine, sanat yapıtına dönüşüp etkisizleşir. Gemi direğine bağlı kahraman tıpkı sonraları konserlerde kımıldamadan oturan izleyiciler gibi bir koriser izler ve direkten çözülmek için attığı çığlıklar, alkışlar gibi yitip gider. Böylece sanat zevki ile kol emeği daha tarihöncesinden ayrışır. Demek ki gerçek anlamda kuram eposta bile vardır. Kültür varlığı ile komuta altındaki emek arasında tam bir bağlılaşım vardır ve her ikisinin de temelinde doğa üzerindeki toplumsal egemenliğin sürdürülmesi zorunluluğu yatar.

Odysseus'un gemisinde Sirenlere karşı alınan önlemler, Aydınlanmanın diyalektiğine ilişkin sezgi dolu bir alegoridir. Nasıl temsil edilebilir olmak egemenliğin ölçüsüyse ve nasıl kendisini iş başında başkaları tarafından en çok temsil ettirebilen kimse en büyük erk sahibi sayılırsa, temsil edilebilirlik aynı anda hem ilerlemenin hem de gerilemenin aracıdır. Verili koşullarda çalışmaktan yoksun bırakılmak yalnızca işsizler için değil, karşıt sosyal kutup için de güdükleşme anlamına gelir. Artık uğraşmak zorunda kalmadıkları var oluşu ancak bir dayanak olarak algılayan yukardakiler, sonunda komutayı elinde tutan

benliklerine kadar tümüyle taş kesilirler. İlkel insan doğal şeyi yalnızca arzusundan kaçan bir nesne olarak görürdü, "oysa nesne ile kendisi arasına köleyi yerleştiren efendi, şeyin yalnızca bağımlı tarafına bağlanıp keyfini katışıksız olarak çıkarır; bağımsız yönünü ise şey üzerinde emek harcayan köleye bırakır."[35] Odysseus çalışmada başkaları tarafından temsil edilir. Onu kendinden vazgeçmeye çağıran ezgilerin peşinden gidemediği gibi, mülk sahibi olarak sonunda çalışmaya katılmaktan, hatta çalışmanın idaresinden bile mahrum kalır. Buna karşılık Odysseus'un yoldaşları şeylere yakın olsalar da, çalışma tahakküm altında, çaresizlik içinde ve zorla köreltilmiş duyularla gerçekleştirildiği için çalışmanın keyfine varamazlar. Köle bedeni ve ruhuyla boyunduruk altında yaşamaya devam eder; efendi ise geriler. Şimdiye dek hiçbir egemenlik bu bedeli ödemekten kurtulamamıştır. İlerleyen tarihin bir döngüye benzemesinin temelinde yatan şeylerden biri erke eşdeğer bu türden bir körelme sürecidir. Beceri ve bilgisi işbölümüyle birlikte aynşan insanlık, daha ilkel antropolojik aşamalara dönmeye zorlanır; var oluşun teknik sayesinde kolaylaşmasıyla birlikte egemenliğin sürekliliği içgüdülerin daha ağır baskılarla sabitlenmesine yol açar. Hayal gücü körelir Felaket bireylerin toplumdan ya da toplumun maddi üretiminden geride kalmalarından kaynaklanmaz. Makinenin gelişiminin egemenlik makinesinin gelişimine dönüştüğü ve öteden beri iç içe olan teknik ve toplumsal eğilimlerin insanları tümden ele geçirmeye yaklaştığı bir durumda, gelişmelerin gerisinde kalanlar yalnızca hakikat-olmayanı temsil etmez. İlerlemenin erkine uyum sağlanması erkin ilerlemesini içerdiği gibi, başarısız değil, tersine başarılı ilerlemenin kendi karşıtını yarattığını kanıtlayan gerileme

[35] Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, s. 146.

biçimlerine de neden olur. Durdurulamaz ilerlemenin laneti durdurulamaz gerilemedir.

Bu yalnızca duyusal dünyanın cismani yakınlığa dayalı deneyimine ilişkin bir gerileme değildir; aynı zamanda duyusal deneyimi boyunduruğu altına almak için kendini ondan ayıran başına buyruk anlığı da etkiler. Anlıksal işlevin birleştirilmesi sayesinde duyular üzerindeki egemenliğin gerçekleştirilmesi, düşünmenin görüşbirliği üretmek için bir kenara çekilmesi; düşünmenin yanı sıra deneyimin de fakirleşmesi anlamına gelir. Düşünme ile deneyimin birbirinden ayrılması her ikisini de sakat bırakır. Küçük olanın güdümlenmesinden fazlası söz konusu olunca, kurnaz Odysseus'tan günümüzün naif genel müdürlerine dek tüm efendilerin iyice belledikleri gibi düşünmenin örgütleme ve yönetimle sınırlanması, yukarıdakileri etkisi altına alan bir kısıtlanmışlığı da beraberinde getirir. Burjuva felsefesinin öteden beri yanlış değerlendirdiği gibi, zihin gerçekten bir egemenlik ve öz-egemenlik aygıtına dönüşür. Mitostan bu yana itaatkâr proletaryanın payına bir tek sağır kulakların düşmesi, komutayı elinde tutan efendinin duraganlığından daha iyi değildir. Toplumun meyve misali aşırı olgunluğu, varlığını hükmedilenlerin hamlığına borçludur. Üretim sistemine gerektiği gibi hizmet edebilmesi için insan bedenini çoktan kendine uygun hale getirmiş olan toplumsal, ekonomik ve bilimsel aygıt ne kadar karmaşık ve hassas hale gelirse, bedenin muktedir olduğu yaşantılar da o oranda fakirleşir. Niteliklerin elenip işlevlere çevrilmesi, bilime dayalı rasyonelleştirilmiş çalışma biçimleri yoluyla halkların deneyim dünyasına yayılır ve bu deneyim dünyasını amfibilerinkine benzetme eğilimi gösterir. Kitlelerin bugünkü gerileyişi duyulmamış olanı kendi kulaklarıyla işitme, dokunulmamış olana kendi elleriyle dokunma becerisinden yoksun olmalarıdır; yenik düşmüş her bir söylenceselin ye-

rini alan yeni bir körlük biçimidir. İnsanlar bütünsel olanın, yani tüm ilişkileri ve devinimleri elinde tutan toplumun dolayımıyla, toplumun gelişim yasasının, yani benlik ilkesinin karşı çıktığı varlıklar haline getirilirler: tecrit aracılığıyla uygulanan zorlanımla yönetilen kolektiflik içinde birbiriyle aynı, salt türsel varlıklar. Birbirleriyle konuşamayan kürekçilerin her biri; fabrika, sinema ya da kolektif içindeki modern işçilerinkiyle aynı ritimde kurulmuştur. Toplumdaki konformizmi dayatan, zaten boyunduruk altında yaşayanları aptallaştırıp hakikatten uzaklaştıran bilinçli telkinler değil, toplumun somut çalışma koşullarıdır. Emekçilerin acziyeti sadece hükmedenlerin bir kandırmacası değil; kadim Yazgı'nın kendisinden kurtulmak için harcanan çabalarla en nihayetinde dönüştüğü endüstri toplumunun mantıksal bir sonucudur.

Ne ki bu mantıksal zorunluluk nihai değildir ve hem yansıması hem de aleti olarak egemenliğe bağlı kalmaya devam eder. Dolayısıyla bu zorunluluğun hakikati aşikârlığının kaçınılmaz oluşundan daha az kuşkulu değildir. Elbette düşünme kendi kuşkululuğunu her zaman somut olarak gösterebilmiştir. Düşünme efendinin dilediğince denetleyemediği bir köledir. Egemenlik, insanlar yerleşik düzene ve daha sonra meta iktisadına geçtiğinden bu yana, yasa ve örgütlenme biçiminde şeyleşerek kendisini kısıtlamak zorunda kalmıştır. Araç bağımsızlığını kazanır: zihnin dolayımlayan mercii, yönetenlerin istencinden bağımsız şekilde ekonomik adaletsizliğin dolaysızlığını törpüler. Her şeyi, dili, silahları ve nihayet makineleri kavraması beklenen egemenlik araçları herkes tarafından kavranabilmelidir. Böylece rasyonellik momenti kendisini egemenliğin içinde, ama aynı zamanda egemenlikten farklı olarak kabul ettirir. Aracın kendisini evrensel olarak güdülebilir kılan somutluğu ve herkes için "nesnelliği," egemenliğin aracı olarak gelişen düşünmeyi ve egemenliğin eleştirisini de içerir. Mitolo-

jiden matematiksel mantığa giden yolda düşünme, kendisi üzerine düşünüm öğesini yitirmiştir ve bugün makineler insanları beslese de güdük bırakmakta. Makine biçimindeki yabancılaşmış akıl (Ratio), hem maddi hem de anlıksal bir aygıt olarak, pekişen düşünme ile özgürleştirilmiş canlıları uzlaştıran topluma doğru hareket eder ve toplumla, düşünmenin gerçek öznesi olarak ilişki kurar. Düşünmenin tikel nitelikteki kökeni ve evrenselin bakış açısı hiçbir zaman birbirinden ayrılmazdı. Dünyanın endüstriye dönüştürüldüğü günümüzde genelgeçerin bakış açısı, başka bir deyişle düşünmenin toplumsal olarak gerçekleştirilmesi öylesine açık hale geldi ki, düşünmenin kendisi hükmedenler tarafından salt ideoloji diye yadsınır oldu. Führer'in sezgilerinden dinamik dünya görüşüne varana dek düşünmenin tezahürleri, en nihayetinde ekonomik zorunluluğu cisimleştiren hiziplerin vicdan azabının haince ifadeleridir. Daha önceki özür dileyen burjuvaların tam tersine bu hizipler kendi insanlıkdışı edimlerini yasal bağlamların zorunlu sonuçları olarak görmezler. Üstelik bunun yerine kullandıkları misyon ve yazgıya ilişkin mitolojik yalanlar hakikat-olmayandan bütünüyle söz etmezler bile: girişimcilerin eylemlerine hükmedip insanları felakete sürüklemiş olan şey pazarın nesnel yasaları değildir artık. Bağlayıcılığı bakımından en katı fiyat mekanizmalarından hiç de geri kalmayan bir bileşke olan genel müdürlerin bilinçli kararları, kapitalizmin kadim değer yasasını hayata geçirir ve böylece onun yazgısını varacağı yere götürür. Hükmedenler kendi budalaca planlarını kimi zaman nesnel zorunluluk olarak tanımlasalar bile böyle bir nesnel zorunluluğa inanmazlar. Dünya tarihinin mühendisleri rolünü oynarlar. Yalnızca hükmedilenler yaşam standartlarında belirlenen her artışla kendilerini daha aciz kılan gelişmeleri dokunulmaz bir zorunluluk olarak kabul ederler Makineleri işletmek için hâlâ

gereksinim duyulanların geçimlerinin, çalışma sürelerinin asgari biçimde karşılanması toplumun efendilerinin bir buyruğuna bakar. Bundan sonra artakalan gereksiz insanlar, o devasa kitle, sistemin büyük planlarına malzeme olarak bugün yarın hizmet edecek yedek muhafızlar olarak eğitilirler. Bu kitleler işsizler ordusu olarak beslenir. Dil ve algıya varana dek modern yaşamın her kesitini baştan biçimlendiren idari yapının salt birer nesnesi konumuna indirgenmeleri, onlara karşısında hiçbir şey yapamayacaklarına inandıkları nesnel bir zorunlulukmuş gibi yansıtılır. Sefalet erkin ve erksizliğin karşıtlığı olarak ölçüsüzce arttıkça bütün sefaleti kalıcı bir biçimde ortadan kaldırabilme kapasitesi de artar. İktisadın en tepedeki komuta kademelerinden en alttaki profesyonel çetecilere dek, süregelen durumun sınırsız devamlılığını sağlayan hizipler ve kurumlar ormanı, birey için nüfuz edilemezdir. Sendika ağasının, hele üst düzey yöneticinin gözünde proleter, türün fazlalık oluşturan örneğinden başka bir şey değildir; o da eğer onların dikkatlerini çekecek olursa. Bu arada sendika ağası da bu taraftan bakıldığında kendisinin de bir gün tasfiye edileceği düşüncesiyle titreyecektir.

İnsanları doğanın tahakkümünden korumaya yönelik her adımla sistemin insanlar üzerindeki tahakkümünün artmasının anlamsızlığı, akıllı toplumun aklının ne kadar eskimiş olduğunu açığa vurur. Bu türden bir aklın zorunluluğu, zorlanımlı doğasını aralarındaki kaçınılmaz mücadelelerde ve ittifaklarda gösteren girişimcilerin özgürlüğü kadar yanılsamadır. Bütünüyle aydınlanmış insanlığın kapıldığı bu tür bir yanılsama, egemenliğin organı olarak emir vermek ile itaat etmek arasında seçim yapması gereken düşünme tarafından ortadan kaldırılamaz. Yine de düşünme, tarihöncesinde saplanıp kalmasına neden olan bu karmaşadan sıyrılamasa bile; doğadan radikal biçimde özgür-

leşmesini sağlayan ya/ya da mantığının, vargı ve çatışkının, bu uzlaşmamış ve kendisine yabancılaşmış doğa olduğunu anlayabilecek yetkinliktedir. Doğa kendisini düşünmenin cebir mekanizmasında yansıtır ve varlığını onun içinde sürdürür; düşünme de kendisini, tam da karşı konmaz vargısı sayesinde, kendisini unutan doğa olarak, cebir mekanizması olarak yansıtır. Gerçi tasavvur yalnızca bir araçtır. İnsanlar düşünerek kendilerini doğadan uzaklaştırırlar ki, doğayı, ona hükmedebilecek biçimde karşılarına alabilsinler. Değişen durumlarda aynı şey olarak elde tutulan maddi alet nasıl dünyayı kaotik, çok yönlü, hiçbir şeye benzemeyen bir şey olarak bildik, bir ve özdeş olanlardan ayırmaya yarıyorsa; kavram da tüm nesneleri uygun bir yerden yakalamaya yarayan idea-alettir. Düşünme kendisini doğadan uzaklaştırıp somutlaştırırken bir ayırma işlevini yerine getirdiğini yadsımaya devam ettiği sürece bir yanılsama olmaktan kurtulamaz. Bu nedenle her tür mistik birleşme aldanıştan, nihayetine erdirilmemiş devrimin içsel ve hiçbir sonuç getirmeyen izlerinden ibarettir. Ama Aydınlanma ütopyaların her hipostazlaştırılması karşısında haklılığını daima korur ve egemenliği duyarsız bir biçimde bir bölünme olarak ilan eder. Böylece kapatılması egemenlik tarafından engellenen, özne ile nesne arasındaki kırılma kendi hakikatten yoksunluğu kadar hakikatin de işareti olur. Batıl inancın dışlanması egemenliğin ilerleme göstermesi ve aynı zamanda ifşası anlamına gelmiştir. Aydınlanma aydınlanmadan fazlasıdır; yabancılaşarak işitilir hale gelen doğadır. Zihin kendisini, kendi içinde bölünmüş doğa olarak tanır ve doğa tıpkı eski çağlarda olduğu gibi yine kendisine seslenir. Ne ki bunu yaparken, her şeye gücü yeten anlamına gelen mana adını kullandığı zaman olduğu gibi dolaysız değildir artık. Bu kez kendisine kör ve güdük bir doğa olarak seslenir. Doğanın çöküşü, zihnin var olabilmesi için elzem olan do-

ğanın egemenliğinde sürer. Ancak zihnin egemenlik olduğunu itiraf ederek alçakgönüllülük göstermesi ve doğaya dönmesi, onu doğrudan doğanın kölesi yapan egemenlik iddiasını ortadan kaldırır. İnsanlık bilgiden vazgeçmeden zorunluluktan kaçarken, ilerleme ve uygarlaşma yolunda kendini durduramıyor. Yine de zorunluluklara karşı inşa ettiği surları, yani doğanın boyunduruk altına alınmasıyla birlikte öteden beri topluma karşı misilleme yapmış kurumları ve hâkimiyet uygulamalarını yaklaşan özgürlüğün güvenceleri olarak görmüyor artık. Uygarlığın attığı her adım egemenliği yenilediği gibi, egemenliği yatıştırmaya ilişkin bakış açısını da yeniler. Ama gerçek tarih gerçek acılarla dokunur ve bu acıların azalması hiçbir şekilde onları yok etme araçlarının artmasıyla orantılı değildir. Böyle bir bakış açısının söz verdiklerini yerine getirebilmek için de kavramlara gereksinim vardır. Çünkü bilim olarak kavramlar yalnızca insan ve doğa arasına mesafe koymakla kalmaz; aynı zamanda bilim biçimindeki kör ekonomik yönelime zincirli kalan düşünmenin öz-bilinci [Selbstbesinnung] olarak, haksızlığı ebedileştiren mesafenin ölçülmesini mümkün kılar. Doğanın bu şekilde öznenin içinde hatırlanmasıyla birlikte Aydınlanma egemenliği tümüyle karşısına alır, bu hatırlayış gerçekleştirilirken tüm kültürün hakikati yanlış değerlendirmeler temelinde belirlenmiştir. Aydınlanmayı durdurmaya yönelik çağrılar, Vanini'nin zamanında bile, sağın bilimlerden [exakte Wissenschaften] duyulan korkudan çok itaatsiz düşünceye duyulan nefretten kaynaklanır, bu düşünce doğanın kendi kendisinden duyduğu ürperti olduğunu itiraf ederek doğanın büyüsünün dışına çıkar. Rahipler mana'nın öcünü daima, bu adı taşıyan dehşetten dehşet duydukları için onunla uzlaşan Aydınlanmacılardan almışlardır ve Hybris konusunda Aydınlanmanın kâhinleri ile rahipler öteden beri hemfikirdir. Burjuva biçimiyle Aydınlanma, Tur-

got ve d'Alembert'den çok önce kendi pozitivist momentine teslim olmuştur. Özgürlük ile öz-varlığı koruma işinin birbirine karıştırılmasından hiçbir zaman bağışık olmamıştır. Kavramın askıya alınması, ister ilerleme adına olsun, ister hakikate karşı gizliden gizliye anlaşmaya varmış olan kültür adına olsun, yalanın yolunu açmıştır. Büyük düşünürlerin başarıları diye alçaltılan düşünceyi zamanaşımına uğramış manşetler gibi biriktiren, yalnızca protokole uygun önermeleri teyit eden bir dünyada, tarafsızlaştırılmış bir kültür varlığı haline gelen hakikat yalandan ayırt edilemez olmuştur.

Düşünmede bile egemenliği uzlaşmamış doğa olarak görmek, sosyalizmin kendisinin gerici common sense'e [sağduyu] ödün olarak çabucak ebedi olarak kabul ettiği zorunluluğu hafifletebilir. Sosyalizm zorunluluğu tüm gelecek zamanların temeli diye yükselterek ve zihni, idealist bir biçimde zirveye yerleştirip yozlaştırarak burjuva felsefesinin mirasına gereğinden fazla sıkı bağlı kalmıştır. Böyle olunca, zorunluluk ve özgürlük diyarı arasındaki ilişki salt niceliksel ve mekanik bir niteliğe bürünür ve tümüyle yabancı bir şey gözüyle bakılan doğa da tıpkı ilk mitolojilerdeki gibi totaliterleşir ve sosyalizmle birlikte özgürlüğü emer. Kendisini unutan insanlardan öcünü matematik, makine ve organizasyon gibi şeyleşmiş biçimlerde alan düşünmenin feda edilmesiyle birlikte, Aydınlanma da kendisini gerçekleştirmekten feragat eder. Aydınlanma her şeyi teker teker terbiye ederek egemenlik olan kavranamamış bütüne; insanların varlıkları ve bilinçlerine şeyler üzerinden misilleme yapma özgürlüğünü verdi. Ama radikal biçimde değiştiren gerçek praksis kuramın bilinçsizliğe ödün vermemesine bağlıdır; bu biliçsizlikle toplum düşünmenin katılaşmasına izin verir. Gerçekleşmeyi belirsiz kılan gerçekleşmenin maddi önkoşulu, bu itibarla dizginlerinden boşalmış teknik değildir. Bunu iddia eden, pan-

zehiri denetim altına almak için, kolektivist bile olsa başka bir panzehir bulmaya çalışan sosyologlardır.[36] Suç toplumsal bir körleşme bağlamıdır. Halkların kesintisiz biçimde yarattıkları verilere duydukları söylencesel bilimsel saygının kendisi sonunda pozitif bir olgu, sağlam bir kale halini alır. Bu sağlam kalenin karşısında devrimci imgelem bile ütopik olmasından ötürü kendinden utanır ve tarihin nesnel eğilimine duyulan itaatkâr güvene dönüşerek yozlaşır. Bu türden bir uyum, başka bir deyişle salt araç üreten bir aygıt olan Aydınlanma, Romantik düşmanlarının tekrar tekrar söyledikleri kadar yıkıcıdır. Aydınlanma ancak onlara rıza göstermekten tümüyle vazgeçip sahte mutlağı, yani kör egemenlik ilkesini ortadan kaldırarak aşmaya cesaret ettiğinde kendisini bulabilir. Yalnız böyle ödünsüz bir kuramın tini amansız ilerlemenin tinini hedefinden saptırmayı başarabilir. Onun habercisi Bacon, "kralların hazineleriyle satın alamayacağı, iradeleriyle hükmedemeyeceği, muhbir ve casuslarının ihbar edemeyeceği" pek çok şeyin düşünü gördü. Tıpkı arzuladığı gibi, bütün bunlar kralların aydınlanmış mirasçıları olan burjuvaların eline geçti. Burjuva iktisadı pazar dolayımı sayesinde tahakkümü katlayarak çoğaltırken şeylerini ve kuvvetlerini öylesine artırdı ki, bunların idaresi için bir tek krallar

---

[36] "The supreme question which confronts our generation today – the question to which all other problems are merely corollaries – is whether technology can be brought under control... Nobody can be sure of the formula by which this end can be achieved... We must draw on all the resources to which access can be had. " ["Bugün bizim kuşağımızın karşı karşıya bulunduğu en çetin –diğer bütün sorunların kaynağı olan– soru, teknolojinin denetim altına alınıp alınamayacağıdır... Hiç kimse bunu sağlayacak bir formülden emin olamaz... Kullanılabilecek bütün kaynaklara başvurmalıyız..."] (*The Rockefeller Foundation. A Review for 1943*, New York, 1944, s. 33 vd.)

değil, burjuvalar da gereksiz hale geldi: artık gerekli olan yalnızca herkestir. İnsanlar sonunda erkten nasıl vazgeçeceklerini şeylerin erkinden öğreniyorlar. Ne zaman ki en yakın pratik amaçların ulaşılmış en uzak amaçlar olduğu ortaya çıkar ve "muhbir ve casusların ihbar edemeyeceği" toprakların, yani egemen bilimin yanlış anladığı doğaya ait toprakların kökenimizin toprakları olduğu hatırlanır, o zaman Aydınlanma kendisini tamamlamış ve ortadan kaldırarak aşmış olur. Günümüzde Bacon'ın "doğaya praksiste hâkim olma" ütopyası dünya ölçeğinde gerçekleşmiş, onun boyunduruk altına alınmamış doğaya atfettiği cebrin özü de açık biçimde ortaya çıkmıştır. Bu öz, egemenliğin ta kendisidir. Bacon'a göre kuşkusuz bir biçimde "insanın üstünlüğü"nü sağlayan bilgi artık egemenliğin çözülüşüne yöneldi. Ne ki şimdinin hizmetine giren Aydınlanma böyle bir olasılık karşısında kitlelerin tümden aldatılmasına dönüşmektedir.

Arasöz I

ODYSSEUS YA DA MİTOS VE AYDINLANMA

Nasıl Sirenler anlatısı mitosla rasyonel emeğin iç içeliğini barındırıyorsa, bir bütün olarak Odysseia da aydınlanmanın diyalektiğine tanıklık eder. Epos, özellikle en eski katmanlarında, mitosa bağlılığını açığa vurur: serüvenler halk geleneğinden kaynaklanır. Ama Homerosçu tin bu söylenceleri kendisine mal edip "düzenlerken" onlarla çelişir. Yeni klasik filoloji tarafından zaten çözülmüş olan o bildik epos-mitos eşitliği, felsefi eleştiri karşısında kendisini tam bir aldatma olarak açığa vurur. İki kavram birbirinden ayrılır. Kendisini Homerosçu redaksiyonun ek yerlerinde belli eden tarihsel bir sürecin iki aşamasına işaret ederler. Homerosçu söylem dilin genelgeçerliğini halihazırda varsaymamışsa eğer, yaratır; toplumun hiyerarşik düzenini tam da onu göklere çıkarttığı yerde, toplumun kendi tasvirinin dışrak şekli aracılığıyla çözer. Akhilleus'un öfkesine ve Odysseus'un doğru yolu bulmak için yaptığı yolculuğa ilişkin ezgiler söylemek, hakkında daha fazla ezgiler söylenemeyecek olana özlemle üslup kazandırmaktan başka bir şey değildir artık. Serüvenlerin kahramanı bağdaşık benlik-iddiasından [Selbstbehauptung] türeyen burjuva bireyi kavramının ilkörneği olarak ortaya çıkar; bu bireyin tarihöncesi örneği de bir yerden diğerine sürüklenendir. Sonuçta tarih felsefesi bakımından romanın karşıt kutbunu oluşturan eposta romanımsı özellikler belirir ve o anlam dolu Homerosçu dünyanın saygın kozmosunun, düzenleyici

aklın bir başarısı olduğu ortaya çıkar: düzenleyici akıl mitosu, tam da mitosu yansıttığı rasyonel düzen sayesinde yok eder.

Homeros'un aydınlanmacı burjuva öğelerindeki anlayışın altını çizen şey, Nietzsche'nin ilk yazılarını takip eden geç dönem Alman Romantiklerinin antikite yorumuydu. Nietzsche, Hegel'den bu yana Aydınlanmanın diyalektiğini idrak eden birkaç kişiden biriydi. Aydınlanma ve egemenlik arasındaki ikircikli ilişkiyi formüle eden de o olmuştur: "Aydınlanma öyle bir biçimde halka indirilmelidir ki, tüm rahipler vicdan azabıyla rahip olsun – aynısı devlete de yapılmalı. Aydınlanmanın görevi budur, prenslerin ve devlet adamlarının tüm davranışlarını bilinçli bir yalan kılmak..."[1] Öte yandan Aydınlanma, "(Çin'de Konfüçyüs, Roma İmparatorluğu, Napolyon ve yalnızca dünyaya değil erke yönelmiş olduğu dönemlerdeki Papalık gibi) hükmetmenin büyük sanatçıları için daima bir araç görevi görmüştür Kitlelerin bu konu hakkında kendilerini kandırmaları, sözgelimi tüm demokrasilerde üstün bir değere sahiptir: insanların küçültülüp hükmedilebilir kılınmaları 'ilerleme' olarak gösterilir."[2] Aydınlanmanın bu ikili karakterinin tarihsel bir temel motif olarak öne çıkarılmasıyla birlikte, ilerleyen düşünme olarak aydınlanma kavramı da kaydedilmiş tarihin başlangıcına dek genişletildi. Nietzsche'nin Aydınlanmayla ve dolayısıyla Homeros'la ilişkisi hep ikircikli kalmıştır: Nietzsche Aydınlanmayı hem kendisiyle birlikte tamamlandığına inandığı hükümran aklın evrensel hareketi olarak, hem de yaşama düşman, "nihilist" bir erk olarak görürdü. Nietzsche'nin ön-faşist takipçilerinde Aydınlanmanın yalnızca bu ikinci momenti baki kaldı ve sapkınca ideolojiye dönüştü. Bu ideoloji yaşayan her şeyi ezen bir praksis ve bu praksisin

[1] Nietzsche, *Nachlaß*, Werke, cilt XIV, s. 206.

[2] *A.g.e.*, cilt XV, s. 235.

kendisini adadığı kör yaşamın kör övgüsü oldu. Bu durum kültür faşistlerinin Homeros karşısında aldıkları tavırda ifade bulur. Onlar feodal koşulların Homerosçu betimlenişinde demokratik bir şeyler sezerler; bu yapıtı denizciler ve tüccarlara ilişkin diye damgalayarak Ionia eposunu fazlasıyla rasyonel bir söz ve gündelik bir iletişim olarak lanetlerler. Dolayımsız gibi görünen her egemenlikle kendilerini bir hissedenlerin ve her dolayımı, her aşamadaki "liberalizm"i dışlayanların kem gözleri birtakım doğruları görmekten tümüyle uzak değildir. Aslında onlara göre aklın, liberalliğin ve orta sınıfın izleri, kentli kavramını ancak ortaçağ feodalizminin sonlarına tarihleyen tarih tasarımının varsayımlarıyla kıyaslanamayacak kadar gerilere gider. Yeni-Romantik gericilik kentliyi, ta eski burjuva hümanizminin kendisini meşrulaştıracak kutsal şafağı gördüğünü sandığı yerde tespit etmekle, dünya tarihini Aydınlanmayla bir tutmuştur. Moda olan bu ideoloji bir yandan Aydınlanmanın tasfiyesini en temel davası haline getirirken, öte yandan da istemeye istemeye Aydınlanmaya hürmet gösterir: en uzağındayken bile aydınlanmış düşünmeye hakkını vermeye zorlanır. İşte tam da bu aydınlanmış düşünmenin en eski izleri, günümüz arkaikçilerinin vicdanlarını, önünü kesmeyi tasarladıkları, ama aynı zamanda da bilinçsizce icra ettikleri bütün o süreci yeniden serbest bırakmakla tehdit eder.

Ne ki Homeros'un antimitolojik, aydınlanmış karakterinin khtonik mitolojiyle oluşturduğu karşıtlığa ilişkin bu anlayış sınırlı kaldığı için hakikat dışıdır. Örneğin bu yüzden Alman ağır endüstrisinin içrekçilerinin en önemlilerinden, dolayısıyla en acizlerinden biri olan Rudolf Borchardt'ın baskıcı ideolojinin hizmetindeki çözümlemesi yarı yolda kalır. Şu övgüler yağdırılan kökensel erklerin bizzat Aydınlanmanın bir aşamasını oluşturduğunu Borchardt görmez. Eposu zahmetsizce

roman diye ifşa ederken, eposla söylenin gerçekten ortak olan yönlerini kaçırır: egemenlik ve sömürü. Borchardt'ın eposta asillikten yoksun bulup lanetlediği dolayım ve dolanım, mitosta tapuğı o su götürür soyluluğun gelişmiş hali, yani çıplak tahakkümdür. Sözde gerçeklik, yani arkaik kan ve kurban ilkesi, ilkçağdan reklam aracı olarak yararlanan günümüz ulusal yenilenme hareketlerine özgü egemenlikçi kurnazlığın ve vicdan azabının izlerini taşımaktadır. Özgün mitosta bile, faşizmin hilekârlığında üstün gelen ve faşizm tarafından Aydınlanmaya yüklenen bir yalan momenti mevcuttur. Ama Aydınlanmayla mitosun iç içeliğine ilişkin, Avrupa uygarlığının temel metni olan Homeros'unkinden daha canlı tanıklık eden başka bir yapıt yoktur. Homeros'ta epos ve mitos, biçim ve malzeme birbirinden ayrılmakla kalmaz, birbiriyle karşı karşıya da gelir. Estetik düalizm tarihi felsefi eğilimi kanıtlar: "Apolloncu Homeros yalnızca bireyselleşmemizi borçlu olduğumuz genel insani sanat sürecini sürdürür."[3]

Söylenceler Homeros'un malzeme katmanlarında çökelmiş durumdadır; ama onlardan aktarılanlar, dağınık efsanelere dayatılan o birlik, aynı zamanda öznenin söylencesel erklerden kaçış yolunun tasviridir. Bu, daha derin bir anlamda hemen hemen Ilias için de geçerlidir. Bir tanrıçanın söylencesel oğlunun, ordusunun başındaki rasyonel ve örgütçü krala karşı öfkesi; o kahramanın disiplinden uzak aylaklığı ve son olarak, muzafferce ölüp gidenlerin ölmüş yoldaşlara duyulan söylencesel sadakat dolayımıyla artık kabilesel olmayan, ulusal Helenistik bir kaygıdan ötürü listelenmesi, tarihöncesiyle tarihin iç içe geçmişliğinin kayıtlarıdır. Serüven romanı kalıbına daha yakın olduğu için aynı şey, hem de hayli belirgin bir biçimde Odysseia'da görülür. Hayatta kalmaya çabalayan bir Ben ile yazgının çokluğu arasındaki karşıtlıkta

[3] Nietzsche, *Nachlaß*, cilt IX, s. 289.

Aydınlanma ile mitos arasındaki karşıtlık ortaya çıkar. Troia'dan Ithaki'ye sürüklenişin güzergâhı, doğanın tahakkümü karşısında sonsuz ölçüde zayıf kalan ve öz-bilinçte henüz oluşmakta olan benliğin söylencelerin içinden geçerek kat ettiği yoldur. Tarihöncesinin dünyası Odysseus'un kadastrosunu çıkardığı uzamda sekülerleşir; eski demonlar tarihöncesinde bir zamanlar dehşet salarak peydahlandıkları o kayalıklara ve mağaralara geri püskürtülmüş bir halde, uygarlaşmış Akdeniz'in ancak ücra kıyılarını ve adalarını dolduruyorlardı artık. Ne ki serüvenler her yeri adıyla anar. Bu verilen adlar sayesinde uzam rasyonel bir görünüş kazanır. Tir tir titreyen deniz kazazedesi pusulanın göreceği işi daha o zaman anlar. Odysseus'un denizde bilinmedik yer bırakmayan erksizliği aynı zamanda erklerin erksizleştirilmesini hedef almıştır. Öte yandan söylencelerdeki, demonların aslında denizde ve karada ikamet etmediklerine ve geleneksel halk inancının yaydığı büyü aldatmacaları olduğuna ilişkin o basit hakikatten yoksunluk, ergin olana "deli saçması" görünür. Çünkü onun öz-varlığını koruyup yurduna geri dönmek ve mülklerine kavuşmak gibi net bir hedefi vardır. Odysseus'un başarıyla atlattığı serüvenlerin hepsi benliği kendi mantığının yolundan çıkarmaya yönelik tehlikeli ayartmalardır. Odysseus öğrenemeyen bir öğrenci, hatta kimi zaman meraklı bir ahmak ya da doymak bilmeden rollerinin provasını yapan bir pantomim oyuncusu gibi bu ayartmalara hep kapılır. "Ama nerde tehlike varsa, boy atar orda / Kurtaran da" [Wo aber Gefahr ist, wächst / Das Rettende auch]:[4] hayatta kalmasını sağlayan ve Odysseus'un kimliğini oluşturan bilginin tözü çokluğun, dağılmanın, çözülmenin deneyiminde gizlidir; öyle ki bilmesi sayesinde hayatta kalan kahraman aynı zaman-

[4] Hölderlin, *Patmos*, *Gesamtausgabe*, Insel Verlag, Leipzig, tarihsiz, s. 230 [*Seçme Şiirler*, çev. Turan Oflazoğlu, Iz Yayıncılık, s. 144].

da en gözü kara biçimde ölümle karşı karşıya gelmeye çekinmez ve tam da böyle tecrübeler sayesinde yaşamın gerektirdiği sertliği ve gücü kazanır. İşte epos ve mitos arasındaki sürecin sırrı budur: benlik serüvenle katı bir karşıtlık oluşturmaz; tersine kendisini, serüvenin katılığında bu karşıtlık sayesinde biçimlendirir, birliği tam da bu birliği yadsıyanın içindeki o çoklukta kurar.[5] Odysseus ondan sonra yazıl-

[5] Yirminci kitabın başı doğrudan bu sürece tanıklık eder. Odysseus kadınların geceleri sessizce taliplerin koynuna girdiklerini fark eder: "Göğsünün içinde uluyordu Odysseus'un tekmil yüreği, / bir dişi köpek nasıl, çelimsiz eniklerinin çevresinde, / bir yabancı adama kalkarsa saldırmaya, havlaya havlaya, / kuduran yüreği öyle havlıyordu işte Odysseus'un. / Çattı yüreğine şu sözlerle, göğsüne vura vura: / 'Katlan, yüreğim, katlan, atlattıydın sen daha korkuncunu, / gücü sınırsız Tepegöz değerli arkadaşlarını yemişti hani o gün, / ben öleceğimi sanırken sen nasıl dayandıydın, / ve akıl nasıl bulduydu beni mağaradan çıkarmanın yolunu.' / Sevgili yüreğine çıkışarak böyle diyordu, / sabırlı yüreği de katlandı, çıkmadı sözünden, / ama kendisi durmadan bir o yana dönüyordu, bir bu yana." (XX:13-24) Özne henüz kendi içinde sabitleşmemiş, özdeş olarak eklemlenmemiştir. Duygulanımlar, cesaret ve yürek ondan bağımsız olarak faaliyete geçer. "Bu bölümün başında kradie ya da etor havlar (iki sözcük eşanlamlıdır; 17.22) [*Psykhe, thumos, menos, kardia, kradie, etor, noos, ate* gibi isimler eski Yunanların somut hislere verdikleri isimlerdir. Örneğin *kradie* çırpınan yüreğin atışlarıdır –yn] ve Odysseus göğsüne, yani yüreğine vurur ve ona hitap eder. Yüreği çarpmaktadır; demek ki vücudunun bu kısmı istenci dışında hareket etmektedir. Buradaki hitap, Euripides'in harekete geçirmek için el ve ayağa hitap etmesindeki gibi salt biçimsel değildir, tersine yürek bağımsız olarak hareket etmektedir." (Wilamowitz-Moellendorff, *Die Heimkehr des Odysseus*, Berlin, 1927, s. 189.) Duygulanım insanın boyunduruk altına aldığı hayvanla bir tutulmaktadır: Odysseus'un dişi köpek meseli, yoldaşlarının birer domuza dönüşmesiyle aynı deneyim katmanına aittir. Hâlâ bölünmüş durumda bulunan, kendi içindeki ve dışındaki doğaya karşı tahakküm kurmaya zorlanan öznenin yüreği sabretmeye davet edilerek ve gelecek uğruna dolaysız şimdiki zaman elinden alınarak "cezalandırılır." İnsanın kendi göğ-

mış tüm gerçek romanların kahramanlarının yapacağı gibi, kendisini kazanmak için kendisini fırlatıp atar; Odysseus'un bile isteye doğadan yabancılaşması, her serüvende boy ölçüştüğü doğaya teslim olmasıyla başarılır. Amansız bir kimse, bir yargıç ve ellerinden zorlukla kurtulduğu tahakkümlerin mirasçılarının intikamcısı olarak eve dönmesiyle birlikte, emri altına aldığı o amansız doğa ironik bir zafer kazanmıştır. Homeroscu aşamada benliğin özdeşliği, kendisiyle özdeş olmayanın ve dağılmış, dile getirilmemiş söylencelerin öylesine bir işlevi haline gelmiştir ki, bu özdeşlik kendisini onlara mal etmek zorunda kalmıştır. Bireyselliğin içsel örgütlenme biçimi olan zaman henüz o kadar zayıftır ki, dışsal nitelikteki serüvenlerin birliği ve sıralanışı olay yerlerinin, yani fırtınayla sürüklenilen, yerel tanrılara ait mekânların uzamsal değişiminden ibarettir. Benlik tarihte ne zaman bu türden bir zayıflık tecrübe etse ya da olayların tasviri okurda ne zaman bu türden bir za-

süne vurması sonradan bir zafer jesti haline gelmiştir: bununla muzaffer kişi zaferi her zaman kendi doğasına karşı kazandığını belirtir. Başarın özvarlığı koruyan akıl tarafından gerçekleştirilmiştir. " konuşanın aklına önce hızla çarpan yüregi gelmiştir; ama yürege ondan ayrı bir içsel güç olan metis [akıl, hilebazlık, bilgelik –yn] galip gelmiştir: Odysseus'u kurtaran da odur. Sonraki filozoflar metis'i nous [zihin –yn] ya da logistikon [mantık –yn] olarak insan ruhunun akıl yürütemeyen bölümlerinin karşısına çıkarmışlardır." (Wilamowitz, *a.g.e.*, s. 190) "Benlik"ten –autos– ilk olarak ancak 24. dizede söz edilir: dürtülerin akıl tarafından itaat altına alınmasından sonra. Sözcüklerin seçimine ve sıralanışlarına karıtlama gücü atfedilirse, o zaman Homeros'un o özdeş benini, insanın içindeki o doğayı egemenlik altına almanın bir sonucu olarak görmek gerekir. Bu yeni benlik kendi içinde titrer; o, içindeki yürek cezalandırılır cezalandırılmaz bir şey, bir vücuttur artık. Her halükarda, sık sık birbirine seslenen ruhsal momentlerin Wilamowitz tarafından ayrıntılı biçimde çözümlenen yan yana dizilişi öznenin gevşek, geçici bir eklemlenmeye sahip olduğunu ve tözünün yalnızca söz konusu momentlerin eşgüdümünden ibaret olduğunu onaylar gibidir.

yıflık varsaysa, yaşama ilişkin anlatılar serüvenleri art arda dizmekle yetinmiştir. Yolculuk imgesinde tarihsel zaman çok zorlu ve geri dönülemez bir biçimde uzamdan, hatta tüm söylencesel zamanın geri dönülemez şemasından kopar.

Benliğin kendisini korumak için kendisini fırlatıp atmayı ve serüvenlerin üstesinden gelmeyi örgütleyen organı kurnazlıktır. Denizci Odysseus doğa tanrılarını, vahşilere fildişi karşılığında renkli cam boncuklar veren uygar seyyahın bir gün yapacağı gibi kandırır. Odysseus nadiren de olsa kimi zaman takas yapan bir kimse olarak görünür. Öyle durumlarda konukseverliğe eşlik eden armağanlar verilir ve alınır. Aslında Homerosçu armağan, takas ve kurban arasında bir şeydir. Tıpkı kurban etme edimi gibi armağan da, ister bir yabancının ister korsanların esiri yerli halkların olsun, haksız yere dökülmüş kanı tazmin etmek ve düşmanlığa son veren barış yeminini gerçekleştirmek içindir. Ama bununla birlikte armağan aynı zamanda eşdeğerlik ilkesinin de habercisidir: misafirlerini ağırlayan ev sahibi yaptıkları için gerçek ya da simgesel, eşdeğer bir karşılık alırken, misafir de kendisini eve götürmeye yetecek kadar yolluk alır. Ev sahibi yaptıkları için doğrudan bir karşılık almasa bile, gerektiğinde kendisinin ya da bir yakınının aynı biçimde ağırlanacağını hesaba katabilir: başlıca tanrılara sunulan kurban gibi konukseverlik armağanı da aynı zamanda, onlara karşı artık körelmiş bir güvencedir. Bunun pragmatik temeli erken Yunan toplumunda yaygın olan, ama yine de tehlikeli sayılan gemi yolculuğuydu. Başlıca düşmanı Poseidon bile, Odysseus'un yolculuğu boyunca aldığı armağanların Troia'da elde ettiği ganimetten daha fazla olmasından yakınıp durmasıyla eşdeğerlik ilkesine göre düşünür. Poseidon'un engellemeleri olmasaydı Odysseus onları rahatlıkla evine götürebilirdi. Ama Homeros'taki bu tür rasyonelleştirmelerin izleri

gerçek kurban etme edimlerine dek sürülebilir. Belirli sayıdaki hekatombeler[9] sayesinde belirli tanrıların iyi niyetinin hesabı yapılır. Bu durumda takas kurbanın sekülerleşmiş biçimiyse; kurbanın kendisi de rasyonel takasın büyü şeması gibi, daha baştan insanın tanrıları buyruğu altına almasına yönelik bir etkinlik olarak ortaya çıkar. Tanrılar tam da onları onurlandırmak için yaratılmış sistem tarafından alaşağı edilir.[6]

---

[9] *Hekatombe* eski Yunan'da yüz adet kurban. Bu sayı sonra kurban verenin servetine, kurban verilen tanrıya, bölgeye, bayrama göre değişir oldu –yn.

[6] Klages kurban ile takas ilişkisini, Nietzsche'nin maddeci yorumuna karşıt olarak tamamen büyü açısından ele alır: "Kurban verme zorunluluğu herkesi kapsar, çünkü görmüş olduğumuz gibi, herkes yaşamdan ve yaşamın tüm mallarından kendisine düşen payı –o kökensel suum cuique'yi– ancak sürekli vermekle ve bir daha vermekle elde eder. Ama burada söz konusu olan şey (ilk başlangıçta aynı biçimde kurban düşüncesi tarafından kutsanan) sıradan mal takası anlamında bir takas değil, insanın kendi ruhunu dünyanın taşıyıcı ve besleyici yaşamına teslim etmesi sonucu gerçekleşen bir akışkanlar ve özler değiş tokuşudur." (Ludwig Klages, *Der Geist als Widersacher der Seele* [*Ruhun Düşmanı Olarak Tin*], Leipzig, 1932, cilt III, Bölüm 2, s. 1409.) Ancak kurbanın ikili karakteri, başka deyişle bireyin bir yandan kendisini büyü aracılığıyla kolektife teslim etmesi –bu her nasıl gerçekleşiyorsa– öte yandan da bu büyü tekniği sayesinde öz-varlığını koruması, kurbandaki rasyonel öğenin gelişmesi yönünde baskı yapan nesnel bir çelişki içerir. Süregelen büyüsel etki altında kurbanı sunanın davranış biçimi olarak rasyonellik kurnazlığa dönüşür. Mitos ve kurbanın ateşli savunucusu Klages bile bununla karşı karşıya kalmış ve Pelasgların ideal imgesinde bile, doğayla gerçek iletişim ve yalan arasında ayrım yapmak zorunda kalmıştır. Ne ki söylencesel düşünmenin kendisinden yola çıkarak büyüye dayalı doğa egemenliği yanılsamasına karşıt bir ilke çıkaramamıştır, çünkü mitosun özünü tam da bu tür bir yanılsama oluşturmaktadır. "Tanrı kralı tahta çıkarken, bundan böyle güneşi hep ışıtacağına ve tarlaları meyvelerle kaplatacağına yemin etmeye zorlayan artık yalnızca bir pagan inancı değil, aynı zamanda bir pagan batıl inancıdır da." (Klages, *a.g.e.*, s. 1408.)

Kurbandaki aldatma momenti Odysseusçu kurnazlığın ilkörneğidir; zaten Odysseus'un birçok kurnazlığı doğa tanrılarına kurban sunarken ortaya çıkar.[7] Doğa tanrıları Heros'un olduğu kadar güneş tanrılarının da kurnaz oyunlarına gelir. Odysseus'un Olympos'taki dostları korumaları altındaki Odysseus'un güvenle yol almasını sağlamak için, Poseidon'un, bir süreliğine hâlâ ona hürmet gösterip muazzam kurbanlar sunan kaba Habeşlerin yanına gitmesinden yararlanırlar. Aldatma, Poseidon'un memnuniyetle kabul ettiği kurbanlarda bile işin içindedir zaten: bu amorf deniz tanrısının belirli bir mekân, kutsal bir alan içinde tutulması aynı zamanda onun erkini sınırlar. Dolayısıyla Poseidon, Habeş öküzleriyle karnını doyurduğu için öfkesini Odysseus'la dindirmekten vazgeçmek zorundadır. İnsanın bir plan uyarınca gerçekleştirdiği bütün kurban sunma edimleri yöneldikleri tanrıyı aldatır: tanrı insanın amaçlarına tabi kılınır, erkini yitirir ve tanrının uğradığı aldatmaca doğrudan inançlı cemaatin inançsız rahipler tarafından aldatılmasına dönüşür. Kurnazlığın kökeni külttedir. Odysseus aynı anda hem kurban hem de rahip görevi görür. Kendi göze aldıklarının hesabını yapmakla, uğruna bu göze almayı gerçekleştirdiği erkin olumsuzlanmasına yol açar Böyle pazarlıklarla kayıp giden yaşamının değerini daha da düşürür. Ama aldatma, kurnazlık ve rasyonellik kurbanın arkaikliğiyle hiçbir şekilde basit bir karşıtlık oluşturmaz. Odysseus aracılığıyla bir tek kurbandaki aldatma momenti, yani belki de

---

[7] Homeros'ta asıl anlamda insan kurbanların bulunmayışı da bunu doğrular. Eposun uygarlıkçı eğilimi aktarılan olayların seçiminde kendisini belli eder. "With one exception both *Iliad* and *Odyssey* are completely expurgated of the abomination of Human Sacrifice." [Bir istisnayla *İlias* ve *Odysseia*'nın ikisi de İnsan Kurbanların iğrençliklerinden bütünüyle arındırılmıştır.] (Gilbert Murray, *The Rise of the Greek Epic* [*Yunan Destanının Yükselişi*], Oxford, 1911, s. 150.)

mitosun yanıltan karakterinin en derindeki temeli özbilinç düzeyine çıkar. Kurban aracılığıyla tanrıyla kurulan simgesel iletişimin gerçek olmaması çok çok eski bir deneyim olsa gerek. Kurbanın, yeni moda irrasyonelistlerin göklere çıkardıkları temsil işlevi, kurban edilenin tanrılaştırılmasından, yani seçilmiş olanın tanrı mertebesine çıkarılmasıyla [Apotheose] cinayetin rahiplerce rasyonelleştirilmesi hilesinden ayrılamaz. Tam da ölmek üzere olan kişiyi tanrısal tözün taşıyıcısı konumuna yükselten bu hile, varlığını şimdiki zamanın gelecek zamana kurban edilmesine borçlu olan Ben'de öteden beri duyumsanmıştır. Katledilenin ölümsüzlüğü gibi Ben'in tözselliği de bir yanılsamadır. Odysseus'a pek çoklarınca tanrı gözüyle bakılması boşuna değildir.

Bireyler kurban edildiği ve kurban, kolektif-birey karşıtlığını içerdiği sürece aldatma kurbanın nesnel anlamda ayrılmaz bir parçası olacaktır. Eğer kurban aracılığıyla temsil edilmeye duyulan inanç ilksel olmayanın, benlikteki egemenliğin tarihselliğinin hatırlanması demekse, bu inanç gelişimini tamamlamış olan benliğe kıyasla birden hakikat olmayana dönüşür: benlik artık hiçbir şekilde o büyülü temsil etme gücünün atfedilmediği insandır. Benliğin inşası, benliğin kurban edilmesi aracılığıyla doğayla kurduğunu iddia ettiği değişken bağı koparır. Her kurban bir restorasyondur ve bu restorasyon, içinde yapıldığı tarihsel gerçeklik tarafından yalancı çıkarılır. Kurbana duyulan o saygın inanç olasılıkla çok önce beyinlere kazınmış bir şemaya dayanır. Bu şemaya göre, boyunduruk altına alınanlar haksızlığa dayanabilmek için, kendilerine yapılan haksızlığın aynısını kendilerine bir daha yaparlar. Kurban, günümüz mitologlarının ona atfettiği, yalnızca geçici olarak kesintiye uğramış dolaysız iletişimi, temsili iade etme sayesinde kurtarmaz. Kurban kurumunun kendisi tarihsel bir facianın işareti, insanlarla doğanın eşit ölçüde maruz kaldığı bir tahakküm edimidir.

Kurnazlık, kurbanın yerine geçtiği nesnel hakikat olmayanın öznel gelişiminden başka bir şey değildir. Belki de bu hakikat olmayan her zaman yalnızca bir hakikat olmayan değildi. Tarihöncesinin bir aşamasında[8] kurbanlar kanlı bir rasyonelliğe de sahip olsa gerek; ama bu rasyonellik daha o zamanlar bile ayrıcalığın verdiği hırstan pek ayırt edilemiyordu. Günümüzün baskın kurban kuramı kurbanı, kabile üyesinin dökülmüş kanının güç olarak kolektif gövdeye, yani kabileye geri dönmesi tasavvuruyla ilişkilendirmektedir. Ama totemcilik daha kendi zamanında bir ideoloji iken bile, egemen aklın kurbanlara gereksinim duyduğu gerçek bir duruma işaret eder. Bu, insanların kurban edilmesi ile yamyamlık arasında bir ayırım yapmanın neredeyse imkânsız olduğu arkaik yoksunluk durumudur. Üye sayısı artan kolektif kimi zaman ancak insan eti yiyerek hayatta kalabiliyordu. Belki de kimi etnik ve sosyal gruplardaki haz belli bir biçimde yamyamlıkla bağlantılıydı, bugün insan etinden duyulan tiksinti buna tanıklık eder. Daha sonraki dönemlerin ver sacrum [kutsal ilkbahar] gibi görenekleri, böyle barbarca ve ulvileştirilmiş türden bir rasyonelliğin belirgin izlerini taşır. Kıtlık zamanlarında düzenlenen ver sacrum'larda bütün bir genç kuşağı ayin eşliğinde göç etmeye zorlanır. Bu rasyonelliğin bir yanılsama olduğu söylencesel halk dinlerinin gelişmesinden çok önce ortaya çıkmış olsa gerek: sistematik avlanma sayesinde kabile

[8] En eski aşamada bu pek mümkün görünmemektedir. "İnsanları kurban etme töresi ... gerçek yabanıllara kıyasla barbar ve yarı uygar halklar arasında daha yaygındır ve kültürün en alt aşamalarında hemen hemen hiç bilinmez. Bu törenin kimi halklarda giderek arttığı gözlenmiştir," Polinezya'daki Société Adalarında, Hindistan'da, Azteklerde. "Afrikalılarla ilgili olarak Winwood Reade şöyle der: 'Bir ulus ne kadar kudretliyse kurban töresi de o denli önemlidir.' " (Eduard Westermarck, *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, Leipzig, 1913, cilt I, s. 363.)

üyelerinin yenmesini gereksiz kılacak miktarda hayvan eti sağlanmaya başlandığında; usta avcı ve tuzakçılar, insanların kendilerini yiyecek olarak feda etmeleri gerektiğini söyleyen büyücü-hekimlerin buyruğuna kuşkuyla bakmaya başlamışlardır.[9] Kurbanın rasyonelliğini tümüyle yadsıyan büyüsel kolektif yorum kurbanın rasyonelleştirilmesidir. Ne ki, bugün ideoloji olanın bir zamanlar hakikat olmuş olabileceğini dile getiren o aydınlanmacı çizgisel varsayım da eleştiriden fazlasıyla yoksundur:[10] en yeni ideolojiler en eski ideolojilerin yeni baskısından

---

[9] Batı Afrika'daki gibi yamyam halklarda "ne kadınlar ne de yeni yetmeler bu özel yemekten tadabilirler." (Westermarck, *a.g.e.*, Leipzig 1909, cilt II, s. 459.)

[10] Wilamowitz nous ve logos'u "keskin bir karşıtlık" halinde sunar. (*Glaube der Hellenen* [*Yunanların İnançları*], Berlin, 1931, cilt I, s. 41 vd.) Mitos ona göre ya "insanların birbirine anlattığı bir öykü," çocuk masalı, bir hakikat-olmayan ya da Platon'da olduğu gibi kanıtlanamayan en yüksek hakikattir ki, bu da diğerlerinden farklı değildir. Bir yandan Wilamowitz söylencelerin yanılsamacı niteliğinin bilincindedir, öte yandan da söylenceleri şiirle bir tutar. Başka bir deyişle söylenceleri, kendi niyetiyle nesnel bir çelişkiye düşüp bu çelişkiyi edebiyat aracılığıyla uzlaştırmaya çalışan anlamlandırıcı dilde arar: "Mitos öncelikle konuşulan sözdür; sözcük asla içeriğiyle ilgili değildir." (*a.g.e.*) Wilamowitz geç dönemlerde ortaya çıkan ve aklı zaten mitosun belirtik karşıtı varsayan bu mitos kavramını hipostazlaştırır. Böylece –moda diye, adını anmadan alay ettiği Bachofen'e karşı örtük bir polemikte– mitoloji ve dini inandırıcı biçimde birbirinden ayırır. (*a.g.e.*, s. 5.) Bu ayrımda mitos eski aşamada değil, tersine yeni aşamada görünür: "Oluşu, dönüşümleri ve inançtan mitosa geçişi izlemeye çalışıyorum." (*a.g.e.*, s. 1.) Eski Yunan uzmanlığının inatçı kibri Wilamowitz'in söylence, din ve aydınlanmanın diyalektiğini idrak etmesini engellemiştir: "Tabu ve totem, mana ve orenda gibi o sevilen yabancı sözcüklerin geldiği dilleri anlamıyorum; ama kendimi Yunanlarla sınırlamanın ve Yunanlara özgü olanlar üzerine Yunanlara özgü şekilde düşünmenin de meşru olduğu kanısındayım." (*a.g.e.*, s. 10.) Ne ki "Platoncu tanrının tohumu en eski Helenistik

başka bir şey değildir. Sınıflı toplumun gelişimi daha önce kutsanan ideolojileri yalancı çıkardıkça hep daha eski ideolojilere geri gidilir. Kurbanın sıkça dile getirilen irrasyonelliği, kurban praksisinin çoktan hakikatten yoksun kalan tikel rasyonel zorunluluğundan daha uzun sürmüş olmasının ifadesinden başka bir şey değildir. Kurnazlığın tutunduğu yer kurbanın rasyonelliği ve irrasyonelliği arasındaki bu yarıktır. Bütün söylenceden arındırmalar kurbanların boşunalığına ve gereksizliğine dair önüne geçilemez bir deneyimin biçimine sahiptir.

Kurbanın ilkesi irrasyonelliğinden ötürü geçiciliğini kanıtlasa bile, aynı zamanda rasyonelliği sayesinde varlığını korumuştur. Bu rasyonellik dönüşmüş olsa da kaybolmamıştır. Benlik kör doğanın içinde çözülüp dağılmaktan kendini çekip kurtarsa da, kurban doğanın talebini tekrar tekrar bildirir. Ama benlik tüm bunlara karşın doğa bağlamında kıstırılmış olarak kalır; bir canlının başka bir canlıya karşı kendisini korumak istemesi gibi. Öz-varlığı koruyan rasyonellik yardımıyla yapılan kurbanı kurtarma pazarlığı kurbanın olduğundan daha az

---

dünyada gizlidir" biçimindeki bu dolaysız kanı ile Kirchhoff'un savunduğu ve Wilamowitz'in benimsediği, nostos'taki [sılaya dönüş] söylencesel karşılaşmaları *Odysseia*'nın en eski çekirdeği olarak kabul eden tarihsel görüşün nasıl bağdaştırılabileceği bir soru işareti olarak kalır ve Wilamowitz'in merkezi konumdaki mitos kavramı da uygun felsefi eklemlemeden yoksundur. Yine de onun mitosu yere göğe koyamayan irrasyonelliğe karşı gösterdiği direnişte ve mitosların hakikatten yoksunluğuyla ilgili inadında büyük bir anlayış görülür. Wilamowitz'in ilkel düşünceye ve tarihöncesine duyduğu nefret, aldatıcı söz ve hakikat arasında öteden beri var olan gerilimi belirgin biçimde gözler önüne sermektedir. Wilamowitz'in geç dönem söylencelerinde suçladığı, söylencenin keyfi bir uydurmaya dönüşmesi, kurbanın pseudos [sözdelik] özelliğinin görüldüğü en eski söylencelerde de var olsa gerektir. Bu pseudos Wilamowitz'in tam olarak arkaik Helen dünyasına tarihlendirdiği o Platoncu tanrıyla ilintilidir.

takas değildir. Kurbanın aşılmasıyla birlikte ortaya çıkan, özdeş olarak direnen benlik doğrudan katı, taşlaşmış; doğa bağlamının karşısına insanın kendi bilincini koyup kendisini kutsadığı bir kurban ritüelidir. Odin'in kendisine adanan bir kurban olarak ağaca asılışını anlatan Nordik mitolojideki ünlü öyküde ve Klages'in, her tür kurbanın tanrının tanrıya kurban edilmesi demek olduğunu dile getiren savında bir doğruluk payı bulunur; mitosun tektanrıcı bir biçimde kılık değiştirmesi, yani Mesih öğretisi olarak hâlâ kendisini göstermesi gibi.[11] Ancak şu var ki, benliğin kendisine adanan bir kurban olarak ortaya çıktığı mitoloji katmanı, halk dininin ilk kavramlaştırmalarının ifadesinden de öte, mitosun uygarlığa intikal edişidir. Sınıf tarihinde benliğin kurbana karşı beslediği düşmanlık benliğin kendisini kurban etmesini de içerirdi; çünkü bunun bedeli insandaki doğanın, insanın dışındaki doğa ve öteki insanlar üzerinde egemenlik kurmak uğruna yadsınmasıydı. İşte tüm uygarlaştırıcı rasyonelliğin çekirdeğini oluşturan bu yadsıma, söylencesel irrasyonelliğin de çoğalıp yayıldığı hücredir: insandaki doğanın yadsınmasıyla birlikte yalnızca dışsal doğa egemenliğinin telos'u [amaç] değil, insan yaşamının kendi telosu da darmadağın olur ve saydamlığını yitirir. İnsan kendisinin doğa olduğu bilincine bir kez kapalı hale geldi mi, uğruna hayatta kaldığı tüm amaçlar, yani toplumsal ilerleme, tüm maddi ve manevi güçlerin yetkinleştirilmesine yönelik çabalar, hatta bilincin kendisi bile hükümsüz kalır. Aracın amaç haline gelip tahta çıkması ve bunun geç-dönem kapitalizm koşullarında açık bir cinnet karakterine bürüneceği daha öznelliğin tarihöncesinden anlaşılabilecek bir şeydir. İnsanın, benliğini te-

[11] Hıristiyanlığın pagan bir kurban dini olarak anlaşılması Werner Hegemann'ın *Geretteter Christus* [*Kurtarılmış İsa*] (Potsdam, 1928) adlı yapıtının temelini oluşturur.

mellendirdiği kendi üzerindeki egemenliği, egemenliğin hizmet ederken gerçekleştiği öznenin her zaman bilkuvve [virtuell] yok edilmesi anlamına gelir; çünkü egemenlik altına alınan, bastırılıp öz-varlığı koruma tarafından parçalara ayrılan töz, öz-varlığı koruma başarımlarını kendisine tek işlev olarak belirleyen canlı olandan başka bir şey değildir ve asıl korunması gerekendir. Totaliter kapitalizmin karşı-aklı, bu kapitalizmin, gereksinimleri tatmin etmek için geliştirdiği tekniğin somutlaşmış ve egemenlik tarafından belirlenmiş biçiminden ötürü gereksinimlerin tatmin edilmesini imkânsız hale getirir ve insanlığın imhasına yönelir. İşte bu karşı-aklın ilkörneği, kendisini kurban ederek kurbandan kurtulmayı uman Heros'la birlikte biçimlenmiştir. Uygarlık tarihi kurbanın içe dönmesinin tarihidir. Başka bir deyişle feragatin tarihidir. Feragat eden kimsenin yaşamından verdiği tavizler bu feragatin karşılığında aldıklarından, korumaya çalıştığı yaşamdan her zaman daha fazladır. Bu durum yanlış bir toplum bağlamında gelişip ortaya çıkar. Böyle bir toplumda herkes fazlalık sayılır ve aldatılır. Ama evrensel, eşitsiz ve adaletsiz olan bu takastan sıyrılıp hiçbir feragatte bulunmadan, bütünü hiç eksiltilmemiş olarak hemen ele geçirmeye yeltenen bir insanın böyle yapmakla her şeyi yitirmesi, hatta öz-varlığı korumanın ona bağışladığı kuru kırıntılardan bile mahrum kalması toplumsal bir çıkmazdır. Bütün bu gereksiz kurbanlar gereklidir: kurbana karşı. Odysseus da durmadan kendisine hâkim olduğu için bir kurbandır[12] ve bu yüzden, kurtardığı yaşamının elin-

[12] Örneğin Polyphemos'u hemen öldürmekten vazgeçtiğinde (IX:302) ya da kendini ele vermemek için Antinoos'un eziyetlerine ses çıkarmadığında (XVII:460 vd). Ayrıca rüzgârlarla ilgili epizotu (X:50 vd), eve dönüşünü yüreğini dizginlemesine bağlayan Teiresias'ın kehanetinin (XI:105 vd) bulunduğu ilk nekuia'yla [Yunan şiirinde geceye yolculuk; Odysseus'un ölüler ülkesine inişini anlatan bölüme işaret eder –yn] karşılaştırınız. Kuşkusuz

den kayıp gitmesine izin verir ve yine de onu yalnızca bir yerden diğerine sürüklendiği bir yolculuk olarak hatırlar. Yine de o, kurbanın ilgası uğruna sunulan kurbandır aynı zamanda. Odysseus'un, mitosa karşı yürüttüğü kavganın bir gereği olarak gerçekleştirdiği o efendilere has feragat, artık feragate ve egemenliğe gereksinimi kalmamış, kendisine ve başkalarına tahakküm etmek için değil de, uzlaşma uğruna kendisine hâkim olan bir toplumu temsil eder.

Kurbanın öznelliğe dönüşümü öteden beri kurbanın gerçekleşmesinde bir payı olan o kurnazlığın simgesi altında gerçekleşir. Kurnazlığın hakikat dışılığında, kurbandaki o aldatma, karakterin öğesi haline gelir ve düzenbazın güdükleşmesine yol açar; fizyonomisi de varlığını sürdürmek için kendisine indirdiği darbelerin izlerini taşır. Bu, zihin ve fiziksel güç arasındaki ilişkinin ifadesidir. Neredeyse her zaman zihnin taşıyıcısı olarak sunulan ve çevresine hükmeden kurnaz Odys-

---

Odysseus'un vazgeçişi henüz kesin olanın değil de, ertelemenin özelliklerini barındırır: daha sonraya bıraktığı öçlerini genellikle daha sonra iyice hakkını vererek alır: katlanmasını bilen sabırlıdır da. Sonraları bütünsel, zorunlu feragatte gizlenip karşı konmaz bir tahakküm haline gelen şey, yani doğal olan her şeye boyun eğdirilmesi; Odysseus'un davranışlarında doğal gelişen bir amaç olarak oldukça açık bir biçimde gün ışığına çıkmaktadır. Bu boyun eğdirme, özneye geçip söylencesel içeriğinden kurtularak "nesnelleşir" ve insanın özel amaçları karşısına bağımsız bir varlık olarak dikilerek genelgeçer rasyonel bir yasaya dönüşür. Daha Odysseus'un sabrında, özellikle taliplerin öldürülmesinden sonra öç hukuki usüle dönüşür: söylencesel itkinin en sonunda gerçekleşmesi egemenliğin nesnel aracı haline gelir. Hukuk feragat edilen öçtür. Böyle bir yargıç sabrının, kendi dışında bir şey tarafından, sıla özlemi aracılığıyla oluşturulması bu sabra insani, neredeyse güvenilir olanın özelliklerini katarak onu ertelenmiş öcün ötesine taşır. Gelişmiş burjuva toplumunda ikisi de bozulur: öç düşüncesiyle birlikte özlem de tabulaştırılır; işte bu, benliğin kendisinden aldığı öç dolayımıyla öcün taç giymesidir.

seus, aktarılan bütün kahramanca edimlerine karşın, yaşamı uğruna savaşması gereken o tarihöncesi güçlere kıyasla fiziksel bakımdan hep daha zayıftır. Serüvencinin çıplak beden gücü, taliplerin koruması altında dilenci Iros'la dövüşmek ya da yayı germek gibi sportif vesilelerle övülür. Öz-varlığı koruma ile beden gücü birbirinden ayrılmıştır: Odysseus'un atletik yetkinliği pratik kaygıların uzağında, ancak hükmeden-kendine-hâkim bir gentleman'ın [beyefendi] yapacağı türden idmanlar sonucu elde edilen bir yetkinliktir. Tam da öz-varlığı korumayla ilgisi olmayan bir güç öz-varlığı korumaya yarar: güçsüz, obur ve disiplinsiz dilenciyle ya da kaygısızca minder çürütenlerle verdiği mücadele sırasında, örgütlü toprak sahiplerinin çok önceleri onlara yaptığını Odysseus geride bıraktıklarına bir kez daha simgesel olarak yapar ve kendisini bir soylu olarak meşrulaştırır. Ancak, hiç evcilleştirilmemiş ya da zayıf düşmemiş tarihöncesi güçlerle karşı karşıya kaldığında işi daha zordur. Egzotik biçimde varlığını sürdüren söylencesel güçlerle fiziksel bir mücadeleye girişebilecek durumda değildir kesinlikle. Kendisini tekrar tekrar ortasında bulduğu kurban törenlerini verili olarak kabul etmek zorundadır; çünkü bunları yıkacak gücü yoktur. Bunun yerine kurban törenlerini kendi akılsal kararının biçimsel önkoşulu yapar. Odysseus'un kararı her zaman kurban meselesinin temelinde yatan tarihöncesi hüküm çerçevesinde şekillenir. Bu arada kadim haliyle kurbanın irrasyonel olması kendisini daha zayıf olanın zekâsına ritüelin aptallığı olarak sunar. Ritüel harfiyen kabul görmeye devam eder. Anlamsız hale gelmiş olan hüküm, kendi tüzüğünün ondan kaçmak için zaman zaman boşluklar yaratmasıyla kendi kendisini çürütür. Doğanın bu yarıştaki üstünlüğü tam da doğayı egemenliği altına alan zihin tarafından sürekli teyit edilir. Tüm burjuva aydınlanması; soğukkanlı olmak, olgulara bağlı kalmak ve güç denge-

lerini doğru değerlendirmek gerektiği konusunda fikir birliği içindedir. Düşüncenin babası dilekler olmamalıdır. Bunun nedeni, sınıflı toplumdaki her erkin fiziksel doğa ve onun toplumsal ardılı olan çokluk karşısında aciz olduğunu –bundan rahatsız olsa da– bilmesine bağlı olmasıdır. Yalnızca doğaya bilinçli olarak gösterilen uyum doğayı fiziksel bakımdan daha zayıf olanın tahakkümü altına sokar. Ama mimesisi bastıran akıl [Ratio] salt onun karşıtı değildir. Aklın [Ratio] kendisi mimesistir: ölü olana yönelik mimesis. Doğaya ruh verilmesini [Beseelung] fesheden öznel zihin bu ruhlardan arındırılmış doğanın hakkından yalnızca onun katılığına öykünüp kendisini animist yoldan feshederek gelebilir. Öykünme, sonunda insanın gözünde insanın bile bir insanbiçimcilik olmasıyla egemenliğin hizmetine girer. Odysseusçu kurnazlığın şeması bu türden bir benzetmeyle doğaya egemen olmaktır. Güç ilişkilerini böyle değerlendirmek kendi yenilgisini peşinen kabul ederek hayatta kalmayı bilkuvve ölüme bağlı kılar; burjuva büyü bozumu ilkesi, kurbanın içselleştirilmesi sırasında izlenen dışsal şema, yani feragat bu değerlendirişte gizil olarak in nuce [daha baştan] mevcuttur. Kurnaz olan kendi düşü pahasına hayatta kalır ve o düşün bedelini de dışarıdaki tahakkümler gibi, kendisini büyüden arındırarak öder. İnsan asla bütüne sahip olamaz; daima beklemek, sabırlı olmak ve vazgeçmek zorundadır; ne lotosu yiyebilir ne de kutsal Hyperion'un sığırlarını. Eğer kayalıkların arasındaki boğazdan geçecekse de, Skylla'nın gemiden çekip aldığı adamlarının kaybını hesaba katmak zorundadır. Odysseus buradan güç bela geçer; bu onun hayatta kalması demektir. Hem kendi hem de başkalarının gözünde kazandığı şöhret, kahramanlık onurunun yalnızca bütün, genelgeçer, bölünmez mutluluğa duyulan itkinin aşağılanmasıyla kazanılacağını doğrular.

Odysseus'un kurnazlığının formülü şudur: yalıtılmış ve araçsal

zihin her şeyden vazgeçip kendini doğaya uydurmakla doğanın hakkını doğaya verir ve doğayı tam da böyle aldatır. Odysseus'un güç alanlarına girdiği söylencesel canavarların hepsi, tarihöncesine ait taşlaşmış sözleşmeleri ve hak iddialarını temsil ederler. Gelişmiş ataerkil çağa gelindiğinde eski halk dini kendini dağınık kalıntılar halinde böyle sunar: Olympos'u kaplayan göğün altında bu canavarlar soyut yazgının, duyumsanmaktan uzak bir zorunluluğun şahıslarına dönüşmüşlerdir. Skylla ile Kharybdis'in arasından geçen yoldan başka bir rota seçmenin olanaksızlığı, rasyonel olarak, akıntıların küçük antik gemiler üzerindeki karşı konmaz gücünün söylencesel temsili diye yorumlanabilir. Ama söylencesel olarak somutlaştıran bir aktarımda bile, güç ile acizlik arasındaki doğal ilişki hukuki bir ilişki karakterini almıştır Nasıl Skylla ve Kharybdis'in dişlerine takılan her şey üzerinde hakları varsa, Kirke'nin de büyüyle korunmayanları istediği şeye dönüştürmeye ya da Polyphemos'un konuklarının bedenleri üzerinde hakkı vardır. Söylencesel şahısların hepsi tekrar tekrar aynı şeyi yapmak zorundadır. Her biri yinelemeyi sürdürür: yinelemenin başarısızlığa uğraması ise sonları demektir. Olympos'un hükmü gereği bu şahısların tümü, yeraltı dünyasına ilişkin ceza söylencelerinde Tantalos, Sisyphos ve Danaos Kızlarının başına gelenlerden izler taşır. Bunların tümü cebrin şahıslarıdır: yaptıkları o canavarlıklar da üzerlerindeki lanettir. Söylencesel kaçınılmazlık; lanet, onun kefaretini ödeyen kötü hareket ile bu kötü hareketten doğan ve o laneti yeniden üreten suç arasında kurulan eşdeğerlilikle tanımlanır. Tarihte şimdiye dek ortaya çıkmış tüm hukuk bu şemanın izini taşır. Mitosta döngünün her momenti bir önceki momentle ödeşir ve böylece suçun bağlamının yasa olarak yerleşmesine katkıda bulunur. Odysseus ise bu duruma karşı çıkar. Benlik, yazgının kaçınılmazlığına karşıt olarak rasyonel genelgeçerliği

temsil eder. Ne ki Odysseus genelgeçerle kaçınılmazı iç içe geçmiş olarak bulduğu için, onun bu rasyonelliği, zorunlu olarak kısıtlayıcı bir biçim olan istisna biçimini alır. Odysseus kendisini kuşatıp tehdit eden ve bir anlamda her bir sôylencesel şahsın alnında yazılı olan hukuki ilişkilerden sıyrılmak zorundadır. Dolayısıyla Odysseus hukuki tüzüğü yerine getirir: erkini bu tüzüğe teslim ederek tüzüğün kendi üzerindeki erkini yitirmesini sağlar. Sirenleri duyup da kendini kaptırmamak olanaksızdır: onlara karşı hiç kimse direnemez. Direniş ile kôrleşme birdir; onlara direnen, meydan okuduğu sôylenceye kendini daha da kaptırır. Kurnazlık ise rasyonel olmuş bir direniştir. Odysseus Sirenlerin adasının yanından geçmeyen başka bir güzergâh izlemeye çalışmaz. Bilgisinin üstünlüğünde diretip, sahip olduğu özgürlüğün kendisini korumaya yeteceği zannına kapılarak, kendisini yoldan çıkarmaya çalışanlara serbestçe kulak vermeye de kalkışmaz. Kendisini büsbütün küçültür, gemi önceden belirlenmiş ölümcül rotayı izler ve Odysseus doğanın sesini işiten bir insan olarak her ne kadar ondan bilinçli olarak uzaklaşmışsa da, bir dinleyici [Hôrender] olarak aslında doğaya ne kadar da bağımlı olduğunu fark eder. Onu doğanın kôlesi yapan [Hôrigkeit] sôzleşmeye bağlı kaldığı gibi, bağlandığı gemi direğinde mahvı demek olanların kollarına atılmak için çırpınıp durur. Ne ki, tüzüğün gereklerini yerine getirirken sôzleşmeden kaçabilmesine olanak veren bir boşluk da bulur. Çünkü tarihôncesine ait sôzleşmede, adanın yakınından geçen yolcunun Sirenlerin ezgisine kulak verdiği sırada bağlı olup olmayacağı öngörülmemiştir. Bağlamak, esirlerin derhal öldürülmediği bir aşamada ortaya çıkan bir önlemdir. Teknik bakımdan aydınlanmış Odysseus kendisini bağlatmakla ezginin arkaik üstünlüğünü teslim eder. Odysseus hazzın ezgisine kulak verir, ama ölümü engellemeye çabalarken hazzı da engeller. Direğe bağlı bu din-

leyici herkes gibi Sirenlere ulaşmak ister. Ancak kendisini kapurmış biri olarak kendisini Sirenlere kaptırmamanın önlemini de almıştır. Yarı-tanrıçaların tahakkümünü yansıtan arzusunun tahakkümüne rağmen Sirenlere ulaşamaz, çünkü kulakları balmumuyla tıkalı kürek çeken yoldaşları yalnızca yarı-tanrıçaları değil, kumandanlarının umutsuz çığlıklarını da duyamazlar. Sirenler kendilerinin olana sahiptirler, ama bu burjuva tarihöncesinde yanlarından geçip gidenin bir özlemi olarak yansız bir niteliğe bürünmüştür bile. Epos, gemi gözden kaybolduktan sonra Sirenlerin başına gelenler konusunda suskundur. Eğer bu bir tragedya olsaydı, bunun Sirenlerin son saati olması gerekirdi; tıpkı Oidipus bilmeceyi çözerek emrini yerine getirdiğinde kendisini fırlatıp atan Sfenks'e olanlar gibi. Çünkü söylencesel şahısların hukuku olan daha güçlünün hukuku, tüzüğün yerine getirilemezliğine dayanır. Tüzüğe uyulursa söylencelerin en uzak ardıllarına dek sonu gelir. Odysseus'un Sirenlerle başarılı-başarısız karşılaşmasından bu yana tüm ezgileri hastalık sardı ve olduğu gibi bütün Batı müziği uygarlıktaki şarkının tutarsızlığıyla uğraşıp dururken, her tür sanatsal müziğin devindirici gücü yine bu şarkıdır.

Sözleşmenin, ona harfiyen uyularak feshedilmesiyle birlikte dilin tarihsel konumu da değişir: dil işaret etmeye dönüşmeye başlar. Söylencesel yazgı, fatum dile getirilen sözle birdi. Söylencesel şahısların yerine getirdiği yazgının değişmez hükümlerini de içeren tasavvur dünyasında söz ile nesne arasındaki ayrım henüz bilinmez. Sözün şey üzerinde doğrudan bir erki olmalıdır; ifade ve yönelim iç içe geçer. Kurnazlık ise bu ayrımın istismarından oluşur. İnsanlar şeyi değiştirmek için söze tutunurlar. Böylece yönelimden bilinçlilik doğar: Odysseus dara düştüğünde, özdeş sözün farklı anlamlara gelebileceğini tecrübe ettiğinde düalizmin farkına varır. Oudeis adına hem kahra-

man hem de Hiç Kimse anlamı atfedilebileceği için Odysseus ismin büyü çemberini kırabilir. Değişmez sözler amansız doğa bağlamının formülleri olarak kalır. Büyüde sözlerin katılıkları yazgının katılığına direnir ki, bu yazgı da sözlerin katılıklarından yansır. Söz ile o sözün öykündüğü şey arasındaki karşıtlık zaten bu direnmede mevcuttur. Homerosçu aşamada bu karşıtlık belirleyici bir nitelik kazanır. Odysseus'un sözlerde keşfettiğine gelişmiş burjuva toplumunda biçimcilik denir: sözlerin devamlılık gösteren bağlayıcılığı, ancak onları gerçekleştiren her türlü içeriğe mesafe konulması, yani mümkün olan her türlü içerikle, Hiç Kimse'yle ve bizzat Odysseus'la uzaktan ilişki kurması pahasına mümkün olur. Doğa gibi hiçbir fark gözetmeksizin insanlara ve tarihe keyfince hükmetmek isteyen söylencesel adlar ve tüzüklerin bu biçimciliğinden burjuva düşünüşünün ilkörneği olan nominalizm doğar. Öz-varlığı koruyan kurnazlık, söz ve nesne arasında egemen olan bu süreçten beslenir. Odysseus'un Polyphemos'la karşılaşması sırasında sergilediği iki çelişik eylem, bir yandan adın gereklerine boyun eğerken öte yandan kendisini ada bağlayan ipleri koparması sonuçta aynı kapıya çıkar. Odysseus kendisini Hiç Kimse diye yadsıdığı anda kendisini bulur; kendisini yok kılarak hayatını kurtarır. Dil aracılığıyla ölü olana gösterilen bu uyum modern matematiğin işleyiş şemasını içerir.

Her şeyin yolunda gittiği, sözleşmenin yerine getirildiği, ama gene de karşı tarafın aldatıldığı bir takasın aracı olarak kurnazlık, söylencesel tarihöncesinde değilse bile erken antikitede ortaya çıkmış bir iktisat kategorisine, yani kapalı ev iktisatları arasında süregelen kadim "tesadüfi takas"a işaret eder. "Üretim fazlası uygun bir zamanda değiş tokuş edilir, ama temel yaşamsal gereklilikler ağırlıklı olarak tüketici-

lerin kendileri tarafından sağlanır."[13] Serüvenci Odysseus'un davranış biçimi bu tesadüfi takası yapanlarınkini anımsatır. O acınası dilenci imgesinde bile feodal insan, ilk kez geleneğe karşı gelip ev iktisadının dar çevresinin dışına çıkarak deniz yolculuğunu göze aldığı için görülmemiş zenginliklerle geri dönen şark tacirinin[14] özelliklerini taşır. Hâlâ başat durumda olan geleneksel iktisadın karşısında kahramanın girişimlerindeki serüven öğesi, ekonomik açıdan, o kahramanın aklının [Ratio] irrasyonel yönünden başka bir şey değildir. Burjuva aklının, karşısına daha büyük bir tahakküm olarak çıkan her türden akılsızlıkla uyuşması gibi; aklın [Ratio] bu irrasyonelliği ifadesini kurnazlıkta bulmuştur. Tek başına hareket eden kurnaz kahraman daha şimdiden, tüm akıllı insanların gün gelip benzeyecekleri o homo economicus'tur; dolayısıyla Odysseia da şimdiden bir Robinson öyküsüdür Kazazedenin bu iki ilkörneği –kolektiften ayrılmış birer birey olmalarından kaynaklanan– zayıflıklarını toplumsal güce dönüştürürler. Ne yapacağı belli olmayan dalgaların insafına kalmış, çaresizce tecrit edilmiş bir halde olan bu kazazedelere, tecrit edilmişlikleri, acımasızca atomcu çıkarlarının peşinden gitmeyi emreder. Henüz hizmetlerine tek bir işçi almamış olsalar bile kapitalist iktisadın ilkesini cisimleştirirler; Odysseus ve Robinson'ın yeni girişimlerine kattıkları o kurtarılmış eşyalar ise, girişimcinin, ellerinin gayretinden daha donanımlı halde rekabet ortamına girdiği hakikatini ulvileştirir. Doğa karşısındaki acizlikleri şimdiden toplumsal üstünlüklerini destekleyen bir ideoloji işlevi görür. Odysseus'un köpüren deniz karşısındaki savunmasızlığı, sey-

[13] Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, Münih ve Leipzig, 1924, s. 3.

[14] Victor Bérard *Odysseia*'daki Semitik öğeyi elbette kimi apokrif konstrüksiyonları ekleyerek özellikle vurgulamıştır. Bkz. *Résurrection d'Homère*'deki "les Phéniciens et l'Odyssée" bölümü, Paris, 1930, s. 111 vd.

yalnın yerli halkın sırtından zenginleşmesini meşrulaştırmaya benzer. Burjuva ekonomisi bunu sonraları risk kavramının içine yerleştirdi: batma tehlikesi kârı ahlaken temellendirecekti. Gelişmiş takas toplumunun ve onun bireylerinin gözünde Odysseus'un serüvenleri, başarının yolunu çizen risklerin betiminden başka bir şey değildir. Odysseus bir zamanlar burjuva toplumunu kurmuş olan kadim ilkeye göre yaşar. İnsan ya aldatmaya başvuracak ya da yok olacaktı. Aldatma aklın [Ratio] kendi tikelliğini ele veren lekesiydi. Bu yüzden evrensel toplumsallaşma, dünya gezgini Odysseus ve tek kişilik fabrikatör Robinson Crusoe'nun taslağını yaptığı gibi, en baştan beri var olan ve burjuva çağının sonunda da gözle görülür hale gelen mutlak yalnızlığı içerir. Radikal toplumsallaşma radikal yabancılaşma demektir. Odysseus da Robinson da bütünsellikle uğraşır: ilki bütünü boydan boya ölçmeye yönelirken, sonraki onu yaratır. Her ikisi de bunları öteki insanlardan tümüyle uzakta yaparlar. Öteki insanlar onlar için sadece yabancılaşmış biçimde düşman ya da dayanak noktasıdır, ama hep birer araç, birer şeydirler.

Asıl nostos'un [sılaya dönüş] ilk serüvenlerinden biriyse çok daha gerilere uzanır ve demon maskeleri ve büyü tanrılarının barbarlık çağının çok öncesine göndermede bulunur. Lotophagoi, Lotosyiyenler bölümüdür bu. Onun yemişini tadanlar, bu bitkiye Sirenlerin ezgilerine kulak veren ya da Kirke'nin asasıyla dokunduğu kimseler gibi bağımlı olurlar. Ama diğerlerinin tersine lotosun pençesine düşenlerin başına kötü bir şey gelmez: "Bizim dostlara hiçbir kötülük düşünmedi ora halkı."[15] Tek tehdit istencin vazgeçmesi ve unutmadır. Üzerlerindeki lanet onları, o "bereketli topraklar"da[16] her türlü işten ve savaş-

[15] *Odysseia*, IX:92 vd.

[16] *Odysseia*, XXIII:311.

tan uzak ilkel bir hale dönmeye mahkûm etmekten başka bir şey yapmaz. "Bizimkilerden kim yediyse lotosun bal gibi yemişini, / kendinden geçti ve dönmek istemedi bir daha gemiye. / Orada kalıp lotos yemekten başka bir şey düşünmediler, / akıllarını çelmişti bu yemiş, unutturmuştu sılayı."[17] Kemikleşmiş toplumsal düzenlerde boyunduruk altına alınan tabakaların katlanılamaz olana katlanmasını kolaylaştıran uyuşturucu maddelerin sunduğu mutluluğu hatırlatan böylesi bir idil, öz-varlığı koruyan aklın kendi taraftarlarına izin vermediği bir şeydir. Gerçekten de bu idil sahte bir mutluluk, yavan bitkisel bir hayat, hayvanlarınki gibi muhtaç bir varoluştan ibarettir. Böyle bir duruma olsa olsa mutsuzluk bilincinin yokluğu denebilir. Oysa mutluluk kendinde hakikati barındırır. Özünde bir sonuçtur. Mutluluk acıların aşılmasıyla serpilip gelişir. Bundan dolayı lotosyiyenler arasında kalmaya katlanamayan çilekeş haklıdır. Lotosyiyenlere karşı Odysseus yine onların davasını, yani ütopyanın tarihsel emek harcayarak gerçekleştirilmesini savunur. Oysa lotosyiyenler gibi yalnızca bahtiyarlığın imgesine takılıp kalmak ütopyanın gücünü zayıflatmak demektir. Ama rasyonellik, Odysseus, bunu hak olarak algıladığı anda zorla haksızlığın bağlamına girmiş olur. Dolaysız olarak Odysseus'un kendi eylemleri hep egemenliğin lehinedir. Öz-varlığı koruyan akıl ne "dünyanın kenarlarındaki"[18] bu mutluluğu ne de daha sonraki evrelere ait olan daha tehlikeli olan mutluluğu kabul edebilir. Tembeller zorla alınıp götürülür ve kadırgalara bindirilir: "Ama bakmadım gözlerinin yaşına, sürükledim gemiye onları, / teknede, kürekçi sıraları altına çektim, vurdum zincire."[19] Lotos bir şark yemişidir. Çin ve Hint mutfağında

[17] *Odysseia*, IX:94 vd.

[18] Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*, Stuttgart, cilt III, s. 95.

[19] *Odysseia*, IX:98 vd.

bugün hâlâ ince kıyılmış lotosun bir rolü vardır. Belki de lotosa atfedilen cazibe, insanların toprak[20] ve deniz ürünleri toplayıcılığı yaptıkları evreye, yani tarımdan, hayvancılıktan, hatta avcılıktan, kısacası her tür üretimden daha eski bir evreye gerilemenin cazibesinden kaynaklanır. Her ne kadar günümüzde böyle bir ilişki akla getirmese de, epik şiirin aylaklık imgesini çiçek yemeyle ilişkilendirmesi bir rastlantı olmasa gerek. Yakındoğu tatlılarında hâlâ yaşayan, Avrupalı çocukların gülsuyu katılmış fırın mamullerinden ve menekşe şekerlerinden bildiği çiçek yeme âdeti, yaşamın yeniden-üretiminin bilinçli öz-varlığı korumadan ve tok olanın bahtiyarlığının planlı beslenmenin yararlılığından bağımsız olduğu bir durumu vaat eder. Koku alırken zihinde aniden canlanan o en uzak ve en eski mutluluğa ilişkin anılar, bir şeyi yiyerek bedene katmanın yarattığı en uç yakınlıkla iç içe geçer. Bu en eski tarihöncesine göndermede bulunur. Tarihöncesinde yaşanan acılar ne kadar çok olursa olsun, insanlar yine de bu tarihöncesinin imgesinden beslenmeyen bir mutluluk tasarlayamazlar: "Engine açıldık yeniden, gene yüreğimiz acı dolu."[21]

Odysseus'un sürüklendiği bir sonraki isim tepegözlerden Polyphemos'tur –bir yerden diğerine sürüklenmek [verschlagen werden] ile kurnaz olmak [verschlagen sein] Homeros'ta eşdeğer sayılır. Polyphemes tekerlek büyüklüğündeki gözünü aynı tarihöncesinin dünyasından bir iz gibi taşır: bu tek göz, gözlerin ve kulakların simetrisinden

[20] Hint mitolojisinde lotos toprak tanrıçasıdır (bkz. Heinrich Zimmer, *Maja*, Stuttgart ve Berlin, 1936, s. 105 vd). Burada, üzerinde Homeroscu nostosun yükseldiği söylencesel gelenekle bir bağlantı söz konusuysa, o zaman lotosyiyenlerle karşılaşmayı khtonik güçleriyle süren çatışmanın bir durağı olarak belirlemek de doğru olur.

[21] *Odysseia*, IX:105.

daha ilkel olarak burnu ve ağzı hatırlatır.[22] Söz konusu simetri örtük bir nitelik kazanan iki algının birleşmesiyle özdeşleşme, derinlik ve nesnelliği meydana getirir. Ama lotosyiyenlerle karşılaştırıldığında Polyphemos daha sonraki bir çağı, avcıların ve çobanların dünyası olan asıl barbarlık çağını temsil eder. Homeros barbarlık açıklamasıyla sistematik tarımın yokluğunu; dolayısıyla da sistematik, zamanı yöneten bir emek ve toplum örgütlenmesine henüz geçilememiş olduğunu kasteder. Homeros tepegözleri "töre bilmez, azgın"[23] diye nitelendirir, çünkü –ve burada uygarlığın suçunu gizliden gizliye itiraf etmesi vardır– "onlar yalnız ölümsüz tanrılara güvenirler, / ne ekin ekerler elleriyle, ne de çift sürerler, / toprak ekilmeden, işlenmeden verir onlara her şeyi, / arpayı da, buğdayı da, asmayı da verir, / şarap sunan iri salkımları Zeus'un yağmuru şişirir."[24] Demek ki bolluğun yasaya gereksinimi yoktur ve uygarlık bu durumu anarşi diye yererken, sanki bolluğa kabahat bulur: "Yoktur onların dernekleri, yasaları falan. / Otururlar yüksek dağ tepelerinde, oyuk mağaralarda, / herkes kendi evini yönetir, kendi karısını, çocuğunu, / umurlarında değildir hiç kimse, başkalarına aldırmazlar."[25] Bu daha şimdiden, henüz sabit mülkiyet ve ona bağlı hiyerarşinin ölçütlerine göre örgütlenmemiş olsa da, fiziksel yönden zayıf olanların boyunduruk altına alınmasına dayanan ataerkil bir akrabalık toplumudur; nesnel yasalardan yoksun olmalarının, dolayısıyla da karşılıklı olarak birbirlerine saygı göstermediklerine, yani yabanıl olduklarına ilişkin Homeros'un dile getirdiği yerginin temelin-

---

[22] Wilamowitz'e göre tepegözler "aslında hayvandırlar" (*Glaube der Helenen* [*Helenlerin Inancı*], cilt I, s. 14).

[23] *Odysseia*, IX:106.

[24] *Odysseia*, IX:107 vd.

[25] *Odysseia*, IX:112 vd.

de yatan asıl neden, mağara sakinlerinin kendi aralarındaki bağlantısızlıklarıdır. Halbuki anlatıcının bu uygarca yargısı, onun destanın daha sonraki bir yerinde öyküsüne gösterdiği pragmatik sadakat tarafından yalanlanır: gözü kör edilmiş tepegözün acı dolu çığlıkları üzerine akrabaları, birbirlerine saygı beslemedikleri halde ona yardıma gelirler ve bu ahmakları hemcinslerine yardım etmekten alıkoyan tek şey, Odysseus'un adıyla yaptığı o kelime oyunudur.[26] Aptallık ve yasasızlık arasında bir ayrım yokmuş gibi görünür: Homeros tepegözü "hak hukuk bilmez bir canavar"[27] diye niteliyorsa, bu yalnızca Polyphemos'un ahlakın yasalarına saygı göstermediği anlamına gelmez, aynı zamanda bizzat kendi düşünmesinin de yasalardan, sistematiklikten yoksun olduğu, rapsodik bir nitelik taşıdığı anlamına gelir. Dolayısıyla davetsiz konukların mağaradan nasıl kaçabileceklerine ilişkin burjuva bilmecesinin çözümünü, yani koyunların sırtına binmek yerine karınlarına tutunarak kaçmayı akıl edemediği gibi, Odysseus'un sahte adındaki sofistik çifte anlamlılığı da kavrayamaz. Ölümsüzlerin erkine güvenen Polyphemos elbette bir yamyamdır ve buna uygun olarak tanrılara duyduğu güvene karşın onlara gereken saygıyı göstermez: "Sen ya bir budalasın, ey yabancı, / geliyor olmalısın ya da çok uzaklardan" –sonraları budala ve yabancı arasında bu kadar ince bir ayrım yapılmaz ve görenekler konusundaki bilgisizlik, her türden yabancılık gibi doğrudan budalalık diye damgalanır– "kork diyorsun bana tanrılardan, say onları, / ne kalkanlı Zeus'a aldırış eder Tepegözler, / ne de öbür tanrılara aldırış eder, / çok daha güçlüyüz biz onlardan."[28] "Çok daha güçlü" diye alayla karışık anlatır Odysseus, ama burada demek istenen

[26] Bkz. *Odysseia*, IX:403 vd.

[27] *Odysseia*, IX:428.

[28] *Odysseia*, IX:273 vd.

"çok daha eskiyiz"dir herhalde. Güneş sisteminin erki kabul edilir, ama daha çok, feodal bir soylunun burjuva zenginliğini kabul ettiği gibi. Gizliden gizliye kendisinin daha soylu olduğunu düşünürken, uğradığı haksızlığın, kendisinin temsil ettiği haksızlıkla aynı kumaştan dokunmuş olduğunu görmez. Polyphemos'un babası ve Odysseus'un düşmanı olan yakındaki deniz tanrısı Poseidon o uzaklardaki evrensel gök tanrısı Zeus'tan daha eskidir. Temel halk dini ile söz-merkezci yasaların dini arasındaki düşmanlık, deyim yerindeyse öznenin üzerinden sürdürülür. Ne ki yasasız Polyphemos basitçe, Aydınlanmış çocukluğun fabl dünyasında görülen Goliath adlı dev gibi uygarlığın tabularının gösterdiği kötü adam değildir. O, öz-varlığını korumanın düzen ve alışkanlığa dönüştüğü fakirlerin dünyasında uzlaştırıcı özelliklerden yoksun değildir. Koyun ve keçi yavrularını, onları emziren analarının memesine veren Polyphemos'un bu pratik eylemi, onun mahlûkatla ilgili tasa duyduğunu gösterir. Kör edildikten sonra dostum dediği kösemene içini döktüğü o ünlü konuşmada; ona niçin bu kez mağaradan en son çıktığını, yoksa efendisinin başına gelen bahtsızlık yüzünden mi kederlendiğini sorması öylesine dokunaklıdır ki, sonlarındaki hunharlığa rağmen bu konuşma ancak Odysseia'nın doruk noktasındaki bir başka kısımla, yaşlı köpek Argos'un sılaya dönen sahibini tanıdığı kısımla kıyaslanabilir. Henüz devin davranışları bir karakter biçimini alıp nesnelleşmemiştir. Polyphemos, Odysseus'un yalvarışlarına yabanıl bir nefretle değil, yalnızca, kendisini henüz tam olarak kuşatamamış yasayı reddederek yanıt verir. Odysseus ve yoldaşlarını esirgemek istemiyordur: "İster esirgerim seni ve dostlarını, ister esirgemem."[29] Anlatıcı Odysseus'un öne sürdüğü gibi Polyphemos'un konuşurken gerçekten art niyetli olup olmadığı da tartışmalı

[29] *Odysseia*, IX:278.

bir konudur. Polyphemos şarabın etkisiyle kendinden geçip böbürlenerek Odysseus'a konukseverlik armağanı sunmayı vaat eder.[30] Reis olduğu için konukseverlik armağanını onu en son yiyerek vermek, Polyphemos'un aklına Odysseus'un Hiç Kimse tasavvurundan gelir. Bunun nedeni de belki Odysseus'un kendisini Hiç Kimse diye adlandırmasıdır, çünkü Tepegöz'ün kıt aklına göre Hiç Kimse'nin bir varoluşu olamaz.[31] Aşırı güçlü yaratığın fiziksel hunharlığı onun her zaman pervasız güvenidir. Bundan dolayı, söylencesel tüzüğün gereklerini yerine getirmek, yargılanan kişi için daha baştan haksızlığa uğramak anlamına gelir ve bu, yasaları koyan doğanın tahakkümüne haksızlık etmekle aynı şeydir. Odysseus'un oyuna getirdiği Polyphemos ve diğer canavarlar daha o zaman, ta Shylock ve Mephistopheles'e kadar, Hıristiyan çağın dava açma meraklısı ahmak şeytanlarının modelleridir. Devin ahmaklığı, barbarca hunharlığının tözü her şey iyi gittiği sürece devam eder ve daha iyiyi biliyor olması gereken Odysseus tarafından alaşağı edilir edilmez daha iyi olanı temsil eder hale gelir. Odysseus güvenini kazanmak için Polyphemos'a yaltaklanır; dolayısıyla Polyphemos'un insan etine ilişkin öne sürdüğü av hakkına, tüzüğü parçalamak için tüzüğün gereklerini yerine getiren kurnazlığın şemasına uygun olarak saygı gösteriyormuş gibi yapar: "Al bu şarabı, Tepegöz iç yediğin et üstüne, / nasıl şarabımız vardı gemimizde, bi gör bak,"[32] diye tavsiyede bulunur kültür taşıyıcısı.

Aklın [Ratio] kendisinin karşıtıyla, yani sabit bir özdeşliğin henüz billurlaşmadığı bir bilinçlilik haliyle –kaba saba devin temsil ettiği gi-

---

[30] Bkz. *Odysseia*, IX:355 vd.

[31] "Nihayet kıt akıllının sıkça görülen saçmalıkları ölü doğmuş bir mizahın ışığında ortaya çıkabilirdi." (Klages, *a.g.e.*, s. 1469.)

[32] *Odysseia*, IX:347 vd.

bi– uyuşması isim kurnazlığında tamamına erer. Bu hile yaygın bir folklorun parçasıdır. Yunancada bu bir kelime oyunudur: ısrar edilen tek bir sözcükte ad –Odysseus– ve yönelim –Hiç Kimse– birbirinden ayrılıverir. Odysseus ve Oudeis sözcükleri modern kulaklara bile benzer gelir ve İthaki'ye dönüş öyküsünün kuşaktan kuşağa aktarıldığı lehçelerden birinde, adanın kralının adı ile Hiç Kimse sözcüğünün aynı seslerle telaffuz edildiğini hayal etmek güç değildir. Her şey olup bittikten sonra akrabalarının suçlunun kim olduğunu sormalarına, Polyphemos'un Hiç Kimse diye yanıt vereceğine ve böylece suçun örtbas edilip suçluların takibinin engelleneceğine ilişkin hesap çok ince bir rasyonelist kılıftır Aslında özne Odysseus kendisini özne yapan özdeşliğini yadsıyıp amorf olana öykünerek hayatta kalır. Polyphemos benlik olmadığı için Odysseus kendisini Hiç Kimse diye adlandırır. Ad ve şey konusunda yarattığı bu kafa karışıklığı, aldatılan barbarın tuzaktan kurtulmasını engeller: misilleme haykırışı öç almak istediği kişinin adına büyü yoluyla bağlı kalır ve bu ad, haykırışı acizliğe mahkûm eder. Çünkü Odysseus yönelimi ada bağlamakla, adı büyünün etki alanından çıkarmıştır. Ama Odysseus'un benlik iddiası, bütün epik şiirde olduğu gibi, tüm uygarlıkta olduğu gibi, benliği yadsımadır. Böylece benlik, uyum sağlayarak kurtulmaya çabaladığı doğa bağlamının zorla dayatılan döngüsüne kapılmış olur. Kendi uğruna kendisini Hiç Kimse diye adlandıran ve doğal hali taklit etmeyi doğaya egemen olmak için kullanan, Hybris'in pençesine düşer. Kurnaz Odysseus başka türlü yapamaz: kaçarken, hâlâ kayalar fırlatan devin menzilindeyken Polyphemos'u alaya almakla kalmaz, ona gerçek adını ve kökenini açıklar. Rasyonel kimliğin az önce yerini aldığı kendi kimliğini sihirli sözcük yardımıyla tekrar oluşturmazsa, bir zamanlar adı Hiç Kimse olan bu adam tekrar Hiç Kimse olmaktan korkar; daha yeni sıyrılabil-

diği tarihöncesinin dünyası Odysseus üzerindeki erkini hâlâ sürdürüyormuş gibi. Yoldaşları, Odysseus'un akıllılığını bu şekilde ortaya dökme aptallığına düşmesini engellemek isterler, ama bunu başaramazlar ve Odysseus kayalardan kıl payı kurtulur. Bu arada adının söylenmiş olması büyük bir olasılıkla –her şeyi bildiği pek de söylenemeyecek olan– Poseidon'un nefretini Odysseus'un üzerine çeker. Akıllının aptal biçimine bürünme kurnazlığı, Odysseus ondan vazgeçtiği anda aptallığa dönüşür. Belagatin diyalektiği budur. Homeros antik dönemden faşizme dek, hem kahramanın hem de anlatıcının ağzından boş laflar etmekle suçlandı. Oysa Ionyalı, o kurnaz aracının ettiği sözlerin kendi başına nasıl bir bela açtığını gösteren kötü kaderi betimleyerek geçmişin ve bugünün Spartalılarına peygamberimsi üstünlüğünü kanıtlamıştır. Fiziksel tahakkümü bir kez aldatmayı başaran söz kendisine engel olamaz. Akıp giden bu sözler bilinç akışına, hatta düşünmenin kendisine bir parodi olarak eşlik eder: düşüncenin ödün vermeyen özerkliği, konuşma aracılığıyla gerçekliğe geçtiğinde bir ahmaklık momenti –maniklik– kazanır; düşünme ve gerçeklik eşadlıymış gibi. Oysa düşünme araya koyduğu bu mesafe yardımıyla gerçekliğe hükmedebilir. Ne ki bu tür bir mesafe acı çekmek anlamına gelir. Bu nedenle akıllı kişi –malum atasözünün tersine– gereğinden fazla konuşmaya eğimlidir. Onu nesnel anlamda belirleyen şey, sözün tahakküm karşısında sağladığı kırılgan avantajı sürekli korumazlarsa, bu avantajın aynı tahakküm tarafından ellerinden alınacağı korkusudur. Çünkü söz, aldattığı doğadan daha zayıf olduğunu bilir. Gereğinden fazla konuşarak tahakkümün ve adaletsizliğin kendi ilkeleri olarak öne çıkmasına izin verir. Bu da korkulması gereken güçleri o korkulanı gerçekleştirmeye kışkırtır. Sözün tarihöncesinde sahip olduğu söylencesel cebir, aydınlanmış sözün kendi başına musallat ettiği bir

felaket olarak varlığını sürdürür. Kendisinin Odysseus olduğunu ilan etmek zorunda kalan Oudeis daha o zaman, ölüm korkusu içinde, ölüm korkusundan kaynaklanan üstünlüğünde direten Yahudinin özelliklerini taşır; aracıdan öç almak da ilk defa, her türden tahakkümün hep yeniden meylettiği olumsuz bir ütopya olarak, burjuva toplumunun sonunda değil, başlangıcında durur.

Kirke'nin büyülü öyküsü, yamyamların barbarlığı diye mitostan kaçmayı konu alan anlatıların tersine, yine gerçek büyü aşamasına gönderme yapar. Büyü benliği parçalarına ayırır; ama benlik tekrar büyüye kapılarak daha eski bir biyolojik türe dönüşür. Benliğin çözündürülmesinin tahakkümü yine unutmanın tahakkümüne dayanır. Büyü sabit zaman düzeniyle birlikte, kendisini bu düzen üzerinde temellendiren öznenin sabit istencini de ele geçirir. Kirke, dürtülerine teslim olmaları için Odysseus'un adamlarını ayartır ve ayartılmışların bu hayvan şekli öteden beri insanın kendisini dürtülerine bırakmasıyla ilişkilendirilir; Kirke burada hetairaların ilkörneği haline getirilmiştir. Buna erotik inisiyatifi Kirke'nin alacağına kesin gözüyle bakan Hermes'in şu sözleri vesile olmuştur: "Ödü kopacak, yatağına götürmek isteyecek seni, / sakın olmaz deme, hor görme tanrıçanın yatağını."[33] Kirke'nin imzası, art arda her şeyi mahvetmesi ve imdada koşmasından da anlaşıldığı gibi, belirsizliktir. Bu belirsizlik soyağacından bile bellidir: Helios'un kızı, Okeanos'un da torunudur.[34] Onda ateş ve su unsurları henüz birbirinden ayrılmamıştır ve doğanın belirli bir yönünün –ister anaya ait, ister ataerkil yönünün– önceliğine karşıt olarak, çok sık eş değiştirilen cinselliğin ve hetairalığın özünü oluşturan

[33] *Odysseia*, X:296-7.

[34] Bkz. *Odysseia*, X:138 vd. Ayrıca bkz. F. C. Bauer, *Symbolik und Mythologie*, Stuttgart, 1824, cilt I, s. 47

şey, yıldızların sudaki yansımasında, hatta fahişenin bakışında tekrar ortaya çıkan bu belirsizliktir.[35] Hetaira hem mutluluk bahşeder hem de mutlu ettiği insanın özerkliğini yok eder; onun belirsizliği budur işte. Ne ki bu, söz konusu insanı yok ettiği anlamına gelmez: heteira yaşamın daha eski bir biçimine sıkıca tutunur.[36] Lotosyiyenler gibi Kirke de yeni konuklarına ölümcül bir zarar vermez; hatta yırtıcı hayvanlara dönüştürdüğü insanlar tümüyle zararsızdır: "Kurtlar, aslanlar vardı çevresinde, dağ hayvanları, / büyülemişti Kirke onları kötü ilaçlarla. / Saldırmadı bu hayvanlar adamlarımın üstüne, / ama kalkıp uzun kuyruklarıyla onları okşadılar. / Köpekler nasıl kuyruk sallarsa şölenden dönen efendilerine, / bilirler çünkü kendilerine güzel şeyler getirdiğini her seferinde, / öyle kuyruk sallıyordu bu sert tırnaklı kurtlar ve aslanlar."[37] Büyüye maruz kalmış bu insanlar Orpheus'un çaldığı ezgileri dinleyen vahşi hayvanlar gibi davranır. Boyun eğdikleri söylencesel emir aynı zamanda kendi içlerindeki boyunduruk altına alınmış doğayı özgürleştirir. Mitosa geri dönerek yalanladıkları şey mitosun kendisidir. İnsanları benlik haline getiren ve hayvandan ayırt eden dürtünün baskılanması, doğanın umutsuzca kapalı döngüsünün yarattığı baskının içe dönmesidir. Daha eski bir görüşe göre Kirke adı doğanın bu döngüsüne işaret eder. Aynı lotosyiyenler idilinde olduğu gibi, idealleştirilmiş bir tarihöncesini hatırlatan o şiddet dolu büyü, insanları gerisin geriye hayvan yaparak, her ne kadar aldatıcı olsa da bir uzlaşma görüntüsü yaratır. Ama daha önce insan oldukları için, uygarlıkçı epik şiir yoldaşların başlarına gelenleri felaket dolu bir düşüşten başka bir şey olarak gösteremez ve Homeros'un betimleyişinde

---

[35] Bkz. Baudelaire, "Le vin du solitaire," *Les fleurs du mal*.

[36] Bkz. J. A. K. Thomson, *Studies in the Odyssey*, Oxford, 1914, s. 153.

[37] *Odysseia*, X:212 vd.

bundan duyulan hazza ait neredeyse hiç iz yoktur. Kurbanlar ne kadar uygarlaşmışsa, böyle bir hazzın izleri de o denli büyük bir kuvvetle silinir.[38] Odysseus'un yoldaşları, daha önceki konuklar gibi yabanıllığın kutsal mahlukatına değil, pis evcil hayvanlara, domuzlara dönüşürler. Belki de Kirke'nin öyküsü, domuzları kutsal sayan Demeter'in khtonik kültünün yankılarını barındırıyordur.[39] Ama domuzun insan benzeri anatomisi ve çıplaklığı bu motifi açıklayabilir: belki benzer olanla karışmaya ilişkin olarak Yahudiler arasında varlığını sürdüren tabunun aynısı Ionialılarda da vardı. Son olarak, insan eti yeme yasağı da akla gelebilir; çünkü Iuvenalis'in de söylediği gibi, insan etinin domuz etinin tadına benzediği defalarca dile getirilmiştir. Sonraları bütün uygarlıklar her durumda dürtüleri, toplumun kendi amaçlarına uygun bulup onayladığı hazların dışındaki hazlara meyleden kimseleri domuz diye adlandırma eğilimi göstermiştir. Yoldaşların başkalaşımındaki büyü ve karşı-büyü otlar ve şarapla ilintilendirilir, esrime ve ayılma ise koku alma duyusuyla. Giderek daha çok baskılanan ve geriye itilen bir duyu olarak koku, cinselliğe olduğu gibi tarihöncesinin anısına da en yakın duyudur.[40] Ne ki domuz imgesinde kokunun verdiği mutluluk, dik yürümekten mahrum, burnu yere yakın bir yaratığın özgürlükten yoksun kesik kesik koklamasına indirgenip çarpıtılmıştır.[41] Sanki büyü yapan hetaira, ritüelde boyun eğdirdiği erkek-

---

[38] Murray, Homeros destanının yazıya dökülmesi sırasında maruz kaldığı "sexual expurgations"tan [cinsellikten arındırma] söz ediyor. (Bkz. *a.g.e.*, s. 141 vd).

[39] "Domuzlar genel olarak Demeter'in kurban hayvanlarıdır." (Wilamowitz-Moellendorff, *Der Glaube der Hellenen*, cilt II, s. 53.)

[40] Bkz. Freud, "Das Unbehagen in der Kultur;" *Gesammelte Werke*, cilt XIV, Frankfurt am Main 1968, s. 459, dipnot.

[41] Wilamowitz'in notlarında beklenmedik şekilde kesik kesik koklama kavra-

lere, ataerkil toplumun kendisine tekrar tekrar boyun eğdirişini yineler gibidir. Onun gibi uygarlığın baskısı altındaki kadınlar da kadına ilişkin uygarlaştırıcı yargıyı benimseyerek cinselliğe kara çalma eğilimindedirler. Kudretli ve baştan çıkarıcı kadın, Aydınlanma ile mitos arasındaki çatışmanın izlerini taşıyan epik şiirde artık güçsüz, eskimiş, saldırıya açık haldedir ve kölesi yaptığı hayvanların korumasına gereksinim duyar.[42] Doğanın temsilcisi olarak kadın, burjuva toplumunda karşı konulmazlığın[43] ve erksizliğin gizemli bir imgesine dönüştü. Hükmedenlerin gözünde kadın, doğayla uzlaşmanın yerine doğaya üstün gelmeyi koyan o boş yalanı yansıtır oldu.

Evlilik toplumun bu durumla başa çıkmasının orta yoludur: erkinin kocası üzerinden dolayımlanmasıyla kadın erkten yoksun kalır. Odysseia'daki hetaira tanrıçanın yenilgisinde bunun izleri görülür; bu arada Odysseus'un Penelope'yle olan tam anlamıyla olgunlaşmış evliliği de, edebi anlamda daha yeni olsa da, ataerkil düzenlemelerin nesnelliğinin daha sonraki aşamasını temsil eder. Odysseus'un Aiaie adasına ayak basmasıyla birlikte, erkeğin kadınla olan ilişkisindeki çifte anlam, özlem ve buyruk, daha şimdiden sözleşmelerle korunan bir takas biçimini alır. Feragat bunun önkoşuludur. Odysseus Kirke'nin büyüsüne direnir. Bu sayede de onun büyüsünün kendisine direne-

---

mı ile nous, yani özerk akıl arasındaki bağa işaret edilir: "Schwyzer bütünüyle inandırıcı bir biçimde nous'u "burundan hızlı solumak" ve "kesik kesik koklamak"la ilintilendirmiştir." (Wilamowitz-Moellendorff, *Die Heimkehr des Odysseus*, s. 191.) Elbette Wilamowitz etimolojik yakınlığın anlam bakımından bir şey ifade etmediği kanısındadır.

42 Bkz. *Odysseia*, X:434.

43 Karşı konulmazlık bilinci daha sonra, "büyüleri geri çevrilmeye katlanamayan" Aphrodite Peithon kültünde ifadesini bulmuştur (Wilamowitz-Moellendorff, *Der Glaube der Hellenen*, cilt II, s. 152).

meyenlere yalnızca aldatma amacıyla vaat ettikleri Odysseus'a nasip olur. Odysseus onunla yatağa girer. Ama önce Kirke'den, kendisine hiçbir kötülük yapmayacağına dair bahtiyarların, Olymposluların büyük andını içmesini ister. Bu ant sayesinde erkek sakat bırakılmaktan, yani çok sık eş değiştirilen cinsel ilişkiye getirilen yasaktan ve erkek egemenliği için kendisinden öç alınmasından korunur. Aslında bu egemenlik dürtülerin reddedilmesi anlamına geldiği için erkeğin simgesel olarak kendi kendisini sakatlamasına yol açar. Kirke tutumunun katılığını kastederek Odysseus'u "alt edilmez güç"ünden[44] ötürü kınar; ama aynı zamanda ona direnebilen, efendi konumunda ve benlik sahibi birisine itaat etmeyi de ister: "Ama şimdi sok kılıcını kınına, haydi, / gidelim seninle uzanalım yatağımıza, / sevgi içinde güvenelim birbirimize, sevişe birleşe."[45] Verdiği hazzın bedeli olarak hazzın hor görülerek reddedilmesini şart koşar; böylece son hetaira kendisini ilk dişil karakter olarak kanıtlamış olur. Efsaneden tarihe geçişte burjuva soğukluğuna belirleyici bir katkıda bulunur. Kirke'nin davranışları aşk üzerindeki yasağın uygulamalarıdır; ideoloji olarak aşk rekabet halindeki eşlerin nefretini örtbas etmek zorunda kaldıkça, aşk üzerindeki yasak da gitgide kuvvetlendi. Takas dünyasında daha fazla veren kişi haksızdır; ama seven her zaman daha çok sevendir. Seven özverisinden ötürü yüceltilirken, bir yandan da gerekli özveriyi göstermekten kaçınmasın diye kıskançlıkla denetlenir. Özellikle sevgi söz konusu olduğunda, seven haksız bir konuma itilip cezalandırılır. Sevgisinin de kanıtladığı gibi, sevenin kendi ve başkaları üzerinde egemenlik kurmaktan aciz olması tatminin ondan esirgenmesi için yeterli bir nedendir. Toplumla birlikte yalnızlık da kendisini genişletilmiş olarak

[44] *Odysseia*, X:329.

[45] *Odysseia*, X:333 vd.

yeniden üretir. Bu mekanizma hissiyatın en ince dallarına dek yerleşir: insan bir şekilde bir ötekine ulaşabilsin diye sevginin kendisi öylesine soğukluğa sürüklenir ki, sonunda gerçekleştiği anda parçalanır. – Kirke'nin erkekleri kendisine kul köle eden gücü bu kez kendisini, feragat ederek boyunduruğundan kurtulan erkeğe kul köle eder. Kirke'nin, ozanın tanrıçaya atfettiği, doğa üzerindeki etkisi, rahiplerin bulunacağı türden kehanetlere, hatta ileride karşılaşılacak denizcilikle ilgili sorunlara ilişkin akıllıca öngörülere dönüşüp büzüşür ve bundan böyle varlığını dişil akıllılık maskesine bürünerek sürdürür. Nitekim erkten düşmüş büyücü tanrıçanın Sirenler, Skylla ve Kharybdis'le ilgili kehanetleri, sonunda yine salt erkeklerin öz-varlığını korumasına katkıda bulunacaktır.

Kuşaklararası ilişkileri bir düzene kavuşturmanın nelere mal olduğunu anlamak için, Kirke'nin sözleşmeli efendisinin isteği üzerine yine eski hallerine getirdiği arkadaşların hallerini betimleyen karanlık dizelere bakmak gerekir: "İşte hepsi insan olmuşlardı yeniden, / ama şimdi eskisinden daha gençtiler, / daha güzeldiler ve daha boylu boslu."[46] Ne ki böylece onanan ve erkeklikleriyle güçlenen bu adamlar mutlu değildir: "Ağlamak geldi hepsinin içinden hıçkıra hıçkıra, / ev baştan başa iniltilerle yankılandı durdu."[47] Bir yıl süren eksik kalmış evliliğin kutlandığı şölenlerde söylenegelen o en eski düğün ezgisi böyle tınlamış olsa gerek. Odysseus'un Penelope'yle yaptığı asıl evliliğin bu evlilikle tahmin edilebildiğinden fazla ortak yönü vardır. Fahişe ve eş, ataerkil dünyada dişil kendinden yabancılaşmayı tamamlayan parçalardır: eş, sabit bir yaşam ve mülkiyet düzeninden alınan hazzı ele verir; fahişe ise eşin gizli müttefiki olarak, evliliğin doğurduğu mülkiyet

[46] *Odysseia*, X:395 vd.

[47] *Odysseia*, X:398 vd.

haklarının kapsamı dışında kalanları bir kez daha mülkiyet ilişkilerine tabi kılar ve onların verdiği hazzı satar. Birer metres olan Kirke ve Kalypso hamaratlı dokumacılar olarak tanıtılarak aynı anda hem söylencesel yazgı erklerine[48] hem de burjuva ev kadınlarına benzetilirken, Penelope de bir fahişe gibi Odysseus'un gerçekten sadece yaşlı bir dilenci mi, yoksa serüvenlere atılmış bir tanrı mı olduğunu kuşkuyla tartıp durur. O çok övülen, Odysseus'lu yeniden tanıma sahnesi ise gerçek anlamda soylulara yaraşır bir karşılaşmadır: "Şaşkınlık kaplamıştı zavallıcığın yüreğini. / Kimi zaman Odysseus'un yüzüne benzetiyordu yüzünü onun, / kimi zaman da tanıyamıyordu çaputların altında bir türlü."[49] Penelope içinden geldiği gibi tepki vermekten kaçınır, hata yapmak istemiyordur; düzenin üzerindeki baskısı kaldıramayacağı kadar ağır olabilir. Annesinin bu tavrına canı sıkılan genç Telemakhos gelecekte üstleneceği role henüz pek uyum sağlamış gibi görünmese de, annesini paylamaya yetecek kadar erkek olduğunu belli eder. Annesine yönelttiği inatçılık ve taşyüreklilik suçlaması daha önce Kirke'nin Odysseus'a yönelttiği suçlamanın aynısıdır. Hetaira ataerkil dünya düzenini benimserken, tekeşli Penelope bununla da yetinmez, kendini eril karakterle eşit kılana dek rahatlamaz. Böylece evli eşler anlaşır. Penelope'nin eve dönen Odysseus'u tabi tuttuğu sınav, evlilik yatağının taşınmazlığına ilişkindir. Yatağı Odysseus gençliğinde, cinsiyetle mülkiyetin birliğini simgeleyen zeytin ağacından kendisi yapmıştır. Penelope dokunaklı bir uyanıklılıkla sanki yatağın yerini değiştirmek mümkünmüş gibi konuşup Odysseus'un ağzını arar. Bunun üzerine kocası ona "içerler" ve çok zaman alan marangozluk işini titizlikle anlatarak yanıt verir: bir burjuva ilkörneği olarak Odysseus bir hobi

[48] Bkz. Bauer, *a.g.e.*, s. 49.

[49] *Odysseia*, XXIII:93 vd.

edinecek kadar smart'tır [zeki, uyanık]. Bu hobinin içeriği, Odysseus'un, ayrımlaşmış mülkiyet ilişkilerinin gereği olarak çoktan beri dışlandığı zanaata özgü emeğin yinelenmesinden ibarettir. Bu çalışma Odysseus'u mutlu eder, çünkü gereksiz işleri yapabilme özgürlüğü, hayatta kalabilmek için bu tür işler yapmak zorunda olan insanların üzerinde sahip olduğu gücü kanıtlar. İsabetli düşünen Penelope Odysseus'u işte böyle tanır ve onu olağandışı kavrayışından ötürü överek gururunu okşar. Penelope ince bir alay da içeren bu gurur okşamasını birdenbire keserek, kocaların çektiği tüm acıları yalnızca evlilikle, yani "onaylanmış süreklilik düşüncesiyle,"[50] güvence altına alınabilen mutluluğa haset eden tanrılara bağlar: "Ne yapalım ki tanrılar dertlere boğdular bizi: / Çok gördüler bize yan yana yaşamamızı, / gençliğin tadını çıkarıp ihtiyarlığın eşiğine varmamızı."[51] Evlilik yalnızca yaşamın her şeyin karşılığını bulduğu düzeni demek değildir; aynı zamanda dayanışma içinde birlikte ölüme karşı koymak demektir. Evlilikte uzlaşma ancak buyruk altına girilerek sağlanır, tıpkı tarihte hep görüldüğü gibi insancıl olanın bir tek, insancıl değerlerle üstü örtülen barbarlığın bulunduğu yerde gelişmesi gibi. Ne ki eşler arasındaki sözleşme, kadim düşmanlığı ancak güçlükle giderir ve kurban sunağından tüten dumanın zamanla ocağın esenlikli dumanına dönüşmesi gibi, huzur içinde yaşlanan karı koca da sonraları Philemon ve Baukis imgesinin içinde eriyip gider. Kuşkusuz evlilik uygarlığın derinlerinde yatan mitosun temel taşlarındandır. Ne ki, evliliğin söylencesel katılığı ve değişmezliği mitosta, küçük ada krallığının uçsuz bucaksız denizde yarattığı kadar bir çıkıntı yaratabilir.

---

[50] Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre. Jubiläumsausgabe*, Stuttgart ve Berlin, cilt I, Bölüm 16, s. 70.

[51] *Odysseia*, XXIII:210 vd.

Bir yerden diğerine sürüklendikleri yolculuğun son durağı bu tür bir sığınak değildir. Hades'tir. Serüvencinin nekyia [ölüler ülkesini ilk ziyareti] sırasında gördüğü imgeler öncelikle ışık dininin aforoz ettiği anaerkilliğin imgeleridir:[52] Odysseus önce, karşısında ataerkilliğe özgü amaçlı bir katılık sergilemek için kendisini zorladığı annesini, tarihöncesinin kadın kahramanlarını görür.[53] Ne ki bu anne imgesi erksiz, kör ve dilsizdir;[54] bu açıdan epik anlatının dili imgeye teslim ettiği momentlerdeki gibi anne imgesi de bir sanrıdır. Bu imgelerin dile gelmesi için, canlı bir hatıranın teminatı olarak kurban kanı gerekir ve anne imgesi söylencesel dilsizliğinden, boşuna ve geçici de olsa, ancak bu koşulla kurtulur. Öznellik, ancak imgelerin hiçliğini kavrayarak kendisine hâkim olduğunda, imgelerin boşuna vaat ettiği umuttan pay alabilir. Odysseus'un vaat edilmiş toprakları arkaik imgeler diyarı değildir. Sonunda bütün imgeler ölüler ülkesindeki gölgeler olarak hakiki özlerini açığa vururlar, yani yanılsamayı. Odysseus bu imgelerden, ölü olduklarını anladıktan ve öz-varlığı korumanın o buyurgan tavrıyla onları kurbandan uzaklaştırdıktan sonra kurtulabilir; artık yalnızca yaşamına katkıda bulunan bilgiyi verenlere kurbandan pay verecek ve mitosun tahakkümü Odysseus'un yaşamında ancak imgelem gücüne ve tinsele dönüşmüş biçimde yer alabilecektir. Erkten düşmüş söylencelerin toplandığı ölüler diyarı Odysseus'un yurduna en uzak noktadır. Yurduyla bir tek bu en uzak noktadan iletişim kura-

---

[52] Bkz. Thomson, *a.g.e.*, s. 28.

[53] "Görünce bir acıdım, bir yandım, bir ağladım, / ama ne kadar büyük olursa olsun benim acım, / gene bırakmadım öne geçsin, yanaşsın kana, / Teiresias sorularıma karşılık verene dek." (*Odysseia*, XI:87 vd.)

[54] "Şurda görürüm anamın ölmüş göçmüş ruhunu, / işte kanın dolayında sessiz sedasız durur, / ama ne oğlunun yüzüne bakabilir, ne konuşur, / nasıl anlatayım, efendimiz, kendimi ona?" (*Odysseia*, XI:141 vd.)

bilir. Eğer Kirchhoff'un varsayımından, yani Odysseus'un ölüler ülkesine ziyaretinin eposun en eski ve asıl efsanelerden oluşan katmanına ait olduğundan yola çıkacak olursak,[55] bu en eski anlatı katmanı aynı zamanda –Orpheus ile Herakles'in ölüler ülkesine yolculuklarını konu alan gelenekte de olduğu gibi– belli bir özelliğin mitosun ötesine en belirgin biçimde geçtiği katmandır; cehennem kapılarının kırılıp açılmasının, başka bir deyişle ölümün ortadan kaldırılmasının her tür söylence karşıtı düşüncenin özünü oluşturması gibi. Bu söylence karşıtlığı, Teiresias'ın Odysseus ile Poseidon arasındaki olası uzlaşmaya ilişkin kehanetinde de vardır. Odysseus omzunda bir kayıkçı küreğiyle "denizi bilmez adamların ülkesine varana dek, / yemeklerine hiç tuz komayan bu adamlar"a[56] rastlayıncaya kadar durmadan yürümelidir. Yolda giderken omzunda harman küreği taşıdığını zanneden başka bir yolcuya rastladığında, Poseidon'u uzlaştıracak kurbanının sunulacağı yere varmış demektir. Kehanetin özü kayıkçı küreğinin harman küreğiyle karıştırılmasıdır. Ionialılar bu durumu fena halde komik bulmuş olsalar gerek. Ama uzlaşmanın bağlı olduğu bu komiklik insanlara değil, öfkeli tanrı Poseidon'a yöneliktir.[57] Bu yanlış anlamanın, başlıca

---

[55] "Bu yüzden birkaç yeri dışında onbirinci kitabın tamamını sadece eski nostosun yerinden oynatılmış kırık bir parçası ve böylece şiirin en eski bölümü olarak görmekten kendimi alamıyorum." (Kirchhoff, *Die homerische Odyssee*, Berlin 1879, s. 226.) –
"Whatever else is original in the myth of Odysseus, the Visit to Death is" [Odysseus mitosunda özgün olan bir şey daha varsa o da Ölüleri Ziyaret Etmesidir]. (Thomson, *a.g.e.*, s. 95.)

[56] *Odysseia*, XI:122 vd.

[57] Poseidon başlangıçta "toprak ananın kocası"ydı (bkz. Wilamowitz, *Glaube der Hellenen*, cilt I, s. 112 vd) ve geç bir dönemde deniz tanrısı olmuştu. Teiresias'ın kehaneti belki de onun bu çifte özünü ima ediyordur. Poseidon'un, tüm denizlerden uzakta toprağa sunulan bir kurban aracılığıyla

tanrılardan biri olan Poseidon'un öfkesini kahkahalarla yatıştıracağı düşünülür. Grimm masalında anneye perilerin değiştirdiği bebekten nasıl kurtulacağı konusunda akıl veren komşu kadının öğüdünü andırır bu: "Onu mutfağa götürmelisin, ocağın üstüne oturtmalısın ve iki yumurta kabuğunda su kaynatmalısın. Bu onu güldürecektir ve güldüğünde, onu ele geçirdin demektir."[58] Gülme günümüze dek tahakkümün göstergesi, kör ve inatçı doğanın patlaması olagelmişse de, karşıt yönde bir öğe daha barındırır. O da, kör doğanın gülme yoluyla kendisini olduğu gibi kavrayacağı, böylece yıkıcı tahakkümden vazgeçeceği düşüncesidir. Gülmedeki bu çift-anlamlılık isimlerdeki çift-anlamlılığa yakındır ve belki de isimler, günümüzde kullanılan lakapların hâlâ olduğu gibi, donup taş kesmiş gülmeden başka bir şey değildir. Lakaplar, içinde ilk ad verme edimlerinden kalma kimi özelliklerin yaşamaya devam ettiği tek şeylerdir. Gülme öznelliğin suçuyla ittifak halindedir; ama hukukun askıya alındığını ilan ederken bu suç ortaklığının ötesine işaret eder. Gülme yurda giden yolu vaat eder. İlk tarihini Odysseia'nın verdiği öznelliğin, tarihöncesinden kaçıp kurtulmasını sağlayan serüvenleri başlatan şey yurt özlemidir. Faşistlerin bu-

---

yatıştırılmasının, onun khtonik erkinin simgesel olarak onarılmasına dayandığı düşünebilir. Bu onarım denizde ganimet peşinde koşmanın yerine tarımın geçmesiyle de ifade edebilir: Poseidon ve Demeter'in kültleri iç içe geçer. (Bkz. Thomson, *a.g.e.*, s. 96, dipnot).

58 Grimm Kardeşler, *Kinder- und Hausmârchen*, Leipzig, tarihsiz, s. 208. Bu yakın motifler antikçağdan, özellikle Demeter'den aktarılmıştır. Demeter "kaçırılan kızını ararken Eleusis'e" geldiğinde "Dysaules ile karısı Baubo tarafından ağırlanır, ama üzüntüsünden dolayı yiyecek ve içeceklere el sürmeyi reddeder. Ev sahibesi Baubo bunun üzerine birdenbire eteklerini yukarı kaldırıp çıplak vücudunu göstererek onu güldürür." (Freud, *Gesammelte Werke*, cilt X, s. 399. Bkz. Salomon Reinach, *Cultes, Mythes et Religions*, Paris, 1912, cilt IV, s. 115 vd.)

nun tersini iddia eden yalanlarına karşın yurt kavramının mitosla karşıtlık oluşturması, epik şiirin en içteki paradoksunu oluşturur. Tüm yurt kavramlarının önkoşulu olan yerleşikliğin göçebeliği takip etmesini sağlayan anıların tarihte yoğunlaşıp dönüşmesi burada gerçekleşir. Yerleşikliğin beraberinde getirdiği sabit mülkiyet düzeni yabancılaşmanın temeliyse ve her özlem ve yurt özlemi bu yabancılaşma içinde yitik bir ilk durumdan kaynaklanıyorsa o zaman her özlem ve yurt özlemi, tek başına yurt kavramının oluştuğu yerleşik düzene ve sabit mülkiyete yönelik olacaktır. Novalis'in her felsefenin bir yurt özlemi olduğuna ilişkin tanımı, yurt özlemini yalnız yitik bir ilksel durumun hayali olarak değil, ancak yurdu, hatta doğanın kendisini mitostan sökülüp koparılmış bir şey olarak tasarlıyorsa doğru sayılabilir. Yurt kaçıp kurtulmuş olmaktır. Bu nedenle, Homerosçu efsanelerin "yeryüzünden uzaklaşıyor" olmalarına ilişkin o yakınma bu efsanelerin hakililiklerinin güvencesidir: "Onlar insanlığa dönüktür."[59] Serüven anlatılarında yapıldığı gibi söylencelerin romana nakledilmesi mitosu zamanın içine sürükleyerek tahrif eder, böylece mitosu yurt ve uzlaşmadan ayıran uçurumu gözler önüne serer. Uygarlığın tarihöncesi dünyadan aldığı öç korkunçtur ve bu öçte keçi çobanı Melanthios'un sakat bırakılmasını anlatan kısım Homeros'ta bulunabilecek en dehşet verici belgedir ve uygarlığın tarihöncesi dünyaya aslında ne kadar benzediğini ortaya koyar. Uygarlığın tarihöncesi dünyayı aştığı nokta aktarılan eylemlerin içeriği değildir. Tam anlatma anında tahakkümü duraksatan şey öz-bilinçtir. Sözün kendisi, söylencesel ezginin karşıtı olarak dil, yani gerçekleşmiş felaketi hatırlayarak sıkıca tutabilme olanağı Homerosçu kaçıp kurtulmanın yasasıdır. Anlatıcılık görevinin işte bu kaçıp kurtulmayı beceren kahramana verilmesi rastlantı değil-

[59] Hölderlin, *Der Herbst*, *a.g.e.*, s. 1066.

dir. Ezgide ağırbaşlılıkla yazgıyla karıştırılan dehşeti ilk olarak tüm açıklığıyla ortaya çıkaran şey, dehşet verici olayları bile eğlence malzemesi olarak sunan anlatının soğuk mesafesidir. Sözdeki duraksama dizedeki duraktır, aktarılanların eski bir geçmişe dönüşmesidir; bu dönüşüm sayesinde uygarlığın o zamandan bu yana tamamıyla söndüremediği özgürlük şimşek gibi parlar. Odysseia'nın XXII. kitabında, ada kralının oğlunun sadakatsiz hizmetçilerini hetairalığa geri döndükleri için cezalandırışı betimlenir. Asılanların bu yazgısı, ancak ondokuzuncu yüzyılın en büyük hikâyecilerinin impassibilité'siyle [hissizlik, vurdumduymazlık] kıyaslanacak insanlıkdışı bir boşvermişlikle canlandırılır ve ifadesiz bir şekilde, tuzağa düşürülen kuşların ölmesiyle karşılaştırılır; bunu da öyle bir suskunlukla yapar ki, donukluğu, tüm sözden asıl geriye kalandır. Arka arkaya dizilenleri anlatan dize, "Bir ara ayakları çırpınıverdi, ama uzun sürmedi bu"[60] sözleriyle kapanır. Betimlemeyi yapanın, daha o zaman anatominin ve canlı hayvanları kesip biçerek yapılan deneylerin soğukluğunu yansıtan kesinliği,[61] hukuk ve yasa adına, yargıç konumundaki Odysseus'un kurtulduğu ölüler ülkesine atılan hizmetçilerin debelenmelerinin tıpkı bir roman gibi kaydını tutar. İdamda gördüklerini kafasından geçiren bir yurttaş olarak Homeros kendisini ve aslında okur olan dinleyicilerini

---

[60] *Odysseia*, XXII:473.

[61] Wilamowitz'e göre, ceza yargısı "ozan tarafından keyifle yerine getirilmiştir." [*Die Heimkehr des Odysseus* [*Odysseus'un Eve Dönüşü*], *a.g.e.*, s. 67.] Otoriter filolog, ağa düşürülen kuşlara ilişkin yapılan benzetme için "asılmış hizmetçilerin ipte sallanışlarını çok uygun ve modern biçimde yansıtıyor" (bkz. *a.g.e.*, s. 76) diye seviniyorsa eğer, duyulan bu keyif daha çok onun keyfidir. Wilamowitz'in yazıları barbarlıkla kültürün Almanlara özgü dolaşıklığının en etkileyici belgeleri arasında yer alır. Bu dolaşıklık yeni philhelenismus'un [Eski Yunan hayranlığı] temellerinde yatar.

bu işin uzun sürmediğini belirterek teselli eder.[62] Ama "uzun sürmedi bu" sözcüklerinden sonra anlatının iç akışı duruverir. Bu noktada anlatıcının tavırları, gerçekten de uzun sürmedi mi diye sorar gibidir ve kendisine bu soruyu sormakla görünürdeki kayıtsızlığını yalanlamış olur. Anlatının akışını durduran bu tavır böylece idam edilen hizmetçilerin unutulup gitmelerine de izin vermez ve onların ölümle pençeleştiği o saniyenin dile gelmez sonsuz acısını gözler önüne serer. "Uzun sürmedi bu" sözcüklerinden geriye yankı olarak kuru bir Quo usque tandem[α] sorusu kalmıştır. Daha sonraki retorikçiler bu sabrı kendilerine mal ederek bilmeden bu sözün kutsallığını bozarlar. Gaddarlığı aktaran dizelerde umut, anlatılanların çok gerilerde kalmış olmasına tutunur. Tarihöncesinin, barbarlığın ve kültürün bu dolaşıklığı karşısında Homeros'un uzattığı teselli edici el işte bu "bir varmış bir yokmuş" hatırlatmasındadır. Epos ancak roman olarak masala dönüşür.

---

[62] Gilbert Murray bu dizelerde teselli etme amacının güdüldüğüne dikkat çeker. Onun kuramına göre Homeros'ta işkence sahneleri uygarlıkçı sansür tarafından silinmiştir. Geriye sadece Melanthios'un ve hizmetçilerin ölümü kalmıştır. (*A.g.e.*, s. 146.)

[α] Cicero: Daha nereye kadar? –yn.

Arasöz II

JULIETTE YA DA AYDINLANMA VE AHLAK

Aydınlanma, Kant'ın deyişiyle, "İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmama durumu ise, insanın kendi anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır."[1] "Anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmak," aklın yol gösterdiği anlama yetisidir. Bu, anlama yetisinin kendi iç mantığında tekil bilgileri bir sistem oluşturacak biçimde birbirine eklemesinden başka bir şey demek değildir. "Aklın tek nesnesi anlama yetisi ve anlama yetisinin amaçlı bir biçimde işe koşulmasıdır."[2] Akıl, "anlama yetisi edimlerinin hedefi olarak belli bir kolektif birlik"[3] öngörür ve bu da sistemdir. Aklın kuralları, kavramların hiyerarşiye göre yapılandırılmasına yönelik talimatlardır Hem Kant'ta hem de Descartes ve Leibniz'de rasyonellik, "üst türlere çıkarken de, alt cinslere inerken de sistematik bağlantıyı tamamlamaktan"[4] oluşur Bilginin "sistematikliği" ise bilginin "parçalarının bir ilkeye göre gerçekleştirdiği bağlantı"dır [5] Aydın-

---

1 Kant, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" ["Aydınlanma Nedir Sorusunun Yanıtı"], *Kants Werke*, Akademie-Ausgabe, cilt VIII, s. 35.

2 *Kritik der reinen Vernunft* [*Saf Aklın Eleştirisi*], *a.g.e.*, cilt III, 2. baskı, s. 427.

3 *A.g.e.*, s. 427

4 *A.g.e.*, s. 435 vd.

5 *A.g.e.*, s. 428.

lanmanın öngördüğü anlamda düşünme, bağdaşık bilimsel bir düzenin oluşturulması ve ilkelerden olgusal bilginin türetilmesidir; bu ilkeler ister keyfi belitler, ister doğuştan gelen idealar, ister en yüce soyutlamalar olarak tasarlansın. Mantıksal yasalar en genel düzeyde düzeniçi ilişkileri oluşturur ve onları tanımlar. Birlik tekseslilliktedir. Çelişki önermesi zaten in nuce [öz halindeki] sistemdir. Bilgi ilkelerin altında, altakoymadan [Subsumsution] ibarettir. O, sisteme dahil edilmiş yargıyla birdir. Sisteme yönelik olmayan her düşünme ya yönsüz ya da otoriter addedilir. Aklın tek katkısı sistematik birlik ideasıdır, sabit kavramsal bağlantıların biçimsel öğeleridir. İnsanların aklın idraki diye ileri sürdükleri her türden esaslı hedef, Aydınlanmanın katı anlayışına göre delilik, yalan ya da "rasyonelleştirme"dir. Kimi filozoflar bu katı anlayışın ötesine geçip daha insansever duygulara yönelmemiz için büyük çaba göstermiş olsalar da sonuç aynıdır. Akıl, "tikeli genelden çıkarsama yetisidir."[6] Genel ile özelin türdeşliği, Kant'a göre "saf anlama yetisinin şematikliği" tarafından güvence altına alınır. Bu, algılamayı daha baştan anlama yetisine uygun biçimde yapılandıran anlıksal düzeneğin bilinçdışı işleyişidir. Öznel yargının anlaşılabilir bulduğu bir konu, o konu daha Ben'in içine girmeden önce, anlama yetisi tarafından nesnel bir nitelik olarak anlaşılabilirlik damgası yer. Bu türden bir şematiklik olmadan, kısacası algının anlıksallığı olmadan, izlenim ile kavram, kategori ile de tekil örnek birbiriyle uyuşmazdı; hatta her şeyin hedef aldığı sistemin birliği bir yana, düşünmenin birliği bile kurulamazdı. Bu birliği oluşturmak bilimin bilinçli görevidir. "Tüm ampirik yasalar yalnızca anlama yetisinin saf yasalarının tikel belirlemeleri"yse,[7] araştırmalar sırasında daima ilkeler ile ol-

[6] *Kritik der reinen Vernunft*, s. 429.

[7] *A.g.e.*, cilt IV, 1. baskı, s. 93.

gusal yargıların birbirine doğru bağlanıp bağlanmadığına dikkat etmek gerekir. "Bilgi yetimiz ile doğa arasındaki bu uyum yargı gücü tarafından apriori varsayılır."[8] Yargı gücü örgütlü deneyimin "kılavuzu"dur.[9]

Sistem ile doğanın uyumu sağlanmalıdır; nasıl sistemden yola çıkılıp olgular hakkında tahminde bulunuluyorsa, olgular da sistemi onaylamalıdır. Ama olgular praksise aittir ve her yerde bireysel öznelerin toplumsal bir nesne olarak doğayla temaslarını imler. Deneyim her zaman gerçek bir eylem ve katlanmadır. Ne ki fizik biliminde kuramın kendisini sınarken başvurduğu algı çoğu zaman deney aletlerinde görülen elektrik kıvılcımlarına indirgenmiştir. Kaldı ki o kıvılcımların görünmemesi de kural olarak herhangi bir pratik sonuç doğurmaz, olsa olsa ya kuramı çökertir ya da deneyi hazırlamakla görevli asistanın kariyerini. Ama laboratuar koşulları istisnadır. Sistem ile düşünüş arasında uyum yaratamayan bir düşünme, yalıtılmış görsel izlenimlere ters düşmenin ötesinde gerçek praksisle de çatışır. Beklentiler gerçekleşmemekle kalmaz, bir de beklenmeyen şeyler oluverir: köprü çöker, ekin sararıp solar, tıp insanları hasta eder. Sistematik düşünme eksikliğini ve mantığa nasıl ters düşüldüğünü en belirgin biçimde gösteren kıvılcım kaçıp giden algı değil, ani ölümdür. Aydınlanmanın aklındaki sistem, olgularla en iyi biçimde baş edebilen ve böylece öznenin doğaya egemen olmasını en etkili biçimde destekleyen bir bilgi biçimidir. Sistemin ilkeleri öz-varlığı korumanın ilkeleridir. Bu durumda insanın ergin olmama durumu kendi varlığını korumakta yetersiz kalması demektir. Sırasıyla köle sahibi, özgür girişimci ve yönetici olarak burjuva Aydınlanmanın mantıksal öznesidir.

---

[8] *Kritik der Urteilskraft* [*Yargı Gücünün Eleştirisi*], *a.g.e.*, cilt V, s. 185.

[9] *A.g.e.*, s. 185.

Aklın öznelerinin, yani tek ve aynı aklın taşıyıcılarının gerçek karşıtlıklar oluşturmalarından doğan, akıl kavramına ilişkin zorluklar Batı Aydınlanmasında yargılarının görünüşteki berraklığıyla gizlenir. Buna karşılık Saf Aklın Eleştirisi'nde bu zorluklar kendilerini aşkın Ben ile ampirik Ben arasındaki bulanık ilişkide ve diğer uzlaşmamış çelişkilerde ifade eder. Kant'ın kavramları çift anlamlıdır. Aşkın, birey-üstü Ben olarak akıl, insanların özgürce birlikte yaşayabilecekleri ideasını içerir. İnsanlar bu sayede kendilerini genelgeçer özneler olarak düzenleyip, saf akıl ile ampirik akıl arasındaki çatışmayı bütünün bilinçli dayanışması içinde aşarlar. Bütün, hakiki genelgeçerlik ideasını, ütopyayı temsil eder. Ne ki akıl aynı zamanda hesapçı düşünme merciidir. Bu, dünyayı öz-varlığı koruma hedeflerine göre düzenleyen ve nesneyi salt duyusal bir malzemeden boyunduruk altına alınacak bir malzemeye dönüştürmekten başka işlevi olmayan bir düşünmedir. Sonuçta genel ile özeli, kavram ile tekil vakayı dışarıdan birbirine uyduran şematikliğin gerçek doğasının günümüz biliminde endüstri toplumunun çıkarına hizmet ettiği açığa çıkar. Varlık, imal ve idare etme gözüyle görülmeye başlar. Her şey yinelenebilen ve birbirinin yerine konulabilen süreçlere dönüşerek sistemin kavramsal modellerinin salt bir örneği haline gelir. Bu, hayvanlar şöyle dursun bireyler için bile geçerlidir. İdareci ve şeyleştiren bilim ile kamusal zihin ve bireyin deneyimi arasında bir çatışma meydana gelmesi koşullar tarafından engellenmiştir. Duyular daha algı vuku bulmadan kavrama aygıtı tarafından belirlenir; yurttaş da apriori olarak dünyayı bir tür malzeme olarak görür ve bu dünyayı aynı malzemeleri kullanarak oluşturur. Hollywood'un bilinçli olarak gerçekleştireceği şeyi Kant sezgisel olarak öncelemişti: imgeler daha üretim aşamasında, daha sonra nasıl algılanacaklarını belirleyen anlama yetisinin standartlarına göre önceden

sansürlenir. Kamusal yargı tarafından onayladığını zanneden algı daha gerçekleşmeden o yargı tarafından şekillendirilmiştir. Akıl kavramının içindeki gizli ütopya, öznelerin rastlantısal farklılıklarının ötesindeki bastırılmış ortak çıkarı gösterse de, amaçların baskısı altında salt sistematik bilim olarak işleyen akıl bu farklılıkları eşitlediği gibi, ortak çıkarı da standartlaştırır. Akıl, toplumsal işletmenin sınıflandırmaları dışında hiçbir belirlemeyi geçerli saymaz. Kimse uğruna şekillendirildiği amaca ters düşmez: mesleki ve ulusal grupların işe yarar, başarılı ya da başarısız bir üyesi olmak. Ait olduğu coğrafi, psikolojik, sosyolojik tipin herhangi bir temsilcisidir o. Mantık demokratiktir, çünkü büyüğün küçüğe göre hiçbir ayrıcalığı yoktur. Büyükler seçkinleri oluştururken, küçükler de sosyal yardım kurumlarının müstakbel nesnelerini oluştururlar. Genelde bilimin doğa ve insanlara karşı tavrı neyse, özelde sigorta biliminin yaşam ve ölüm karşısındaki tavrı da odur. Kimin öldüğü önemli değildir; önemli olan, ölüm vakaları ile sigorta şirketinin yükümlülükleri arasındaki ilişkidir. Formüllerde kendini tekrar tekrar gösteren şey tikel olaylar değil, büyük sayılar yasasıdır. Özeli yalnızca genelde gerçekleşmiş bir olay ve geneli de özelin yakalanıp güdümlenmesine yarayan bir tarafı olarak algılayan anlıkta, genel ile özelin bağdaşması artık gizliden gizliye bile mümkün değildir. Bilimin kendisi kendisinin bilincinde değildir; o bir alettir. Aydınlanma ise hakikat ile bilimsel sistemi bir tutan felsefedir. Henüz felsefi bir amaç doğrultusunda hareket eden Kant'ın bu özdeşliği temellendirme girişimi, bilimsel açıdan anlam taşımayan kavramların oluşmasına yol açmıştır; çünkü bunlar oyunun kurallarına göre düzenlenen güdümleme talimatları değildir. Bilimin kendisine ilişkin anlayışı ile bilim kavramı birbiriyle çelişir hale gelmiştir. Kant'ın yapıtı salt işleyiş olarak deneyimi aşmıştır ve bu nedenle bugün kendi ilkelerine göre,

Aydınlanma tarafından dogmatik sayılıp yadsınmaktadır. Kant'ın, bilimsel sistemi hakikatin bir şekli olarak onaylamasıyla birlikte, düşünce de kendi hükümsüzlüğüne mührünü basmıştır; çünkü bilim teknik bir uygulamadır ve sistemin baskısı altında olan başka emek biçimleri gibi bilim de hedeflediklerini yansıtmaktan uzaktır.

Aydınlanmanın ahlak öğretileri, çıkarın fayda etmediği noktada toplumu bir arada tutmak için, zayıf düşürülen dinin yerine anlıksal bir zemin bulunması yönünde girişilen umutsuz çabaya tanıklık eder. Gerçek birer yurttaş olarak filozoflar, kuramlarında mahkûm ettikleri erklerle pratikte ittifak kurarlar. Kuramlar tutarlı ve katıyken ahlak öğretileri aşırı sert bir tavır sergilediğinde bile ya propagandacı ve duygusaldır ya da Kant'ın olgular olarak töresel güçlere başvurmasında olduğu gibi, ahlakın hiçbir şeyden çıkarsanamaz oluşunun bilinciyle ortaya konmuş tahakküm edimleridir. Kant'ın karşılıklı saygı görevini akıl yasasından çıkarsama girişimi, Batı felsefesindeki tüm girişimlerden daha ihtiyatlı olsa da, Eleştiri'de kendine bir dayanak bulamamaktadır. Burjuva düşünmesinde hep görülen bu girişim, onsuz uygarlığın var olamayacağı ihtimamı [Rücksicht] maddi çıkar ve tahakküm dışında bir temele oturtmaya yöneliktir ve benzer her türlü girişimin olmadığı kadar incelikli ve paradoksal ve hepsi gibi kısa ömürlüdür. Kantçı saygı güdüsüyle, kârından sırf yasanın biçimi için vazgeçen bir yurttaş aydınlanmış değil, ancak batıl inanca kapılmış sayılır – bir ahmaktır. Alçakların iyi niyetli oldukları bir durumda bile ahlaki edimlerin akılsal olduğunu varsayan Kantçı iyimserliğin kökeninde barbarlığa geri dönmekten duyulan dehşet yatar. Kant Haller'e cevabında,[10] karşılıklı sevgi ve saygıdan, yani bu iki töresel güçten biri zayıflarsa, "o zaman (ahlaksızlığın) hiçliği ağzını iyice açıp tüm (ahla-

[10] *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, *a.g.e.*, cilt VI, s. 449.

ki) varlıklar âlemini bir damla su gibi içiverir" diye yazar. Ne ki Kant'a göre bilimsel akıl için ahlaki güçler, ahlaksız güçler gibi, tarafsız dürtüler ve davranış biçimleridir; gizli olanak yerine erkle uzlaşmaya yöneldiklerinde hemen o ahlaksız güçlere dönüşüverirler. Aydınlanma farkı kuramdan dışlar. İhtirasları "ac si quaestio de lineis, planis aut de corporibus esset" [çizgi, düzlem ve cisimleri incelediği gibi][11] inceler. Totaliter düzen bunu büyük bir ciddiyetle yapmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl işadamını Kantçı saygı ve karşılıklı sevgiye bağlı kılan kendi sınıfının denetiminden özgürleşen faşizm, demirden bir disiplinle kendi halklarını ahlaki duygulardan esirgerken artık disiplin altına girmek zorunda değildir. Kategorik emrediciliğe karşıt olarak ve saf akılla bir o kadar uyum içinde varlığını sürdüren faşizm insanlara birer şey, birer davranış biçimleri merkezi gibi davranır. Egemenler, Avrupa'yı kasıp kavuran tahakküm okyanusuna karşı burjuva dünyasını, henüz ekonomik yoğunlaşma yeterince ilerleyememişken, korumak niyetindeydiler. Önceleri kapitalist unsurların dizginlerinden boşanmış gücüne yalnızca yoksullar ve yabanıllar maruz kalıyordu. Totaliter düzen ise hesapçı düşünmenin hakkını tam olarak verir ve bilime böyle tutunur. Bilimin temel yasası kendi acımasız verimliliğidir. İşte Kant'ın Eleştiri'sinden Nietzsche'nin Ahlakın Soykütüğü'ne dek felsefenin duvara yazdığını, yalnızca tek bir kişi ayrıntılarına varana dek uygulamaya dökmüştür. Marquis de Sade'ın yapıtı, "bir başkasının kılavuzluğu olmaksızın anlama yetisini," diğer bir deyişle vesayetten kurtulmuş burjuva öznesini gösterir.

Öz-varlığı koruma bilimin kurucu ilkesidir; Kant'ta olduğu gibi idealist biçimde türetilecekse de, kategoriler tablosunun ruhudur. Ben bile, tamalgının sentetik birliği olan, Kant'ın bütün mantığın asılacağı

[11] Spinoza, *Ethica*, Pars III, Praefatio.

en yüksek nokta dediği o merci[12] bile, gerçekte maddi varoluşun hem ürünü hem de koşuludur. Kendi başının çaresine bakmak zorunda olan bireyler, Ben'i düşünümsel öngörünün ve kavrayış gücünün mercii olarak geliştirirler; Ben, iktisadi bağımsızlığın ve üretken mülkiyetin kuşaklar boyunca aktarılması ümidiyle genişler ve büzüşür. Sonunda da kamulaştırılan yurttaşlardan totaliter tröst efendilerine geçer. Bu tröst efendilerinin bilimleri, boyunduruk altına alınmış kitle toplumunun kendisini sürekli yeniden ürettiği yöntemlerin mükemmel örneğidir. Bunların planlama anlayışları için dikilen ilk anıtlardan birini Sade dikmiştir. Erk sahiplerinin halklara karşı dur durak bilmeden hazırladıkları komplolar, Machiavelli ve Hobbes'dan bu yana, aydınlanmış tine burjuva cumhuriyeti kadar yakındır. Bu tin otoriteye, otorite ancak itaat etmeye zorlayamadığı zaman ve tahakküme de tahakküm ancak olgu değilse düşmandır. Aklın kim tarafından kullanıldığına bakılmadığı sürece, akıl tahakküme dolayımdan daha az yakın değildir; bireylerin ve grupların konumlanışına bağlı olarak barış ya da savaşı, hoşgörü ya da baskıyı mevcut durum olarak gösterir. Akıl asıl hedefleri ya doğanın zihin üzerindeki gücü olarak ya da kendi başına yasalar koymasına bir engel olarak ilşa eder. Bu yüzden de akıl, olduğu haliyle bir biçim olarak her türden doğal çıkarın hizmetindedir. Düşünme bütünüyle bir organ haline gelir ve doğaya geri döner. Nasıl tüm doğa toplumun gözünde bir malzemeyse, hükmedenler için de insanlar malzeme haline gelir. Burjuvaların birbirlerini denetim altında tuttukları kısa liberalizm döneminden sonra, egemenlik kendisini faşistçe rasyonelleştirilmiş arkaik dehşet olarak gösterir. Francavilla Prensi Napoli Kralı Ferdinando'nun huzurunda şöyle der:

[12] *Kritik der reinen Vernunft*, *a.g.e.*, cilt III, 2. baskı, s. 109.

"Dinsel khimairaların[a] yerine terörün en aşırı biçimleri geçirilmelidir. Halk gelecekteki cehennem korkusundan kurtulsa da, bu korku biter bitmez kendisini bir başka şeye kaptıracaktır. Ama bu khimairaya dayalı korkunun yerine, yalnızca halk için geçerli olan, acımasız ceza yasaları geçirilmelidir; çünkü devlette huzursuzluğa yalnızca onlar neden olur. Hoşnutsuzlar sadece alt sınıflar içinden çıkacaktır. Hiçbir zaman hissetmeyecekleri gemin tasavvuru zenginler için ne ifade edebilir? Üstelik bu boş hayal onlara boyundurukları altındaki insanları ezme hakkını veriyorsa! Bu sınıfın içinde, gerçekte despotluk başkalarının üzerinde olduğu sürece, en koyu gölgesinin kendi üzerine düşmesine rıza göstermeyecek tek bir kişi bulamazsınız."[13] Akıl hesaplamanın, planın organıdır, hedefler karşısında kayıtsızdır, öğesi koordinasyondur. Sporun ortaya çıkmasından bir yüzyıl kadar önce Sade, Kant'ın aşkın olarak temellendirdiğini ampirik olarak göstermişti: bilgi ile plan arasındaki yakınlık, dinlenme araları bile baştan sona rasyonelleşmiş olan burjuva varoluşuna, en ufak ayrıntısına varana dek kaçınılmaz amaçsallığın damgasını vurmuştur. Eksiksiz olarak koordine edilen modern spor takımlarında hiçbir oyuncunun kendi rolüyle ilgili bir kuşkusu yoktur ve her oyuncunun bir yedeği vardır. Bu takımların tam karşılığını Juliette'in cinsel takımlarında buluruz. Bu takımlarda da hiçbir an boş geçmez, bedenin hiçbir bölgesi ihmal edilmez ve her işlev değerlendirilir. Kitle kültürünün bütün dallarında olduğu gibi spor alanında da gerilimli ve belli amaçlara yönelik bir hareketlilik vardır. Tam olarak erginlenmeyen izleyici, kombinasyonlar arasındaki farkı ve keyfi olarak belirlenmiş kurallara göre değerlendirilen değiş-

[a] Khimaira: Yeraltı yaratıkları olan Typhon ile Ekhidna'nın birleşmesinden doğan canavarlardan biri –yn.

[13] *Histoire de Juliette*, Hollanda, 1797, cilt V, s. 319 vd.

ken durumların anlamını çıkarabilmekten uzaktır. Kantçı sistemin kendine özgü mimari yapısı da tıpkı Sadeçi orjilerdeki jimnastikçi piramitleri ve erken dönem burjuva localarının ilkeciliğinde olduğu gibi –bu 120 Journées'deki [*Sodom'un 120 Günü*] libertine toplumun katı yönetmeliğinde kinik bir biçimde yansımıştır– artık tüm yaşamın asıl hedeflerden yoksun örgütleneceğinin ilanıdır. Bu tür etkinliklerde önemli olan sanki keyif almaktan çok keyfin telaşlı hareketliliği, örgütlenmesidir; tıpkı İmparatorluk Roma'sı, Rönesans ve Barok gibi söylenceden arındırılmış dönemlerde içeriğin değil de etkinliğin şemasının ağır basması gibi. Modern dönemde Aydınlanma uyum ve mükemmelliğin hipostazlaştırılmalarına son verip onları dinsel bir Öte Dünyaya taşımıştır. Bu iki temel ilke böylece sistem çerçevesinde insani emellere birer ölçüt olarak verilmiştir. Fransız devrimini umutla bezeyen ütopya, kudretli ve aynı anda aciz bir biçimde Alman müziği ve felsefesine geçtikten sonra, yerleşik burjuva düzeni aklı bütünüyle işlevselleştirmiştir. Akıl amaçsız bir amaçsallığa dönüşmüş ve tam da bu yüzden her türden amaca hazır hale gelmiştir. Kendisine doğrultulmuş bir plandır akıl. Totaliter devlet ulusları kullanır olmuştur. "Prens şöyle yanıtlar" der Sade, "Yönetenler nüfusu denetlemeli, korktuğunda onları yok edecek ya da gerekli gördüğünde sayılarını arttıracak gerekli araçları elinde bulundurmalıdır. Yönetenlerin çıkar ve tutkularından, ve söylediğimiz gibi, bizim gücümüzü artırmak için yeteri kadar gücün bahşedildiği sınıfın çıkar ve tutkularından başka hiçbir şey hükümetin adaletini dengelememelidir."[14] Prens aklın [Ratio] en korkunç biçimi olan emperyalizmin izleyegeldiği yola işaret eder: " Boyunduruk altına almak istediğiniz halkın elinden tanrısını alın ve onu manevi çöküntüye uğratın; sizinkinden başka bir tanrıya tapın-

[14] *Histoire de Juliette*, s. 322 vd.

madıkları ve sizinkinden başka töreleri olmadığı müddetçe daima bu halkın efendisi olursunuz. Buna karşın ona en geniş biçimde suç işleme serbestliği tanıyın; suç size yönelmediği sürece asla cezalandırmayın."[15]

Akıl asıl hedeflere yönelik olmadığı için bütün duygulanımlar akıldan eşit uzaklıktadır. Duygulanımlar yalnızca doğaldır. Aklın akılsal olmayan her şeyle yalnızca bir karşıtlık oluşturduğunu öngören ilke, Aydınlanma ile mitoloji arasındaki hakiki karşıtlığın temelini oluşturur. Mitoloji tini yalnızca doğaya gömülü olarak, yani bir doğa erki olarak tanır Mitolojinin gözünde, dışarıdaki güçler gibi içerideki devinimler de [Regung] tanrısal ya da demonik kökenli, canlı erklerdir. Buna karşılık Aydınlanma bağlamı, anlamı, yaşamı tümüyle öznelliğin içine geri çeker ve öznellik kendisini ancak bu sayede kurabilir Aydınlanma açısından akıl, şeylerin kendilerine özgü tözünü kendisine katan ve bu tözü aklın özerkliğine doğru buharlaştıran kimyasal bir harekete geçiricidir. Batıl inançlardan kaynaklanan doğa korkusunu aşmak için, Aydınlanma istisnasız tüm nesnel etki birimlerini ve şekilleri kaotik malzemeden oluşan bir perde olarak göstermiştir. Bu malzemenin insani merci üzerinde etkili olmasını da, özne ideaya göre sınırsız, içi boş, tek bir yetke haline gelene dek kölelik diye lanetlemiştir. Öznenin soyut erkinin gözünde doğanın bütün gücü, fark gözetmeyen salt bir direnç haline geldi. Kalvinizmi de içeren Batı Aydınlanmasının ortadan kaldırması gereken özel mitoloji, Katolik ordo [düzen] öğretisi ile bunun altında yeşermeye devam eden pagan halk diniydi. İnsanları bu tür inançlardan özgürleştirmek burjuva felsefesinin hedefiydi. Ne ki bu özgürleştirme insancıl fikir babalarının öngördüğünden çok ötelere vardı. Dizginlerinden boşanmış pazar iktisadı hem

[15] *Histoire de Juliette*, s. 324.

aklın bugünkü biçimiydi hem de aklı mahveden erk. Romantik gericiler, burjuvaların bizzat yaşadıkları deneyimi dile getirmekten başka bir şey yapmıyorlardı: dünyalarındaki özgürlüğün örgütlü bir anarşiye doğru sürüklenmesi. Katolik karşı-devrimin getirdiği eleştiri Aydınlanma karşısında haklı sayılır; tıpkı Aydınlanmanın Katoliklik karşısında haklı sayılması gibi. Aydınlanma kendini liberalizme bağlamıştı. Eğer tüm duygulanımlar eşdeğerse, zaten sistemin biçimine egemen olan öz-varlığı koruma da eylem için en akla yatkın maksimi sunar gibi görünecektir. Bu maksim serbest iktisatta serbest kılınmalıydı. Burjuva erken döneminin Machiavelli, Hobbes, Mandeville gibi karanlık yazarları benliğin egoizminden yana çıkarak, toplumun yıkıcı bir ilke olduğunu söylediler ve aydınlık olanların, klasikçilerin resmi doktrin mertebesine yükseltmesinden önce uyumu karaladılar. Bu karanlık yazarlar burjuva düzeninin bütünselliğini, sonunda hem genel ile tekili hem de toplum ile benliği birbirine dolandıran bir dehşet olarak göklere çıkartıyorlardı. Özel grupların iktisadi aygıt üzerindeki egemenliklerinin insanları böldüğü iktisadi sistemin gelişmesiyle, aklın özdeş kabul ettiği öz-varlığı koruma, yani burjuva bireyinin somutlaşmış dürtüsü, özyıkımdan ayırt edilemeyen yıkıcı bir doğa tahakkümü olarak belirdi. Öz-varlığı koruma ve özyıkım bulanıklaşıp birbirine karıştı. Saf akıl akıldışılığa, hatasız ve içeriksiz bir usûle dönüştü. Doğa ile benlik arasında barış ilan eden ütopya ise devrimci avangardla birlikte irrasyonel, ama aynı zamanda akla uygun bir biçimde Alman felsefesindeki sığınağından çıkıp, özgür insanlar topluluğu ideasına bürünerek aklın [Ratio] tüm gazabını üzerine çekti. Günümüz toplumunda insancıllığın en rasyonel araç olduğunu savunan birtakım zavallı ahlaki girişimlere rağmen, öz-varlığı korumanın mitos diye hor görülen ütopyayla hiçbir ilişkisi kalmamıştır. Kurnaz öz-varlığı koru-

ma, tepedekiler açısından faşist erk uğruna verilen savaş anlamına gelirken, bireyler açısından da adaletsizliğe her ne pahasına olursa olsun uyum sağlamak demektir. Aydınlanmış akıl kendisindeki dürtüyü başka dürtülere karşı derecelendirecek bir ölçü bulamadığı gibi, evreni değişik yuvarlara göre düzenleyecek bir ölçü de bulamaz. Aydınlanma doğadaki hiyerarşiyi, haklı olarak, ortaçağ toplumunun bir yansıması olarak sergilerken; yeni, nesnel bir değerler düzenini kanıtlamaya yönelik sonraki girişimler alınlarında bir yalan damgası taşıyorlar. Bu türden hükümsüz rekonstrüksiyonlarda kendini belli eden irrasyonellik endüstriyel akla [Ratio] karşı koyabilmekten uzaktır. Büyük felsefenin Leibniz ve Hegel'le birlikte henüz düşünce haline gelmemiş öznel ve nesnel dışavurumların, yani duygular, kurumlar ve sanat yapıtlarının bir hakikat iddiasını barındırdığını keşfettiği gibi; bu ve başka alanlarda Aydınlanmanın son dökümü modern pozitivizmin akrabası olan irrasyonellik de, dini ve sanatı olduğu gibi duyguyu da, bilgi adına ne varsa her şeyden ayrı tutar. İrrasyonellik soğuk aklı dolaysız yaşam lehine sınırlasa da, yine de onu yalnızca düşünceye düşman bir ilke kılar. Böylesi bir düşmanlık yanılsamasında duygular ve en nihayetinde tüm insani ifadeler, hatta kültürün kendisi bile hem düşünmeye karşı sorumlu olmaktan çıkar hem de böylece çoktan irrasyonel hale gelmiş ekonomik sistemin her şeyi kuşatan aklının [Ratio] etkisizleştirici unsuruna dönüşürler. En baştan itibaren akıl [Ratio] kendi cazibesine bel bağlayamamış ve onu duygu kültüyle tamamlamıştır. Ne ki bu kültten yana çıktığı anda kendi taşıyıcısına, yani kendisine yabancılaşmış akla hep kuşkuyla yaklaşan düşünmeye karşı çıkmış olur. Birbirlerini içtenlikle sevenlerin filmdeki taşkınlığı duyarsız kuram üzerinde bir darbe görevi görür, bu taşkınlık adaletsizliğe saldıran düşünce karşısındaki duygusal kanıtlarda daha da ileri gider.

Duyguların bu şekilde ideoloji katına yükseltilmesi gerçekte gördükleri aşağılanmayı ortadan kaldırıp aşmaz. İdeolojinin onları getirdiği yıldızlı tepelere kıyasla duygulara giderek daha çok bayağı gözüyle bakılması dışlanmalarına katkıda bulunur. Duygulara ilişkin hüküm daha aklın biçimselleşmesinde verilmişti. Doğal bir dürtü olan öz-varlığı koruma bile, insanın diğer devinimleri gibi, vicdan azabı verir; yalnızca iş görme ve ona hizmet edecek olan kurumlar, yani bağımsız dolayım, aygıt, örgütlenme, sistematiklik bilgi açısından olduğu kadar praksis açısından da akla uygunluğun keyfini çıkarır; coşkulara bu aklın içinde yer verilir.

Daha yeni zamanların Aydınlanması başından beri radikallik çerçevesi içinde duruyordu: Aydınlanmayı daha önceki bütün mitolojiden arındırma aşamalarından ayıran da budur. Ne zaman yeni bir toplumsal var oluş kipiyle birlikte yeni bir din ve anlayış dünya tarihinde yerini alsa, kural olarak eski sınıflar, kabileler ve halklarla beraber eski tanrılar da toprağa karışıyordu. Özellikle Yahudilerin başına geldiği gibi, bir halk yazgısından ötürü toplumsal yaşamın yeni bir biçimine geçtiğinde, ezelden beri sevilen alışkanlıklar, kutsal edimler ve nesneler, büyüyle iğrenç kötülüklere ve dehşet saçan hayaletlere dönüşür. Günümüzün korkuları ve hassasiyetleri, alay edilip iğrenç gözüyle bakılan karakter özellikleri, insan gelişiminde zorla sağlanmış ilerlemelerin izleri diye yorumlanabilir. Dışkıya ve insan etine karşı duyulan tiksintiden fanatikliğin, tembelliğin, tinsel ya da maddi fakirliğin aşağılanmasına kadar, yerinde ve gerekli davranış biçimlerinin iğrençliklere dönüştüğü bir hat vardır. Bu hem yıkımın hem de uygarlığın hattıdır. Her adım bir ilerleme, Aydınlanmanın bir basamağı olmuştur. Ne ki animizm-öncesinden büyüye, anaerkil kültürden ataerkil kültüre, köle sahiplerinin çoktanrıcılığından Katolik hiyerarşiye

dek tüm yenilikler eski mitolojileri, aydınlanmış da olsa, yeni mitolojilerle değiştirmekle kaldı. Ana Tanrıçanın yerine kalabalıkların tanrısı, toteme tapınmanın yerine kuzuya tapınma getirildi; aydınlanmış aklın ışığında, kendisinin nesnel olduğuna inanan ve fiiliyatta temelleri olan her kendini adama mitolojik sayıldı. Böylece burjuva düzeninin var oluşu için gerekli olanlar da dahil olmak üzere önceden mevcut tüm bağlar bu tabulaştırıcı hükmü giymiş oldu. Burjuvaziyi erke taşıyan araçlar olan güçlerin bağlarının atılması, genel özgürlük, benliğin belirlenimi, kısacası Aydınlanma burjuva toplumu bir egemenlik sistemi olarak baskıya başvurmak zorunda kaldığında burjuvaziye karşı cephe almıştır. Aydınlanma ilkesi gereği burjuva toplumunun onsuz var olamadığı asgari düzeydeki inançtan bile çekinmez. Dolayısıyla Aydınlanma egemenliğe, eski ideolojilerin öteden beri sunmuş oldukları güvenilir hizmeti sağlamaz. Aydınlanmanın yetke-karşıtı eğiliminin akıl kavramının içindeki ütopyayla yeraltından da olsa bağıntılı olması onu, asiller kadar, kısa süre sonra ittifaka girecekleri yerleşik burjuvaziye de düşman eder. Yetke-karşıtı ilke sonunda zorunlu olarak kendi karşıtına dönüşüp akla karşıt bir merci haline gelir: tüm içkin bağların bu ilke tarafından ortadan kaldırılması iktidara, kendisine uygun bağları egemen olarak kabul ettirip güdümleyebilme fırsatını tanır. Felsefe ise, zaten sağlam bir temele oturtamadığı yurttaşlık erdemlerinin ve insan sevgisinin ardından, Aydınlanmadan ötürü çoktan yalan haline gelen yetke ve hiyerarşiyi erdem ilan etmiştir. Ne ki, kendisinde de görülen böylesi sapkınlıklara karşı Aydınlanmanın da bir uslamlaması yoktur; çünkü pratik bir fayda göstermezse, ne saf hakikatin çarpıtma karşısında, ne de rasyonelleştirmenin akıl [Ratio] karşısında herhangi bir üstünlüğü kalmaz. Aklın biçimselleşmesiyle kuram, etkisiz bir yöntemin göstergesinden fazlası olmak istediği anda

anlaşılmaz bir kavram haline gelir ve düşünme ancak anlam feda edilirse anlamlı sayılır. Baskıcı hale gelmiş düzeni alttan alta yıkmaya çalışan Aydınlanma, başat üretim tarzının hizmetine bir kere koşulduktan sonra kendini feshedер. Bugünkü Aydınlanmanın, her şeyi yerle bir eden Kant'a yönelik ilk saldırılarında bu ifade edilmiştir. Kant'ın ahlak felsefesi, aklın olanaklılığını kurtarmak için kendi Aydınlanmacı eleştirisini sınırladı; düşünümde bulunmayan Aydınlanmacı düşünme ise tam tersine, varlığını sürdürebilmek adına, mevcut düzene yeteri kadar alan yaratmak için kendisini kuşkuculukla ortadan kaldırarak aşmaya çalıştı.

Buna karşılık Nietzsche'ninki gibi Sade'ın yapıtı da pratik aklın ödünsüz bir eleştirisidir; bu pratik aklın eleştirisi karşısında Her Şeyi Yerle Bir Edenin eleştirisi kendi düşüncesininin feshi gibi görünüyordu. O, bilimsel ilkeyi yok edici bir düzeye çıkarır. Elbette Kant Ben'in içindeki ahlak yasasını her türlü yaderk [heteronom] inançtan o kadar arındırmıştı ki, saygı, Kant'ın verdiği teminata rağmen, Ben üzerindeki yıldızlı gökyüzünün fiziksel bir olgu olması gibi, yalnızca psikolojik bir doğa olgusu haline geldi. Kant buna "aklın bir olgusu" derdi,[16] Leibniz de "un instinct général de société" [genel bir toplumsal içgüdü] diye adlandırırdı.[17] Ama olgunun olmadığı yerde olguların hükmü de yoktur. Sade olguların varlığını yadsımaz. İki kız kardeşten erdemlisi olan Justine ahlak yasasının şehididir. Juliette elbette burjuvazinin kaçınmak istediği bir sonuca varır: Tüm uygarlıkla birlikte Katolikliği en son mitoloji olarak demonlaştırır. Daha önce kutsal kabul

[16] *Kritik der praktischen Vernunft* [*Pratik Aklın Eleştirisi*], *a.g.e.*, cilt V, s. 31, 47, 55 vb.

[17] *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain*, ed. Erdmann, Berlin, 1840, I. Kitap, bölüm II, § 9, s. 215.

edilmiş şeylere yönelen enerjiler tam aksi yöne, kutsal şeylere yapılan saygısızlığa yönelir. Bu tersine dönmüşlük tam olarak topluma geçer. Ama bu arada Juliette Katolikliğin İnkalara karşı sergilediği fanatik tutumu sergilemez; aydınlanmış, gayretli bir tavırla, arkaik zamanlardan bu yana Katoliklerin kanında da olan bu saygısızlığı işletir. Uygarlığın tabu haline getirdiği tarihöncesi davranış biçimlerine canavarlık damgası vurulup yıkıcı davranışlar gözüyle bakıldığı için bu davranış biçimleri varlıklarını ancak yeraltında sürdürebilmişti. Juliette bu davranış biçimlerini doğal değil de tabulaştırılmış davranışlar olarak devreye sokar. Bu davranışlara karşı gelişen temelsiz değer yargılarını, tüm değer yargıları temelsiz olduğu için kendi karşıtıyla telafi eder. Juliette ilkel tepki biçimlerini yineliyor gibi gözüktüğünde, bu tepkiler böylece artık ilkel değil canavarca bir nitelik taşır. Psikoloji terimleriyle dile getirilirse, "Liaisons Dangereuses"deki [*Tehlikeli İlişkiler*][18] Merteuil'e benzemediği söylenemeyecek olan Juliette, yüceltilmemiş ya da gerileyen libidonun değil gerilemeden duyulan entelektüel sevincin, amor intellectualis diaboli'nin [şeytanın akılsal aşkı], uygarlığı kendi silahlarıyla vurmanın verdiği hazzı cisimleştirir. Juliette sisteme ve vargıya sevdalıdır. Rasyonel düşünmenin aracını kusursuzca kullanır. Öz-egemenliğine gelince: Juliette'in verdiği talimatlar ile Kant'ın verdikleri arasındaki ilişki, kimi zaman, ilke ile ilkenin özel bir duruma uygulanışı arasındaki ilişki gibidir. "Erdem" diye yazar Kant,[19] "içsel özgürlükte temellendirildiği sürece, insanlar için olumlayıcı bir buyruk da içerir. Bu da, insanın bütün yeti ve eğilimlerini kendi (aklın) tahakkümüne sokması, böylece kendi üzerinde egemenlik kurması demektir. Bu emir, insanın duygu ve eğilimleri tarafından egemen-

[18] Bkz. Heinrich Mann'ın Insel Verlag baskısı için yazdığı önsöz.

[19] *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, *a.g.e.*, cilt VI, s. 408.

lik altına alınmasına ilişkin yasağa (apati ödevine) eklenir: çünkü idareyi akıl üstlenmezse efendi rolünü duygular ve eğilimler oynamaya başlar." Juliette ise suçlunun özdisiplinini şöyle tanımlar: "Planınızı birkaç gün önceden olgunlaştırın; bütün sonuçlarını iyice ölçüp biçin; dikkatinizi işinizi kolaylaştırabilecek şeye sizi ele verebilecek şeye yoğunlaştırın ve bütün bunları, kesin yakalanacakmışsınız gibi, serinkanlılıkla düşünüp tartın."[20] Katilin çehresi sakinlikten başka bir şey belli etmemelidir. Yüz hatlarınız sakinliğinizi ve telaşsızlığınızı yansıtsın; bu durumda ulaşabileceğiniz en yüksek hissizlik derecesine ulaşmaya çalışın... Suçluluk hissi çekmeyeceğinizden emin değilseniz, ki bundan ancak suça iyiden iyiye alışmakla emin olabilirsiniz; söylüyorum size, eğer bundan çok emin değilseniz, mimik ustası olmaya yönelik gayretlerinizin hiçbir önemi olmayacaktır..."[21] Biçimci akıl açısından suçluluk hissi duymamak aşk ya da nefretten uzak olmak kadar önemlidir. Pişmanlık, popüler ideolojinin tersine, burjuvazinin hep bir hiç olarak gördüğü geçmişi bir varlık haline getirir; pişmanlık bir gerilemedir, burjuva praksisinin gözünde, bu gerilemeyi önlemek, pişmanlığın haklılaştırılmasının tek yoludur. Spinoza Stoacıların sözlerini yineleyerek bu konuyu şöyle dile getirir: "Poenitentia virtus non est, sive ex ratione non oritur, sed is, quem facti poenitet, bis miser sive impotens est."[22] [Pişmanlık bir erdem değildir, akıldan doğmaz; başka bir deyişle yaptığı bir şeyden pişmanlık duyan kimse daha önce olduğundan iki kat fazla zavallı, yani acizdir.] Ardından Francavilla Prensi'yle fikir birliği içinde, "terret vulgus, nisi metuat"[23] [halk

[20] *Juliette*, cilt IV, s. 58.

[21] *A.g.e.*, s. 60 vd.

[22] Spinoza, *Ethica*, Pars IV, Prop. LIV, s. 368.

[23] *A.g.e.*, Schol.

korkmazsa korkutur] diye sürdürür sözlerini ve iyi bir Machiavellici olarak, akla aykırılığına karşın alçakgönüllülük ile pişmanlığın korku ile umut gibi son derece faydalı olduğunu öne sürer. Kant, "(Bir güç anlamında) apati erdem için zorunlu bir önkoşuldur" der[24] ve Sade gibi o da söz konusu "ahlaki apatiyi" duyusal uyarıcılara karşı kayıtsız olma anlamındaki duyarsızlıktan ayırır. Coşku kötüdür. Sakinlik ve kararlılık erdemin gücünü oluşturur. "Bu ahlaklı yaşamın sağlıklı halidir. Ne ki duygulanım, iyinin tasavvurundan ortaya çıkmış olsa bile, bir anlığına parlayıveren ve insanı halsiz bırakan bir görüntüden ibarettir."[25] Juliette'in arkadaşı Clairwil de aynı teşhisi sefahat düşkünlüğü için koyar.[26] "Boyun eğmez bir ruhum var ve duyarlılığı, şu an keyfini çıkardığım mutlu kayıtsızlığa tercih etmekten çok uzağım. Ah Juliette... Pek çok aptalın övdüğü şu tehlikeli duyarlılık konusunda belki de kendini kandırıyorsundur." Apati, üstün gelen tarihsel eğilim karşısında pauci beati'nin [nadir yakalanan mutluluk] kendi acizliğinin farkına vardığı burjuva tarihinin dönüm noktalarında ve eskiçağ tarihinde ortaya çıkar. Apati, bireylerdeki kendiliğindenliğin özel alana geri çekilişini imler ve burjuvanın var oluş biçimi de gerçekten böyle kurulur. Burjuva felsefesi olan Stoacılık ayrıcalıkların, ötekilerin çektiği acılar karşısında kendilerinin de tehdit altında oldukları gerçeğine daha kolay dayanmalarını sağlar. Özel varoluşu genel karşısında korumak için, özel var oluşu ilke mertebesine yükselterek geneli doğrular Burjuvanın özel alanı üst sınıfın alçalmış kültür varlığıdır.

Juliette'in amentüsü bilimdir. Rasyonelliği kanıtlanamayan her tür

---

[24] *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, *a.g.e.*, cilt VI, s. 408.

[25] *A.g.e.*, s. 409.

[26] *Juliette*, cilt II, s. 114.

tapınma onun gözünde iğrençtir: örneğin Tanrı ile ölü oğluna inanmak, On Emre uymak, iyiyi şerre, sevabı günaha yeğlemek gibi. Onu cezbeden, uygarlığın efsaneleri tarafından yasaklanmış olan tepkilerdir. En modern pozitivizm gibi o da anlambilim ve mantıksal sözdizimiyle iş görür; ancak Juliette, en son idareciliğin hizmetindeki pozitivizmin yaptığı gibi dil eleştirisini özellikle düşünme ve felsefeye karşı değil, savaşçı Aydınlanmanın bir kızı olarak dine karşı yöneltir. "Ölü bir Tanrı!" der Juliette İsa'yı kastederek, "Hiçbir şey Katolik sözlüğündeki sözcüklerin sıralanışının bağlamsızlığından daha gülünç değildir: ebedi anlamına gelen Tanrı ve ebedi anlamına gelmeyen ölüm. Budala Hıristiyanlar, ölü Tanrı'nızla ne yapmak istiyorsunuz?"[27] Nietzsche'nin o hain "İleri!"si [Wohlan!] ve biyolojik idealizmi olmaksızın, herhangi bilimsel bir kanıt olmadan lanetlenen şeylerin özenilecek bir konuma getirilmesi ve kanıttan yoksun önkabullerin tiksinti uyandırması; değerlerin değiştirilmesi, "yasağı çiğneme cesareti"[28] Juliette'in özgül tutkusudur. Tıpkı Nietzsche gibi, "Suç işlemek için bahaneye gerek var mı?" diye sorar Juliette'in dostu Prenses Borghese.[29] Nietzsche, Juliette tarafından ortaya konan doktrinin özünü şöyle dile getirir:[30] "Zayıflar ve başarısızlar yok olup gitmelidir; bu *bizim* insan sevgimizin ilk önermesidir. Hatta yok olup gitmelerine yardımcı olunmalıdır. Sefahat düşkünlüğünden daha zararlı ne olabilir? – Tüm başarısızlara ve güçsüzlere acımak – Hıristiyanlık..."[31] "Despotları yıkmaya ve onlara kar-

---

[27] *Juliette*, cilt III, s. 282.

[28] Nietzsche, *Umwertung aller Werte*, Werke (Kröner), cilt VIII, s. 213.

[29] *Juliette*, cilt IV, s. 204.

[30] E. Dühren "Neuen Forschungen"de (Berlin, 1904, s. 453 vd) bu yakınlığa işaret etti.

[31] Nietzsche, *a.g.e.*, cilt VIII, s. 218.

deşlik ilkesini benimsetmeye görülmemiş ölçüde hevesli olan" Hıristiyanlık, " zayıfların rolünü üstlenir; onları temsil eder, onlar gibi konuşmak zorundadır.... Şundan emin olabiliriz ki, rahiplerin tahakkümü şans eseri zayıfların eline geçince, bu kardeşlik bağı zayıflar tarafından önerilmekle kalmamış, yürürlüğe de konmuştur."[32] Juliette'in akıl hocası Noirceuil'ün, ahlakın soykütüğüne katkısı budur işte. Nietzsche erk sahiplerini ve onların "dışarıya karşı, kendisine yabancı olan her şeye karşı," yani kendilerinin parçası olmayan şeylere karşı gösterdikleri gaddarlığı kötücül bir tarzda kutlar. "Onlar her türden sosyal cebirden muaf olmanın tadını çıkarır; toplumun barış ortamına alıştırılıp, orada uzun süre kapalı kalmış olmanın yarattığı gerilimden kurtulmak için de vahşi doğanın üstüne çullanırlar. İnsanları öldürüp her yeri ateşe verdikten, onlara tecavüz ve işkence ettikten sonra öyle bir neşe ve dinginlikle oradan uzaklaşırlar ki, sanki bütün bunlar öğrencilerin bir yaramazlığıymış gibi, sevinçten çığlık atan canavarlara yakışır biçimde yırtıcı hayvan vicdanının masumiyetine rücu ederler. Şairlerin uzun süre boyunca şarkısını söyleyecek ve övülecek bir şey bulduklarından emindirler... Asil ırkların bu 'gözükaralığı,' delice, uyumsuz, apansız kendini dışavuran bu gözükaralık; girişimlerinin kestirilmezliği ve olanaksızlığı; güvenliğin, bedenin, yaşamın, rahatın hiç sayılıp hor görülmesi; zaferlerde ve gaddarlıklarda görülen yıkım hazzının o dehşet verici hazzı ve derinliği,"[33] Juliette'e cazip gelen Nietzsche'nin haykırdığı bu gözükaralıktır. "Tehlikeli yaşam" Juliette'in de mesajıdır: " oser tout dorénavant sans peur"[34] [... artık her şeye cüret etmek, korkusuzca]. Zayıflar ve güçlüler vardır; hükmeden sı-

[32] *Juliette*, cilt I, s. 315 vd.

[33] *Genealogie der Moral* [*Ahlakın Soykütüğü*], *a.g.e.*, cilt VII, s. 321 vd.

[34] *Juliette*, cilt I, s. 300.

nıflar, ırklar ve uluslar vardır, bir de onlara tabi olanlar. Verneuil haykırır:[35] "Sorarım size, bütün kanıtların aksine, insanların yasa ve olgulara göre gerçekten eşit doğduklarına yemin edecek kadar aptal bir fani var mıdır? Ancak Rousseau gibi bir insanlık düşmanı böyle bir paradoksu ileri sürebildi; çünkü kendisi çok zayıftı ve erişemeyeceği yükseklikte olanları kendi düzeyine indirmek istedi. Ama sorarım size, bir metre yirmibeş santimlik bir pigme nasıl olur da kendisini, doğanın, Herkül'ün gücü ve heybetiyle donattığı bir cüsseyle kıyaslama küstahlığında bulunabilir? Bu, sineğin kendisini fille bir sayılması gibi değil midir? Güç, güzellik, boy bos, belagat; bunlar toplumun şafağında, nüfuz egemenlerin eline geçtiğinde, vazgeçilmez olduğu anlaşılan meziyetlerdi." Nietzsche şöyle devam eder:[36] "Güçten, kendisini güç olarak *göstermemesini*, üstün *gelmemesini*, karşısındakini yere sermemesini, efendi olmamasını, düşmanların ve kendisine direnenlerin peşine düşmemesini istemek, zayıflıktan kendisini güç olarak göstermesini beklemek kadar saçmadır." – Verneuil ekler: "İster yetilerinin üstünlüğü ve fiziksel organlarının kusursuzluğu sayesinde, ister konumuna uygun eğitiminden ya da zenginliğinden dolayı olsun, doğanın suç işlemeye yatkın seçkin bir yetenekle donattığı birinden; evet yineliyorum, böyle bir bireyden, her şeyin kendisini erdemliliğe ya da ılımlığa davet ettiği biriyle aynı yasaya itaat etmesini sahiden nasıl isteyebilirsiniz? İki insanı benzer biçimde cezalandırdığında bu yasa daha mı adildir? Her şeyin kendisini suç işlemeye davet ettiği birinin her şeyin ihtiyatlı biçimde davranmaya ittiği biriyle tıpatıp aynı muameleye

[35] *Histoire de Justine*, Hollanda, 1797, cilt IV, s. 4 (ayrıca Dühren'de de yer alır, *a.g.e.*, s. 452).

[36] *Genealogie der Moral*, cilt VII, s. 326 vd.

tabi tutulması doğal mıdır?"[37]

Doğanın nesnel düzeni önyargı ve mitos addedilip bertaraf edildikten sonra, geriye maddenin kütlesi olarak doğa kalır. Nietzsche "bilip de kendimizden üstün saymadığımız"[38] hiçbir yasanın bulunmadığını söyler. Kendini öz-varlığı koruma ölçütüne uyarlayarak gelişmiş olan anlama yetisi, yaşam yasası diye bir şey algılıyorsa eğer, bu hep daha güçlü olanın yasası olacaktır. Güçlü olanın yasası, aklın biçimciliğinden ötürü insanlık için zorunlu bir örnek oluşturamasa bile, uydurma ideolojiyle karşılaştırıldığında hiç olmazsa olgusallık gibi bir meziyet gösterir. Nietzsche'nin öğretisine göre suçlu olan zayıflardır; kurnazlıkları sayesinde doğa yasasını atlatırlar. "O hastalıklılardır insanı tehdit eden büyük tehlike, o kötüler değil, 'yırtıcı hayvanlar' değil. Tehlike, o doğuştan bedbaht, yere serilmiş, beli kırılmış olanlardan, yani en zayıf olanlardan gelir. Onlardır insanların yaşamını baltalayan, yaşama ve insana, yani kendimize duyduğumuz güveni tehlikeli biçimde zehirleyip kuşkulu kılan."[39] Nietzsche'nin de Sade kadar nefret ettiği Hıristiyanlığı dünyaya bunlar salmıştır: doğada zayıfların güçlülere yöneltebileceği bir misillemeye rastlanmaz. Bu misillemeler zihinsel olarak vardır; fiziksel olarak değil. Zayıf insan bu tür misillemelerde bulunabilmek için sahip olmadığı fiziksel güçleri kullanmak, kendine bahşedilmemiş bir kişiliğe bürünmek ve bir bakıma doğaya cebretmek durumundadır. Bu bilge ananın yasaları, güçlü olanın zayıfı ezmesini tartışma götürmez biçimde şart koşar; çünkü onun bu şekilde davranabilmesi için kendisine bahşedileni kullanması yeterlidir. Zayıftan farklı olarak güçlü birey sahip olmadığından başka bir kişiliğe bürün-

[37] *Justine*, cilt IV, s. 7.

[38] *Nachlaß*, cilt XI, s. 214.

[39] *Genealogie der Moral*, cilt VII, s. 433.

mez. Onun yaptığı tek şey doğadan aldığını dışavurmaktan ibarettir. Sonuçta gerçekleşen her şey doğaldır: baskılar, şiddetler, zalimlikler, zorbalıklar, haksızlıklar ... bunları ona yaptıran el kadar saftır. Zayıfları sindirmek ve soymak için haklarını kullandığında, yalnızca dünyanın en doğal işini gerçekleştirir... Dolayısıyla zayıflardan koparıp aldıklarımızdan yana asla kuşku duymamalıyız; çünkü böyle davranmakla suçlu olmuyoruz. Bu daha çok bir nefsi müdafaadır ya da edimlerimizi suç olarak niteleyen zayıfların öcüdür."[40] Eğer zayıf bir insan kendisini savunmaya kalkarsa haksızlık etmiş olur; çünkü: "bu doğanın ona verdiği zayıflığa aykırı davranamamaktır: doğa onu köle ve yoksul olsun diye yarattı; köleliğe ve yoksulluğa rıza göstermezse haksız davranmış olur."[41] Hatırı sayılır bir Paris çetesinin başı olan Dorval bu türden konuşmalarla Juliette'in önünde tüm egemen sınıfların gizli amentüsünü sergiler. Nietzsche hınç psikolojisini de ekleyerek bu amentüden dolayı yaşadığı zamanı ayıplamıştır. Juliette gibi Nietzsche de "eylemdeki o güzel dehşet"e[42] hayrandır Ne ki Sade'dan farklı olarak, Nietzsche tipik bir Alman profesörü gibi suçludan yana çıkmaz; çünkü suçlunun egoizmi "aşağılık amaçlara yönelir ve onlarla sınırlı kalır. Amaçlar büyükse insanlık bir başka ölçüte sahip demektir ve en ürkütücü araçlar söz konusu olsa bile bunları 'suç' sayımaz."[43] Aydınlanmış Juliette gerçekten de burjuva dünyasının özelliği olan şu büyüklüğe yönelik önyargıya henüz kapılmamıştır. Kurbanlarının sayıca daha az olması, Juliette'in gözünde çeteci bakana göre daha az sevimli kılmaz. Ama Almanların gözünde güzelliğin kaynağı etki alanının ola-

[40] *Juliette*, cilt I, s. 208 vd.

[41] *A.g.e.*, s. 211 vd.

[42] *Jenseits von Gut und Böse* [*İyinin ve Kötünün Ötesinde*], *a.g.e.*, cilt III, s. 100.

[43] *Nachlaß*, cilt XII, s. 108.

bildiğince geniş olmasındadır; bir Alman putların alacakaranlığının ortasında bile, küçük hırsızın asıldığını görmek, emperyalist talanları dünya tarihi bakımından birer misyona dönüştürmek isteyen idealist alışkanlığı bir türlü bırakamaz. Alman faşizmi güç kültünü dünya tarihi bakımından bir doktrin haline getirerek aynı zamanda kendi saçmalığı haline de getirmiş oldu. Uygarlığa bir karşı çıkış olarak efendi ahlakı tam tersine ezilenleri temsil ederdi: Körelmiş içgüdülere duyulan nefret, terbiye edenin, yalnızca kurbanlarında görülebilen gerçek doğasını nesnellikle açığa vurur. Ama büyük bir güç ve devlet dini olarak efendi ahlakı kendisini, tamamıyla uygarlaştırıcı erklere, yani değişmez çoğunluğa, hınca ve bir zamanlar karşı olduğu her şeye adadı. Söylediklerinin gerçekleşmesi Nietzsche'nin iddialarını hem çürütüyor hem de bunlarda bulunan ve yaşamın tüm olumlamalarına rağmen, gerçekliğin tinine düşman olan hakikati ortaya çıkarıyor.

Pişmanlığın akla ters düştüğü bir yerde acıma da mutlak biçimde günah olacaktır. Acıma duygusuna kapılanlar "genel yasayı saptırırlar; çünkü acıma, bir erdem olmak şöyle dursun, bizi doğa yasalarının buyurduğu eşitsizliği engellemeye yönelttiği an gerçek bir kötülük halini alır."[44] Sade ve Nietzsche, aklın biçimselleşmesinden sonra acımanın, genel ile özelin özdeşliğinin duyusal bilinci ya da doğallaştırılmış bir dolayım olarak kaldığını anlamışlardı. Acıma oldukça zorlayıcı bir önyargı meydana getirir, Spinoza'nın "quamvis pietatis specimen prae se ferre videatur"[45] [her ne kadar kendi içinde bir inanç kırıntısı taşıyor görünse de] biçiminde dile getirdiği gibi: "Başkalarının yardımına aklıyla ya da acıma hissiyle koşmayan kimseye, haklı olarak, insan den-

[44] *Juliette*, cilt I, s. 313.

[45] *Ethica*, Pars. IV, ek bölüm XVI.

mez."[46] Commiseratio [acıma] dolaysız biçimiyle insancıllıktır; ama aynı zamanda "mala et inutilis"tir[47] [kötü ve yararsız], yani Romalıların virtus'undan [erdem] Medicilere ve Fordların verimliliğine dek tek gerçek burjuva erdemi sayılan eril yeterliliğin karşıtıdır. Acımayı karıca ve çocukça diye niteleyen Clairwil "hiçbir heyecana kapılmadan her şeyi yapmasını, yapmayı sürdürmesini" sağlayan kendi "Stoacılığıyla," "tutkuların dinginliğiyle"[48] böbürlenir. " acıma kesinlikle bir erdem değildir. Korku ve çaresizlikten doğan bir zayıflıktır. Bu, felsefenin maksimleriyle bağdaşmayan aşırı duyarlılıkları bastırmak için gösterilen çaba sırasında üstesinden öncelikle gelinmesi gereken bir zayıflıktır."[49] "Sınırsız acıma nöbetlerinin"[50] kaynağı karılardır. Sade ile Nietzsche, acımayı günah sayan öğretilerinin aslında eski bir burjuva mirası olduğunu biliyorlardı. Nietzsche "güçlü çağlar" ve "asil kültürlere," Sade ise Aristoteles[51] ve Peripatetiklere[52] göndermede bulunur. Felsefenin karşısında acımanın hükmü kalmaz. Bu kuralı Kant da bozmaz. Ona göre acıma "bir tür yufka yüreklilik"tir ve "erdemin vakarı"nı taşımaz.[53] Kant, Clairwil'in rasyonelliğine karşıt olarak acımanın yerine "insan soyuna yönelik genel bir iyilikseverlik" ilkesini koymaya çalıştı. Ne ki bu ilkenin, insanı kolayca "yufka yürekli bir aylağa" çevirebilecek "iyi yüreklilik tutkusu"[54] olarak irrasyonelliğin uğradığı la-

---

[46] *Ethica*, Prop. L. Schol.

[47] *Ethica*, Prop. L.

[48] *Juliette*, *a.g.e.*, cilt II, s. 125.

[49] *A.g.e.*

[50] *Nietzsche contra Wagner*, *a.g.e.*, cilt VIII, s. 204.

[51] *Juliette*, cilt I, s. 313.

[52] *Juliette*, cilt II, s. 126.

[53] *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, cilt II, s. 215 vd.

[54] *A.g.e.*

nete uğradığını fark etmez. Aydınlanmayı kandırmak mümkün değildir. Aydınlanma için ne genel olgunun tikel olguya, ne de kuşatıcı sevginin sınırlı sevgiye göre bir üstünlüğü vardır. Acımanın ünü kötüdür. Sade gibi Nietzsche de karar vermek için ars poetica'ya [şiir sanatı] başvurur. "Aristoteles'e göre Yunanlar sık sık ölçüsüz bir acıma duygusundan acı çekerdi: tragedya yoluyla gerçekleştirilen boşalımın gerekliliği bundandır. Bu eğilime ne kadar büyük bir şüpheyle baktıklarını görüyoruz. Bu eğilim devleti tehlikeye atar, gerekli sertliği ve diriliği zaafa uğratır, kahramanların ağlayıp sızlayan karılar gibi davranmasına vs'ye neden olur."[55] Zerdüşt'ün bu konuda verdiği vaaza gelince: "Çok fazla iyilik, çok da fazla zayıflık gördüm. Çok fazla adalet ve merhamet, çok da fazla zayıflık."[56] Gerçekten de acımada adalete ters düşen bir moment vardır; Nietzsche elbette acımayla adaleti aynı yere koyar. Acıma insanlıkdışılığın kuralını kendi uyguladığı istisna aracılığıyla onaylar. Acıma, adaletsizliğin ortadan kaldırılıp aşılmasını en yakınınızdakini sevmenizin rastlantısallığıyla sınırlamakla, ılımlılaştırmak istediği evrensel yabancılaşma yasasının değişmezliğini kabul etmiş olur. Acıma duyan bir kimsenin birey olarak genelin isteğini, başka bir deyişle kendi yaşama isteğini ondan bu hakkı esirgeyen genele karşı, yani doğaya ve topluma karşı savunduğu söylenebilir. Ne ki bireyin içsel bir şey olarak genelle kurduğu birlik, kendisinin zayıflığından anlaşıldığı gibi aldatıcıdır. Acımanın sorgulanabilir olmasının nedeni yumuşaklığı değil de sınırlayıcılığıdır; acıma hiçbir zaman yeterli değildir. Burjuva soğukluğu, yani acımanın karşıtı, kendisine model aldığı Stoacı apati gibi, kaçındığı genelliğe, zavallı bir biçimde, kendi-

[55] *Nachlaß*, cilt XI, s. 227 vd.

[56] *Also Sprach Zarathustra*, cilt VI, s. 248 [*İşte Böyle Dedi Zerdüşt*, çev. Ahmet Cemal, Kabalcı Yayınevi, s. 229].

sini var olan her şeye uyarlayan ve başkalarının acılarını paylaşan o alçaklıktan daha çok bağlılık gösterirken, acımanın maskesini düşürenler olumsuz olarak devrimin yanında yer alırlar. İnsanseverin yüce duyguları ve sosyal yardım çalışanlarının ahlaki özfarkındalığı gibi narsist acıma deformasyonları da zengin fakir ayrımının içselleştirilmiş onayından başka bir şey değildir. Felsefenin sertlikten duyulan hazzı dikkatsizce açığa vurmuş olması, onu, böyle bir itirafı affetmekten en uzak olanların kullanımına vermiş oldu. Dünyanın faşist efendileri, acımaya yönelik tiksintiyi siyasal hoşgörüye duyulan tiksintiye ve olağanüstü hal infaz hukukuna çevirirler ve bu noktada acımanın metafizikçisi Schopenhauer'le buluşurlar. Schopenhauer'e göre insanlık diye bir şeyin kurulabileceğine yönelik umutlar, hayattan yalnızca bahtsızlık bekleyebilecek bir kimsenin haddini bilmez deliliğidir. Acımanın düşmanları insan ile bahtsızlığı özdeş saymak istemiyorlardı. Bahtsızlığın var olması onlar için utanç vericiydi. Acizlikleri onları hassas hale getirdiği için insana acınmasına katlanamıyorlardı. Kendilerine izin verdiği her fırsatta erki praksiste reddederlerken bu acizlikleri çaresizce erkin övgüsüne dönüştü.

İyi yüreklilik ve hayırseverlik günah, egemenlik ve baskı da erdem haline geldi. "Bütün iyi şeyler bir zamanlar kötüydü; her ilk günah bir ilk erdeme dönüşmüştür."[57] Yeni çağda Juliette bu sözlerin gereğini aynen yerine getirir ve bu değişimi bile isteye ilk defa uygular. Tüm ideolojilerin yok edilmesinden sonra, praksiste her zaman olmasa da, Hıristiyanlığın ideolojide iğrenç saydıklarını kendi ahlakı olarak yükseltir. İyi bir filozof olduğu için de bunu yaparken soğukkanlılıktan ve düşünümden ödün vermez. Her şey yanılsamadan uzak gerçekleşir. Clairwil'in kutsal değerlere saygısızlık önerisine Juliette şu yanıtı verir:

[57] *Genealogie der Moral*, cilt VII, s. 421.

"Tanrı'ya inanmadığımız andan itibaren, sevgilim, yapılmasını istediğin saygısızlıklar faydasız çocukluklardan başka bir şey değildir... Galiba ben senden daha katıyım; benim ateizmim uç noktadadır. Bunu pekiştirmek için önerdiğin çocukluklara ihtiyaç duyduğumu sanma. Bunlara seni eğlendirdikleri için, sırf eğlence olsun diye katılacağım," –Amerikalı katil Annie Henry'in deyişiyle 'just for fun' [sırf eğlencesine]– "ama asla düşünüş tarzımı sağlamlaştırmak veya başkalarına bunu inandırmak gereksiniminden ötürü değil."[58] Juliette suç ortağına gösterdiği geçici nezaketin etkisinde onun ilkelerinin hüküm sürmesine izin verir. Aklın biçimselleşmesiyle tüm hedefler zorunluluk ve nesnellik özelliklerini yanılsama olarak yitirdiğinden bu yana haksızlık, nefret, yıkım bile birer düzenlenmiş, otomatik sürece dönüştü. Büyü eyleme, araçlara, kısacası endüstriye geçmiştir. Aklın biçimselleşmesi mekanize üretim tarzının anlıksal ifadesinden başka bir şey değildir. Araç fetişleştirilir: hazzı soğurur. Aydınlanma, eski iktidarın kendisini donattığı hedefleri kuramsal olarak birer yanılsamaya dönüştürdüğü gibi, bolluk olanaklarının yardımıyla eski iktidarın pratik zeminini de yok eder. Egemenlik kendi içinde bir amaç olarak, ekonomik tahakküm biçiminde varlığını sürdürür. Keyif, tıpkı onu yasaklayan metafizik gibi, eskimişliğin, taraflılığın izlerini taşır. Juliette suçun güdülerinden söz eder.[59] Kendisi de en az arkadaşı Sbrigani kadar hırslı ve paragözdür, ama yasak olanı putlaştırır. Sbrigani, bu işbilir görev adamı, daha ileri bir aşamadadır: "Asıl mesele kendimizi zenginleştirmektir. Bu hedefe erişemezsek büsbütün suçlu duruma düşeriz. Ancak insan zengin olmaya doğru giden yolda ise hazların semeresini görmeye hak kazanır: o zamana kadar hazları unutmalıdır." Tüm

[58] *Juliette*, cilt III, s. 78 vd.

[59] *Juliette*, cilt IV, s. 126 vd.

rasyonel üstünlüğüne rağmen Juliette bir konuda batıl inancını korumaktadır. Kutsal sembollere saygısızlığın naifliğinin bilincinde olsa da, yine de bundan keyif alır. Ama bir şeyin keyfini sürmek bir putlaştırmayı da ele verir: keyif insanın kendisini bir Ötekine teslim etmesidir. Aslında doğa keyfin ne olduğunu bilmez: o bir şeyi gereksinimlerin giderilmesinden öteye götürmez. Yüceltilmemiş duygulanımlar yüceltilmişlerden daha az olmamak üzere, her tür haz toplumsal bir nitelik taşır. Hazların kökeni yabancılaşmadır. Bir yasağı bilmeden çiğnemenin verdiği keyif bile uygarlıktan, katı düzenden kaynaklanır; ancak böyle bir düzenin içinde var olan keyif doğaya karşı kendisini koruyan düzenden doğaya geri dönmeyi özler. Keyfin büyüsü ancak, bir düş insanı çalışma cebrinden ya da bireyin belirli bir toplumsal işleve ve sonunda bir benliğe bağlılığından koparıp; egemenliğin ve terbiye etmenin olmadığı tarihöncesine götürdüğünde duyumsanır. Uygarlığın ağına düşmüş insanın sıla özlemi, yani kendilerini toplumsal düzenin unsuru haline getirmek zorunda kalanların "nesnel çaresizliği," tanrılara ve demonlara duyulan sevgiyi besledi; insanların ulvileştirilmiş doğa olarak bunlara duydukları bu sevgi de tapınmaya dönüştü. Düşünme, sonunda tümden boyunduruk altına alınan korkunç doğadan özgürleşilme yolunda oluşmuştur. Keyif sanki doğanın intikamıdır. İnsan keyif alırken düşünmekten ve uygarlıktan yakasını kurtarır. Bu türden geri dönüşler en eski toplumlarda şenliklerle sağlanırdı. Keyfin kolektif kökeni ilkel orjilerdir. "Evrensel kargaşanın şenlik tarafından temsil edilen perde arası" diye açıklar Roger Caillois, "dünyanın düzeninin askıya alındığı an gibi görünür. Bundan dolayı şenlikte bütün aşırılıklara izin verilir. Davranışlar kurallara aykırı olmalı, her şey altüst edilmelidir. Söylencesel çağda zamanın akışı tersine çevrilirdi: İnsan yaşlı doğuyor, çocuk olarak ölüyordu böylece doğal ve

sosyal düzeni koruyan tüm kurallar sistematik olarak çiğnenmiştir."[60] İnsan kendisini kökenin ulvileştirilmiş erklerine teslim eder; ama böylesi eylemler askıya alınmış yasaklar açısından ölçüsüzlük ve delilik gibi gözükür.[61] Gücüne kavuşmuş benlik ve güvence altına alınmış egemenlik, ancak uygarlığın ve Aydınlanmanın giderek gelişmesiyle birlikte şenliği fars haline getirir. Egemenler keyfi, rasyonel olarak, tam anlamıyla boyunduruk altına alınamamış doğaya verilen bir haraç diye sunarak, onu kendileri için zararsız hale getirmeye ve yüksek kültür olarak muhafaza etmeye çalıştılar. Bir yandan da egemenlik altında olanlara, keyfin ellerinden tümüyle alınamadığı durumlarda uygun dozajlar ayarlamaya çabaladılar. Keyif böylece tümüyle düzenlenmiş bir etkinliğe dönüşüp kaybolana dek güdümlemenin nesnesi haline gelir. Bu süreç ilkel şenliklerden çağdaş tatillere kadar devam eder. "Sosyal organizmanın karmaşıklığı kendisini geçerli kıldığı oranda yaşamın olağan akışının durmasına katlanamaz. Her şey bugün dün olduğu gibi, yarın da bugün olduğu gibi devam etmelidir. Genel bir taşkınlık artık mümkün değildir Çalkantı dönemi bireyselleştirilmiştir. Tatil şenliğin yerini almıştır."[62] Faşizmdeyse tatilin yeri radyonun, gazete manşetleri ve benzedrinin[φ] yarattığı sahte bir kolektif esrimeyle doldurulur. Sbrigani bunu sezmiştir. Tatil niyetine "sur la route de la fortune" [yazgının yolu üzerinde] eğlenmeye bakar. Juliette ise tam tersine Ancien Régime'e sadık kalır. Günahı putlaştırır. Nasıl rahibenin vecdi paganizmin esareti altındaysa, Juliette'in libertinliği de Katolikliğin esareti altındadır.

---

[60] *Theorie de la Fête, Nouvelle Revue Française*, Ocak 1940, s. 49.

[61] Bkz. Caillois, *a.g.e.*

[62] *A.g.e.*, s. 58 vd.

[φ] Nazi komutanların birliklerine verdikleri güçlü bir uyarıcı –yn.

Nietzsche her tür keyfin hâlâ söylencesel olduğunu bilir. Nasıl acımak bütünün değiştirilmesinden feragat ediyorsa, keyif de kendisini doğaya bırakarak olanaklı olandan feragat eder. Acıma da keyif de bir teslimiyet momentini barındırır. Nietzsche keyfi gizlendiği her yerde bulup açığa çıkarır; ister yalnızlığın sağladığı kendinden keyif alma hali olsun, ister kendisine çile çektirenlerin bunalımlarındaki mazoşistlik olsun. Teslimiyetçi aşk son yüzyılında burjuvazinin ayırt edici bir özelliği olarak burjuvazinin akıllılığına karşı bir direnç haline geldiği için, Juliette "salt keyif sürenlere karşı"[63] onu reddederek keyfi kurtarmaya çalışır. Aşkta keyif, bu keyfi veren insanın putlaştırılmasıyla bağlantılıydı; aşk gerçekten insanca bir tutkuydu. Sonunda, cinsiyet tarafından koşullandırılmış bir değer yargısı olarak hükümsüz kılındı. Âşığın kadınına o coşkulu tapınmasında da, sevgilinin erkeğine duyduğu sınırsız hayranlıkta olduğu gibi, kadının fiili köleliği sürekli yeniden ulvileştirilmiştir. İki cins bu köleliğin kabulü temelinde her defasında birbiriyle uzlaştı: kadın yenilgisini gönüllü olarak kabul etmiş gibi gözükürken, erkek zaferi kadına bağışlıyordu. Cinslerin hiyerarşisi, başka bir deyişle eril özel mülkiyet düzeninin dişil karaktere taktığı boyunduruk, Hıristiyanlık aracılığıyla gönüllerin evlilikte birleşmesi biçiminde ulvileştirilmiş ve bu şekilde cinslerin ataerkillik öncesine ait daha iyi bir geçmişi hatırlamaları önlenmiştir. Büyük endüstriyle birlikte aşk hükümsüz kılınmıştır. Orta ölçekli mülkiyetin çöküşü, iktisadın özgür öznesinin yok oluşu aileyi etkiler: aile toplumun eskiden göklere çıkarılan çekirdeği olmaktan çıkmıştır; çünkü artık yurttaşın iktisadi var oluşunun temelini oluşturmamaktadır. Büyüyen çocuklar için aile artık yaşamlarının ufku olmadığı gibi, baba da bağımsızlığını yitirir ve böylece babanın yetkesine direniş de ortadan

[63] *Nachlaß*, cilt XII, s. 364.

kaybolur. Önceleri, baba evindeki kölelikleri genç kızlarda, özgürlüğe götürürmüş gibi görünen bir tutku alevlendirirdi; ancak bu düş ne evlilikte ne de başka bir yerde gerçekleşirdi. Kızlara iş olanaklarının açılmış olması aşka yollarını kapamıştır. Modern endüstri sisteminin herkesten, kendi hükmü altında şeyleşmesi yönündeki talebi genelgeçerlik kazandıkça, işsizliğin ve vasıfsız işin akıp durduğu white trash [beyaz fakir halk] denizine ait olmayanlar giderek küçük birer uzman, başının çaresine bakması gereken birer varlık haline gelir. Girişimcinin geçmişte kalan bağımsızlığı, kalifiye emek biçiminde, üretmesine izin verilen tüm insanlara, dolayısıyla "meslek sahibi" kadınlara da, bir kişilik özelliği olarak geçer. İnsanların öz-saygıları iş görmeleri oranında artar. Artık ne aile içinde dik kafalılık göstermek bir tehlike arz eder, ne de bir boy-friend ile çalışma saatleri dışındaki ilişki cennetin kapılarını aralar. İnsanlar kendi cinsiyetleriyle rasyonel, hesapçı bir ilişki kurarlar ve bu Juliette'in aydınlanmış çevresinde çoktan dile getirilmiş eski bir bilgidir. Zihin ile beden, ölçüsüz burjuva libertinlerin talep ettikleri gibi, gerçeklikte birbirinden ayrılır. "Bana öyle geliyor ki" diye ilan eder Noirceuil rasyonel tarzıyla,[64] "sevgi ve keyif alma tamamen farklı şeylerdir... çünkü sevecen hisler yaradılış ve edeplilik arasındaki ilişkiye karşılık gelir; ama hiçbir şekilde bir boynun güzelliğinden veya nefis biçimde kıvrılan bir kalçadan kaynaklanmaz. Fiziksel duygulanımlarımızı zevkimize göre etkili biçimde uyarabilen bu nesnelerin, bana öyle geliyor ki zihinsel duygulanımlarımız üzerinde hiçbir hakkı yoktur. Düşüncelerimi toplamam gerekirse, kırkındaki Bélize çirkindir, zarafetten zerre kadar nasibini almamıştır, düzgün vücut hatları yoktur, hiçbir güzelliği yoktur; ama Bélize bir akla, hayranlık verici bir yaradılışa, benim duygularımla ve beğenilerimle bağ-

[64] *Juliette*, cilt II, s. 81 vd.

daşan milyonlarca şeye sahiptir. Onunla yatmayı asla düşünmem, ama yine de onu çılgınca sevmeye devam edeceğim. Öte yandan Araminthe için yanıp tutuşabilirim, ama arzu ateşi söner sönmez ondan tüm kalbimle iğrenirim..." İnsanın Dekartçı biçimde düşünen ve yer kaplayan [ausgedehnt] tözlere bölünmesinde içkin olarak yer alan kaçınılmaz vargı, burada bütün açıklığıyla romantik aşkın yok edilmesi olarak dile getirilmektedir. Romantik aşk bedensel dürtünün maskelenmesi, rasyonelleştirilmesi ve Belmor Kontunun aşka ilişkin uzun nutkunda dile getirdiği gibi, "yanlış ve her zaman tehlikeli bir metafizik"[65] olarak görülür. Juliette'in dostları cinsellik ile sevecenliği, dünyevi aşk ile ilahi aşkı karşı karşıya getirirken, tüm libertinlikleriyle birincilerin gücünü abartmakla kalmazlar, olduklarından daha masummuş gibi kavrarlar. Boynun güzelliği ya da kalçanın kıvrımı tarihdışı, salt doğal olgular olarak değil, tüm toplumsal deneyimi içeren imgeler olarak cinsellikte etkili olurlar; doğadan farklı olana yönelimin, cinsellikle sınırlı olmayan aşkın hayat bulduğu deneyim işte budur. Sevecenlik ise, bedensellikten en uzağı bile, dönüşmüş cinselliktir. Tinsel aşk çılgınlığının saçların okşanması, alna konan öpücük gibi ifadeleri, Avustralya yabanıllarının cinsel birleşme sırasında birbirlerini ısırıp hırpalamalarının yatışmış biçimleridir. Ayrım soyuttur. Belmor, metafiziğin olguları bozduğunu, âşığın olduğu gibi görülmesini engellediğini, büyüden kaynaklandığını, tülden bir örtü olduğunu öğretir. "Ve ben bu örtüyü gözlerimden çekip almayayım öyle mi? Bu zayıflıktır korkaklıktır. Haz geçer geçmez, önceden gözlerimi kör eden bu tanrıçayı çözümleyelim."[66] Aşkın kendisi bilimdışı bir kavramdır: " yanlış tanımlar bizi daima yoldan çıkarır," diye açıklar Dolmance, Phi-

[65] *Juliette*, cilt III, s. 172 vd.

[66] *Juliette*, cilt III, s. 176 vd.

losophie dans le Boudoir'ın [*Yatak Odasında Felsefe*] anılmaya değer beşinci diyalogunda, "Gönül ne demektir bilmiyorum. Bu sözcüğü yalnızca aklın zayıflığının karşılığı olarak kullanıyorum."[67] "Lucretius'un dediği gibi, yalnızca bir anı 'yaşamın arka planı'nda geçirelim," yani soğukkanlı çözümleme yaparak, "sonra ne sevgiliyi yükseltmenin ne de romantik duygunun çözümleme karşısında dayanamadığını göreceğiz... Her ne kadar ona her an tekrar kavuşabilsem de, benim sevdiğim yalnızca bedendir, yanıp tutuştuğum yalnızca bedendir."[68] Bütün bu söylenenlerde, aşkın çözüşmeye uğradığı konusundaki idrakta hakikat payı vardır; ilerlemenin eseridir bu. Hazzı mekanikleştiren, özlemi çarpıtıp bir aldatma haline getiren bu çözüşme aşkı canevinden vurur. Libertin Juliette genital ve sapkın cinselliğe övgüyü ne doğal ne maddi olanın, hayalin kınanmasına dönüştürerek, aşkın ütopik coşkunluğuyla birlikte fiziksel keyfinin, en yüksek yüksekliğin mutluluğuyla birlikte en yakın yakınlığınınkinin de değerini düşüren normallik safına geçer. Juliette'in tarafını tuttuğu, hiçbir hayale kapılmayan o safahat düşkünü adam; cinsel pedagogun, psikanalistin ve hormon fizyologunun yardımıyla, spor ve hijyen konusundaki görüşlerini cinsel yaşamı da kapsayacak biçimde genişletmiş açık görüşlü bir praksis adamına dönüşür. Juliette'in eleştirisi Aydınlanmanın kendisi gibi çelişkilerle doludur. Bir zamanlar kendisini burjuva devrimine bağlayan tabuların büyük bir suç olan yıkımı, yeni bir gerçeklik adilliğine dönüşmediği sürece, fiziksel keyfin herkes için serbest olmasıyla yakınlaşan ütopyaya duyulan sadakat olarak yüce aşkla birlikte var olmaya devam eder.

Belirli bir bireyi bizim için biricik kılan o "gülünç coşkunluk," ka-

[67] Edition privée par Helpey, s. 267.

[68] *Juliette*, *a.g.e.*, cilt III, s. 176 vd.

rının [Weib] aşkta yükseltilişi Hıristiyanlıktan geriye, anaerkil aşamalara kadar takip edilebilir. yalnızca gereksinimimiz için yaratılan nesneye o şövalyeler misali talip olma huyumuz, gülünç bir şekilde o nesneye bağlılığımızı sunar. Bence bu huyumuz kesin olarak, ataların mesleklerini kentlerde ve kırlarda icra eden kadın kâhinlere gösterdiği derin saygıdan kaynaklanır: Dehşet yoluyla insan çekindiği şeyi külte dönüştürdü ve şövalyelik batıl inancın rahminde oluştu. Ama bu derin saygı doğada hiç varolmamıştı; onu doğada aramak vakit kaybı olurdu. Bu cinsiyetin bizimkine göre astlığının temelleri, ona saygı duyabilmemizi sağlayacak sağlam bir güdü uyandırmak için fazla derindedir ve bu kör derin saygıdan doğan aşk da, derin saygının kendisi gibi, önyargıdan başka bir şey değildir."[69] Tahakküm kendisini hukuk aracılığıyla ne kadar perdelerse perdelesin toplumsal hiyerarşi eninde sonunda cebre dayanır. Doğa üzerindeki egemenlik kendisini insanlığın içinde yeniden üretir. Bedenen zayıf olanları koruma fikrinden güçlü köleleri sömürmek için yararlanan Hıristiyan uygarlığı, Hıristiyanlığa geçen halkların kalbini tam olarak kazanmayı hiçbir zaman başaramamıştır. Çünkü sevgi ilkesi anlama yetisinin keskinliği ve Hıristiyan efendilerin daha da keskin silahları tarafından hep reddedildi. Sonunda Luthercilik kılıç ile kızılcık sopasını İncil'in özü haline getirerek, devlet ile öğreti arasındaki uyuşmazlığı bütünüyle ortadan kaldırdı. Luthercilik tinsel özgürlüğü gerçek baskının olumlanmasıyla doğrudan bir tuttu. Oysa kadın zayıflıkla damgalanmıştır ve bu zayıflığından ötürü sayıca üstün geldiği yerde bile bir azınlık sayılır. Erken dönem devletlerin boyunduruk altına aldığı yerli halklar gibi, kolonilerde yaşayan ve örgütlenme ve silahlanma açısından istilacıların hayli gerisinde kalan yerliler gibi ya da Arilerin egemenliği altında-

[69] *Juliette*, cilt III, s. 178 vd.

ki Yahudiler gibi, kadınların savunmasızlığı da ezilmelerinin hukuki dayanağını oluşturur. Sade, Strindberg'in düşünümlerini şöyle dillendirir: "Kadın ile erkek arasında, insan ile ormanlardaki maymun arasında olduğu kadar kesin ve büyük bir fark olduğundan kuşku duymayalım. Nasıl maymunların kardeşlerimiz olduğunu kabul etmememiz için sağlam gerekçelerimiz varsa, kadınların türümüzün bir parçasını olduğunu yadsımak için de öyle sağlam gerekçelerimiz vardır. Çıplak bir kadın onunla aynı yaştaki ve onun gibi çıplak bir erkekle yan yana getirilip dikkatle incelendiğinde, bu iki yaratığın yapılarında (cinsiyeti tamamen bir yana bırakırsak) apaçık farklar olduğuna ikna olacak ve kadının erkekten daha aşağı bir kademede bulunduğunu açıkça göreceksiniz. İçyapılarındaki farklar da aynı derecededir ve biri gibi diğeri de anatomik olarak parçalara ayrılıp titizlikle incelendiğinde bu hakikat gün ışığına çıkar."[70] Hıristiyanlık cinsiyetin baskı altına alınmasını kadına gösterilen derin saygıyla ideolojik olarak tazmin ederek, arkaikliğin anısını yalnızca bastırmak yerine asilleştirmeye çabalar. Bu çabalar yükseltilmiş kadına ve kuramsal olarak özgürleşmiş hazza duyulan nefretin yardımıyla boşa çıkarılır. İnsanları baskı altında tutma praksisine karşılık gelen duygulanım saygı göstermek değil hor görmektir. Hıristiyanlığın hüküm sürdüğü yüzyıllarda, en yakınındakini sevmenin arkasında pusuda bekleyen, yasaklanmış olan ve baskı sonucu doğan nefret, boşuna harcanan çabayı hiç unutturmayan o nesneye yöneliktir: kanıya. O, Meryem Ana kültünün bedelini cadı cinnetiyle ödedi. Bu, Hıristiyanlık-öncesine ait olan ve kutsanmış ataerkil egemenlik düzenini gizliden gizliye sorgulayan kadın peygamberin anısının imgesinden alınan intikamdı. Karı, ona saygı göstermesi gereken yarı Hıristiyan olmuş erkeğin vahşi öfkesini uyandırır; tıpkı

[70] *Juliette*, cilt III, s. 188-99.

güçsüzün, onu esirgemesi gereken yüzeysel olarak uygarlaşmış güçlünün ölümcül düşmanlığını üzerine çekmesi gibi. Sade bu nefreti bilinçli bir hale getirir. "İki bedenin birleşmesinin," der Roma polis şefi Kont Ghigi, "her zaman iki gönlün birleşmesine yol açabileceğine hiçbir zaman inanmadım. Bu fiziksel birleşmede küçümsemeye ve iğrenmeye yönelik güçlü bir itki görebilirim; ama sevgiye yönelik tek bir tane bile göremem."[71] Bakan Saints-Fonds kraliyetin icra memuru sıfatıyla gözdağı verdiği bir kız, karşısında gözyaşlarına boğulunca şöyle haykırır: "Kadının böylesini severim keşke hepsini tek bir sözle bu duruma düşürebilseydim!"[72] Hükmeden olarak erkek, kadını, onu bireyselleştirme onurundan yoksun bırakır Tek bir kadın, türünün toplumsal örneği, cinsiyetinin temsilcisidir ve eril mantık tarafından tümüyle ele geçirilmiş bu haliyle doğayla bir tutulur; idealarda hiç bitmeyen altakoymanın ve gerçeklikte de hiç bitmeyen boyun eğdirmenin dayanağıdır [Substrat]. Sözde doğal bir varlık olarak kan onu doğallıktan çıkaran tarihin bir ürünüdür. Doğanın ve fizyolojik, biyolojik, ulusal, sosyal açıdan altta olanın cazibesini cisimleştiren her şeye karşı duyulan o çaresiz yok etme isteği, Hıristiyanlığın çabalamasının başarısız olduğuna işaret eder: ...que ne puis-je, d'un mot, les réduire en cet état!" [... keşke hepsini tek bir sözle bu duruma düşürebilseydim!] Başarısız bir uygarlaşmanın sonucunda ortaya çıkan gaddarlık, kültürün diğer yüzü olarak barbarlık doğaya geri dönüşün nefret edilen o üstün cazibesinin kökünü tümden kazımaya yönelir. "Hepsini!" Çünkü yok etmek istisna kabul etmez; yok etme istenci totaliterdir ve totaliter olan yalnızca yok etme istencidir. "Tiberius gibi, bütün insanlığın sadece tek bir başa, bir vuruşta uçurmaktan zevk alabileceğim

[71] *Juliette*, cilt IV, s. 261.

[72] *Juliette*, cilt II, s. 273.

tek bir başa sahip olmasını istemeye kadar vardırıyorum işi!"[73] der Juliette Papa'ya. Acizliğin göstergeleri; yani telaşlı ve eşgüdümsüz hareketler, mahlukât korkusu, koşuşturan kitleler öldürme arzusunu kamçılar. Zihinsel ve bedensel açıdan daha zayıf olan ve alnında egemenliğin mührünü taşıyan bir varlık olarak kanya duyulan nefreti açıklamak, Yahudilere duyulan nefreti açıklamaktır aynı zamanda. Kanların ve Yahudilerin binlerce yıldır hükmetmedikleri yüzlerinden okunabilir. Bertaraf edilmeleri mümkün olmasa da yaşarlar; korkuları ve zayıflıkları, üzerlerindeki süregen baskı nedeniyle doğaya daha yakın oluşları onların yaşam unsurudur. Bu, güçlerinin bedelini doğayla aralarına gerilim dolu bir mesafe koyarak ödeyen ve korkmayı kendilerine sonsuza dek yasaklamak zorunda olan güçlülerin kör öfkesini uyandırır. Güçlüler, kendilerinin atamadıkları çığlığı binlerce kez kurbanlarına attırarak kendilerini doğayla özdeşleştirirler. Başkan Blammont, "Aline et Valcour"da kadınlar için şöyle der: "O akılsız mahlukların avucuma düşüp çırpınmalarından nasıl da hoşlanıyorum! Aslanın ağzındaki kuzuya benziyorlar."[74] Aynı mektupta sözlerini şöyle sürdürür: "Bu tıpkı bir kenti yağmalamaya benziyor. Önce tepeleri kontrol altına almalısınız bütün önemli noktalara konuşlanırsınız, ardından herhangi bir direniş endişesi duymadan saldırınızı başlatırsınız."[75] Altta duran saldırıyı üzerine çeker: zaten feleğin sillesini yemiş bulunanları aşağılamak daha zevklidir. Yukarıdakiler için tehlike ne kadar azsa, artık onların hizmetinde olan eziyeti çektirme hazzı da o denli rahat alınır. Egemenlik ancak, kurbanın umutsuz çaresizliği sayesinde zevke dönüşür ve kendi ilkesi olan disiplini geçersiz kılarak zaferini

[73] *Juliette*, cilt IV, s. 379.

[74] *Aline et Volcour*, Brüksel, 1883, cilt I, s. 58.

[75] *A.g.e.*, s. 57

ilan eder. Benlik için bir tehdit olmaktan çıkan korku, hayatın keyfini yalnızca kolektif içinde çıkarabilen bireyin kendi içinde katılaşmasının bir ifadesi olan gönülden bir kahkahayla patlayıverir. Çınlayan kahkahalar öteden beri uygarlığı ele vermiştir. "Ağız kraterinin kustuğu en yok edici lav neşedir" der Victor Hugo "insanın fırtınaları okyanusunkinden beterdir" başlıklı bölümde.[76] Juliette de şunu öğretir bize:[77] "İnsan kendi şerrinin ağırlığını mümkün olduğunca bahtsızların üzerine yıkmalıdır; sefaletten koparılan gözyaşları, sinirsel tözü güçlü biçimde uyaran bir keskinliğe sahiptir..."[78] Haz, sevecenlik yerine gaddarlıkla ittifak kurar ve cinsel aşk, Nietzsche'ye göre zaten hep ne idiyse ona dönüşür: " araçları bakımından bir savaş, temeli bakımından cinsiyetlerin birbirine duydukları ölümcül nefret."[79] Zooloji bize, "erkekte ve dişide 'aşk'ın ya da cinsel çekiciliğin baştan beri ve büyük ölçüde 'sadistçe' olduğunu" anlatır; kuşkusuz acı vermek onun bir parçasıdır; açlık kadar gaddardır o.[80] Böylece uygarlık, nihai sonucu olarak dehşet verici doğaya geri döner. Sade'da temsili olan her şeyin odak noktasındaki ölümcül aşk ve acı çekenleri bu utançtan ne pahasına olursa olsun kurtarmak isteyen Nietzsche'nin utangaçca-utanmaz yüce gönüllülüğü: Gaddarlığın hayali tıpkı yüceliğinki gibi, oyun ve imgelem düzleminde, gerçeklikte Alman Faşizminin insanlara gösterdiğiyle aynı sertliktedir. Gerçekliğin o bilinçsiz devi, öznesiz kapitalizm yıkımı kör bir biçimde yürütürken, başkaldıran öznenin sanrısı da gerçekleştirilişini bu yıkıma borçludur ve bu sanrılar şeyler olarak

---

[76] Victor Hugo, *L'Homme qui rit*, cilt VIII, bölüm 7.

[77] *Juliette*, cilt IV, s. 199.

[78] Bkz. *Les 120 Journées de Sodome*, Paris, 1935, cilt II, s. 308.

[79] *Der Fall Wagner*, cilt VIII, s. 10.

[80] R. Briffault, *The Mothers*, New York, 1927, cilt I, s. 119.

istismar edilen insanların üzerine tersyüz edilmiş aşkla birlikte keskin bir soğukluk yayar. Bu aşk şeylerin dünyasında dolaysız aşkın yerini tutar. Hastalık iyileşmenin belirtisi sayılmaya başlamıştır. Sanrı kurbanların ulvileştirilirken alçaltıldıklarını kabul eder. Kendisini, cismen alt edemediği egemenlik canavarıyla aynı kılar. İmgelem dehşete bürünerek dehşete dayanma çabasındadır. Gerçek hazzın insafsızlıktan kaynaklandığına dair o Roma deyimi yalnızca insanları sürmeye ve çalıştırmaya yönelik değildir. Mutluluğu kutsayarak onu kendisinin parodisine dönüştüren ve onu ancak menederek yaratan bir düzenin çözülmez çelişkisini de yansıtır. Sade ve Nietzsche bu çelişkiyi ebedileştirirken bu çelişkinin bir kavrama kavuşmasını da sağladılar.

Akıl [Ratio] açısından bakıldığında, tapılan mahluka teslimiyet putperestlik gibi görünür. Putperestliğe son verilmesi, Yahudi tektanrıcılığının zaten koyunuş olduğu ve tektanrıcılığın sekülerleştirilmiş biçimi sayılan Aydınlanmanın düşünme tarihi boyunca tapınmanın değişen biçimlerine uyguladığı mitoloji yasağının bir gereğidir. Batıl inançların temelinde olagelen ekonomik gerçekliğin dağılması sırasında olumsuzlamanın özgül güçleri özgürleştirildi. Hıristiyanlık ise aşkın propagandasını yapmıştır: katıksız İsa tapınmasının. Kör cinsellik dürtüsünü evliliği takdis ederek yükseltmeye çalıştığı gibi, berrak ve ışık saçan Yasayı da göksel lütuf sayesinde dünyaya yaklaştırmaya çalışmıştır. Çarmıha gerilmiş Tanrı öğretisinin yardımıyla vaktinden önce satın almaya çalışılan uygarlık-doğa uzlaşması, Yahudiliğe olduğu kadar Aydınlanmanın bağnazlığına da yabancı kaldı. Musa ve Kant duyguyu ortaya koymamışlardır; onların soğuk yasası ne sevgi bilir ne de kazığa bağlayıp yakmayı. Nietzsche'nin tektanrıcılığa karşı verdiği savaş, Hıristiyan doktrinini Yahudi doktrinine göre daha derinden sarsar. Yasayı elbette yadsır; ama doğal değil, doğaldan öte, "daha yü-

ce bir benliğe"[81] ait olmak ister. Tanrı'nın yerine Üstüninsanı geçirmek ister; çünkü tektanrıcılığın, özellikle de bozulmuş, Hıristiyan biçiminin artık açıkça mitolojiye dönüştüğü kanısındadır. Ama Nietzsche'nin, kendini aşmanın bir yolu olarak, daha yüce benliğin hizmetindeki eski çilekeş idealleri "egemen gücün oluşmasına"[82] katkıda bulundukları için göklere çıkarması gibi, o daha yüce benliğin de aslında ölmüş olan tanrının kurtarılması için gösterilen umutsuz bir çaba olduğu ortaya çıktı. Nietzsche burada, İngiliz kuşkuculuğunda hayaletten [Geist] vazgeçen Avrupa uygarlığını kurtarmak için, Kant'ın tanrısal Yasanın özerkleştirilmesi girişimini yineler. Kant'ın, "genel bir yasa koyucu olarak kendisini bile nesne yerine koyan birisinin her şeyi istencinin maksimine göre yapma"[83] ilkesi Üstüninsanın da sırrıdır. Üstüninsanın istenci kategorik buyruktan daha az despotça değildir. İki ilke de dışsal erklerden bağımsızlığı, Aydınlanmanın özü diye tanımlanan koşulsuz erginliği hedefler. Nietzsche'nin en parlak anlarında bile "Don Quijotelik"[84] diye ayıpladığı yalandan duyulan ürküntü, Yasanın yerini öz-yasakoyuculukla [Selbstgesetzgebung] değiştirdiğinde, her şey, göz önüne serilmiş büyük bir batıl inanç gibi, saydam hale gelir. Aydınlanmanın kendisi bile hakikatin her biçiminde puta dönüşür ve biz "günümüzün tanrısız, antimetafizikçi bilgi sahipleri olarak, *kendi* ateşimizi, Tanrı'nın hakikat, hakikatin de tanrısal olduğunu söyleyen binyıllar kadar eski, aynı zamanda Platon'un da inancı olan o Hıristiyan inancı tarafından tutuşturulmuş bir ateşten beslediğimizi"[85] anla-

---

[81] *Nachlaß*, cilt XI, s. 216.

[82] *Nachlaß*, cilt XIV, s. 273.

[83] *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, cilt IV, s. 432.

[84] *Die Fröhliche Wissenchaft*, c. V, s. 275; *Genealogie der Moral*, c. VII, s. 267-71.

[85] *Die Fröhliche Wissenschaft*, *a.g.e.*

rız. Bu yüzden bilim bile metafizikle aynı eleştiriye maruz kalır. Tanrı'yı yadsımak, içinde çözülmez bir çelişki barındırır; bizzat bilmeyi yadsır. Sade Aydınlanma düşüncesini tersine dönme noktasına dek vardırmamıştır. Bilimin kendi üzerine düşünümü, Aydınlanmanın vicdanı felsefeye, yani Alman felsefesine bırakılmıştı. Sade'ın gözünde Aydınlanma akla olduğundan çok topluma ilişkin bir görüngüdür. Sade, Nietzsche'nin idealist bir biçimde o daha yüce benlik yardımıyla aşılabileceğini sandığı bağların çözülüşünü, yani topluma, makama ve aileye bağlılığın eleştirisini[86] anarşinin ilanına dek vardırdı. Yapıtı, dine göre uygarlığın temelini oluşturan ilkelerin, yani On Emrin, ataerkil yetkenin, mülkiyetin mitolojik niteliğini açığa vurur. Sade'ın yapıtı, Le Play'in yüz yıl sonra ayrıntılarıyla kurduğu toplum kuramının tam tersidir.[87] On Emrin her birinin geçersizliği biçimsel akıl düzeyinde ortaya konur. İstisnasız hepsinin ideoloji olduğu kanıtlanır. Hatta Juliette'in isteği üzerine bizzat Papa cinayet lehine bir savunma konuşması yapar.[88] Onun için, doğal aklın ışığında Hıristiyanlık dışı edimleri rasyonelleştirmek, bu edimleri şeytanın işi olarak gören Hıristiyanlığın ilkelerini haklı çıkarmaktan daha kolaydır. Cinayeti temellendiren bu "philosophe mitré" [takkeli filozof], cinayeti lanetleyen İbn Meymun ve Aqiunolu Tomasso'ya göre yanıltıcı kanıta daha az başvurur. Roma aklı, daha büyük askeri gücün tarafını Prusya tanrısından daha çok tutar. Ne ki Yasa tahttan indirilmiştir bir kez. Yasayı daha insani kılacağı sanılan aşkın da putperestliğe dönüş olduğu ortaya çıkmıştır. Bilim ve endüstri açısından yalnızca cinsiyetler arası romantik aşk değil aşkın her türü metafizikti, çünkü aklın karşısında hiçbir aşk tutuna-

[86] Bkz. Nietzsche, *Nachlaß*, cilt XI, s. 216.

[87] Bkz. Le Play, *Les Ouvriers Européens*, Paris, 1897, cilt I, özellikle s. 133 vd.

[88] *Juliette*, cilt IV, s. 303 vd.

maz: ne kadının kocasına aşkı, ne âşığın sevgilisine duyduğu aşk, ne anne ile babaya duyulan sevgi, ne de çocuk sevgisi. Blangis Dükü tebaasına, "size, bizi bağladığını düşündüğünüz bağların gözümüzde ne kadar değersiz olduğunu göstermek için"[89] diyerek, yöneticilerin akrabalarına, kızlarına ya da eşlerine de başkalarına olduğu kadar, hatta daha da sert davranılması gerektiğini duyurur. Kadının aşkı da erkeğinki gibi hükümsüz kılınır. Saint-Fonds'un Juliette'e aktardığı libertinliğin kuralları bütün kadınlar için geçerli olmalıdır.[90] Dolmance anne baba sevgisinin büyüsünün maddeci yoldan bozulmasını ifade eder: "Bu bağlar ebeveynlerin yaşlılıkta terk edilme korkusundan doğmuştur; çocukluğumuzda bize gösterdikleri özenin aynısının yaşlılıklarında kendilerine de gösterilmesi içindir."[91] Sade'ın uslamlaması burjuvazi kadar eskidir. Demokritos insandaki anne baba sevgisinin ekonomik bir nitelik taşıdığını çoktan ifşa etmiştir.[92] Ne ki Sade uygarlığın temelini oluşturan dışevliliğin büyüsünü de bozar. Ona göre, enseste karşı hiçbir rasyonel itiraz getirilemeyeceği gibi,[93] ilerleyen bilim hijyenik uslamlamayı da sonunda geri çekmiş ve Sade'ın soğukkanlı yargısını onaylamıştır: " ensest ilişkiden doğan çocukların başka çocuklara göre kreten, sağır-dilsiz, raşitik vb olma eğilimlerinin daha fazla olduğuna dair bir kanıt kesinlikle yoktur."[94] Cinsiyetler arası romantik aşk yardımıyla değil de, sevecenliğin ve sosyal duyguların

---

89 *Les 120 Journées de Sodome*, a.g.e., cilt I, s. 72.

90 Bkz. *Juliette*, cilt II, s. 234, dipnot.

91 *La Philosophie dans le Boudoir*, s. 185.

92 Bkz. Demokrit, Diels Fragment 278, Berlin, 1912, cilt II, s. 117 vd.

93 *La Philosophie dans le Boudoir*, s. 242.

94 S. Reinach, "La prohibiton de l'inceste et le sentiment de la pudeur," *Cultes, Mythes et Religions*, Paris, 1905, cilt I, s. 157

temelini oluşturan anne sevgisi yardımıyla bir arada tutulan aile[95] toplumun kendisiyle çatışmaya başlar: "Yalnızca topluma ait olması gereken çocukları ailenizde tecrit ettiğiniz sürece onların iyi birer cumhuriyetçi olacağını düşünmeyin... Çocukların, çoğunlukla ülkeninkinden bütünüyle farklı ilgi ve çıkarlara sahip aile tarafından yutulmasına izin vermek sakıncalıysa, onları ailelerinden ayırmak en büyük kazanımdır."[96] "Evlilik bağları" toplumsal nedenlerden ötürü yok edilmeli ve çocukların babaları konusunda bilgi edinmeleri "absolutment interdite" [kesinlikle yasak] olmalıdır. Onlar "uniquement les enfants de la patrie"dir [yalnızca vatanın çocukları].[97] Böylece Sade'ın yasalara karşı mücadelesinde duyurduğu anarşi ve bireycilik[98] cumhuriyetin, genelin mutlak egemenliğiyle sonlanır. Alaşağı edilmiş Tanrı'nın daha zalim bir put olarak geri dönmesi gibi, burjuvanın eski bekçi devleti de faşist kolektifin zorbalığı olarak geri döner. Daha ilk adımlarında St. Just ve Robespierre'in başarısızlığa uğradığı devlet sosyalizmi, Sade'ın düşüncesinde en son aşamasına vardırılmıştır. Burjuvazi kendisine en sadık siyasetçileri giyotine gönderdiği gibi, en açık yürekli yazarını da Bibliothèque Nationale cehennemine sürgün etti. Çünkü üretim bandındaymış gibi, ondokuzuncu yüzyılın ucuz edebiyatı ile yirminci yüzyılın kitle yazınını onsekizinci yüzyılın üslubunda önceleyen Justine ve Juliette'in chronique scandaleuse'ü [skandallar güncesi], son mitolojik örtüsünü de üstünden atan Homerosçu epostur: egemenliğin aracı olan düşüncenin tarihidir. Bu durum karşısında düşünme kendi aynasında kendisinden ürkerek bakışını kendisinin ötesinde olana

---

[95] *La Philosophie dans le Boudoir*, s. 238.

[96] *La Philosophie dans le Boudoir*, s. 238-49.

[97] *A.g.e.*

[98] *Juliette*, cilt IV, s. 240-44.

açar. Sade'ın yapıtını Aydınlanmanın kurtarılmasında birinci dereceden önemli kılan şey, geleceğin alacakaranlığında gördüğü "gardez vos frontières et restez chez vous"[99] [sınırlarınızı koruyun ve evinizde kalın] ifadesiyle dile getirilen uyumlu toplum ideali değildir; ya da Zamé'nin öyküsünde geliştirdiği sosyalist ütopya da[100] değildir. Bunu sağlayan şey Sade'ın, Aydınlanmanın kendisinden korkmasını sağlamayı Aydınlanmanın düşmanlarına bırakmamasıdır.

Burjuvazinin karanlık yazarları, Aydınlanmanın vargılarını Aydınlanmayı savunanların yaptığı gibi uyumcu doktrinlerle başka bir yöne sürüklemeye kalkışmamışlardır. Biçimci aklı, ahlaksızlığa oranla ahlaka daha yakınmış gibi göstermeye çalışmamışlardır. Aydınlık yazarlar akıl ile kötülüğün, burjuva toplumu ile egemenliğin arasındaki çözülmez ittifakı, bu ittifakı yadsıyarak korurken, ötekiler şoke edici hakikati hiç çekinmeden dile getirdiler. Clairwil kardeşinin yaşam öyküsünü özetlerken, "Ellerini karılarının ve çocuklarının kanıyla, sodomiyle, cinayetlerle, fahişelikle ve iğrenç işlerle kirletenlere gök bu zenginlikleri bahşediyor; bu utanç verici edimlerin karşılığında ödül olarak bana bu serveti sunuyor" der.[101] Clairwil abartmaktadır. Kötü egemenliğin adaleti, yalnızca iğrençlikleri ödüllendirecek kadar tutarlı değildir. Öte yandan yalnızca abartı doğrudur. Tarihöncesinin özü en büyük dehşetin tek bir ayrıntıda belirmesidir. Pogromda katledilen insanları, merhamet görüp kurşuna dizilenleri de dahil ederek kaydeden istatistikler ancak kuraldışı olanın, en fena işkencenin birebir betimlenmesi sonucunda ortaya çıkan özü görünmez kılar. Bu dehşet dünyasının ortasındaki mutlu varoluş salt o dünyanın varlığıyla alçakça çürütülür.

---

[99] *La Philosophie dans le Boudoir*, s. 263.

[100] *Aline et Valcour*, cilt II, s. 181 vd.

[101] *Juliette*, cilt V, s. 232.

Böylece o dünya öz haline gelir, mutlu varoluş ise hükümsüz kılınır. Burjuva çağında üst tabaka arasında kendi çocuklarını ve karılarını öldürenlere, fahişeliğe ve sodomiye, eski zamanlardaki efendilerinin törelerini devralan yönetilenlere kıyasla kuşkusuz daha az rastlanır. Gelgelelim bu eski efendiler, iktidarları ne zaman tehlikeye girse, yakın yüzyıllara dek arkalarında ceset dağları yığmıştır. Egemenliğin kendisini bulduğu faşizm koşullarında efendilerin düşündükleri ve yaptıklarıyla kıyaslandığında, bu efendilerin kendilerini açıkça belli ettiği [Clairwil'in erkek kardeşi] Brisa-Testa'nın coşkuyla anlatılan yaşam öyküsü bildik bir sıradanlıkla sönükleşir. Özel yaşamın günahları, Mandeville'de olduğu gibi Sade'da da, totaliter dönemin kamusal erdemlerini önceleyen tarihyazımıdır. Sade ve Nietzsche'nin akla dayanarak cinayete karşı temel bir uslamlama öne sürmenin olanaksızlığını örtbas edeceklerine tüm dünyaya ilan etmeleri, özellikle ilericilerin onları hâlâ karalamalarına neden olan nefretini ateşlemiştir. Her ikisi de, mantıksal pozitivizmden farklı olarak, bilimin söylediklerini sonuna kadar vardırdılar. Onların mantıksal pozitivizmden daha da kararlı biçimde aklın [Ratio] üzerinde durmalarının gizli anlamı, Kantçı akıl kavramında da olduğu gibi, bütün büyük felsefelerde mevcut olan ütopyayı açığa vurma çabalarında yatar. Bu artık çarpıtılmayan, çarpıtmaya gerek duymayan bir insanlığın ütopyasıdır. Egemenlikle aklın özdeşliğini ilan eden acımasız öğretiler böylece burjuvazinin ahlak uşaklarından daha merhametli olurlar. Nietzsche bir zamanlar kendisine "Senin için en büyük tehlike nerededir?" diye sordu[102] ve "Acımada" diye yanıtladı. Nietzsche'nin yadsıması, insanlara yönelik, avutucu yeminler tarafından gün be gün ihanete uğratılan sarsılmaz güveni kurtarmıştır.

[102] *Die Fröhliche Wissenschaft*, cilt V, s. 205.

KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

Kitlelerin Aldatılışı Olarak Aydınlanma

Nesnel dinde bulunan desteğin yitip gitmesinin, kapitalizm öncesine ait son kalıntıların dağılmasının, teknik ve sosyal ayrımlaşma ile uzmanlaşmacılığın kültürel bir karmaşaya yol açtığına ilişkin sosyolojik görüş her gün yalanlanmaktadır. Günümüzde kültür her şeye benzerlik bulaştırır. Film, radyo ve dergiler bir sistem meydana getirirler. Her bir dal kendi içinde ve hep birlikte söz birliği içindedir. Siyasal karşıtlıkların estetik ifadeleri bile aynı şekilde bu çelikten ritmin övgüsünü ilan ederler. Endüstrinin dekoratif yönetim ve sergi mekânları, otoriter ülkelerde diğer ülkelerde olduğundan pek farklı değildir. Abideleri, ıssız kentleri çevreleyen kasvetli konutlar ve işyerleri olan dizginlerinden boşanmış girişimciliğin akın ettiği, devletleri kapsayan endüstriyel birliklerin [Konzern] iyi düşünülmüş planlılığını her yerden fışkıran parlak anıtsal yapılar temsil etmektedir. Betondan merkezlerin çevresindeki eski evler şimdiden gecekondular gibi görünür ve kentin yamaçlarındaki yeni bungalovlarsa, tıpkı uluslararası fuarlarda görülen derme çatma konstrüksiyonlar gibi, bir süre kullanıldıktan sonra boş konserve kutuları gibi atılmaya davetiye çıkarırken teknik ilerlemeye övgüler düzer. Bireyi, hijyenik küçük dairelerde bağımsız biri olarak süreğenleştirmesi gereken şehir planlama projeleriyse onu iyice bütünsel sermaye erkinin, hasmının boyunduruğu altına sokar. Bu konutların sakinleri üretici ve tüketici olarak iş ve eğlence için merkezlere çağrılırlarken, içinde oturdukları hücreler de kesintisiz,

düzenli kompleksler olarak kristalleşirler. Makrokozmos ile mikrokozmosun bu gözle görülür birliği insanlara kendi kültürlerinin modelini, genel ile özelin sahte özdeşliğini sunar. Tekel koşullarında tüm kitle kültürü özdeştir ve bu kültürün iskeleti, yani tekel tarafından imal edilen kavramsal anahatları belirmeye başlamaktadır. Dizginleri ellerinde tutanlar bunun varlığını örtbas etme konusunda artık kaygı duymamaktadır; öyle ki varlığı itiraf edilirken ne kadar arsız olunursa gücü o kadar artar. Sinema ve radyo günümüzde kendisini sanatmış gibi göstermek zorunda değildir. Herhangi bir işten başka bir şey olmadıkları hakikatini, bilerek ürettikleri zırvaları meşrulaştıran bir ideoloji olarak kullanılırlar. Onlar kendilerini endüstri diye adlandırırlar ve genel müdürlerinin gelirine ilişkin kamuya ilan edilmiş rakamlar, tüketime hazır ürünlerin toplumsal zorunluluğu hakkındaki kuşkuyu yok eder.

İlgili taraflar kültür endüstrisini teknolojik terimlerle açıklamayı sever. Onlara göre, milyonlarca insanın işin içinde olması yeniden-üretim yöntemlerini zorunlu kılarken, bu yeniden-üretim yöntemleri aynı gereksinimlerin sayısız yerde standart ürünlerle giderilmesini kaçınılmaz hale getirmektedir. Az sayıdaki üretim merkezi ile dağınık alımlama arasındaki teknik karşıtlık yetki sahiplerinin örgütlemesini ve planlamasını gerektirir. Standartların tüketicilerin gereksinimlerinden kaynaklandığı söylenir: bu nedenle böyle az bir dirençle kabul görürler. Gerçekten de güdümlemenin ve geleceğe olduğu kadar geçmişe de dönük gereksinimlerin yarattığı döngüdür bu ve içinde sistemin birliği giderek pekişir. Bu arada, tekniğin toplum üzerinde kazandığı erkin zemininin ekonomik açıdan en güçlülerin erki olduğu suskunlukla geçiştirilir. Günümüzün teknik rasyonelliği egemenliğin rasyonelliğidir. Kendisine yabancılaşmış toplumun cebri karakteridir.

Otomobillerin, bombaların ve filmlerin her şeyi aynı düzeye getiren öğesi hizmetinde olduğu adaletsizliğin üzerindeki gücünü gösterene dek, onlar bütünü bir arada tutarlar. Şimdilik kültür endüstrisinin tekniği işi ancak standartlaştırmaya ve seri üretime vardırmış, yapıtın mantığını toplumsal sistemin mantığından ayıran şeyi feda etmiştir. Ama bunun nedeni tekniğin içsel yasalarında değil, tekniğin günümüz iktisadındaki işlevinde aranmalıdır. Merkezi denetimden kendini biraz olsun kurtarabilecek bir gereksinim zaten bireysel bilincin denetimi tarafından bastırılır Telefondan radyoya atılan adımla roller birbirinden kesin olarak ayrılmıştır. Telefon liberal yoldan, insanların özne rolünü oynamasına izin vermiştir. Radyoysa herkesi demokratik yoldan aynı ölçüde dinleyici kılarak, otoriter bir biçimde, farklı kanallar tarafından yayınlanan birbirinin aynı programların eline teslim eder. Herhangi bir cevap mekanizması gelişmediği gibi, özel yayınlar da bağımlı olmaya mahkûmdurlar. Üstelik onlar kendilerini yukarıdan aşağıya örgütlenen apokrif "amatörler"in alanıyla sınırlarlar. Resmi radyonun izleyicisinde belirebilecek kendiliğindenliğin en küçük izi bile yetenek avcıları, mikrofon önünde düzenlenen yarışmalar ve sponsorlarca desteklenen her türden gösteri tarafından uzmanların seçimleriyle yönlendirilir ve soğurulur. Yetenekler izleyiciye sunulmadan çok önce işletmeye ait olur: başka türlü bu kadar hevesle uyum sağlamaları mümkün değildir. Kültür endüstrisinin sistemini sözde ve gerçekten destekleyen izleyicinin ruh hali o sistemin mazereti değil, bir parçasıdır. Eğer bir sanat dalı araç ve içerik bakımından kendisine çok uzak düşen başka bir sanat dalıyla aynı reçeteyi uyguluyorsa; radyodaki "pembe dizi"lerin dramatik düğüm noktaları, cazın en üst seviyelerinde olduğu gibi "jam" diye üstesinden gelinen teknik sorunların nasıl çözüleceğine ilişkin öğretici örneklemeler haline geliyorsa; Beetho-

ven'a ait bir bölümün serbest bir "uyarlaması" bir Tolstoy romanının filme uyarlanmasıyla aynı kurallara uyuyorsa, izleyicilerin kendiliğinden isteklerini karşılamaya çalışmak havadan bir bahaneye dönüşür. Bunu, teknik ve personelden oluşan ve her ayrıntısı ekonomik seçme mekanizmasının bir parçası olarak anlaşılması gereken aygıtın kendi ağırlığıyla açıklamak gerçeğe daha yakındır. Bütün bunlara bir de, yönetici güçlerin ellerindeki çizelgelere ve kafalarındaki tüketici kavramına uymayan, her şeyden önce de kendilerine uymayan hiçbir şeyi üretmeme ya da onaylamama konusundaki anlaşmalarını, en azından bu konularda gösterdikleri ortak kararlılığı eklemek gerekir.

Bu çağın nesnel toplumsal eğilimi genel müdürlerin öznel karanlık emellerinde ete kemiğe bürünüyorsa, bunlar köken bakımından endüstrinin en güçlü sektörleri, yani çelik, petrol, elektrik ve kimya endüstrileri için de geçerlidir. Kültür tekelleri bu sektörlere kıyasla güçsüz ve bağımlı sayılırlar. Bu tekeller, rahat liberalizm ve Yahudi entelektüelleriyle hâlâ gereğinden fazla içli dışlı, kendisine özgü ürünleri olan kitle toplumu içindeki konumlarını bir dizi tasfiye eyleminin hedefi haline getirmemek için asıl erk sahiplerinin işlerinin aksamamasına dikkat etmek zorundadırlar. En güçlü yayın kuruluşunun elektrik endüstrisine ya da film şirketlerinin bankalara olan bağımlılığı, sektörlerin tek tek ekonomik olarak iç içe geçmiş kolları tüm tabloyu gözler önüne serer. Her şey birbirine öylesine yakındır ki, burada oluşan zihinsel yoğunlaşma, şirket unvanları ile teknik alanlar arasındaki sınır çizgilerini aşmaya izin veren bir hacim kazanmıştır. Kültür endüstrisinin başkalarına aldırmayan birliği siyasetin yükselen birliğine tanıklık etmektedir. A ve B filmleri ya da değişik fiyatlı dergilerde yer alan öyküler arasındaki gibi keskin ayrımlar gerçek farklılıkları yansıtmaktan çok tüketicilerin sınıflandırılması, örgütlenmesi ve kayda geçi-

rilmesine hizmet eder. Herkes için uygun bir şey öngörülür ve böylece bu işlemlerden kimse kaçamaz. Ayrımlar zihinlere kazılır ve yaygınlaştırılır. İzleyicilere dizi halinde nitelikler hiyerarşisi ulaştırılması, bunu bütünüyle niceliğe dökmekten başka bir işe yaramaz. Herkes kendiliğinden, önceden birtakım göstergelere göre belirlenmiş "level"ına [düzeyine] uygun davranmalı ve kendi tipi için üretilmiş seri üretim kategorisini seçmelidir. Tüketiciler, araştırma kuruluşları tarafından çizilen ve propaganda için kullanılanlardan ayırt edilemeyen haritalarda kırmızı, yeşil ve mavi alanlarla değişik gelir gruplarına göre ayrılarak birer istatistik malzemesine dönüşür.

Bu yöntemin şematikliği mekanik olarak ayrımlaştırılmış ürünlerin sonuçta hep aynı olmasından belli olur. Chrysler ile General Motors'un modelleri arasındaki farkın temelde bir yanılsama olduğunu, tam da bu farkın büyüdüğü çocuklar bilir. Meraklıların avantaj ve dezavantaj diye tartıştığı şeyler, yalnızca rekabet ve tercih olanağı görüntüsünü sürekli kılmaya yarar. Warner Brothers ve Metro Goldwyn Mayer yapımları için de aynı durum söz konusudur. Kaldı ki, aynı şirkete ait örnek koleksiyonları oluşturan daha pahalı ve daha ucuz ürünlerin arasındaki fark da giderek azalır: otomobillerde bu farklar silindir sayısına, motor hacmi, gadget'ların [ileri teknoloji ürünü cihazlar] patent bilgilerine; filmde ise oynayan yıldızların sayısına, teknoloji, emek ve dekor giderlerinin yüksekliğine ve en yeni psikolojik formüllerin kullanılışına indirgenir. Değeri gösteren bağdaşık ölçüt conspicious production'ın [gösterişli prodüksiyon], gösterime sunulan yatırımın dozajıdır. Kültür endüstrisinde bütçeye göre belirlenen değer farklarının gerçek farklarla, ortaya çıkan ürünün anlamıyla hiçbir ilintisi yoktur. Teknik medyalar da kendi içlerinde doymak bilmez birörnekliğe zorlanır. Televizyon radyoyla sinemanın sentezini hedef-

ler, bu hedefe ulaşmak tarafların çıkarları tam olarak örtüşmediği sürece ertelenir; ama bu sentezin sınırsız olanakları estetik malzemenin yoksullaşmasını şimdiden öyle radikal bir biçimde vaat eder ki, endüstriyel kültür ürünlerinin tümü üstünkörü gizlenen özdeşliklerinin zaferini neredeyse yarın açıkça ilan edebilecek gibidir: Wagnerci bütünlüklü sanat yapıtı [Gesamtkunstwerk] düşünün alay edercesine gerçekleşmesi. Böylece sözün, imgenin ve müziğin birbiriyle uyumu Tristan'da olduğundan çok daha kusursuz bir biçimde elde edilir, çünkü toplumsal gerçekliğin yalnızca yüzeyini itiraz etmeden kayda geçiren tüm duyusal unsurlar ilke bakımından aynı işlemsel süreç içinde üretilir ve bu sürecin birliğini asıl içerikleri olarak ifade ederler. Bu işlemsel süreç, filme göz ucuyla bakan roman kavramından en küçük ses efektine kadar üretimin tüm öğelerini tümleştirir. Bu yatırılan sermayenin zaferidir. Bu arada yapımcılar hangi plot'u [olay örgüsü] seçerse seçsin tüm filmler, sermayenin mutlak kudretini iş arayan mülksüzleştirilmiş yığınların yüreğine efendilerinin erki olarak kazımak içindir.

Tüketiciler kendilerini boş zamanlarında bile üretimin birliğine uydurmak zorundadır. Kantçı şematizmin öznelerden beklediği katkı, yani duyusal çeşitliliği önceden temel kavramlara bağlama işi, endüstri tarafından öznenin elinden alınmıştır. Endüstri, şematizmi birincil müşteri hizmeti olarak yürütür. Ruhta, dolaysız verileri saf aklın sistemine oturacak biçimde önceden hazırlayan gizli bir mekanizma mevcuttur. Günümüzde bu giz açığa çıkmıştır. Bu mekanizma verileri toplayanlar tarafından, yani kültür endüstrisi tarafından planlanıyor gibi gözüküp, tüm rasyonelleştirme çabalarına karşın irrasyonelliğini sürdüren toplumun ataleti tarafından endüstriye dayatılır; işin failleri ta-

rafından sürdürülen bu uğursuz eğilim işin kendisine özgü kurnaz kasıtlılığına dönüşür. Tüketici için sınıflandırılacak hiçbir şey kalmaz, çünkü her şey bizzat üretimin şematizmi tarafından önceden sınıflandırılmıştır. Halk için olan, düşten yoksun bu sanat, eleştirel idealizmin gözünde fazla ileri giden o düşsel idealizmi gerçekleştirmektedir. Her şey bilinçten kaynaklanır; Malebranche ve Berkeley'de Tanrı'nın bilincinden, kitle sanatındaysa dünyevi yapımcıların bilincinden. Hit şarkılardan, yıldızlardan, pembe dizilerden çıkan tipler yalnızca döngüsel biçimde katı değişmezler olarak sürüp gitmez; bu oyunun özgül içeriği, yani görünüşte değişenin kendisi bile bu tiplerden çıkarılır. Ayrıntılar birbirlerinin yerine geçebilen öğelere dönüşür. Akılda kalıcı olduğu bir hit şarkıda kanıtlanmış birbirini takip eden kısa ses aralıkları, erkek kahramanın geçici olarak düştüğü zor durumlara good sport [şaka kaldırabilen kimse] olarak katlanması, erkek yıldızın sevdiği kadına güçlü elleriyle attığı faydalı tokatlar, yaşamın şımarttığı mirasyedi kadına gösterdiği o kaba haşin muamele; bunların hepsi ister orada ister burada gelişigüzel kullanılabilen hazır klişelerdir ve her zaman şemada kendilerine düşen amaç tarafından bütün yönleriyle tanımlanmışlardır. Tek varlık nedenleri öngörülen şemayı bir araya getirerek onaylamaktır. Başından her filmin nasıl biteceği, kimin ödüllendirilip kimin cezalandırılacağı ya da unutulacağı anlaşılır ve dahası kulağı alıştırılmış dinleyici hafif müzikte şarkının ilk ölçülerini duyar duymaz parçanın devamını kolayca kestirip, tahmini gerçekten doğru çıktığında da sevinir. Short story'lerde [kısa öykü] ortalama sözcük sayısı fazla değişmez. Komiklikler, efekt ve espriler bile içinde yer aldıkları sahne gibi önceden hesaplanmıştır. Bunlar özel uzmanlar tarafından idare edilir ve çeşit bakımından zayıf oldukları için, hepsi temel olarak bürolarda bölüştürülebilir. Kültür endüstrisi efektlerin, elle tu-

tulur başarımların ve teknik ayrıntıların, bir zamanlar içinde ideayı barındırmış ve onunla birlikte tasfiye edilmiş yapıta egemen olmasıyla birlikte gelişmiştir. Ayrıntı kendisini özgürleştirerek itaatsizleşmiş ve romantizmden dışavurumculuğa kadar, dizginlenmemiş ifade ve düzenlenmeye karşı çıkışın taşıyıcısı olarak öne çıkmıştı. Müzikte tek bir armonik etki biçimsel bütüne ilişkin farkındalığı, resimde tek bir renk tüm kompozisyonu, romanda psikolojik derin etkiler yazınsal yapıyı belirginsizleştirdi. Kültür endüstrisi bütünsel yaklaşımıyla bu duruma son verdi. Etkiden başka bir şey bilmezken, etkinin asiliğini kırdı ve onu yapıtın yerini alan formülün boyunduruğu altına soktu. Böylece bütünü ve parçaları aynı ölçüde ezmiş oldu. Bütün acımasız ve ilgisiz biçimde ayrıntıların karşısına dikilir; budalaca birtakım olayların toplamından başka bir şey değilken, her şeyin kanıt görevi gördüğü başarılı bir adamın kariyeri gibi. Yapıtın ana fikri diye adlandırılan şey, bağlantılar yerine düzen yaratan bir kayıt dosyası haline gelmiştir. Ayrıntı ve bütün, karşıtlık ve bağlantıdan yoksun bir biçimde aynı özellikleri gösterir. Önceden güvence altına alınan uyumları, büyük burjuva sanat yapıtlarının çabalayarak eriştikleri uyumla alay eder. Almanya'da demokrasinin en tasasız filmlerinin üzerine daha o zamandan diktatörlüğün mezarlık sessizliği çökmüştü.

Bütün dünya kültür endüstrisinin süzgecinden geçirilir. Film, gündelik algı dünyasını yeniden vermeyi amaçladığı için, dışarıdaki sokakları az önce izlediği filmin devamı olarak algılayan sinema izleyicisinin bu bildik deneyimi yapımın temel ilkesi haline gelmiştir. Yapım teknikleri, ampirik nesneleri ne kadar yoğun ve eksiksiz kopyalayabilirse, dışarıdaki dünyanın beyazperdede gösterilenin kesintisiz bir uzantısı olduğu yanılsamasını yaratmak da o kadar kolay olur. Sesli filmin ani bir biçimde devreye girmesiyle mekanik çoğaltım, olduğu

gibi bu hedefe hizmet eder oldu. Bu eğilime göre, yaşam sesli filmlerden ayırt edilememelidir. Film illüzyon tiyatrosunu da geçerek, izleyicisinin hayal gücüne ve düşüncelerine, film yapıtının çerçevesi içinde, ama onun sunduğu kesin olgular tarafından denetlenmeden açılabileceği ve uzaklaşabileceği bir boyut bırakmamaktadır. Kendisine kapılanları böylece kontrolü elinden bırakmadan, film ve gerçekliği doğrudan özdeşleştirmek üzere eğitir. Kültür tüketicisinin tasavvur gücü ve kendiliğindenliğinde görülen güdükleşmenin nedenlerini psikolojik mekanizmalarda aramaya günümüzde gerek kalmamıştır. Zaten ürünlerin kendileri, hepsinden önce de kültür endüstrisinin en karakteristik ürünü sayılan sesli film nesnel doğası gereği bu yetileri felce uğratır. Bu ürünler o şekilde tasarlanmıştır ki, yeterli kavranmaları çabukluk, gözlem gücü ve bilgili olmayı gerektirir, ama aynı zamanda hızla akıp geçen olgular kaçırılmak istenmiyorsa, izleyicinin düşünsel etkinliğine izin vermemelidir. Gerilim öyle derinlere kök salmıştır ki, imgelem gücünü bastırmaya yeter ve her defasında özel olarak yaratılmasına gerek kalmaz. Filmin evreni tarafından, başka bir deyişle jestler, imgeler ve sözler tarafından filmi bir evrene dönüştürecek katkıyı yapamayacak ölçüde soğurulmuş izleyicinin, gösterim anında makinenin o andaki işleyişiyle meşgul olması şart değildir. İstenilen ölçüde dikkat toplama edimi tüketicinin bilmek zorunda olduğu başka filmler ve kültür ürünlerinden ötürü alışkanlık haline geldiği için kendi kendine gerçekleşir. Endüstri toplumunun tahakkümü insanlarda artık temelli etkili olacaktır. Kültür endüstrisi ürünleri insanlar perişan halde olsa bile canlı bir biçimde tüketileceklerdir. Ama bu ürünlerin her biri herkesi başından beri, iş saatlerinde ve benzeri dinlence saatlerinde nefes nefese bırakan dev ekonomi çarkının bir modelidir. Herhangi bir sesli filmden veya radyo programından, bir bireye değil de toplu-

mun tümüne birden mal edilebilecek toplumsal etkiler çıkarılabilir. Kültür endüstrisinin her tezahürü kaçınılmaz olarak insanları, bütünün onları dönüştürdüğü biçimde yeniden üretir. Üstelik yapımcılardan kadın derneklerine kültür endüstrisinin tüm failleri basitçe yeniden üretilen zihnin genişletilmemesi için tetikte beklerler.

Sanat tarihçileriyle kültür avukatlarının Batı'da üslup yaratan kuvvetin tükendiğine ilişkin yakınmaları korkutucu ölçüde temelsizdir. Her şeyin, hatta henüz düşünülmemiş olanın bile mekanik yeniden-üretilebilirliğin şemasına şablon çevirisi, tüm gerçek üslupların katılığının ve bağlayıcılığının ötesine geçer. Eğitim dostları böyle bir üslup kavramından yola çıkarak kapitalizm-öncesi geçmişi organik bir çağ olarak ulvileştirirler. Hiçbir Palestrina[x] iyi hazırlanmamış ve çözümlenmemiş disonansları ayıklarken, caz aranjörlerinin jargona uymayan ifadeler karşısındaki pürist tavrını gösteremezdi. Örneğin Mozart'ı caz müziğine uyarlarken, yalnızca fazla çetrefilli ya da ağırbaşlı olduğu kısımları değil, melodinin günümüz anlayışından farklı, hatta daha yalın bir biçimde armonize edilen kısımlarını da değiştirirler. Ortaçağın hiçbir mimari hamisi kilise pencereleri ve heykellerindeki süjeleri incelerken, Balzac ya da Victor Hugo'ya ait bir malzemeye satılabilir onayını bahşedecek stüdyo hiyerarşisinden daha kuşkucu davranamazdı. Hiçbir kilise konseyi, lanetlenmişlerin acılarının ve çekecekleri işkencelerin ilahi aşk ordo'sundaki [düzen] yerini saptarken, erkek kahraman için öngörülen işkencelerin ya da leading lady'nin [kadın oyuncu] yukarıya kalkmış eteğinin büyük yapımların nakaratlarındaki yerini saptayan film yapımcıları kadar titiz davranamazdı. Yasaklanan ve hoş görülen unsurların belirtik ve örtük, dışrak ve içrek kataloğu o

[x] Giovanni Pierluigi da Palestrina (1525-1594): Kilise müziğinde tutucu eğilimde eserler vermiş İtalyan Rönesans bestecisi.

denli kapsamlıdır ki, özgür bırakılan alanı sınırlamakla kalmaz, bütünüyle yönetir. Her şey son ayrıntısına kadar bu kataloğa göre biçimlendirilir. Rakibi olan daha yüksek mevkilerdeki sanat gibi, kültür endüstrisi yasaklar sayesinde sözdizimi ve sözcük dağarcığıyla birlikte olumlu anlamda kendi dilini oluşturur. Ek bir kural olarak, eski şemaya bağlı kalıp yeni etkiler yaratmanın oluşturduğu sürekli cebir, tek tek etkilerin sıyrılmaya çalıştığı alışılmışın tahakkümünü arttırmaktan başka bir işe yaramaz. Ortaya çıkan her şey öyle bir titizlikle damgalanmıştır ki, baştan jargonun izini taşımayan, ilk bakışta onaylanmış olduğunu göstermeyen hiçbir şey var olamaz. Ama asıl önemli şahsiyetler, üretenler ve yeniden üretenler, jargonu, onun aslında çoktandır susturduğu bir dilmiş gibi rahat, serbest ve neşeli biçimde kullananlardır. Bu dalın doğallık ideali budur. Kusursuzlaştırılmış bir teknik sayesinde yaratılan şey ile gündelik varoluş arasındaki gerilim azaltıldıkça bu ideal kendisini daha da buyurgan biçimde dayatır. Doğal bir niteliğe bürünen rutinin paradoksu kültür endüstrisinin tüm dışavurumlarında fark edilir ve birçok durumda elle tutulabilir. Ciddi bir müzik parçası, en basitinden Beethoven'in bir menuetini çalması gerektiğinde, bir caz müzisyeni istemeden senkop kullanır ve ancak mağrur bir gülümsemeyle ölçünün başında parçaya girmeye razı edilebilir. Özgül aracın o her an mevcut ve kendi kendisini abartan iddialarından ötürü iyice çetrefilli bir hal alan bu türden bir doğallık kendisine yeni bir üslup oluşturur: "Üsluplaştırılmış bir barbarlıktan söz etmenin bir anlamı varsa eğer, bu, belli bir 'üslup birliği'ne sahip olduğu teslim edilebilecek bir kültür-olmayanın sistemidir."[1]

Bu üsluplaştırmanın genel bağlayıcılığı şimdiden yarı resmi kural-

[1] Nietzsche, *Unzeitgemässe Betrachtungen* [*Zamana Aykırı Düşünceler*], Werke, Großoktavausgabe, Leipzig 1917, cilt I, s. 187

ların ve yasaklarınkini aşmıştır; bugün bir hit şarkının kalıpların dışına çıkan en gizli melodik ya da armonik ayrıntıyı devreye sokmasındansa otuziki ölçülü yapının dışına çıkmasına ya da dokuzlu ses aralığını aşmasına nispeten göz yumulabilir. Orson Welles'in mesleğinin geleneklerine karşı tüm saldırıları bağışlanır, çünkü hesaplanmış aykırılıklar olarak sistemin geçerliliğini daha da büyük bir hevesle pekiştirirler. Tüm ulusun kendisine mal etmesi için yıldızların ve yönetmenlerin doğal olarak üretmek durumunda oldukları, bu teknik tarafından koşullandırılmış kalıpların zorlaması öyle ince ayrıntılara dek varır ki, bunlar ancak avangard yapıtın sahip olduğu incelikteki araçların erişebileceği ayrıntılardır. Ne ki bu incelikler yardımıyla söz konusu kalıplar hit şarkının tersine hakikate hizmet eder. Doğallık kalıbının yükümlülüklerini kültür endüstrisinin tüm dallarında harfiyen yerine getirebilmek gibi ender bulunan bir yeti, uzmanlığın ölçüsü haline geldi. Neyin nasıl söyleneceği gündelik dilde denetlenebilir olmalıdır; tıpkı mantıksal pozitivizmde olduğu gibi. Üreticiler uzmanlardır. Kalıplar şaşırtıcı ölçüde üretici güç gerektirir ve bu gücü soğurup heba eder. Kalıp kültürel muhafazakârlığın sahici ile yapay üslup arasına koyduğu ayrımı şeytanca köhneleştirmiştir. Ancak biçimin direnç gösteren devinimlerine dışarıdan dayatılan bir üsluba yapay diyebiliriz. Ne ki kültür endüstrisinde işlenen malzeme, en küçük öğesine dek, içine geçtiği jargonla aynı aygıttan kaynaklanır. Sanat uzmanlarının sponsorlarla ve sansürcülerle inanılmaz bir yalan konusunda giriştikleri tartışmalar içsel-estetik bir gerilimden çok çıkar çatışmalarına tanıklık eder. Uzmanların somut özerkliklerinden arta kalanların son sığınağı olan şöhret, kilisenin işletme politikalarıyla veya kültür metaları üreten endüstriyel birliklerle çatışır Oysa sorun, yetkili mercilerin münakaşası başlamadan, özü gereği satılabilir bir hale gelip şeyleşmiş-

tir bile. Daha Zanuck Azize Bernadette'in film haklarını satın almadan önce, yazar yapıtına, öyküye ilgi gösterebilecek konsorsiyumlara yönelik bir reklam olarak bakmıştır. Biçimsel devinimler işte böyle bir hal aldı. Sonuçta, üstesinden gelmesi gereken, direnç gösteren bir malzemesi kalmayan kültür endüstrisinin üslubu aynı zamanda üslubun olumsuzlanmasıdır. Genel ile özelin, kurallar ile konunun özgül gerekliliklerinin uzlaştırılması, kutupların arasında bir gerilimin oluşmasına zaten baştan hiçbir olanak olmadığı için hükümsüz hale gelir; oysa üsluba içerik kazandıran tek şey bu uzlaşının sağlanmasıdır: Birbirine değen aşırı uçlar bulanık bir özdeşliğe dönüşmüştür, genel tikelin yerine geçebildiği gibi tikel de genelin yerine geçebilmektedir.

Yine de bu üslup karikatürü geçmişin sahici üslubu konusunda bir ipucu verir. Kültür endüstrisinde, sahici üslup kavramının egemenliğin estetik alandaki eşdeğeri olduğu açıkça görülmektedir. Üslubun salt estetik bir düzenlilik olarak tasavvur edilmesi romantik bir geçmişe yönelik fantezidir. Yalnızca Hıristiyan ortaçağındaki değil Rönesans'taki üslup birliği de, egemenlik altındakilerin genelgeçer her şeyin kilitli olduğu karanlık deneyimlerini değil, o dönemlerin birbirinden farklı sosyal tahakküm yapısını ifade eder. Büyük sanatçılar, üslubu kesintisiz ve eksiksiz vücuda getirenler değil, üslubu acıların kaotik ifadesine karşı bir katılık, yani olumsuz bir hakikat olarak yapıtlarına dahil edenlerdi. Bu yapıtların üslubunda ifade öyle bir güce erişti ki, bu güç olmasaydı varoluş işitilmeden dağılıp giderdi. Örneğin Mozart'ın müziği gibi klasik diye nitelendirilen sanat yapıtları bile, ete kemiğe büründürdükleri üsluba ters düşen nesnel eğilimler içerir. Schönberg ve Picasso'ya dek tüm büyük sanatçılar üsluba duydukları güvensizliği elden bırakmadılar ve can alıcı noktalarda üsluptan çok

sanatsal nesnenin kendi mantığına bağlı kaldılar. Dışavurumcuların ve dadacıların kavgacı bir tonda anlatmak istedikleri üsluptaki hakikatten yoksunluk, bugün crooner'ın [şarkıyı aşırı duygusal yorumlayan şarkıcı] şarkı söyleme jargonunda, film yıldızlarının o kendilerine yaraşan zarafetinde, hatta bir tarım işçisinin sefil kulübesini çeken fotoğrafçının ustalığında zaferini ilan etmektedir. Bütün sanat yapıtlarında üslup vaat demektir. İfade edilen şey üslup aracılığıyla genelin egemen biçimlerine, yani müzik diline, resim diline, sözel dile girerek doğru bir genel ideasıyla uzlaşmaya çalışır. Sanat yapıtının, toplumsal geleneğin aktardığı formlara biçim kazınarak hakikat bağışlama vaadi ikiyüzlülük olduğu kadar zorunluluktur da. Bu vaat, mevcut olanın gerçek formlarını, verilen sözün onların estetik türevlerinde önceden gerçekleşeceğini iddia ederek mutlaklaştırır. Bu bakımdan sanatın iddiası daima ideolojidir de. Ne ki sanat için acıyı ifade etmenin tek yolu gelenekle giriştiği ve üslupta tortulaşan mücadeledir. Sanat yapıtının gerçekliği aşmasını sağlayan moment üsluptan koparılamaz. Ama bu moment gerçekleştirilen uyumda, yani form ile içerik, içsellik ile dışsallık, birey ile toplum arasındaki kuşkulu birlikte değil de uyuşmazlığın göründüğü yerde, özdeşlik uğruna harcanan tutkulu çabanın zorunlu başarısızlığında aranmalıdır. Zayıf yapıt, büyük sanat yapıtının üslubunun oldum olası kendisini olumsuzladığı bu başarısızlığa maruz kalmak yerine hep diğer sanat yapıtlarına benzemeye çaba göstermiş, özdeşliğin yerine geçen şeye yönelmiştir Sonunda kültür endüstrisi taklit olanı mutlak olanın yerine koyar. Kültür endüstrisi üsluptan başka bir şey olmadığı için üslubun sırrını, yani üslubun toplumsal hiyerarşiye itaat olduğunu ifşa eder. Kültür adı altında bir araya toplanıp etkisizleştirildiklerinden bu yana zihinsel yaratıları tehdit eden şey günümüzde estetik barbarlık tarafından tamamına erdirilmiştir. Kül-

türden söz etmek her zaman kültüre ters olmuştur. Genel bir ortak payda olan kültür, itibari olarak neredeyse, kültürü yönetim dünyasına sokan kayıt altına almayı, kataloglamayı ve sınıflandırmayı içerir. Ancak endüstrileştirilmiş, tutarlı bir altakoyma bu tür bir kültür kavramına tam olarak uygun düşer. Bu altakoyma, zihinsel üretimin tüm dallarını aynı biçimde tek bir amaca, insan duyularının, akşam fabrikadan ayrıldığı andan ertesi sabah tekrar kart bastığı ana kadar, gün boyu yürütmek zorunda olduğu iş akışının damgasıyla meşgul tutulması amacına tabi kılarak, kişilik felsefecilerinin kitleselleşmenin karşısına koydukları bağdaşık kültür kavramının gereğini alay edercesine yerine getirmiş olur.

Böylece bütün üslupların arasında en az esnek üslup olan kültür endüstrisinin, üslup yokluğundan ötürü suçlanan liberalizmin bir hedefi olduğu ortaya çıktı. Kültür endüstrisinin kategori ve içerikleri liberal âlemden, yani evcilleştirilmiş doğalcılıktan olduğu kadar operet ve revülerden de türer: modern kültürün endüstriyel birlikleri, dağılma sürecindeymiş gibi algılanan dolaşım âleminin bir kısmı ile buna karşılık gelen girişimci tipinin şimdilik yaşamaya devam ettiği ekonomik alandır. İnsanlar kendi amaçlarına kilitlenmeyip işbirliği yapmaya istekli oldukları sürece burada yine de başarılı olabilirler. Direnen kimseler yalnızca kendilerini düzene dahil ederek hayatta kalabilirler. Kültür endüstrisinden farklılıkları bir kez olsun kayda geçirildi mi, tıpkı toprak reformcusunun kapitalizmin bir parçası sayılması gibi, endüstriye ait olurlar. Gerçeklikle uyumlu öfke satılabilecek yeni bir fikri olanların markası haline geldi. Öyle ki günümüz toplumunun insanları, burnu keskin olanların şöhret kokusu almadığı, öfkelilerin onlarla uzlaşacaklarına dair hiçbir göstergenin olmadığı suçlamaların du-

yulmasına izin vermez. Koro ile şefler arasındaki uçurum ölçülemez hale geldikçe, iyi düzenlenmiş aykırılığı yardımıyla üstünlüğünü sergileyen herkesin kendisine şefler arasında yer bulması da o denli kesinleşir. Böylece liberalizmin yetenekli üyelerinin yolunu açma eğilimi de kültür endüstrisinde varlığını sürdürür. Bu endüstriyi akıllı kimselere açmak zaten büyük ölçüde başka türlü düzenlenen pazarın işlevidir. En parlak zamanlarında bile pazarın özgürlüğü diğer tüm alanlarda olduğu gibi sanatta da aptalların açlıktan ölme özgürlüğünden ibaretti. Kültür endüstrisi sisteminin liberal endüstri ülkelerinden çıkması tesadüf değildir. Onlara özgü olan bütün medya, özellikle sinema, radyo, caz müziği ve dergiler zaferlerini bu ülkelerde ilan etmişlerdir. Medyanın ilerlemesi kuşkusuz sermayenin genel yasalarından kaynaklanmıştı. Gaumont ve Pathé, Ullstein ve Hugenberg uluslararası eğilimi izlerlerken şanssız değillerdi; savaş ve enflasyondan sonra kıtanın ABD'ye bağımlı hale gelmesi bu konuda üzerine düşeni yerine getirdi. Kültür endüstrisi barbarlığının "cultural lag"in [kültürel azgelişmişlik], yani Amerikan bilincinin teknolojiden yana geri kalmışlığının bir sonucu olduğu inancı bütünüyle bir yanılsamadır. Kültür tekeline yönelik eğilimin gerisinde kalmış olan faşizm-öncesi Avrupa'ydı. Zihin bağımsızlık kırıntılarını, onun son taşıyıcıları da kendi her zamanki bastırılmış varoluşlarını tam da bu geri kalmışlığa borçluydular. Almanya'daysa demokratik denetimin hayata nüfuz edemeyişi paradoksal bir etki yaratmıştı. Burada birçok şey Batı ülkelerinde dizginlerinden boşanan pazar mekanizmalarının dışında kaldı. Üniversiteler dahil olmak üzere Alman eğitim sistemi, sanatsal belirleyiciliğe sahip tiyatrolar, büyük orkestralar, müzeler koruma altındaydı. Bu tür kurumları mutlakıyetçilikten miras alan siyasal erkler, yani devlet ve yerel yönetimler, pazarda ilan edilmiş bulunan, onlara ondokuzuncu

yüzyılda hükümdarlardan ve feodal beylerden kalan egemenlik ilişkilerinden bağımsızlığın bir kısmını koruyabildiler. Bu durum son aşamasında olan sanatın arz-talep yasasına karşı belkemiğini sağlamlaştırdı ve sanatın direncini fiili korumanın çok ötesinde arttırdı. Pazardaysa, değersiz olana ve henüz süreklilik kazanmamış niteliğe gösterilen saygı satın alma gücüne tahvil edildi: dolayısıyla dürüst edebiyat ve müzik yayıncıları bu işten anlayanların takdirinden başka bir getirisi olmayan yazarları bünyelerinde barındırabildiler. Ancak kesintisiz korkunç tehditlerle sanatçıyı estetik uzmanı olarak iş hayatına dahil etmek isteyen cebrin ortaya çıkmasıyla sanatçıya gem vurulmuştur. Bir zamanlar sanatçılar tıpkı Kant ve Hume gibi mektuplarını "itaatkâr kulunuz" diye imzalıyor ve taht ile sunağın temellerini oyuyorlardı. Bugün sanatçılar hükümet başkanlarına önadlarıyla hitap ederken tüm sanatsal devinimlerinde cahil müdürlerinin yargılarına bağımlıdırlar. Tocqueville'in yüz yıl önce yaptığı çözümlemenin geçen zaman içinde tümüyle doğru olduğu ortaya çıkmıştır. Özel kültür tekellerinin egemenliği altında "tiranlık, bedeni özgür bırakır ve saldırısını doğdoğru ruha yöneltir. Hükümdar artık şöyle demez: Ya benim gibi düşün ya da öl. Şöyle der: Benim gibi düşünmemekte özgürsün; yaşamın, malın, mülkün, her şeyin senin olarak kalacak, ama bugünden itibaren aramızda bir yabancısın."[2] Uyum sağlamayan herkes ekonomik acizliğe mahkûm edilir ve bu mahkûmiyet, garip münzevilerin zihinsel erksizliğinde sürdürülür. İnsan bir kez işleyen sistemin dışına atıldı mı onu yetersizlikle suçlamak kolaydır. Arz-talep mekanizması günümüzde maddi üretim alanında çözülmeye yüz tutarken, üstyapıda egemenlerin yararına işleyen bir denetim mekanizması olarak iş

[2] A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique* [*Amerika'daki Demokrasi Üzerine*], Paris, 1864, cilt II, s. 151.

görmeye devam eder. Tüketiciler işçiler ve memurlar, çiftçiler ve küçük burjuvalardır. Kapitalist üretim bedenlerini ve ruhlarını öyle bir kuşatmıştır ki, önlerine konulan her şeye direniş göstermeden kapılıverirler. Hükmedilenlerin, hükmedenlerden gelen ahlakı onlardan fazla ciddiye alması gibi, günümüzün aldatılan kitleleri de başarı mitosuna gerçekten başarılı olmuş kişilerden çok daha fazla kapılmaktadır. Kitlelerin kendi istekleri vardır. Onları köleleştiren ideolojide şaşmaz biçimde ısrar ederler. Halkın kendisine yapılan kötülüğe karşı beslediği habis sevgi yetkili mercilerin kurnazlığını bile geride bırakır. Bu sevgi şimdi Hays-Office'in[α] bağnazlığını geçmiştir; tıpkı halkın büyük zamanlarda kendisine karşı yöneltilmiş daha yüksek mercilerin, yargıçlar kurulunun terörünü alkışlaması gibi. Halk trajik Garbo'nun yerine Mickey Rooney'i ve Betty Boop'un yerine Donald Duck'ı ister. Endüstri kendisinin neden olduğu oylamanın sonuçlarına boyun eğmeye hazırdır. Sözleşmesi bitmeden halkın gözünden düştüğü için tam olarak değerlendirilemeyen yıldız oyuncular film şirketi açısından faux frais [gereksiz harcama] anlamına gelse de, sistemin bütünü açısından bakıldığında bunlar yasaların kabul ettiği giderlerden sayılır. Sistem, halkın dökünlüye olan talebini düzenbazca haklı göstererek bütünsel uyumu başlatır. Uzmanlık ve ustalık kendilerini diğer insanlardan üstün sananların kibri olarak görülüp dışlansa da; kültür, ayrıcalıklarını herkese demokratik bir biçimde dağıtır. Bu ideolojik ateşkes koşullarında, müşterilerin konformizmi yapımcıların bu tutum sayesinde sürdürebildikleri arsızlık gibi rahat bir vicdana kavuşur. Bu konformizm her zaman aynı olanın yeniden üretimiyle yetinir.

Her zaman aynı oluş geçmişle olan ilişkiyi de düzenler. Kitle kültürü evresinin yenisine karşı geç liberalizm evresinin yenisi yeninin

[α] Hollywood'da 1934'te kurulan gönüllü sansür bürosu –yn.

dışlanmasıdır. Makine hep aynı yerde döner durur. Tüketimi belirlediği gibi, henüz denenmemiş olan her şeyi riskli bularak eler. Güven verici biçimde bir çoksatanı temel almayan her senaryo taslağına filmciler kuşkuyla bakar. Durmadan idea [fikir], novelty [yenilik] ve surprise'dan [sürpriz], yani herkesçe bilinip hiç var olmamış şeylerden söz edilmesinin nedeni budur. Tempo ve dinamizm dedikleri işte buna hizmet eder. Hiçbir şey eskisi gibi kalmamalı; her şey durmadan akıp gitmeli, hareket halinde olmalıdır. Çünkü sadece mekanik üretim ve yeniden-üretimin ritminin evrensel zaferi, hiçbir şeyin değişmeyeceğini ve uygun olmayan hiçbir şeyin gün yüzüne çıkmayacağıru vaat eder. Sınanmış kültür envanterine katkıda bulunmak fazla spekülatiftir. Skeç, kısa öykü, sorun işleyen film ya da hit şarkı gibi katılaşmış kalıp türler, geç liberal beğeninin tehdit edercesine normatif bir niteliğe büründürülüp dayatılmış ortalamalarıdır. İster hazır giyim, ister kolej ortamından gelmiş olsunlar, sadece yöneticilerin kendi aralarında gösterdikleri türden bir uyum gösteren kültür faillerinin en muazzamları, nesnel aklı tekrar düzenleyip rasyonelleştireli çok oldu. Sanki her zaman hazır ve her şeye gücü yeten bir mercii bütün malzemeyi gözden geçirip, kültürel metaların mevcut ürün serilerini derli toplu biçimde gösteren güvenilir bir katalog hazırlamış. İdealar, Platon'un onları çoktan sayıp yerleştirdiği kültürün gök kubbesine yazılmıştır; evet, bunlar çoğaltılamaz ve değiştirilemez kabul edilmiş sayıların ta kendisidir.

Eğlenme, yani kültür endüstrisinin tüm öğeleri endüstrinin kendisinden çok önce de vardı. Şimdi bunlar yukarıdan ele geçirilip zamanımızla aynı düzeye getiriliyor Kültür endüstrisi eskiden çoğunlukla hantalca gerçekleşen, sanatın tüketim âlemine yerleştirilmesini canlı bir biçimde gerçekleştirmek ve bu yerleştirmeyi ilke düzeyine

yükseltmekle; eğlenmeyi sıkıcı naifliğinden arındırıp metaların niteliklerini geliştirmekle övünebilir. Kültür endüstrisi bütünselleştikçe ve her outsider'ı (dışlanan) gitgide daha acımasız bir biçimde iflasa ya da büyük şirketlere katılmaya zorladıkça daha incelikli, düzeyli bir hale geldi ve sonunda Beethoven ve Casino de Paris'nin sentezini gerçekleştirmeyi becerdi. Çifte bir zaferdir bu: dışarıda hakikat olarak sildiği her şeyi içeride yalan olarak keyfince yeniden-üretebilir. Eğlence anlamında "hafif" sanat bir soysuzlaşma biçimi değildir. Onun, saf ifade idealine ihanet anlamına geldiğinden yakınan kimseler topluma dair bir yanılsama içindedir. Maddi praksisle karşıtlık oluşturan bir özgürlük diyarı olarak hipozlaştırılan burjuva sanatının saflığı, en başından bu yana alt sınıfın dışlanmasıyla satın alınabildi; sanat bu sınıfın davasına, yani doğru genelgeçerliğe sadık kaldığını yanlış genelgeçerliğin amaçlarından uzak durarak gösterir. Ciddi sanat, çarkın başında geçirmedikleri zamanları gevşemeye ayırabildiklerine sevinmek zorunda kalan insanları reddetmiştir; ciddiyet, varoluşun yoksunlukları ve baskılarına maruz kalan bu insanların kulağına alay gibi gelir. Hafif sanat bu özerk sanatı gölge gibi izlemiştir. Hafif sanat ciddi sanatın toplumsal vicdan azabıdır. Dayandığı toplumsal önkoşullar nedeniyle ciddi sanatın gözden kaçırdığı hakikat, hafif sanata nesnel bir adillik görüntüsü kazandırır. Aralarındaki bu bölünmüşlük hakikatin kendisidir; çünkü en azından bu iki âlemin toplamından oluşan kültürün olumsuzluğunu dile getirir. Hafif sanatı ciddi sanata katarak ya da tersi yolla bu karşıtlık uzlaştırılabilir. Zaten kültür endüstrisinin yapmaya çalıştığı tam da budur. Sirk, garibeler koleksiyonu ve randevuevinin eksantrikliği nasıl toplumda utanç hissi uyandırıyorsa, Schönberg ve Karl Kraus'un eksantrikliği de aynı derecede utanç vericidir. Öyle olunca öncü caz müzisyeni Benny Goodman Budapeşte Yaylı Çalgılar

Dörtlüsü'yle birlikte sahneye çıktığında ritmik açıdan herhangi bir filarmoni klarnetçisine kıyasla çok daha titizken, Budapeşteliler Guy Lombardo gibi dümdüz ve tatlı bir tınıyla çalarlar. Asıl mesele eğitimsizlik, aptallık ve hamhalatlık değildir. Kültür endüstrisi kendi mükemmelliğini dayatarak, yasaklar koyarak ve amatörlüğü evcilleştirerek geçmişin dökünтülerini ortadan kaldırırken, sürekli aptalca hatalar yapmaya da devam eder ve bu hatalar da olmasa yükseltilmiş olanın düzeyi düşünülez bile. Kültür endüstrisinin asıl getirdiği yenilik kültürün uzlaşmaz iki öğesini, sanat ile eğlenceyi amaç kavramına, yani tek bir yanlış formüle, kültür endüstrisinin bütünselliğine tabi kılmış olmasıdır. Bu formül yinelemekten ibarettir. Kültür endüstrisine özgü yeniliklerin yalnızca seri yeniden üretimin yetkinleştirilmesinden ibaret olması sistemin dışında bir şey değildir. Sayısız tüketicinin ilgisini yinelenip duran, içi boşalmış ve şimdiden yarı yarıya gözden çıkarılmış içeriklerin değil de tekniğin çekmesinin bir nedeni var. İzleyicilerin tapındığı toplumsal erk, gelip geçici içeriklerin desteklediği bayatlamış ideolojilerden çok, tekniğin dayatmasıyla her yerde görülen şablonlarda kendisini gösterir.

Yine de kültür endüstrisi bir eğlence işletmesi olarak kalır. Bu işletmenin tüketiciler üzerindeki tasarrufu eğlence aracılığıyla uygulanır ve eğlence sonunda açık buyruklarla değil, eğlence ilkesinin kendisini aşan her şeye karşı barındırdığı düşmanlıkla çözülür. Kültür endüstrisinin tüm eğilimleri bir bütün olarak toplumsal süreç sayesinde izleyicilerin etinde kemiğinde cisimleştiği için, pazarın bu dalda varlığını sürdürmesi bu eğilimleri güçlendirir. Talebin yerine henüz basitçe itaat konmamıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa süre önce film endüstrisinin genişlemesinin maddi önkoşulu olan büyük çapta yeniden örgütlenişi, izleyicilerin gişelerde kayda geçirilen ve beyazperdenin ilk

günlerinde hesaba katılmasına pek gerek duyulmayan gereksinimlerine göre yapılmış bilinçli bir ayarlamaydı. İddialarına kanıt olarak şöyle ya da böyle büyük olay olmuş hitleri gösteren ve sağduyulu bir biçimde karşıt örneği, hakikati görmezlikten gelen film endüstrisinin kaptanlarına göre bu görüş hâlâ geçerlidir. Onların ideolojisi iş yapmaktır. Bunun şu kadarı doğrudur: kültür endüstrisinin gücü, yarattığı gereksinimle arasındaki basit karşıtlığa değil onunla olan birliğine dayanır; bu karşıtlık mutlak erk ile erksizlik arasında olsa bile. – Eğlence geç kapitalizm koşullarında çalışmanın uzatılmasıdır. Mekanikleştirilmiş emek süreciyle yeniden baş edebilmek için ondan kaçmak isteyen kimselerin aradığı bir şeydir. Ama aynı zamanda mekanikleştirme, boş zamanı olan kimseler ve onların mutluluğu üzerinde öyle bir erke sahiptir ki, eğlence metalarının imal edilmesini temelden belirleyerek bu kimselere boş zamanlarında işlerinin seyrinin kopyasından başka bir şey yaşatmaz. Sözde içerik diye sunulan şey sadece rengi solmuş bir önplandır; zihne kazılanlar normlaştırılmış görevlerin otomatikleştirilmiş ardışıklığıdır. Fabrika ya da bürodaki iş seyrinden kaçabilmek ancak insanlar kendilerini boş zamanlarında bu seyre göre ayarlarlarsa mümkündür. Tüm eğlence bu iflah olmaz hastalığa kapılmıştır. Eğlence sonunda can sıkıntısına dönüşüp donuklaşır, çünkü eğlence eğlence olarak kalacaksa hiç çaba harcanmamalıdır ve bu yüzden eğlence çağrışımın aşınmış raylarına sıkıca bağlı kalarak hareket eder. İzleyici kendisine ait herhangi bir düşünceye gerek duymamalıdır: ürün her tepkiyi önceden belirler: bunu da konunun oluşturduğu bağlam –bağlam düşünceye gerek duyduğunda parçalanır– aracılığıyla değil, birtakım sinyaller aracılığıyla gerçekleştirir. Zihinsel kapasite öngören mantıksal bağlantılardan titizlikle kaçınılır. Olayların gelişmesi, mümkün olduğu kadar, dolaysızca önceden var olan durumu

izleyerek gerçekleşmelidir; bütünün ideasını değil. Her bir sahnenin hakkını vermek için hırsla çalışan bir ekibin gayretine direnebilecek hiçbir olay örgüsü yoktur. Sadece anlamsızlığın kabul edildiği bir ortamda, her ne kadar derme çatma da olsa anlamlı bir bağlam oluşturan şemalara bile tehlikeli gözüyle bakılır. Olay örgüsü sıklıkla karakterlerin ve konunun eski şema uyarınca gerektirdiği gelişmelerden hâlâ mahrum bırakılır. Onun yerine yazarların bir sonraki adım olarak her zaman duruma uygun gördükleri en etkili fikir seçilir. Kaba bir hünerle kotarılmış sürprizler filmin olay örgüsünü parçalar. Chaplin'den Marx Brothers'a [Üç Ahbap Çavuşlar] kadar popüler sanatta görülen, kaba güldürünün ve palyaçoluğun meşru biçimde o katışıksız saçmalıklara muzırca başvurma eğilimi daha az karmaşık türlerde göze çarpar en çok. Greer Garson ve Bette Davis'in filmlerinde, sosyopsikolojik durumun yarattığı birlikten ötürü az çok uyumlu bir olay örgüsünün varlığından söz edilebilse de, sözü geçen eğilim novelty song'larının[α] sözlerinde, polisiye ve çizgi filmlerde kendini tam olarak kabul ettirdi. Düşüncenin kendisi, komedi ve korku filmlerindeki nesneler gibi katledilip parçalara ayrılır. Novelty song'lar öteden beri anlamla alay ederek var oldular; bu şarkılar, psikanalizin öncelleri ve ardılları *olarak her tür anlamı cinsel simgeselliğin* tekdüzeliğine indirger. Günümüzde polisiye ve macera filmleri olayların aydınlanışına şahit olmayı izleyiciden esirger. İzleyici, türün ironik olmayan örneklerinde bile ancak alelacele birbirine bağlanan tek tek durumların yarattığı korkuyla yetinmek zorundadır

Çizgi filmler bir zamanlar rasyonelizmin karşısında yer alan hayal gücünün destekçisiydi. Teknikleri sayesinde elektrik verdikleri hay-

[α] Güldürme amacıyla yazılan şarkılar. Sıklıkla alışılmadık sözler, enstrümanlar ve konular içerirler –yn.

vanlara ve nesnelere aynı zamanda adil olmak adına güdük bir ikinci yaşam bağışlarlardı. Günümüzde çizgi filmler sadece teknolojik aklın hakikat üzerindeki zaferini teyit eder. Bundan birkaç yıl öncesine kadar bu filmlerin, ancak son dakikalarda izlenen kovalamacanın girdabında çözülen tutarlı bir olay örgüsü vardı. Bu bakımdan slapstick comedy'nin [kaba komedi] eski geleneğini sürdürüyorlardı. Şimdiyse zamansal ilişkiler yer değiştirmiştir. Çizgi filmin daha ilk sekanslarında, olayların akışı sırasında yıkımın gerçekleşeceği bir olay örgüsü motifi verilir: kahraman seyircinin tezahüratı eşliğinde bir paçavra gibi yerden yere vurulur. Örgütlenmiş eğlencenin niceliği böylece örgütlenmiş gaddarlığın niteliğine dönüşür. Film endüstrisinin gönüllü sansürcüleri, yani suç ortakları eğlence görüntüsü altında ekranda sürüp giden avı koruyup kollarlar. Komiklik, bir sarılma sahnesinin izleyicide uyandıracağı varsayılan hazzın önünü kesip doyumu pogrom gününe erteler. Çizgi filmlerin duyuları yeni tempoya alıştırmaktan başka bir işlevi varsa, o da sürekli törpülenmenin, bireysel direnişin durmadan tümüyle kırılmasının bu toplumda yaşamanın bir koşulu olduğuna ilişkin o eski dersi herkesin beynine kazımaktır. Çizgi filmdeki Donald Duck ve gerçek yaşamdaki bahtsızlar dayak yesinler ki, onları izleyenler kendi yedikleri dayağa alışsınlar.

Film karakterine uygulanan şiddetten alınan zevk izleyiciye karşı şiddete dönüşür, kendini oyalama da zahmet çekmeye. O yorgun gözlerden, uzmanların birer uyarıcı olarak tasarladıkları hiçbir şey kaçmamalıdır. İzleyici, gösterinin aldatıcılığı karşısında bir an bile aptal durumuna düşmemeli, gösteriyi sürekli takip edebilmeli ve gösterinin sergilediği kıvraklığı kendisi de gösterebilmelidir. Böyle olunca, kültür endüstrisinin yapmakla övündüğü gibi zihni oyalama işlevini hâlâ yerine getirip getirmediğini sormak gerekir. Radyo kanalları ve sinema

salonlarının çoğu kapatılsa, muhtemelen tüketiciler bunların yokluğundan ötürü çok şey kaybetmiş olmazdı. Nasılsa artık, sokaktan sinema salonuna atılan bir adımla düşler âlemine girilmiyor ve kuruluşların salt var oluşlarından kaynaklanan kullanım yükümlülüğü ortadan kaldırılsa, insanları onları kullanmaya iten itki de o kadar büyük olmazdı. İşletmelerin bu biçimde kapatılması gerici makine-kırıcılığı sayılmaz. Bu durum karşısında acı çekenler film tutkunlarından çok, herkesin her koşulda hıncını aldığı geride kalanlardır. Ev kadını sinemanın karanlığında, daha fazla bütünleşeceği varsayılan filmlere rağmen, başkalarınca denetlenmeden birkaç saat geçirebileceği bir sığınma yeri bulur; tıpkı evlerin ve akşam dinlenmelerinin olduğu zamanlarda pencereden dışarıyı seyrettiği gibi. Büyük merkezlerin işsiz güçsüzleri sıcaklığın kontrol edilebildiği bu mekânlarda yazın serinlik, kışın ise sıcaklık bulur. Bunun dışında, var olan düzenin ölçülerine göre bile şişirilmiş sayılan bu eğlence aygıtının yaşamı daha insanca yaptığı söylenemez. Mevcut teknik olanakları "sonuna kadar tüketmeye," başka bir deyişle estetik kitle tüketimi için kapasitelerden tam olarak yararlanmaya yönelik bu düşünce, açlığı ortadan kaldırmak söz konusu olduğunda kapasitelerden yararlanmayı reddeden ekonomik sistemin parçasıdır.

Kültür endüstrisi durmaksızın vaat ettiği şeylerle tüketicisini durmaksızın aldatır. Olay örgüleri ve ambalajlamayla verilen haz senedinin vadesi sürekli uzatılır: aslında yalnızca vaatten ibaret olan bütün bu gösteri haince bir biçimde, hiçbir zaman gerçekleşmez; yemek yemeye gelen müşteri menüyü okumakla yetinmelidir. Bütün o parlak adlar ve imgelerin uyandırdığı arzular içindeki insanların önüne, tam da onların kaçmak istedikleri o renksiz günlük yaşamın övgüsü konur. Tabii, sanat yapıtları da cinselliğin sergilenmesinden ibaret değil-

di. Ama doyumun esirgenişini olumsuz bir şey olarak yansıtarak, dürtünün aşağılanışını adeta tersine çevirip esirgenen doyumu dolaylı da olsa kurtardılar. Estetik yüceltmenin sırrı budur: doyumun gerçekleşmesini kırık dökük bir biçimde sergilemek. Kültür endüstrisi yüceltmez, baskılar. Arzunun nesnesini, kazağın içindeki göğüsleri ya da atletik kahramanın çıplak gövdesini sürekli sergileyerek, doyumun esirgenmesi alışkanlığıyla çoktandır mazoşist kılınarak güdük bırakılan yüceltilmemiş ön-hazzı kışkırtır yalnızca. Hiçbir erotik sahne yoktur ki, kışkırtıcı imalar ile ima edilen o noktaya kesinlikle varılmaması gerektiğine ilişkin göndermeleri bir arada barındırmasın. Hays Office kültür endüstrisinin yerleştirdiği ritüeli, Tantalos ritüelini onaylamaktan başka bir şey yapmıyor. Sanat yapıtları çileci ve utanmazdır, kültür endüstrisi ise pornografik ve iffetlidir. Böylece aşkı romantik bir aşk öyküsüne indirger. Zaten değeri azaltıldıktan sonra, belirli kotalarla üzerine yapıştırılan "daring" [cüretkâr] etiketi sayesinde pazarlanabilir bir spesiyalite haline gelen libertinlik dahil pek çok şeye izin vardır. Cinselliğin seri üretimi otomatik olarak baskılanmasını sağlar. Seyircininin âşık olması beklenilen film yıldızları, her an her yerde mevcut olduklarından daha baştan kendi kendilerinin kopyaları haline gelirler. Her tenorun ağzından Caruso'nun plaklarından çıkan ses çıkar ve Teksaslı kızların doğal hali bile, Hollywood'da tipleştirilerek kabul görmüş modellerden hiç farklı değildir. Bireyselliği yöntemli biçimde putlaştıran gerici kültür bağnazları tarafından daha da kaçınılmaz hale getirilen güzelliğin mekanik olarak yeniden üretimi, güzellik deneyiminin yakından bağlı olduğu bilinçsiz putperestliğe yer bırakmaz. Güzele karşı kazanılan zaferi mizah, yani doyumun esirgenişinin meydana çıkardığı başkalarının felaketinden duyulan zevk gerçekleştirmiştir. Ortada gülünecek bir şey olmamasına gülünülür. Gülme,

ister yatıştırıcı ister dehşet verici olsun, her zaman korkunun geçip gittiği anlara eşlik eder. Gülme edimi fiziki tehlikelerden de, mantığın pençelerinden de kurtuluşu gösterir. Yatıştırıcı gülme erkin elinden kurtulmuş olmanın yankısı gibi duyulur; kötü gülme korkunun üstesinden, korkulması gereken mercilerin safına geçerek gelir. Bu kaçınılamaz olan erkin yankısıdır. Fun [komiklik] şifalı sudur. Eğlence endüstrisi onu sürekli reçetesine yazar. Güldürmek insanları mutlu olduklarına inandıran bir aldatma aracıdır. Mutluluk anlarına yabancıdır gülmek; yalnızca operetler, ve sonra da filmler, cinselliği kahkahalar eşliğinde sunar. Oysa Baudelaire tıpkı Hölderlin gibi mizahtan yoksundur. Kusurlu toplumda gülme mutluluğa bir hastalık gibi musallat olmuştur ve onu toplumun sıradan bütünselliğine çeker. Bir şeye gülmek her zaman o şeyle alay etmek demektir ve Bergson'a göre gülmedeki katılığı delip geçen yaşamsal güç aslında aniden bastıran barbarlıktır; samimi ortamlarda, vicdandan kurtuluşunu kutlamaya cüret eden benlik iddiasıdır. Böyle gülen bir topluluk insanlığın parodisini yapar. Bu topluluklar monadlardır ve her biri, ötekileri harcayıp çoğunluğu arkasına alarak, kendilerini hiçbir şeyden korkmamanın hazzına kaptırır. Böyle bir uyumla dayanışmanın karikatürünü çizerler. Bu yanlış gülmenin şeytani tarafı, en iyi olanın, yani uzlaşmanın parodisini zorlayarak gerçekleştiriyor olmasıdır. Haz zorludur: res severa verum gaudium [hakiki sevinç zorlu bir şeydir]. Vazgeçilen o erişilebilir eşsiz mutluluğun, çilekeşlik değil de cinsel ilişki olduğunu ileri süren manastır ideolojisi, derin sezgileriyle tüm yaşamını kaçıp giden o ana bağlayan sevenlerin vakarı tarafından olumsuz bir biçimde onaylanır. Kültür endüstrisi, aşk çılgınlığında olduğu kadar çilekeşlikte de bulunan acıyı, insanların keyifle katlandıkları yoksunlukla değiştirir. *En önemli yasa, insanların hiçbir şekilde arzuladıkları* şeylere ka-

vuşmamalarını ve bu yoksunluk içinde gülerek doyuma ulaşmalarını sağlamaktır. Uygarlık tarafından sürekli dayatılan yoksunluk, yanlış anlamaya meydan vermeyecek biçimde kültür endüstrisinin her gösterisinde kurbanlarına bir kez daha hissettiriliyor ve gösteriliyor. Onlara bir şey sunmak ile sunulan şeyi onlardan esirgemek aynı şeydir. O erotik hayhuyun başardığı da budur. Asla gerçekleşmemesi gerektiği için her şey koitus'un [cinsel ilişki] etrafında döner. Gayri meşru bir ilişkiye zanlıları cezalandırmadan izin vermek, bir milyonerin müstakbel damadının işçi hareketine katılmasından daha katı bir tabu olarak filmlerde yer etmiştir. Nazi kültürü kadar endüstrileşmiş kültürün de liberal dönemin tersine kapitalizme öfkelenmesine izin verilebilir; ama iğdiş etme tehdidinden vazgeçmesi asla düşünülemez. Endüstriyel kültürün tüm özünü iğdiş etme tehdidi oluşturur. Bu tehdit, ahlak kurallarının üniformalı kimseler karşısında, önce onlar için yapılan neşeli filmlerde, sonra da gerçeklikte örgütlü bir biçimde gevşetilmesinden daha uzun ömürlüdür. Bugün belirleyici olan artık kadın örgütleri biçiminde kendisini gösterse de Püritanizm değildir; bugün belirleyici olan şey, sistemin içindeki, tüketicinin iplerini elden bırakmama, tüketiciye bir an olsun direnişin mümkün olduğunu sezdirmeme gerekliliğidir. İlke, bir yandan tüm tüketici gereksinimlerinin kültür endüstrisi tarafından giderilebilmesini dayatır, öte yandan da bu gereksinimleri önceden insanın hep bir tüketici, sadece kültür endüstrisinin bir nesnesi olarak yaşamasını sağlayacak biçimde düzenlemektir. Kültür endüstrisi bu aldatmacayı tüketiciye doyum diye yutturmakla kalmaz, bunun da ötesinde tüketicinin zihnine, ona ne sunuluyorsa onunla yetinmesi gerektiğini kazır. Tüm dallarıyla kültür endüstrisi gündelik yaşamdan bir kaçış vaat eder; tıpkı bir Amerikan mizah dergisinde kızın evden kaçmasını gösteren karikatürde olduğu gibi: ka-

ranlıkta merdiveni tutan kişi babadır. Kültür endüstrisi aynı gündelik yaşamı cennet gibi sunar. Escape [kaçma], tıpkı elopement [kocaya kaçma] gibi, kişileri başlangıç noktasına geri götürmeye yazgılıdır. Eğlence, kendisini eğlencenin içinde unutmak isteyen teslimiyeti daha da arttırır.

Zincirlerinden boşanmış eğlence sadece sanatın karşıtı olmakla kalmaz, aynı zamanda sanata temas eden aşırı uçtur. Amerikan kültür endüstrisinin zaman zaman göz kırptığı Mark Twain tarzındaki zırvalık, sanata çekidüzen veren bir malzeme olabilir. Sanat, varoluşla oluşturduğu karşıtlığı ne kadar ciddiye alırsa o kadar varoluşun ciddiyetine, kendisinin karşıtına benzer: kendi biçimsel yasalarına dayanarak katıksızca gelişmesi için ne kadar çok emek harcarsa anlayıştan o kadar çok emek talep eder. Oysa sanat emeğin yükünü olumsuzlamak ister. Kimi revü filmlerinde, özellikle de grotesk ve funnies'de [komik tür] bu olumsuzlama olasılığının parıldadığı anlar bulunur. Elbette bunun gerçekleştirilmesine izin verilmez. Katıksız, yani insanın kendisini rahatça renkli çağrışımlara ve mutlu bir anlamsızlığa bırakmasını hedefleyen eğlenme, günümüzde geçerli olan eğlenme anlayışı tarafından kesintiye uğratılır: kültür endüstrisinin kendi ürünlerine katmakta direttiği ve aynı zamanda yıldızları gösterme bahanesiyle sinsice kötüye kullandığı tutarlı anlamın yerine geçen şey tarafından saptırılır. Yaşam öyküleri ve başka masallar anlamsızlık paçavralarını saçma bir olay örgüsü meydana getirmek için birbirine yamar. Burada soytarının takıp oynadığı zil değil de, hazzı, imgelerin dünyasında bile ilerleme amaçlarına bağlayan kapitalist aklın anahtarları şıngırdar. Revü filmlerindeki her öpüşme bir boksörün ya da hit şarkı uzmanının beyazperdede göklere çıkarılan kariyerine katkıda bulunmalıdır. Demek ki aldatıcı olan kültür endüstrisinin eğlenmeyi sunması değil, kendisini

tasfiye etmekte olan kültürün ideolojik klişelerine iş-zihniyetli bağlanışıyla komikliği berbat etmesidir. Etik ve ince zevk dizginsiz eğlenceyi "naif" diye kestirip atar –naiflik entelektüalizm kadar ayıp sayılır– ve eğlencenin teknik olanaklarını bile sınırlar. Oysa kültür endüstrisi günah yuvası olduğundan değil, düzeyli eğlencenin katedrali olduğu için yozdur. Hemingway'den Emil Ludwig'e, Mrs. Miniver'den Lone Ranger'e, Toscanini'den Guy Lombardo'ya kadar kültür endüstrisinin her düzeyinde, bilim ve sanattan hazır olarak devraldığı zihne bulaşan bir hakikatten yoksunluk vardır. Daha iyi olanın izi, kültür endüstrisinin sirke yaklaştığı özelliklerinde, yani binicilerin, akrobatların ve palyaçoların inadına-amaçsız hünerlerinde, "cismani sanatın zihinsel sanat karşısında savunulması ve meşru kılınması"nda[3] sürülür. Ama toplumsal düzeneklere karşı insani olanı temsil eden o ruhtan yoksun sanatkârlığın sığınma yerleri, her şeyi, anlam ve etki bağlamında kendisini kanıtlamaya zorlayan planlamacı akıl tarafından ödün vermez bir katılıkla meydana çıkarılırlar. Akıl, sanatın en alt düzeyinde anlamsızlığı nasıl kökünden yok ediyorsa, en üst düzeyinde de anlamı aynı şekilde yok eder.

Günümüzde kültür ile eğlencenin kaynaşması yalnızca kültürün alçaltılmasıyla değil, eğlencenin zorla entelektüelleştirilmesiyle de gerçekleşir. Bu, insanın eğlenceyi artık yalnızca suret olarak, yani sinema çekimleri ya da radyo kaydı biçimlerinde tatmasından belli olur. Liberal yayılma çağında eğlence geleceğe duyulan sarsılmaz inançla, yani her şeyin aynı kalacağı, ama yine de daha iyi olacağı inancıyla besleniyordu. Bugün bu inanç bir kez daha entelektüelleştirilmiş ve öyle saf bir hale gelmiştir ki, hedeflerinin tümünü gözden yitirmiştir ve artık gerçekliğin ötesine yansıtılan altın bir zeminden başka bir şey değildir.

[3] Frank Wedekind, *Gesammelte Werke*, Münih, 1921, cilt IX, s. 426.

O, bir takım anlam vurgularından oluşur; yaşama koşut olarak beyazperdede de iyi adam, mühendis, becerikli kız, karakter olarak yansıtılan kabalıklar, spora gösterilen ilgi ve son olarak arabalar ve sigaralar bu anlam vurgularıyla donatılır. Eğlencenin, söz konusu üreticinin reklam gereksinimlerini karşılamak yerine bütün olarak sistemin reklamını yaptığı yerlerde de bu böyledir. Eğlence idealler arasında kendine bir yer açar, özel sektör tarafından ödenen reklam sloganlarından da çok tekrarlayarak kitlelerin zihninden sildiği yüksek değerlerin yerini alır. Ruh zenginliği, başka bir deyişle öznel olarak sınırlanan hakikat biçimi, dışarıdaki efendilere her zaman sandığından fazla tabi olmuştur. Kültür endüstrisi ise onu açıkça bir yalana çevirir. O artık dini bestseller'ların [çoksatar], psikolojik filmlerin ve women serial'ların [kadın dizileri] tüketicilerinin katlandığı can sıkıcı bir gevezeliğe dönüşmüştür; gerçek hayatta kendi insani duygularını güven içinde kontrol edebilmek için kullandıkları utanç verici hoşlukta bir katkı maddesi gibi. Bu anlamda eğlence de bir zamanlar Aristoteles'in tragedyaya ya da bugün Mortimer Adler'ın filme atfettiği biçimde insanın duygulanımlardan arınmasına hizmet eder. Kültür endüstrisi yalnızca üslup hakkındaki değil, katharsis [arınma] hakkındaki hakikati de ortaya çıkarır.

Konumu sağlamlaştıkça, kültür endüstrisi tüketici gereksinimleriyle istediğini yapabilir hale gelebilir; bu gereksinimleri üretebilir, yönlendirebilir, denetim altına alabilir, hatta eğlenmeyi geri çekebilir: burada kültürel ilerlemeye sınır konmamıştır. Bu eğilim, burjuva aydınlanmasının bir ilkesi olarak eğlence ilkesinin kendisinde içkin olarak bulunmaktadır. Eğer eğlenme gereksinimi, yapıtı kitlelere süjesi aracılığıyla, yağlı boya baskılı reprodüksiyonları resmedilen iştah açıcı lok-

malar aracılığıyla ya da tam tersi, puding tozunu servise hazır puding resmi aracılığıyla çekici kılmaya çalışan endüstri tarafından yaratılmış bir şeyse, o zaman eğlenme, üzerinde hep ticari açıkgözlülüğün, sales talk'un [satıcı ağzı], panayır çığırtkanlarının seslerinin izlerini taşır. Ama ticaret ile eğlenme arasındaki bu kökensel yakınlık kendisini, eğlenmenin asıl anlamında, toplumun savunulmasında gösterir. Eğlenmek hemfikir olmaktır. Bu da ancak eğlenme kendisini toplumsal sürecin bütününden soyutlarsa, aptallaştırırsa ve en başından bu yana her yapıt, hatta en önemsizi bile kaçınılmaz olarak bulunduğu iddiadan, tüm kısıtlılığıyla bütünü yansıtma iddiasından mantıksız bir biçimde vazgeçerse mümkün olur. Eğlenmek her zaman bir şey düşünmemek, gösterildiği yerde bile acıyı unutmak demektir. Bunun temelinde yatan acizliktir. Gerçekten de bu bir kaçıştır, ama eğlenmenin iddia ettiği gibi fena gerçeklikten değil, onun insana bıraktığı son direniş düşüncesinden kaçıştır. Eğlenmenin vaat ettiği özgürleşme, olumsuzlama olarak düşünmeden özgürleşmektir. "Halk ne ister?" retorik sorusunun utanmazlığı, özellikle öznelliklerini yok etmeye çalıştığı bu insanlara düşünen özneler olarak seslenmesinde yatar. İzleyicilerin eğlenme endüstrisine karşı çıktığı durumlarda bile, bu karşı çıkış endüstrinin izleyicileri eğittiği, tutarlı hale gelmiş dirençsizliktir. Yine de izleyicilerin dizginlerini elde tutmak giderek zorlaşmıştır. Aptallaştırma konusunda kaydedilen ilerleme, aynı sürede zekâ konusunda kaydedilen ilerlemenin gerisine düşmemelidir. İstatistik çağında kitleler beyazperdedeki milyonerlerle özdeşleşmeyecek kadar uyanık, ama büyük sayılar yasasından bir an olsun ayrılmayacak kadar da kalın kafalıdırlar. İdeoloji kendisini olasılık hesabında gizler. Şans herkese gülmez, ancak piyango kime vurursa, daha doğrusu üstün bir güç –bu, çoğu kez durup bıkmaksızın arayış içindeymiş gibi sunulan eğlence

endüstrisidir– kimi seçerse ona güler. Yetenek avcılarınca keşfedildikten sonra stüdyoların büyük kampanyalarıyla şişirilen insanlar yeni, bağımlı orta sınıfın ideal tipleridir. Starlet [yıldız adayı] kadın oyuncunun bir sekreteri simgelediği düşünülür, ancak gerçek sekreterden farklı olarak, onun bir gün o gösterişli gece kıyafetini giyeceği sanki daha baştan bellidir. Böylece bu yıldız adayı kadın izleyiciye kendisinin de beyazperdede görünebileceğini düşündürmekle kalmaz, aralarındaki uzaklığı da daha belirginleştirir. Piyango ancak bir kişiye vurur, ancak bir kişi şöhret olabilir ve matematiksel olarak herkes aynı şansa sahip olsa da, bu olasılık her bir birey için o kadar küçüktür ki, en iyisi onu yok saymak ve yerinde kendisinin de olabileceği, ama hiçbir zaman olmadığı o talihlinin sevincini paylaşmaktır. Ne zaman kültür endüstrisi insanı hâlâ çok saf kaçan bir özdeşleşmeye davet etse, bu davet hemen iptal edilir. Artık kimse kendini kaybedemez. Bir zamanlar izleyiciler, başkasının düğününde kendi düğününü görebiliyordu. Şimdiyse beyazperdede görünen o mutlu insanlar izleyicilerle aynı türün örnekleridir; ama bu eşitlikte insani unsurların aşılmaz ayrımı bulunmaktadır. Kusursuz benzerlik mutlak ayrımdır. Türün özdeşliği vakaların özdeşliğini yasaklar. Kültür endüstrisi hain bir biçimde insanı bir tür varlığı olarak gerçekleştirir. Herkes bir başkasının yerine geçebilecekleriyle vardır, herkes yedektir ya da yalnızca türün bir örneği. Birey olarak herkes yeri kesinlikle doldurulabilirdir, salt bir hiçliktir ve bunu zamanla o benzerliği kaybettiğinde iyice hissetmeye başlar. Böylece insanların sıkı sıkıya bağlı kaldıkları başarı dininin içsel yapısı değişmiş olur. Gereksinim ve çabayı varsayan, per aspera ad astra [zorluklardan yıldızlara] giden yolun yerini giderek artan ölçüde ödül almaktadır. Hangi şarkının hit, hangi figüranın kadın kahraman olacağına ilişkin rutinleşmiş karar vermedeki körlük unsu-

ru ideoloji tarafından göklere çıkarılır. Filmler rastlantının altını çizer. Kötü adamların dışında filmde gördüğümüz tüm karakterlere özsel bir aynılık dayatılırak, bu tutum mevcut anlayışa ters düşen çehrelerin dışlanmasına kadar vardırılır, örneğin kimsenin "Hello sister" diye selamlamayı aklına bile getirmeyeceği Garbo'nunki gibi; bu da izleyicilerin hayatını ilk anda kolaylaştıran bir şeydir. İzleyiciler, olduklarından başka kimseler olmak zorunda olmadıklarına ve yapamayacaklarını bildikleri şeyleri yapmadan da başarılı olabileceklerine inandırılırlar. Ama aynı zamanda izleyicilere, çabalamanın herhangi bir yararı olmayacağı ima edilir, çünkü burjuva şansı ile harcanan emeğin hesaplanabilir etkisi arasında herhangi bir bağlantı kalmamıştır. İzleyiciler bu imayı anlarlar. Aslında sayesinde birilerinin şansının döndüğü rastlantının planlamanın öteki yüzü olduğunu herkes bilir. Toplumun sahip olduğu güçler herkesin bir mühendis ya da yönetici olmasını mümkün kılacak ölçüde rasyonelleştiği için, toplumun kimin eğitimine yatırım yapacağı ya da bu türden işlevler için kime güveneceği sorusu tümüyle irrasyonel bir niteliğe bürünmüştür. İnsanlar arasındaki eşitlik karşısında, zirvedekilere varıncaya dek, bireylerin şanslılığı ya da şanssızlığı ekonomik anlamını tümüyle yitirdiği için, rastlantı ile planlama özdeşleşir. Artık rastlantının kendisi planlanır; şu ya da bu kişiyi etkilemesi anlamında değil, insanların onun idare ettiğine inanması anlamında. Rastlantı, yaşamın dönüştüğü o tutanaklar ve önlemler ağının insanlar arasında kendiliğinden, doğrudan gelişen ilişkilere yer bıraktığı izlenimi vererek planlamacıların lehine tanıklık yapar. Böyle bir özgürlük, kültür endüstrisinin çeşitli ortamlarında sıradan vakaların rasgele seçilmesiyle simgelenir. Bir magazinin şanslı okuru için düzenlediği ve bir sekreterin, olasılıkla, yerel güçlerle olan bağlantıları sayesinde kazandığı alçakgönüllü-parlak eğlence gezileri üze-

rine yazılan ayrıntılı haberlerde herkesin acizliği yansıtılır. Kitleler erk sahiplerinin içlerinden birini cennetlerine alıp sonra kovdukları bir malzemeden başka bir şey değildirler: haklarıyla ve emekleriyle kuruyup gidebilirler. Endüstri insanla yalnızca müşterisi ve çalışanı olarak ilgilenir ve gerçekten de insanlığı bir bütün olarak, tıpkı her bir ögesine yaptığı gibi, bu her şeyi kapsayan formüle indirgemiştir. İdeolojide, o zaman hangi yüzünün belirleyici olduğuna bağlı olarak, plan ya da rastlantı, teknik ya da yaşam, uygarlık ya da doğa vurgulanır. Çalışanlar olarak insanlara rasyonel örgütlenme hatırlatılır ve sağduyu yardımıyla bu sisteme uyum gösterebilmeleri için teşvik edilirler. Müşteriler olarak da onlara, hem basında hem de beyazperdede, insanlarla ilgili özel olaylar aracılığıyla seçme özgürlüğü ve sisteme dahil olmamanın çekiciliği gösterilir. Her iki durumda da birer nesne olarak kalacaklardır.

Kültür endüstrisinin vaat edecekleri azaldıkça, yaşama anlamlı bir açıklama getirebilmek için sunabildikleri azaldıkça yaydığı ideolojinin içi de boşalır. Toplumun uyumu ve iyilikseverliği gibi soyut idealler bile evrensel reklam çağında fazla somut sayılır. İnsanlar soyutlamanın kendisini bir satış tanıtımı olarak tanımlamayı öğrendiler. Salt hakikate dayanan bir dil yalnızca, insanın aslında peşinde olduğu ticari amaca bir an önce varmak için sabırsızlığını arttırır. Araç olmayan söz anlamsız görünür, diğeri de kurmaca, hakikat dışı. Değer yargıları ya reklam ya da boş laf olarak algılanır. Ama bu yolla belirsiz bir yüküm-süzlüğe sürüklenen ideoloji ne saydamlaşır ne de zayıflar. İdeolojinin tam da bu belirsizliği, doğrulanamayan şeylere bağlanma konusunda gösterdiği yarı-bilimsel isteksizlik bir hükmetme aracı işlevi görür. İdeoloji, olanın vurgulu ve sistemli duyuruluşuna dönüşür. Kültür endüstrisi, tutanakların anlatım biçimini benimseme ve böylece mevcut

olanın çürütülemez peygamberi olma eğilimindedir. Yoğunluklarıyla idrakı engelleyen görünüşleri birebir tekrarlayarak, açıkça görünen yanlış bilgilendirme ile belirgin hakikatin sarp kayalıkları arasında ustaca manevra yapar ve kesintisizce her yerde var olan görünüşler dünyasını ideal olarak belirler. İdeoloji, telaffuz edilmeyip ima yoluyla zihinlere kazınan, varoluşun anlamına ilişkin çıplak yalan ile zalim varoluşun fotoğrafı arasında ikiye bölünür. Gerçeğin tanrısallığını göstermek için o gerçek kinik bir tavırla yalnızca sürekli yinelenir. Böyle fotolojik bir kanıtlama kesin olmayabilir, ama karşı konulamazdır. Tekdüzeliğin erkinden kuşku duymaya devam eden budaladır. Kültür endüstrisi kendisine yapılan itirazlarla birlikte tarafsız biçimde kopyaladığı dünyaya yapılan itirazları da kestirip atar. İnsan bu yaşama katılmak ile dağın arkasında kalmak arasında bir seçim yapmak zorunda kalır: sinema ve radyoya karşı çıkıp ebedi güzellikte ve amatör tiyatroda direten taşralılar, siyasal açıdan, kitle kültürünün kendi yandaşlarını henüz götürmekte olduğu noktaya şimdiden ulaşmışlardır. Kitle kültürü artık baba ideali ya da duyguların egemenliği gibi eski hülyaları gerektiğinde ideoloji diye aşağılayıp bir kenara itebilecek kadar güçlenmiştir. Yeni ideolojinin nesnesi dünyanın bu olduğu halidir. O, kötü varoluşu olabildiğince kesin biçimde betimleyip onu olgular âlemine çıkararak olgu kültünden yararlanır. Böyle bir terfi sonucunda varoluşun kendisi anlamın ve adaletin ikamesine dönüşür. Güzel olan kameranın yeniden-ürettiğidir. Çekilişte dünya seyahati kazanma umutlarının suya düşmesi, seyahatin izleyeceği güzergâhta tam bir doğrulukla fotoğrafı çekilen yerlerin hayal kırıklığına uğratan görünüşlerine karşılık gelir. Sunulan şey İtalya değil, onun varolduğunu gösteren göz yanılsamalarıdır. Film, Amerikalı genç kızı evinde de tanışabileceği smart [zeki, uyanık] Amerikalı gencin kollarına daha da aman-

sızca atmak için, genç kızın özlemlerini gidereceğini düşündüğü Paris'i ıssız ve hüzün verici bir yer gibi göstermeye cüret eder. Yaşamın sürüp gitmesi ve sistemin, son evresinde bile, kendisini ayakta tutan insanları hemen yok etmek yerine yeniden-üretmeye devam etmesi sisteme anlam kazandırır ve yararlıymış gibi görünmesine neden olur. İlermeye ve yapmaya devam etmek sistemin körü körüne sürüp gitmesini ve değiştirilemezliğini haklı çıkarır. Tekrar eden her şey sağlıklıdır; ister doğanın ister endüstrinin döngüsü olsun. Dergilerde hep aynı bebekler sırıtır durur, caz makinesi gümbür gümbür çalışmaya devam eder. Temsil tekniklerinde kaydedilen tüm ilerlemelere, tüm kurallara ve uzmanlaşmalara, tüm bu koşuşturmaya rağmen, kültür endüstrisinin insanlığı doyurduğu ekmek şablonun temeltaşı olarak kalır. Kültür endüstrisi döngülerden; annelerin her şeye rağmen hâlâ çocuk doğurmalarına, çarkların her şeye rağmen durmamasına haklı olarak duyulan hayretten beslenir. Var olan koşulların değişmezliği bu sayede pekişir. Chaplin'in Hitler üzerine filminin sonunda dalgalanan başaklar, o sırada duyulmakta olan antifaşist özgürlük konuşmasını boşa çıkarır. Bu başaklar, Ufa'nın kamptaki günlerini yaz rüzgârında filme aldığı Alman kızın uzun sarı saçlarına benzer. Toplumun egemenlik düzenekleri tarafından toplumun iyileştirici antitezi olarak sunulan doğa, iyileştirilemez toplumun içine çekilip fahiş bir fiyata satılır. Ağaçların yeşil, gökyüzünün mavi olduğuna ve bulutların havada süzüldüğüne ilişkin görkemli imgesel güvenceler aslında fabrika bacalarıyla benzin istasyonlarının şifre programlarıdır. Öte yandan çarklar ve makine parçaları alabildiğine parlak görünmelidir ki, onlar da böyle bir ağaç ve bulut ruhu taşıyor görünsün. Böylece doğa ve teknik çürümeye, liberal toplumun günümüz insanının belleğindeki sahte imgesine karşı seferber edilir; bugünün insanının yaptığı gibi aseksüel a-

çık hava banyoları yapmak yerine güya insanlar bunaltıcı pelüşlü odalarda boş boş otururlar veya zaten bulundukları yerden hiçbir farkı olmayan uzak yerlere roket hızıyla uçmak varken tarihöncesi Benz modellerindeki arızalarla uğraşırlar. Dev endüstriyel birliklerin girişimciliğe karşı zaferi, kültür endüstrisi tarafından girişimciliğin ebedi niteliğine kanıt diye gösterilir. Çoktan yenilgiye uğratılmış düşünen özne olan düşmana karşı savaşılır. Almanya'da dar görüşlülere düşman Hans Sonnenstößer'in[α] dirilişi ve Life with Father'ın[β] karşısında duyulan huzur aynı zihniyetin ürünleridir.

Ancak bir konuda bu içi boşaltılmış ideolojinin hiç şakası yoktur: herkese yaşamsal gereksinimleri sağlanacaktır. "Kimse açlık çekmeyecek ve üşümeyecek. Aksini yapan herkes toplama kampına gider." Hitler Almanya'sında anlatılan bu fıkra maksim olarak kültür endüstrisinin bütün kapılarını aydınlatır. Kültür endüstrisi safça bir kurnazlıkla, toplumun son haline özgü bir durumu çoktan var kabul eder: o da gerçek destekçilerini kolayca tespit edebilmektir. Herkesin biçimsel özgürlüğü güvence altındadır. Resmi olarak kimse düşündüklerinden ötürü hesap vermek zorunda değildir. Buna karşılık herkes kendisini erken saatlerden başlayarak sosyal denetimin en hassas araçlarını oluşturan kiliselere, kulüplere, meslek kuruluşlarına ve benzer ilişki ağlarına hapsolmuş görür. Kendisini mahvetmek istemeyen herkes, bu aygıtın ölçü yelpazesine göre tartıldığında fazla hafif çıkmaktan kaçın-

---

α *Hans Sonnenstößers Höllenfahrt. Ein heiteres Traumspiel.* Paul Apel'in 1931 tarihli radyo oyunu –yn.

β Clarance Day'in özyaşamöyküsel kitabı *Life with Father*'dan uyarlanan Broadway oyunu; daha sonra filmi ve televizyon dizileri de çekilmiştir. Türkiye'de *Babamızın Evinde Hayat* adıyla sahnelenmiştir –yn.

malıdır Yoksa yaşamın gerisinde kalacak ve eninde sonunda da yok olup gidecektir. Mesleki gelişimde, özellikle serbest mesleklerde uzmanlık bilgilerinin ilke olarak kuralcı bir zihniyete bağlı olması, başarı için yalnızca uzmanlık bilgilerinin yeterli olduğu yanılsamasını doğurur. Oysa işin aslı, bu toplumun irrasyonel planlamacılığının bir parçası olarak yalnızca sisteme sadık olanların yaşamları bir ölçüde yeniden üretilir. Yaşam standardının basamakları tam olarak farklı tabakaların ve bireylerin sisteme duydukları içsel bağlılık düzeyine karşılık gelir. Yöneticilere güvenilebilir; en az çizgi romanda olduğu kadar gerçeklikte de yaşayan, küçük büro çalışanı Dagwood da güvenilirdir. Ama açlık çekip üşüyen herkes, özellikle bir zamanlar gelecek vaat etmişse, damgalanır. O artık outsider'dır [dışlanan] ve cezası ölüm olan suçlar dışında işlenebilecek en ağır suç budur. Filmlerde outsider en iyi ihtimalle kendine özgü bir karaktere, kötücül, hoşgörülü bir mizahın nesnesine dönüşür, ama çoğunlukla villain'dir [kötü adam] ve daha sahneye çıkar çıkmaz, olayların gerektirdiğinden önce öyle olduğu teşhis edilir ki, bir an olsun toplumun iyi niyetli kişilere karşı olduğu düşünülmesin. Gerçekten de bugün daha üst düzeyde bir refah devleti kurulmaktadır. Teknik aşırı geliştiği için üretici olarak kitlelerin kendi ülkelerinde ilke gereği gereksiz hale geldiği iktisat, birileri kendi konumlarını koruyabilsin diye ayakta tutulur. İdeolojik yanılsamaya göre işçiler, yani asıl besleyenler iktisadın yöneticileri, yani beslenenler tarafından beslenmektedir. Böylece bireyin konumu sallantıda kalır. Liberalizm koşullarında yoksullara tembel gözüyle bakılırdı, bugünse yoksullardan otomatik olarak kuşkulanılır. Dışarıdan kimsenin bakımını üstlenmediği insanların yeri toplama kampı ya da hiç değilse en aşağılık işler ve slum [teneke mahallesi] cehennemidir. Kültür endüstrisi, yönetilenler için yapılan olumlu ve olumsuz yardımı, namuslu in-

sanların dünyasında var olan doğrudan dayanışma olarak yansıtır. Hiç kimse unutulmaz; her yerde komşular, sosyal yardım görevlileri, Dr Gillespie'lar ve aile filozofları vardır, hepsi son derece iyi yüreklidir. Kişinin kendi yozluğu onlara engel olmadığı sürece toplumsal olarak sürekli üretilen sefaleti bireysel müdahaleler sayesinde iyileştirilebilir ayrı ayrı vakalara indirgerler. İşletme uzmanlarının öngördüğü, üretimi arttırmak için her fabrika tarafından bir araç gibi kullanılan işyerindeki arkadaşlık bağları, geriye kalan son kişisel devinimi de toplumsal denetime tabi kılar ve üretim sırasında meydana gelen insan ilişkilerine dolaysız görünümü vererek onları tekrar kişisel alana çeker. Bu tür manevi kış yardımları uzlaştırıcı gölgelerini, totaliter bir biçimde fabrikalardan topluma sıçramadan çok önce kültür endüstrisine ait filmlerin ve radyo yayınlarının üzerine yöneltir. Bilimsel başarılarının, onlardan kurmacasal insani bir yarar sağlamak adına metin yazarlarınca merhamet duygusundan ötürü allanıp pullandığı insanlığın büyük yardımcıları ve hayırseverleri, halkların önderleri için dublör işlevi görürler. Bu önderler nihai olarak merhametin ortadan kalkmasını buyururlar ve son hastanın yok edilişiyle bütün bulaşıcı hastalıkları önlemeyi başarırlar.

Altın kalbe yapılan bu vurgu, toplumun kendi yaratmış olduğu acıları itiraf etmesinin bir yoludur: herkes sistem içinde kendisine artık yardım edemeyeceğini bilir ve ideoloji bunu hesaba katmak zorundadır. Kültür endüstrisi acıları doğaçlama arkadaşlıkların perdesi arkasında gizleyeceğine, şirket onurunu ortaya koyarak bu acılarla korkusuzca yüzleşir ve sukûnetini zorlukla koruyarak onun varlığını tanır. Bu sukûnetin yarattığı pathos, sukûneti gerekli kılan dünyayı haklı çıkarır. Yaşam işte böyledir; bu kadar çetin, ama bundan dolayı da bu kadar güzel ve sağlıklı. Yalan trajik olandan korkmaz. Nasıl bütün-

sel toplum insanların acısını ortadan kaldırmayıp, aksine onu tescil edip planlıyorsa, kitle kültürü de trajik olanı benzer biçimde kullanır. Israrla sanattan bir şeyler ödünç alması bu yüzdendir. Eğer eğlenme, olguları bire bir kopyalama ilkesine sadık kalmak istiyorsa, sanat saf eğlenmenin kendi kendisine yaratamadığı, ama gereksinimini duyduğu trajik tözü sağlayacaktır. Trajik olan, dünyanın hesaba katılan ve onaylanan bir momenti haline gelirse lütfa dönüşür. Hakikatin umursanmadığı suçlamasını saptırıp kinik bir üzüntüyle onu kendine mal eder. Trajik olan, sansürlenmiş mutluluğun yavanlığını ilginç kıldığı gibi ilginçliği de kullanışlı bir hale getirir. Kültür endüstrisi, kültürel bakımdan daha iyi günler görmüş olan tüketiciye çoktandır yok edilmiş derinliğin ikamesini, düzenli izleyiciye de prestij gereği sahip olması gereken bilgi kırıntılarını sunar ve herkese, güçlü ve gerçek bir insan yazgısının hâlâ olası, bu yazgının gözükara biçimde yansıtılmasının ise kaçınılmaz olduğu tesellisini verir. Bugün kopyasında ideolojinin açılıp serpildiği [aufgehen] eksiksiz tekmil varoluş, içine gerekli görünen acıdan ne kadar çok karıştırılırsa o ölçüde görkemli, parlak ve güçlü görünür. Varoluş böylece yazgı haline gelir. Trajik olan, işbirliği yapmayan herkesin yok edileceğine ilişkin bir tehdide indirgenir; oysa onun paradoksal anlamı bir zamanlar insanın söylencesel tehdide karşı umutsuz direnişinde yatardı. Trajik yazgı, burjuva estetiğinin eskiden beri dönüştürme özlemini duyduğu adil cezaya dönüşür. Kitle kültürünün ahlakı dünkü çocuk kitaplarının düşmüş ahlakıdır. Birinci sınıf bir yapımda kötü karakter, sözde klinik kesinlikteki bir çalışmada, daha gerçekçi olan rakibesinin mutluluğunu çeşitli oyunlarla elinden almaya çalışan histerik bir kadın kılığındadır ve hayatı hiç de teatral olmayan bir ölümle son bulur. Bu bilimselliğe elbette ancak zirvedeki yapımlarda rastlanır. Aşağılara indikçe giderler aza-

lır. Orada trajik olanın dişlerini sosyo-psikoloji olmadan sökerler Dürüstçe yapılmış her Macar-Viyana operetinin ikinci perdesinde, üçüncü perdeye yanlış anlamaları düzeltmekten başka bir şey bırakmamak için trajik bir sonun gelmesi gerekir. Aynı biçimde kültür endüstrisi de trajik olana rutinin içinde sabit bir yer verir. Reçetenin herkesçe bilinen varoluşu, trajik olanın henüz evcilleştirilmemiş olduğuna ilişkin kaygıları yatıştırmaya yeter. Budala women serial'larından [kadın dizileri] en zirvedeki yapımlara kadar kitle kültürünün tümünü kapsayan dramatik formül bir ev kadını tarafından dile getirilmiştir: getting into trouble and out again [başını belaya sokup tekrar kurtulmak]. Toplum kurallarına aykırı bir aşk yaşayan kadın kısa süren mutluluğunu hayatıyla ödese de ya da filmdeki kötü sonun sayesinde olgusal yaşamın yıkılmazlığı daha parlak bir ışıkta görünse de, bir zamanlar iyi niyetli olan, düşünülebilecek en kötü son bile düzeni onaylayıp trajik olanı yozlaştırır. Trajik film bir ıslah etme kurumuna dönüşmüştür. Sistemin baskısı altında var olmak yüzünden cesaretleri kırılan kitleler, öfkenin ve isyankârlığın her yerde görüldüğü uygarlığı, zorla öğretilen davranışlar biçiminde ortaya koyarlar; düzene boyun eğmeleri, acımasız yaşamın görüntüleri ve ona maruz kalanların örnek tutumları sayesinde sağlanır. Kültür devrimci içgüdülerin evcilleştirilmesine olduğu kadar barbar içgüdülerin evcilleştirilmesine de her zaman katkıda bulunmuştur. Endüstrileşmiş kültür bundan fazlasını yapar. O, bu acımasız yaşamın hangi koşullarda sürdürülebileceğini zihinlere kazır. Birey, kendisini o bıktığı kolektif erke bırakabilmek için bıkkınlığını itici güç olarak kullanmak zorundadır. İzleyiciyi günlük yaşamda bezdiren o sonu gelmez çaresizlik anlarının filmde aynen yinelenmesi, nasıl olduğu bilinmez ama, bireyin varoluşunu sürdürebileceğine ilişkin bir vaade dönüşür. Kişi kendi hiçliğinin farkına varıp yenil-

gisinin altına imzasını attığı andan başlayarak işin içinde sayılır. Toplum umutsuz insanlardan oluşur, bu yüzden çetecilere av olur. İşte bu eğilim "Berlin Alexanderplatz" [*Berlin Alexander Meydanı*] ve "Kleiner Mann, was nun" [*Küçük Adam Ne Oldu Sana*] gibi kimi faşizm-öncesi önemli Alman romanlarında, sıradan bir filmde ya da cazda etkili bir biçimde ortaya çıkıyordu. Hepsinin ortak konusu temelde erkeğin kendisiyle dalga geçmesidir. Ekonomik özne, girişimci, mülkiyet sahibi olmanın olanakları hepten tasfiye edilmiştir. Bakkala varana dek, yönetimi ve miras yoluyla devri sayesinde burjuva ailesinin ve bu ailenin reisinin konumunu temellendiren tüm serbest kuruluşlar çaresiz bir bağımlılığa itildi. Herkesin maaşlı olduğu bu maaşlılar uygarlığında babanın zaten kuşkulu olan saygınlığı da sona erer. Bireyin çetecilere karşı tavrı; ister işyerine, mesleğe ya da siyasal partilere olsun, ister kabul edilmeden önce ya da sonra olsun; önderin kitleler, sevgilinin aşkını ilan ettiği âşığı önündeki jestleri tuhaf mazoşist bir nitelik kazanır. Bu topluma ahlaki uygunluklarını her seferinde yeniden göstermeleri için herkese zorla benimsetilen tavır, kabileye giriş sırasında, rahipten tokat yerlerken şabşon gülücüklerle daireler çizen oğlan çocuklarını hatırlatır. Geç kapitalizmde varolmak hiç bitmeyen erginlenme ayinidir. Herkes, tokatları indiren erkle tepeden tırnağa özdeşleştiğini göstermek zorundadır. Bu durum cazın, aksamayı hem alaya alıp hem de norma yükselten senkop ilkesinde de mevcuttur. Radyoda crooner'ların hadımlarınkine benzer sesi, mirasyedi kızın smokiniyle yüzme havuzuna düşen yakışıklı koca adayı, sistemin boyun eğdirmek için insanları dönüşmek zorunda bıraktığı şeye birer örnek oluşturur. Herkes her şeye gücü yeten toplum gibi olabilir, herkes mutluluğa kavuşabilir, yeter ki etiyle kemiğiyle teslim olsun ve mutluluk talebinden vazgeçsin. Toplum bireyin zayıflığında kendi kuvvetini fark eder ve

bir kısmını ona geri verir. Direnme gücünden yoksun olmaları güvenilir emir eri diye nitelendirilmelerine neden olur. Trajik olan işte böyle yok edilir. Birey-toplum karşıtlığı bir zamanlar trajik olanın tözünü meydana getiriyordu. Trajik olan "kudretli bir düşman, ulvi bir felaket, dehşet uyandıran bir sorun karşısında yiğitliği, duyguların özgürlüğünü"[4] göklere çıkartıyordu. Günümüzde trajik olan, toplumun ve öznenin o hatalı özdeşliğinin hiçliğinde eriyip gitti, yine de onların korkuları trajik olanın hükümsüz görünüşünde kısa süreliğine seçilebilir olur. Bununla birlikte bu tümleşme mucizesi, yani yönetenlerin direnmeyenleri aralarına almak için kullandıkları ve dikkafalılıklarını ezdikleri daimi yardımseverlik faşizme işaret eder. Hem Döblin'in kahramanı Biberkopf'a sığınak diye sunduğu insancılıkta hem de toplumsal sorunları vurgulayan filmlerde faşizmin şimşekleri uzaktan fark edilebilir. Trajik olanı geride bırakan bu sıyrılabilme, kendi mahvoluşunun üstesinden gelebilme yeteneği yeni kuşağın içindekiyle aynıdır; yeni kuşak her işi yapabilir, çünkü emek süreci kişilerin belli bir işe bağlı kalmasına izin vermez. Bu, kendisini ilgilendirmeyen bir savaştan eve dönen askerin ya da sonunda o derneklere ve paramiliter örgütlerden birine katılan geçici işçinin hüzün verici esnekliğini andırır. Trajik olanın tasfiyesi bireyin yok edildiğini doğrular.

Bireyin kültür endüstrisinde bir yanılsama haline gelmesi, yalnızca kültür endüstrisinin üretim tarzının standartlaştırılmış olmasından kaynaklanmaz. Bireye, ancak bireyin genel olanla kayıtsız şartsız özdeşleştiğine ilişkin bir kuşku kalmazsa göz yumulur. Cazdaki normlaştırılmış doğaçlamadan, özgün kişiliği gözünün üstünden sarkmış o

[4] Nietzsche, *Götzendämmerung* [*Putların Alacakaranlığı*], Werke, cilt VIII, s. 136.

bir tutam saçtan anlaşılan film yıldızına kadar her yerde bir sözde-bireysellik hâkimdir. Bu durumda bireysel olan kendisini, genel olanın rastlantısal olanı rastlantısal olarak ele verecek biçimde damgalama yeteneğine indirgemiş olur. Sergilenen bireyin inatçı suskunluğu ya da seçkin yürüyüşü, aralarındaki farkın milimetrenin binde birini bile geçmediği Yale kilitleri gibi seri halde üretilir. Benliğin kendine özgü niteliği toplumsal olarak koşullandırılmış bir tekel malıdır, ama sanki doğalmış gibi sunulur. Kendine özgülük bıyığa, Fransız aksanına, fahişenin derinden gelen sesine, Lubitsch touch'a[α] indirgenmiştir: bunlar genel olanın erki karşısında, film yıldızından cezaevindeki mahkûma kadar bütün bireylerin yaşamlarının ve çehrelerinin dönüştüğü birörnek kimlik kartlarının üzerindeki parmak izleri gibidir. Sözde-bireysellik trajik olanı anlamanın ve zehrinden arındırmanın önkoşuludur: bireylerin aslında birer birey değil de genel olana ait eğilimlerin kesişim noktaları olmaları sayesinde bireyleri tekrar kolayca genelgeçerliğin içine çekmek mümkündür. Kitle kültürü bireyin burjuva çağı boyunca göstermiş olduğu o kurmacasal niteliği açığa vurmaktadır ve haksız olduğu tek nokta, böyle bulanık bir genel ile özel uyumu yaratmış olmakla övünmesidir. Bireysellik ilkesi başlangıçtan beri çelişkilerle doluydu. Her şeyden önce bireyselleşme gerçekten başarılamadı. Öz-varlığı korumanın sınıf temelli biçimi herkesi türe özgü varlık aşamasında tuttu. Her burjuva karakteri bir diğerinden uzaklaşırken, hatta özellikle uzaklaşırken, hep aynı şeyi, rekabetçi toplumun katılığını dışavuruyordu. Gelgelelim toplumun dayandığı birey toplumun kusurunu kendi içinde barındırıyordu; çünkü görünüşte özgür olmasına rağmen aslında toplumun ekonomik ve sosyal aygıtlarının ürü-

[α] Lubitsch dokunuşu: Alman yönetmen Ernst Lubitsch'in kendisine özgü tarzına gönderme yapılmaktadır –yn.

nüydü. Erk, erke boyun eğdirilenlerin onayını istediğinde her zaman o sırada var olan erk ilişkilerine çağrıda bulunmuştur. Bu arada burjuva toplumu kendi yolunda ilerlerken bireyin gelişmesine de ön ayak olmuştur Teknik, kendisini idare edenlerin iradesine karşı gelerek insanları çocuk olmaktan çıkarıp birer kişi haline getirdi. Ama bireyselleşmenin bireysellik adına gerçekleşen türden her ilerlemesi bireysellik pahasınadır ve geriye yalnızca kendi amacını takip etme kararından başka hiçbir şey bırakmaz. Burjuvanın yaşamı iş ile özel hayat, özel hayatı gösteriş ile mahremiyet, mahremiyeti de evliliğin asık suratlı birlikteliği ile tamamıyla yalnız olmanın, yani kendisinden ve herkesten kopuk olmanın acı tesellisi arasında gidip gelir. Böylece burjuva çoktan, neredeyse hem çoşkulu hem de kızgın bir Naziye ya da dostluğu ancak "social contact" olarak, yani içsel bakımdan birbirine kayıtsız insanların toplumsal teması olarak düşünebilen büyük şehir sakinine dönüşmüştür Kültür endüstrisinin bireyselliği bu kadar başarılı biçimde istediği gibi kullanabilmesinin başlıca nedeni, toplumun bu kırılganlının öteden beri onun içinde yeniden üretiliyor olmasıdır. Film kahramanları ve çalışmadan yaşamlarını sürdüren kimselerin, dergi kapaklarından çıkartılan kalıplara göre konfeksiyon yöntemiyle yaratılmış çehrelerinde, zaten kimsenin artık inanmadığı o parlaklık dağılmaktadır. Bu kahraman-modellerine karşı beslenen sevgi, insana nefes aldırmayan öykünme sayesinde nihayet bireyselleşme çabasından kurtulmuş olmanın verdiği gizli tatminden beslenmektedir. Bu kendi içinde çelişkili ve dağılmakta olan kişinin, varlığını kuşaklarca sürdüremeyeceği, sistemin bu türden bir psikolojik yarılma nedeniyle yıkılacağı ya da insanların bireysellik yerine yalan dolanla ikame edilen bu türden bir şablona artık katlanamayacağı konusunda herhangi bir umut beslemek boşunadır. Kişiliğin birliği denilenin şeyin bir ya-

nılsama olduğu Shakespeare'in Hamlet'inden bu yana açıktır. Günümüzün yapay yoldan üretilmiş fizyonomilerine bakılırsa, bir zamanlar insan yaşamı diye bir kavramın var olduğu çoktan unutulmuş gözükü yor. Yüzyıllar boyunca toplum kendini Victor Mature ve Mickey Rooney'in gelişine hazırlamıştır. Yok ederek geliyorlar gerçekleştirmeye.

Vasat olanın kahramanlaştırılması ucuzluk kültünden ayrılamaz. En yüksek ücretleri alan yıldızlar, adı olmayan markaların reklam fotoğraflarına benziyor. Genellikle reklam modellerinin oluşturduğu topluluktan seçilmeleri nedensiz değildir. Egemen olan beğeni idealini reklamdan, başka bir deyişle ticari güzellikten türetir Demek ki sonunda Sokrates'in, güzelin işe yarar olduğuna ilişkin sözü ironik olarak da olsa gerçekleşti. Sinemada bütünsellik olarak kültürel endüstriyel birliğin reklamı, radyodaysa uğruna kültür mallarının var olduğu metaların her birinin çığırtkanlığı yapılıyor. İnsan az bir para karşılığında milyonlara mal olmuş bir filmi görebilir, daha azıyla da, ardında dünyanın servetini bulunduran ve her satışla birlikte bu serveti daha da arttıran bir sakızı satın alabilir. In absentia [olmaması durumunda], herkesin oy verebildiği seçimler sayesinde orduların büyük servetleri bilinip onaylanırken, hattın ardında fuhuşa izin verilmez. Hiç de öyle olmadıkları halde, dünyanın en iyi orkestrası olarak nitelendirilen orkestralar ücretsiz olarak evlere getirilir. Alay edercesine dünya ekmek elden su gölden bir cennete benzetilir, tıpkı ırk topluluğunun [Volksgemeinschaft] insan topluluğuna benzetilmesi gibi. Herkese bir şeyler sunulur. Berlin'deki eski Metropol Tiyatrosu'na giden bir taşralının "insanlar para için neler yapıyor" yorumu, kültür endüstrisi tarafından çoktan benimsendi ve bizzat üretimin özü haline getirildi. Yapımlara daima sırf yapılabilmiş olmaktan ileri gelen bir zafer edası eşlik etmek-

le kalmaz, yapım büyük ölçüde bu zaferin kendisidir. Show [gösteri], herkese sahip olduklarını ve yapabileceklerini göstermek anlamına gelir. Gösteri bugün de hâlâ bir panayırdır, ne ki kültürün şifa bulmaz bir hastalık bulaştırdığı bir panayır. Çığırtkanların sesine uyan insanlar, çadırda onları ne beklediğini önceden bildikleri için, uğradıkları hayal kırıklığını cesur bir gülümsemeyle nasıl atlattılarsa, film izleyicisi de hoşgörüyle sinema kuruluşlarına öyle sadık kalır. Seri üretilen lüks eşyaların ucuzlaması ve onun tamamlayıcısı evrensel sahtekârlıkla birlikte sanatın kendisinin meta niteliğinde bir değişim başlamıştır. Yeni olan şey bu nitelik değildir: bu yeniliği çekici kılan, sanatın ne olduğunu günümüzde hevesle itiraf etmesi ve kendi özerkliğinden vazgeçip tüketim mallarının arasındaki yerini gururla almasıdır. Sanatın ayrı bir alan olarak var olması öteden beri ancak burjuva sanatı biçiminde var olmasıyla mümkündü. Sanatın özgürlüğü bile, pazar üzerinden dayatılan toplumsal amaçsallığın olumsuzlanması olarak meta iktisadına özünden bağlı kalır. Kendi yasasına bağlı kalarak toplumun meta niteliğini olumsuzlayan saf sanat yapıtları her zaman birer metaydı: sanatçılar, on sekizinci yüzyıla dek, sipariş verenlerin himayesi altında pazardan korundukları sürece onlara ve amaçlarına tabiydiler. Büyük, daha yeni sanat yapıtlarının amaçsızlıklarıysa pazarın anonimliğinden beslenir. Pazarın talepleri o kadar çeşitli biçimlerde dolaylıdır ki, sanatçı belirli dayatmalardan bağışık sayılır; ama bu yalnızca belli ölçüde geçerlidir, çünkü sanatçının özerkliği yalnızca hoş görülen türdendir ve sonunda sanatın toplumsal tasfiyesine yol açan hakikatten yoksunluğunun momentini bütün burjuva tarihi boyunca içinde barındırır. Ölümcül hastayken Walter Scott'ın bir romanını, "Bu herif para için yazıyor" haykırışıyla fırlatıp atarken, bir yandan da pazarın en uç noktada reddi olan son kuartetlerinin satış pazarlıkları sırasında

deneyimli ve inatçı bir iş adamı olduğunu kanıtlayan Beethoven burjuva sanatında pazar ile özerkliğin zıtlığının birliğine mükemmel bir örnek oluşturur. İdeolojiye teslim olanlar, Beethoven gibi bu çelişkiyi kendi üretiminin bilinçliliğine katanlar değil de onu örtbas edenlerdir: Beethoven kayıp bir kuruştan ötürü duyduğu öfke üzerine doğaçlama yapmış ve dünyanın cebrini kendi üstüne alarak estetik yoldan sona erdirmeye çalışan o metafizik Olması Gerekiyor'u da [metaphysische Es Muß Sein] kâhya kadının aylık ücret taleplerinden türetmiştir. İdealist estetiğin amaçsız amaçsallık ilkesi burjuva sanatının toplumsal olarak izlediği şemanın tersine çevrilmesidir: pazarın buyurduğu amaçlar bakımından amaçsızlıktır. Sonunda eğlenceye ve rahatlamaya dönük taleplerle birlikte amaç amaçsızlık âlemini tüketti. Gelgelelim sanatın değerlendirebilir olmasına yönelik talebin bütünsel olmasıyla, kültür metalarının iç ekonomik birleşiminde bir kayma görülmeye başlar. Antagonist toplumda insanların sanat yapıtından umdukları yarar, büyük ölçüde, tümüyle yararın altına konularak ortadan kaldırılan yararsızlığın varlığını kabul etmektir. Sanat yapıtı kendisini tümüyle gereksinime uydurarak, insanları, kendisinin yerine getirmesi gereken yararlılık ilkesinden özgürleşmek konusunda daha baştan aldatmış olur. Kültür ürünlerinin alımlanması sırasında ortaya çıkan ve kullanım değeri diye adlandırılabilecek olan değer, takas değeriyle ikame edilirken, keyif almanın yerini orada bulunmak ve haberdar olmak, erbap olmanın yerini de prestij kazanmak alır. Tüketici, kurumlarından yakasını kurtaramadığı eğlence endüstrisinin ideolojisi haline gelir. Life ve Time dergilerine abone olmak nasıl bir zorunluluksa Mrs. Miniver'i görmek de bir zorunluluktur. Her şey yalnızca başka bir şeye yararı olup olmaması açısından algılanır; bu başka şey ne kadar bulanık görünürse görünsün. Her şey, kendisi bir şey

olduğu sürece değil, alıp verilebildiği sürece değerlidir. Sanatın kullanım değeri, varlığı tüketicinin gözünde bir fetiş haline gelir ve asıl fetiş, yani sanat yapıtlarının düzeyiyle karıştırılan, onlara toplumsal olarak biçilen değer yegâne kullanım değeri, tüketicinin keyif aldığı yegâne nitelik haline gelir. Sanatın meta niteliği, kendisini tam olarak gerçekleştirerek yok olur. Sanat bir meta türüdür, yani tüketime uygun biçimde hazırlanmış, kayıt altına alınmış, endüstriyel üretime uyarlanmış, satılabilir ve ikame edilebilir bir üründür; satılmak için var olan, fakat satılık olmayan bir meta türü olan sanat için, ticaret bir niyet olmaktan çıkıp tek ilke haline geldiği zaman sanat, bütünüyle ve ikiyüzlülükle satılamaz olur. Radyodan yayınlanan bir Toscanini konseri belli bir anlamda satılamazdır. Konser bedavaya dinlenebilir ve aynı zamanda senfoninin her bir notası müziğin reklamlar tarafından kesintiye uğratılmayacağına ilişkin hayranlık uyandıran bir reklam içerir – "This concert is brought to you as a public service" [Bu konser size bir kamu hizmeti olarak sunulmaktadır]. Buradaki yanılsamayı dolaylı olarak yaratan şey, radyo kanallarının, tüm birleşik otomobil ve sabun üreticilerinin kârları ve elbette bütün bu radyoları üreten elektrik endüstrisinin artan cirosu üzerinden aldıkları ödemeler sayesinde hayatta kalabilmeleridir. Radyo, kitle kültürünün bu geç gelen ilerici çocuğu, filmin sözde-pazarının film endüstrisini ulaşmaktan şimdilik alıkoyduğu sonuçlara ulaşmaktadır. Ticari radyo sisteminin teknik yapısı, film endüstrisinin kendi alanında hâlâ cesaret edebildiği liberal sapmalar karşısında radyoculuğu bağışık kılar. Film endüstrisi egemen bir bütünü temsil eden özel bir girişimdir ve bu bakımdan diğer tekil endüstriyel birliklere göre hayli ileridedir. Chesterfield ulusun sadece sigarasıdır, radyo ise sesidir. Kültürel ürünlerin tamamen meta alanına çekilmesiyle, radyo kendi kültür ürünlerini tüketiciye

meta olarak ulaştırmaktan olduğu gibi vazgeçer. Amerika'da radyo dinleyicilerinden herhangi bir ücret talep etmez. Bu sayede çıkar gütmüyormuş gibi aldatıcı bir biçim, partiler-üstüymüş gibi bir otorite kazanır; bu da faşizm için bulunmaz nimettir. Faşizmde radyo Führer'in evrensel çenesine dönüşür; sokak hoparlörlerinden duyulan sesi, modern propagandadan ayırt edilmesi zaten güç olan ve panik yaratan siren sesleriyle birleşir. Nasyonal-Sosyalistler radyo yayınının kendi davalarına, matbaanın reform hareketine yapuğı gibi biçim kazandırdığını biliyorlardı. Führer'in din sosyolojisi tarafından icat edilen o metafizik karizmasının radyo konuşmalarının her yerde duyulabilirliğinden ibaret olduğu anlaşıldı; bu da tanrısal tinin her yerde var olmasının şeytanca bir parodisidir. Sözün her yere nüfuz etmesi gibi muazzam bir olgu içeriğin yerini alır; tıpkı radyo Toscanini çaldığında içeriğin, yani senfoninin yerini bu yapıtı çalmayı mümkün kılan iyilikseverliğin alması gibi. Führer'in konuşması zaten bir yalanken, hiçbir dinleyici o senfoninin gerçek bağlamını artık anlayamaz. İnsan sözünün mutlak olarak konumlandırılması, yani sahte emir radyonun içkin eğilimidir. Tavsiye buyruğa dönüşür. Hepsi aynı olan metaların farklı marka adları altında övülmesi, La Traviata ile Rienzi uvertürleri arasında sunucunun, pürüzsüz sesiyle bilimsel verilere dayanarak müshil ilacına övgüler düzmesi sırf aptallığı nedeniyle sürdürülemez oldu. Nihayet bir gün üretimin tercih olanağı yanılsamasıyla perdelenen diktası, yani özgül reklam Führer'in aleni komutuna dönüşebilir. Sosyal üretimden halkların asgari gereksinimleri için ne kadar ayrılacağını kendi aralarında kararlaştıran faşist büyük çetecilerin toplumunda, insanları belli marka bir toz deterjanı kullanmaya davet etmek anakronist bir davranış olurdu. Bu nedenle Führer daha modern yoldan, yani lafı fazla gevelemeden dökümtü malların tedarik edilmesini

de kurbanların kıyımı gibi doğrudan emreder.

Kültür endüstrisi sanat yapıtlarını daha şimdiden siyasi sloganlar gibi paketleyip indirimli fiyatlarla o isteksiz izleyici kitlesine yutturuyor ve sanat yapıtlarının keyfini çıkarmak parklar gibi halka açık hale geliyor. Ancak sanat yapıtlarının gerçek meta niteliğinin çözülüp dağılması, özgür bir toplumun yaşamı içinde ortadan kalkıp aşıldıkları anlamına değil; sanat yapıtlarının kültür malı olarak alçaltılması karşısındaki son koruyucu duvarın da düştüğü anlamına gelir. Eğitim alma ayrıcalığının tasfiye satışıyla yok edilmesi, kitlelere eskiden kapalı tutulan alanların yolunu açmadığı gibi, var olan toplumsal koşullar altında eğitimin çöküşüne ve barbarca bir abuk sabukluğun ilerlemesine hizmet eder. On dokuzuncu yüzyılda veya yirminci yüzyılın başlarında bir tiyatro oyununu izlemek ya da bir konser dinlemek için para verenler, o sanat gösterisine en azından harcanan paraya gösterdiği kadar saygı gösterirdi. Verdiği paranın karşılığını almak isteyen yurttaşlar zaman zaman yapıtla bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Wagnerci müzik dramlarına yazılan kılavuzlar ve Faust yorumları bunun belgeleridir. Günümüzde bunlar, sanat yapıtının üzerine çekilmesi gereken yaşamöyküsü cilasına ve boyun eğmesi gereken başka uygulamalara geçiş niteliğindedir. Sanat ticareti gençliğinin baharındayken bile takas değeri kullanım değerini salt bir eklentiymiş gibi beraberinde sürüklemiyordu; tam tersine onu kendi önkoşulu olarak geliştirmişti de. Bu durum toplumsal açıdan sanat yapıtına yaramıştı. Pahalı bir şey olduğu sürece sanat yurttaşları belirli sınırlar içinde tutuyordu. Bu artık sona erdi. Sanata açık olanların sanata sınırsızca, artık parayla dolayımlanmadan yaklaşması yabancılaşmayı tamamlamış ve zafer kazanan şeyleşmenin sancağı altında iki taraf da birbirine benzemeye başlamıştır. Kültür endüstrisinde eleştiriyle birlikte saygı da yok olur;

eleştirinin yerine mekanik bilirkişilik, saygının yerine de şöhretin unutkan kültü geçer. Tüketiciye artık hiçbir şey pahalı gelmez. Yine de tüketiciler bir şeyin bedelinin azaldığı ölçüde kendilerine de daha az şeyin hediye edildiğini sezinlerler. Geleneksel kültüre ideoloji diye duyulan çifte güvensizlik, endüstrileşmiş kültüre sahtekârlık diye duyulan güvensizlikle karışır. Yalnızca başka bir şeyin yanında verilen hediyeye indirgenerek düzeyi düşürülen sanat yapıtları, mutlu alıcıları tarafından ortamın onları benzettiği dökümtülerle birlikte gizlice geri çevrilirler. Bu alıcılar görülecek ve işitilecek bunca şey var diye sevinebilirler. Aslında her şey sahip olunmak için vardır. Sinemadaki screeno'lar[α] ve vodviller, çalan şarkıyı bilme yarışmaları, bedava kitapçıklar, belirli radyo programlarını dinleyenlere verilen ödül ve hediyeler yalnızca ilineksel değil, kültür ürünlerinin kendi kendilerine yaptıklarının devamıdır. Senfoni, başlı başına radyo dinlemenin bir ödülü haline gelir ve teknik izin verseydi, radyo örneğinde olduğu gibi filmler de evlere teslim edilecekti. Sinema "commercial system"e [ticari sistem] doğru yol almakta. Televizyon, Warner biraderleri, hoşlarına gitmeyecek biçimde kolaylıkla oda tiyatrocularının ve kültürel muhafazakârların konumuna itebilecek bir gelişmenin yolunu göstermekte. İkramiye işleri tüketici davranışları üzerinde etkisini göstermeye başladı bile. Kültür kendisini, özel ve sosyal getirileri tartışmasız olan ek bir hediye biçiminde sunduğu için, alınması da bir fırsata dönüşür. Bir şeyler kaçırırım korkusu izdihama yol açar. Tam olarak neyin olup bittiği karanlıktadır; ama yalnızca olayların dışında kalmayanların fırsatı yakalama şansı vardır. Faşizm ise, kültür endüstrisinin eğittiği bu hediye avcılarını zorla dayattığı yoldaşlık bünyesinde örgütlemeyi umut eder.

[α] Eskiden sinemada film aralarında izleyicilerin oynadığı bingo oyunları –yn.

Kültür paradoksal bir metadır. Takas yasasına o kadar bağlıdır ki, takas edilemez; kullanım sırasında da öyle körü körüne tüketilir ki, kullanılamaz olur. Bu yüzden reklamla kaynaşır. Reklam tekel koşullarında anlamsız bir görünüm aldıkça, kültür de o ölçüde her şeye gücü yeter hale gelir. Buradaki güdüler belirgin olarak ekonomiktir. Yaşamın kültür endüstrisinin tamamı olmadan da devam edeceği çok açıktır, çünkü kültür endüstrisinin tüketicide yarattığı doygunluk ve kayıtsızlık çok fazladır. Bu duruma karşı kendi kendisine pek bir şey yapamamaktadır. Reklam kültür endüstrisinin yaşam iksiridir. Ne var ki kültür endüstrisinin ürünü, bir meta olarak vaat ettiği keyfi durmaksızın salt bir vaade indirgediği için, sonunda, keyif verememekten ötürü gereksinim duyduğu reklamla örtüşür. Rekabetçi toplumda reklam, pazarda alıcıya yol göstermek gibi toplumsal bir hizmet görüyordu; tercih yapılmasını kolaylaştırıyor; daha işe yarar, bilinmeyen tedarikçilerin mallarını ilgili tüketiciye satabilmelerine yardımcı oluyordu. İş zamanından harcamaktan öte, tersine zamandan tasarruf sağlardı. Serbest pazarın sonunun geldiği günümüzde reklamın arkasında sistemin egemenliği gizlenmektedir ve tüketicileri büyük endüstriyel birliklere zincirleyen bağları daha da güçlendirmektedir. Başta radyo yayıncılığının olmak üzere, ancak reklam ajanslarının talep ettiği fahiş fiyatları sürekli ödeyebilenler, yani ancak zaten işin içinde olanlar ya da bankaların ve endüstri sermayesinin kararıyla uygun bulunanlar, satıcı olarak sözde pazara ayak basabilir. Sonunda yine endüstriyel birliklerin cebine geri akan reklam giderleri, istenmeyen dışlananları zorlu bir rekabet savaşında yenmeyi gereksiz kılar; reklam giderleri, söz sahibi olanların dışarıya karşı kapalı kalmalarını güvence altına alır; bu açıdan reklam, totaliter devletlerde hangi işletmelerin açılıp, hangilerinin sürdürüleceğini denetleyen iktisadi kurullara benzer. Günümüzde

reklam olumsuz bir ilke, engelleme aygıtıdır: reklamın damgasını taşımayan her şeye iktisadi açıdan şaibeli diye bakılır. İnsanların, arzı zaten kısıtlı olan ürün türlerini tanımaları için her şeyi kapsayan reklama gerek yoktur. Reklam satışa ancak dolaylı olarak hizmet eder. Sürüp giden reklam praksislerinin tek bir firma aracılığıyla sona erdirilmesi prestij kaybına yol açar ve söz sahibi kliklerin kendi yandaşlarına dayattığı disipline uymamak anlamına gelir. Savaş sırasında, sırf endüstriyel erki sergilemek için, artık üretilmeyen metaların reklamları yapılır. Öyle zamanlarda isimlerin yinelenmesinden çok, ideolojik iletişim araçlarına verilen sübvansiyon önem kazanır. Sistemin zorla dayatmaları sonucunda her ürün reklam tekniğinden yararlandığı için, bu teknik kültür endüstrisinin anlatımını, "üslub"unu işgal etmiştir. Reklam tekniğinin zaferi öylesine kusursuzdur ki, can alıcı noktalarda bile kendisini belli etmez: büyük şirketlerin anıtsal yapılarında, ışıldakların aydınlattığı bu taşlaşmış reklamlarda reklam yoktur; binaların tepelerinde, kendisini övmekten uzak bir biçimde, basitçe şirketlerin baş harfleri ışıldar yalnızca. Buna karşılık, mimari açıdan tüketim malları olarak kullanılabildiklerini, yani içinde oturulabildiğini utanarak gösteren on dokuzuncu yüzyıl evleri, zemin katından çatının üstüne kadar afişlerle ve ışıklı pankartlarla kaplanır; kır manzarası ise tabelalar ve işaretlerin arkasında yer alan bir dekor olur. Reklam tam olarak sanata dönüşür. Goebbels de bunu sezinleyerek ikisini bir sayar: l'art pour l'art [sanat için sanat], reklam için reklam, toplumsal erkin saf temsili. Amerika'nın en etkili dergileri arasında yer alan Life ve Fortune dergilerine hızla göz gezdirildiğinde, reklamlar ile editörlerin hazırladığı resim ve metinler hemen hemen ayırt edilemez. Editörlerin hazırladığı bölümler, şöhretlerin alışkanlıklarıyla vücut bakımlarına ilişkin coşkulu ve söz konusu kişilere herhangi bir ücret ödenme-

den hazırlanan, ama onlara yeni hayranlar kazandıran resimli metinlerdir; reklam sayfalarındaysa öylesine nesnel bilgiler ve gerçeğe yakın resimler vardır ki, sanki bunlar editörlerin öykündüğü enformasyonun idealini temsil ederler. Her film bir sonraki filmin fragmanıdır ve aynı oyuncu çiftini aynı egzotik güneşin altında tekrar birleştirmeyi vaat eder: sinemaya geç gelen bir izleyici filmin kendisini mi yoksa fragmanları mı gördüğünü bilemez. Kültür endüstrisinin montaj niteliği, ürünlerinin sentetik ve kontrollü üretim tarzı onu daha baştan reklam için elverişli kılar. Üstelik bu fabrika benzeri özellik yalnızca film stüdyosunda değil, ucuz yaşamöyküleri, röportaj romanları ve hit bestelerin derlenmesinde de kendisini gösterir: momentlerin her biri ayrılabilir ve değiştirilebilir hale gelerek ve her türlü anlam bağlamından teknik olarak yabancılaşarak, kendilerini yapıtın dışındaki amaçlar doğrultusunda kullandırırlar. Efektler, film hileleri, tecrit edilmiş ve yinelenebilir her bir başarım öteden beri malların reklam amacıyla sergilenmesiyle birlikte komplolar kurarlar. Bugün bir kadın oyuncunun her yakın çekimi kendi isminin reklamı, her hit şarkı kendi melodisinin plug'ı [radyo ve televizyon reklamı] haline gelmiştir. Reklam ve kültür endüstrisi hem teknik hem de ekonomik olarak birbiriyle kaynaşır. Her ikisinde de aynı öğe sayısız yerde görünür ve aynı kültür ürününün mekanik yinelenmesi, aynı propaganda sloganının durmadan yinelenmesiyle aynı şeydir. Etkili olma buyruğu altında teknik psiko-tekniğe, yani insan davranışlarını idare etmeye dönüşür. Her ikisinde de hem çarpıcı hem bildik, hem hafif hem akılda kalıcı, hem ustalıklı hem de basit olma normu geçerlidir; her şey kafası dağınık ya da dirençli olduğu düşünülen müşteriyi alt etmek içindir.

Müşteriler konuştukları dil aracılığıyla kültürün reklam niteliğine kendi paylarına düşen katkıyı yaparlar. Dil iletişimle ne denli eksiksiz

örtüşürse, sözcükler ne denli tözsel anlam taşıyıcılar olmaktan çıkıp nitelikten yoksun göstergelere dönüşürlerse ve söylenmek isteneni ne denli saf ve saydam biçimde iletirlerse o kadar nüfuz edilemez olurlar. Bütün aydınlama sürecinin bir unsuru olarak dilin söylenceden arındırılması büyüye geri götürür. Büyüde söz ve içerik birbirinden ayrılmıştı, ama birbirinden kopmayacak biçimde birlikteydi. Hüzün, tarih, hatta yaşam gibi kavramlar sözün içinde öne çıkarılıp muhafaza edilirdi. Sözün yapısı bu kavramaları aynı anda hem kurar hem de yansıtırdı. Söz akışını rastlantısal, sözün kendisini nesneyle ilişkilendirmesini de keyfi diye açıklayan o keskin ayrım, söz ile şeyi kaynaştıran batıl inanca son verir. Belirli bir harf dizisiyle oluşturulup olayla bağlılaşımının ötesine geçen her şey belirsiz ve söz metafiziği diye yasaklanır. Ama anlam taşımasına değil de yalnızca göstermesine izin verilen söz nesneye öyle sabitlenir ki, bir formül olarak katılaşır. Bu durum dili de söz konusu nesneyi de aynı ölçüde etkiler. Arındırılmış söz nesneyi tecrübe düzeyine çıkaracağına soyut bir moment vakası olarak sunar ve onun dışındaki her şey acımasız bir açıklığın dayatılmasıyla, zaten artık var olmayan ifadeden kesilerek alınacağı için, gerçeklikte solar gider Futboldaki sol açık, kara gömlekli, Hitler Gençliği ve benzerleri adlandırdıklarından başka bir şey değildirler. Rasyonelleştirilmeden önce söz özlemin yanı sıra yalana da yer açmıştır; rasyonelleştirilmiş söz ise yalandan çok özlemi bağlayan bir deli gömleğine dönüşmüştür. Pozitivizmin dünyayı indirgediği verilerin körlüğü ve dilsizliği, kendisini bu verileri kaydetmekle sınırlayan dilin kendisine de bulaşır Bunun sonucunda unvanın kendisi nüfuz edilemez bir nitelik kazanır ve onu, tam karşıtı olan büyü sözlerine benzeten bir vurma gücü, bir çekim ve itme kuvveti kazanır Bunlar yeniden büyü etkisi göstermeye başlarlar; bu ister stüdyodaki primadonnanın istatis-

tiksel deneyimlere göre yakıştırılmış adı olsun, ister refah devleti yönetimlerinde tabu haline gelip yasaklanan bürokrat, entelektüel gibi adlar olsun; ister alçaklık bir ülke adı kullanarak kendisini temize çıkarsın. Kaldı ki, büyünün öncelikle bağlantı kurduğu ad günümüzde kimyasal bir değişimden geçmekte. Ad keyfi ve kullanılabilir unvanlara dönüşmekte. Bu unvanların etki gücü hesaplanabilirdir, ama tam da bu nedenle arkaik adlar gibi bildiklerini okurlar. Arkaik kalıntılar olan önadlar, ya üsluplaştırma yoluyla reklama uygun markalar haline getirilerek –film yıldızlarının soyadları önadları olmuştur– ya da toplu olarak standartlaştırılarak günümüze uygun hale getirildiler. Buna karşılık, tescilli marka olacağına, taşıyıcısını kendi geçmişiyle ilişkilendirerek bireyselleştiren burjuva soyadının modası geçmiş görünür. Soyadı Amerikalılarda garip bir tedirginlik yaratır. Bireyler arasındaki o rahatsız edici mesafeyi kapatmak için birbirlerine Bob ve Harry diye, yani her an birbirinin yerine geçebilecek team [takım] üyeleri olarak seslenirler. Bu alışkanlıklar insanlar arası ilişkileri, onları gerçek kardeşliğe karşı koruyan spor seyircilerinin kardeşliğine indirger. Semantik tarafından sözün tek başarımı olarak kabul edilen anlamlandırma [Signifikation] göstergede [Signal] tamamlanır. Dilsel modeller yukarıdan ne denli hızlı dolaşıma girerse, anlamlandırmanın gösterge niteliği de o denli güç kazanır. Halk şarkıları, doğru ya da yanlış olarak, üst sınıfların gözden düşmüş kültür varlıkları diye tanımlandıysa da, öğeleri popüler biçimlerine her koşulda uzun ve oldukça dolaylı bir deneyim süreciyle kavuşmuştur. Buna karşılık pop şarkıları birdenbire yaygınlık kazanır. Salgın gibi yayılan –yani son derece yoğun ekonomik erkler tarafından alevlendirilen– bir moda için Amerikalıların kullandığı "fad" [geçici heves] deyimi, totaliter reklam patronlarının kültürün anahatlarını dayatmasından çok önce bu görüngüye işaret

ediyordu. Alman faşistleri "katlanılamaz" [untragbar] gibi bir sözü bir gün sokak hoparlörlerinden ortaya atsalar, ertesi gün bütün halk "katlanılamaz" der. Almanya'nın Blitzkrieg'le hedef aldığı uluslar da bu Almanca sözcüğü aynı biçimde kendi jargonlarına dahil ettiler. Bu terimlerin tedbir olsun diye yaygın olarak yinelenmesi bu tedbirlere fazla aşinalık kazandırır; tıpkı serbest pazar zamanında marka adlarının herkesin ağzında olmasının satışları arttırması gibi. Seçilmiş belirli sözcüklerin körü körüne ve hızla yaygınlaşarak yinelenmesi, reklam ile totaliter sloganı birbirine bağlar. Sözcükleri, o sözcükleri kullanan insanlara ait kılan deneyim katmanı yok oldu gitti ve sözcüklerin bir anda birilerine mal edilmeleri, dilde şimdiye dek yalnızca reklam kolonları ve gazete ilanlarında görülen bir soğukluk yarattı. Sayısız insan artık ya hiç anlamadıkları ya da sadece davranışsal işlevlerine göre yararlandıkları sözcük ve deyimler kullanır oldu; dilsel anlamları kavranmadıkça nesnelerine daha zorlu biçimde yapışan alameti farikalar gibi. Halk Aydınlanması Bakanı [Minister für Volksaufklärung] bilir bilmez dinamik güçler hakkında konuşur; hit şarkılar durmadan rêverie [hülyalara dalmak] ile rhapsody'den [delicesine coşku] söz eder ve popülerliklerini, daha yüce bir yaşam karşısında duyulan ürpermelermiş gibi anlaşılmazlığın büyüsüne dayandırırlar. Memory [bellek] gibi şablonlar ise az çok anlaşılsalar da, onları gerçekleştirebilecek deneyimin elinden kaçarlar. Şablonlar, konuşulan dilin içine kuşatılmış bir bölge gibi sokulurlar. Bu durum, Flesch ve Hitler'in Alman radyosundaki spikerin yapmacıklı düzgün Almancasında saptanabilir; spiker "Görüşmek üzere," "Hitler Gençliği'nin sesi" ya da "Führer" gibi sözleri milyonlarca insanın anadiline geçen bir tonla telaffuz eder. Bu tür bir konuşma tarzında, tortulaşmış deneyim ile dil arasındaki son bağ da kesilmiştir. Oysa on dokuzuncu yüzyılda bu ba-

ğın uzlaştırıcı etkisi lehçelerde hâlâ görülürdü. Fikirlerinin esnekliği sayesinde yayın yönetmenliğine[a] getirilmiş olan Alman redaktörlerin elinde Almanca sözcükler taş kesilerek yabancılaşır. Her sözcüğün faşist ırk topluluğu tarafından ne kadar çarpıtıldığı ayırt edilebilir. Aslında böyle bir dil artık her şeyi kapsayan totaliter bir niteliğe bürünmüştür. Sözcüklerin maruz kaldığı tahakküm artık duyulmaz. Radyo spikerinin yapmacıklı konuşmasına gerek kalmamıştır; hatta sahip olduğu ses tonunun sesleneceği dinleyici grubunkinden ayırt edilmesi olanaksızdır. Bununla birlikte kültür endüstrisinin şeması dinleyici ve seyircilerin jestlerinde, şimdilik hiçbir deneysel yöntemin ulaşamadığı ince ayrıntılara varana dek derinlere sızmıştır. Kültür endüstrisi, bugün zihinsel sapmalar konusunda pek duyarlı sayılmayan frontier [sınır boyu] ve girişimci demokrasinin uygarlaştırıcı mirasını devralmıştır. Herkes dans edip eğlenmekte özgürdür; tıpkı herkesin dinin tarihsel olarak tarafsızlaştırılmasından bu yana o sayısız tarikatten birine girmekte özgür olması gibi. Ama sürekli iktisadi cebri yansıtan ideolojinin seçimine ilişkin bu özgürlüğün, bütün alanlarda hep aynı olanı seçme özgürlüğü olduğu görülür. Genç bir kızın, kabul edilmesi zorunlu olan bir date'i [çıkma teklifi] kabul edip başarıyla sonlandırma biçimi, insanların telefondaki ve en samimi durumlardaki ses tonları, sohbet sırasındaki sözcük seçimleri, bayağılaştırılmış derinlik psikolojisinin kavramlarına göre bölünmüş iç dünyalar; bütün bunlar dürtü devinimlerine kadar kültür endüstrisi tarafından sunulan modelle örtüşüp, insanın kendisini başarıya uygun bir aygıt haline getirmesinin çabasına tanıklık ederler. İnsanların en mahrem tepkileri bile kendileri için bile öylesine şeyleşmiştir ki, kendine özgü olma fikri varlığını

[a] Nasyonal Sosyalistler yabancı bir sözcük olan redaktör yerine "yayın yönetmeni" anlamına gelen *Schriftleiter*'i kullanmayı tercih ediyorlardı –yn.

ancak uç noktadaki bir soyutlukta sürdürür: personality [kişilik] parlak beyaz dişlere sahip olmaktan ve duygular ile koltukaltı terinden kurtulmaktan öte pek bir anlam taşımaz. Reklamın kültür endüstrisindeki zaferi budur işte: tüketicinin, ne olduklarını gördüğü halde, kültür metalarını mecburi mimesisi.

ANTİSEMİTİZMİN ÖĞELERİ

Aydınlanmanın Sınırları

I

Bugün antisemitizm kimilerince insanlığın yazgısını etkileyen bir sorun olarak görülürken, başkaları için yalnızca bir bahanedir. Faşistlere göre Yahudiler bir azınlık değil bir karşı ırk, olumsuz ilkenin kendisidir; onların gözünde dünyanın esenliği Yahudilerin kökünün kazılmasına bağlıdır. Aşırı karşıt kutupta yer alan tez ise Yahudilerin, ulusal ya da ırksal özellikleri olmaksızın yalnızca dinsel inançları ve gelenekleri sayesinde bir grup oluşturduğunu öne sürer. Yahudiliğin ayırt edici özellikleri Doğu Yahudileriyle ilişkili olan, her koşulda henüz tam anlamıyla asimile edilmemiş Yahudilerde bulunan özelliklerdir. Her iki öğreti de hem doğru hem yanlıştır.

Birinci öğreti faşizm tarafından bir hakikat haline getirilmesi anlamında doğrudur. Yahudiler bugün yanlış toplumsal düzenin kendi içinden ürettiği yok-etme istencini hem pratik hem de kuramsal bakımdan üstüne çeken gruptur. Mutlak kötü tarafından mutlak kötü olarak damgalanırlar. Demek ki Yahudiler gerçekten de seçilmiş halktır. Yahudiler ekonomik açıdan egemenliğe gerek duyulmadığı halde, salt uygulanması adına, egemenliğin mutlak nesnesi olarak belirlenirler. İşçilerin gerçek hedef oldukları, anlaşılır nedenlerle yüzlerine söylenmez; zenciler ait oldukları yerde tutulmalıdır, ama yeryüzü Yahudilerden arındırılmalıdır ve Yahudileri haşerelermiş gibi yok etmeye

yönelik çağrılar dünyanın tüm müstakbel faşistlerinin yüreklerinde yankı bulur. Irkçı halkçılar [die Völkischen] dünyanın önüne diktikleri Yahudi imgesinde, kendi özlerini ifade etmektedirler. Bir Yahudinin en şiddetli arzuları mülk edinme, mal sahibi olma ve sınırsız erk sahibi olmaktır; ne pahasına olursa olsun. Kendi günahlarını yükledikleri ve hükümdarlığıyla alay ettikleri Yahudiyi çarmıha gererek, gücüne inanamadıkları kurban etme törenini hiç durmadan tekrarlarlar.

Liberal olan öteki tez idea olarak doğrudur. Bu tez öfkenin artık kendisini yeniden-üretmediği, öfkenin üzerine gidebileceği birtakım özellikleri aramadığı bir toplumun imgesini içerir. Ne ki liberal tez, insan birliğinin ilke olarak zaten kurulmuş olduğundan yola çıkarak, mevcut olanın savunulmasına katkıda bulunur. Azınlık siyaseti ve demokratik stratejiler yardımıyla en büyük tehlikeyi önleme girişimleri, son liberal yurttaşların savunma stratejileri kadar belirsizdir. Liberal yurttaşların acizliği acizlik düşmanlarını üstüne çeker. Yahudilerin varoluş tarzı ve görünümleri, yeterince uyum sağlamadıklarından dolayı mevcut genelliği küçük düşürür. Kendilerine özgü yaşam düzenlerine gösterdikleri sıkı bağlılık, Yahudiler ile egemen düzen arasındaki ilişkinin güvenilmez olmasına neden olmuştur. Yahudiler dahil olmadıkları halde egemen düzen tarafından korunacaklarını umuyorlardı. Onlar ile efendi konumundaki halklar arasındaki ilişki açgözlülük ve korku ilişkisiydi. Ayırt edici özelliklerini ne zaman egemen varolma biçimi uğruna kurban etseler, toplumda başarılı olan Yahudiler eskisi yerine toplumun günümüze dek insanlara dayattığı o soğuk, stoacı karakteri edinirlerdi. Aydınlanma ile egemenliğin diyalektik biçimde dolaşıklığı, Yahudilerin büyük aydınlanmacılar ve demokratik halk hareketleriyle tanıma olanağı buldukları ilerlemenin, acımasızlık ve özgürleşmeyle olan o ikili ilişkisi, asimile edilmiş Yahudilerin özlerinde ken-

disini gösterir. Uyum sağlamayı başaran Yahudiler, kendilerine başkaları tarafından egemenlik altına alındıklarını hatırlatan utanç verici izlerin, bu ikinci sünnetin üstesinden o aydınlanmış öz-egemenlik sayesinde gelebilmişlerdir. Bu öz-egemenlik aynı zamanda Yahudilerin kendi harap cemaatlerini bırakıp, çıplak baskıya önlenemez biçimde dönmeye hazırlanan ve yüzde yüz bir ırk olarak yeniden örgütlenme yolunda ilerleyen modern burjuvaziye kayıtsız şartsız yönelmelerine yol açmıştır. Irk, ırkçı halkçıların gönlünde yattığı gibi, dolaysız, doğal bir özel olma durumu değildir. Daha çok doğal olana, salt tahakküme, mevcut olanda geneli oluşturan dik kafalı bir tikelliğe indirgemedir. Bugün ırk, barbar bir kolektif içinde tümleşmiş olan burjuva bireyin benlik-iddiasıdır. Liberal Yahudiler bağlılıklarını bildirdikleri toplumsal uyumluluğu, ırk topluluğunun kendilerine yönelik uyumluluğu olarak tecrübe etmek zorunda kalmışlardır. Düzeni bozanın öncelikle antisemitizm olduğunu sanıyorlar, oysa düzen insanları bozmadan varlığını sürdüremez. Yahudilere edilen zulüm, genel olarak zulüm gibi, bu tür bir düzenden ayrı tutulamaz. Çünkü bu düzenin özü, kimi zaman kendini gizlese de, günümüzde kendisini açığa vuran tahakkümdür.

II

Bir halk hareketi olarak antisemitizmin elebaşlarının sosyal-demokratları yapmakla suçlamayı sevdikleri şey aslında antisemitizmin özüdür: herkesi aynı yapmak. Emir verme gücünden yoksun olanların durumu halkınki kadar kötü olmalıdır. Alman devlet memurlarından Harlem'deki zencilere kadar antisemitizmin açgözlü takipçileri, eninde sonunda başkalarının da kendilerinin olduğundan daha iyi durumda olmadıklarına sevinmekten başka bir şey kazanmayacaklarını içten içe

biliyorlardı. Zaten Yahudi mülkiyetinin Arileştirilmesi çoğunlukla yukarıdakilere yaradı; bunun Üçüncü Reich'da yaşayan kitlelere getirdiği kazanç, Kazakların Yahudi mahallesini yağmalayarak kazandıkları değersiz ganimetlerden fazla değildi. Antisemitizmin elle tutulur tek faydası yarım yamalak anlaşılan bir ideolojiden ibaretti. Bu ırkçı devanın ekonomik bakımdan sergilediği boşunalığın onun çekim gücünü azaltacağına artırıyor olması antisemitizmin gerçek doğasını açığa çıkarır: antisemitizm insanlara değil, yalnızca insanların içindeki yok etme itkisine yarar. Halk topluluğu üyesinin [Volksgenossen] hesaplayabildiği tek kazanç, öfkesinin kolektif tarafından onaylanmasıdır. Yapılanlar ne kadar boşuna çıkarsa, daha kapsamlı bilgiye karşın harekete bağlı kalmakta o kadar diretilir. Antisemitizm verimlilik açısından yetersiz kaldığına ilişkin suçlamalara karşı bağışıktır. O halk için bir lükstür.

Antisemitizmin egemenliğe yararı ortadadır; dikkat dağıtmak için, ucuz bir yozlaştırma aracı ve bir yıldırma örneği olarak kullanılır. Saygıdeğer çeteciler antisemitizmi beslerken, saygıdeğer olmayanlar uygular. Ama antisemitizmde kendisini gösteren zihniyetin toplumsal ve bireysel biçimi, onu ümitsiz bir kaçış denemesi olarak kalmaya mahkûm eden o tarihöncesi-tarihsel tuzak tümüyle karanlıktadır. Eğer bilgi uygarlığın derinliklerine kök salmış bu acının hesabını soramıyorsa, birey kurbanın kendisi kadar iyi niyetli olsa da, bu acı bilgiyle dindirilemez. İnandırıcı olan rasyonel, ekonomik ve siyasal açıklamalar ve karşı-iddialar –her ne kadar doğru noktalara parmak bassa da– bu acıyı yatıştıramaz, çünkü bu acının temelinde yatan şey egemenlikle bağlantılı rasyonelliğin kendisidir. Gözleri görmeden darbe indiren zalimler ve gözleri görmeden kendilerini korumaya çabalayan kurbanlar aynı felaket çemberindedirler. Antisemitik davranış biçimi, insanların öznelliklerinin ellerinden alınıp körleştirildiği, özne olarak başı-

boş bırakıldığı durumlarda zincirlerinden boşanır. Bu insanların yaptıkları –işin içinde olanlar açısından– ölümcül ve anlamdan yoksun tepkilerdir; davranışçılar da bu tepkileri ne anlama geldiklerini açıklamadan tespit etmişlerdir Antisemitizm iyice ezberlenmiş bir davranış şeması, hatta bir uygarlık ritüelidir ve pogromlar gerçek ritüel cinayetleridir. Pogromlar onları durdurabilecek olan bilincin, anlamın, sonunda da hakikatin erksizliğini gözler önüne serer. Razı olunan o donuk ve katı yaşam döve döve öldürmekle zaman geçirilirken doğrulanır.

Ancak körlüğü, bir yönelimden yoksun oluşu yüzünden antisemitizme atfedilen supap işlevinin bir doğruluk payı vardır. Öfke korunmasız olup göze batanlardan çıkarılır. Ve nasıl kurbanlar tarihsel duruma göre yersiz yurtsuzlar, Yahudiler, Protestanlar, Katolikler olabilirse, kurbanlar da katillerin yerini alıp, o kör öldürme hazzının aynısını tadabilirler; yeter ki norm oluşturmanın verdiği gücü kendilerinde hissetsinler. Ne gerçek bir antisemitizm, ne de doğuştan bir antisemitist vardır. Gençleri Yahudi kanı akıtmaya çağırmayı alışkanlık haline getirmiş olan erişkinler, yaptıklarının nedenini bu kanı akıtacak olan gençlik kadar az bilirler. Nedenleri bilip emri veren o tepedekiler Yahudilerden nefret etmezler ve kendi taraftarlarını sevmezler. Ama ne ekonomik ne de cinsel açıdan memnun olan taraftarlar sonu olmayan bir nefret duyarlar; doyum diye bir şey bilmedikleri için de gevşemeye katlanamazlar. Gerçekten bu, örgütlü gaspçılar ve katillere can katan bir tür dinamik idealizmdir. Yağma için yola çıkıp, aynı zamanda yaptıklarına ilişkin müthiş bir ideoloji uydurarak ailenin, vatanın, insanlığın kurtuluşuna dair atıp tutarlar. İçten içe kuşkulandıkları gibi kandırıldıkları için, rasyonelleştirmenin hizmet etmesi beklenen gasp, acınacak rasyonel bir güdü olarak geçerliliğini yitirir ve rasyonelleştir-

me bu noktada kendi istencine rağmen dürüstleşir. Başından beri akıldan daha yakın durdukları karanlık dürtü onları tümüyle ele geçirir. Rasyonellik adasını sular basar ve ümitsizce çırpınıp duranlar, yalnızca hakikatin savunucuları, dünyayı en uzak köşesine kadar yeniden düzenlemesi beklenen düzeltmenler gibi görünürler. Canlı olan ne varsa onların hiçbir şeyden geri adım atmayan o dehşet verici vazifelerinin malzemesi haline gelir. Eylem burada gerçekten kendi amaçsızlığını örtmeye çalışan özerk bir amaca dönüşür. Antisemitizm her zaman işi kökünden halletmeye çağırır. Antisemitizm ile bütünsellik arasında en başından beri yakın bir bağ vardı. Körlük her şeyi kapsar, çünkü hiçbir şeyi kavrayamaz.

Liberalizm Yahudilerin mülk sahibi olmalarına emir verme yetkisi olmadan izin vermiştir. İnsan haklarının amacı budur: erkin olmadığı yerde mutluluk sözü vermek. Aldatılmış kitleler, kendilerine verilen sözün, sınıflar olduğu sürece yalan olarak kalacağını sezinledikleri için öfkelenirler; kendileriyle alay edildiğini hissederler. Mutluluk düşüncesini bir olanak, bir idea olarak da olsa durmadan bastırmak zorundadırlar ve mutluluk ne kadar gündemde olursa onu o kadar vahşi bir biçimde yadsırlar. Mutluluk düşüncesi o ilkesel yoksunluğun ortasında gerçekleşmiş gibi göründüğü anda, aslında kendi özlemlerine uygulanan baskıyı yinelemek zorundadırlar. Yabancı olduğu için vaat edilmiş toprakları hatırlatan Ahasverus ve Mignon,[α] cinselliği hatırlatan güzellik, çok sık eş değiştirilen cinselliği hatırlattığı için iğrenç diye lanetlenen hayvan, kendisi ne kadar mutsuz olursa olsun bu yinelemelere neden olan ne varsa, acılarla dolu uygarlık sürecini hiçbir za-

[α] Ahasverus: Çarmıha giden yolda Hz. İsa'ya kötü davrandığı için ebediyen yürümeye mâhkum edilen efsanevi şahıs; Gezgin Yahudi.
Mignon: Goethe'nin *Wilhelm Meister* adlı eserindeki kadın kahraman –yn.

man tamamlayamamış olan uygar insanların yıkma arzusunu üzerine çeker. Zulüm gören doğa, erksiz mutluluğun görünüşünü kışkırtıcı bir biçimde ona zorlukla egemen olanlara geri yansıtır. Erkten yoksun bir mutluluk düşüncesi onlar için katlanılacak şey değildir, çünkü mutluluk ancak erkten yoksun olursa olur. Bolşevizmi finanse eden haz düşkünü Yahudi bir bankerin kurduğu komplo kuruntusunun doğuştan erksizliğin işareti olması gibi, iyi yaşamak da mutluluğun işaretidir. Tüm bunlara bir de entelektüel imgesi eklenir: entelektüel, başkalarının kendilerine reva görmediklerini düşünüyormuş gibi görünür ve zahmetli işlere katlanıp bedensel güç harcayarak ter dökmez. Entelektüel kadar banker, para ile zihin, dolaşımın öncü savunucuları egemenlik aracılığıyla güdük bırakılanların yadsınmış arzu imgesidir, egemenlik kendisini ebedileştirmek için bu arzu imgesini kullanır.

III

İlkel dinsel hislerin, Rönesansların ve devrimlerin mirasının pazarda satılığa çıkarıldığı, radyo başında uyutulmuş dinleyiciler ödeyecekleri bedelin hesabını yaparken faşist önderlerin kapalı kapılar ardında ulusların toprakları ve yaşamlarıyla ilgili pazarlıklara giriştiği günümüz toplumunda, yani sözün bile toplumun maskesini düşürerek, kendisini siyasal çetecilere dahil olmak için bir davetiye olarak meşrulaştırdığı, artık siyasetin salt ticaret olmadığı, tersine ticaretin siyasetin tamamı olduğu bu toplumda mazide kalmış satıcı tavırlarına kızılan Yahudiler maddiyatçı ve bezirgân diye etiketlenir; onlar ticareti mutlak mertebesine getirenlerin ateşten tini karşısında artık geri çekilmek zorundadır.

Burjuva antisemitizminin özgül bir ekonomik amacı vardır: egemenliğin üretim kılığına sokulup gizlenmesi. Eski çağlarda egemen

olanlar doğrudan bir baskı uygularken bütün işleri aşağıdakilere yüklemekle kalmadılar, egemenlik altında her zaman olduğu gibi, emeğin yüz karası olduğu ilan edildi; merkantilizm döneminde ise mutlak hükümdar en büyük imalât patronuna dönüştü. Üretim sarayda kabul görmeye başladı. Bir burjuva olarak efendiler ise o gösterişli kıyafetleri üzerlerinden atıp sivil giysilere büründüler. Çalışmanın ayıp olmadığını söyleyerek, başkalarının emeğini ele geçirmenin daha rasyonel bir yolunu bulmuş oldular. Her zamanki gibi asalak olarak kalıp çalışanların arasına karıştılar. Fabrikatör de, ticaret erbabı ve banker gibi riske girip kârı cebine atıyordu. Hesap ediyor, örgütlüyor, satın alıyor, satıyordu. Sermayesine uygun bir kâr için pazarda tüccarlarla ve bankerlerle rekabet ediyordu. Ne ki kârı sadece pazardan değil, doğrudan kaynağından topluyordu: bir sınıf görevlisi olarak işçilerinin emeğinin meyvelerinden kendi payını güvence altına alıyordu. İşçiler ona olabildiğince çok pay bırakmalıydı. Gerçek bir Shylock olarak sözleşmesinde diretti. Makinelerin ve malzemenin mülkiyetine dayanarak ötekileri üretime zorlayabiliyordu. Kendisine üretici diyordu, ama o da diğerleri gibi hakikati gizliden gizliye biliyordu. Kârını ister liberalizmde olduğu gibi girişimcinin ödülü olarak, ister bugün olduğu gibi yönetici maaşı olarak meşrulaştırsın; kapitalistin üretici emeği, iş sözleşmesinin özünü ve genel olarak iktisadi sistemin açgözlü doğasını perdeleyen bir ideolojiydi.

Bu nedenle: Hırsızı durdurun! diye bağırılır ve Yahudiye işaret edilir. Yahudi gerçek bir günah keçisidir; hem yalnızca ufak tefek hileler ve dalavereler yüzünden değil, bütün sınıfın ekonomik adaletsizliğinin ona yüklenmesinden dolayı daha kapsamlı bir anlamda da. Fabrikatör fabrikada alacaklıları olan işçilerin üzerinden gözünü ayırmadığı gibi, para vermeden önce de performanslarını denetler. Gerçekte

neler olup bittiğini işçiler ancak ellerine geçen parayla ne satın alabileceklerini gördükleri zaman fark ederler: en küçük patron bile, mal ve hizmetin niceliği üzerinde daha önce hiçbir hükümdarın olmadığı ölçüde hak sahibiyken, işçiler o kültürel asgari denen şeyi alırlar. Pazardaki mallardan kendi paylarına ne kadar az düştüğünü görmeleri yetmiyormuş gibi, bir de güçlerinin yetmediği o ürünlere satıcıların düzdüğü övgüleri dinlemek zorunda kalırlar. İşçilerden nelerin esirgendiği ancak aldıkları ücret ile fiyatlar arasındaki orandan anlaşılır. İşçiler, ücretleriyle birlikte ücretli emek ilkesini de kabul etmiş olurlar. Tüccar fabrikatörlere imzaladıkları senedi işçilerin önlerine koyar. Tüccar, tüm sistem için çalışan bir icra memurudur ve kazandığı nefreti diğerleri adına da üstlenir. Sömürüden dolaşım çemberinin sorumlu olduğu toplumsal olarak gerekli bir yanılsamadır.

Dolaşım çemberini ellerinde tutan yalnızca Yahudiler değildi. Ama orada o kadar uzun süre kapalı kaldılar ki, hep katlanmak zorunda kaldıkları nefreti kendi özyapılarında yansıtmamaları olanaksızdı. Ari meslektaşlarından farklı olarak, artı-değerin kaynağına giden yol Yahudilere kapalıydı. Üretim araçlarının mülkiyetine ulaşabilmeleri ancak güçlükle ve geç bir dönemde mümkün olmuştur. Elbette vaftiz olan Yahudiler Avrupa tarihinde, hatta Alman İmparatorluğu'nda yönetimde ve endüstride yüksek konumlara gelebilmişlerdir. Ama bulundukları konumu meşrulaştırmak için, iki misli bağlılık ve yoğun çaba göstermenin yanında kendilerini katı bir biçimde yadsımak zorunda kalmışlardır. Ancak öteki Yahudilere ilişkin yargıyı suskun kalarak benimseyip onayladıklarını davranışlarıyla ortaya koyanların bu mertebelere yükselmelerine izin verilirdi: zaten vaftiz olmalarının amacı da budur. Şöhret kazananların gerçekleştirdikleri tüm büyük işler Yahudilerin Avrupa halklarının arasına alınmasını sağlayamamıştır.

Kök salmalarına izin verilmemiş ve bu yüzden köksüz olmakla suçlanmışlardır. Yahudiler hep birilerinin himayesi altında yaşamış, imparatorlara, prenslere ya da mutlakıyetçi devlete bağımlı olmuşlardır. Bunların hepsinin ekonomik durumu nüfusun kalanına göre daha ileriydi. Aracı olarak kullanabildikleri ölçüde Yahudileri ilerlemenin bedelini ödemek zorunda olan kitlelere karşı korudular. Yahudiler ilerlemenin öncü kolonyalistleriydi. Yahudi olmayan Avrupa'da tüccar olarak Roma uygarlığının yayılmasına yardım etmelerinden bu yana, ataerkil dinleriyle uyum içinde kent, burjuva ve sonunda da endüstri koşullarının temsilcisi oldular Kapitalist varoluş biçimlerini ülkeden ülkeye taşıdılar ve bu varoluşun acısını çeken herkesin nefretini üzerlerine çektiler. Bugün çöküşlerine neden olan iktisadi ilerleme adına Yahudiler, en başından beri, kapitalizm yüzünden alt sınıfa düşen zanaatkârların ve köylülerin gözüne batan bir çöp parçası gibiydi. Şimdi onlar kapitalizmin o dışlayıcı, tikel niteliklerini kendilerinde tecrübe ediyorlar. Hep birinci olmak isteyenler geride bırakıldılar. Bugün Amerika'daki bir eğlence tröstünün Yahudi kralı bile, bütün o gösterişli yaşamına rağmen umutsuzca bir savunma halindedir. Kaftan kadim yurttaş giyiminin hayaletimsi bir kalıntısıydı. Günümüzdeyse onu giyenlerin, tarihöncesinin hayaletlerini bütünüyle aydınlanmış biçimde kovmaya çalışan bir toplumun kenarına itilmiş olduklarını göstermektedir. Bireyciliği, soyut hukuku ve kişi kavramını savunanlar bir tür haline getirildi. Onlara insan olmanın saygınlığını vaat eden yurttaşlık haklarını hiçbir zaman sorunsuz biçimde elde edememiş olanlar, yine ayrım yapılmaksızın "Yahudi" diye adlandırılmaktalar. Yahudiler, merkezi iktidarla kurdukları ittifaka on dokuzuncu yüzyıl boyunca da bağımlı kalmışlardır. Genel, devlet tarafından korunan hukuk Yahudiler için güvenliğin güvencesi, olağanüstü hal yasaları ise

dehşetin imgesiydi. Haklarını aradıklarında bile Yahudiler hep bir nesne gibi başkalarının insafına kalmışlardır. Ticaret onların mesleği değil kaderiydi. Yahudi, yaratıcı rolünü oynamak zorunda olan endüstri şövalyesinin travmasıydı. Yahudilerin jargonunda kendisini gizliden gizliye hor görmesine neden olan sesler duyardı: antisemitizm onun öz-nefreti, asalağın vicdan azabıdır.

IV

Ulusalcı antisemitizm dini yok saymak ister. Söz konusu olanın ırk ve ulus saflığı olduğunu ileri sürer. İnsanların ebedi kurtuluşa ilişkin tasalarından çoktan vazgeçtiklerini fark etmiştir. Günümüzde ortalama düzeyde inançlı bir kimse eskiden ancak kardinallerin olduğu kadar kurnazdır. Yahudileri iflah olmaz kâfirler olmakla suçlayarak kitleleri harekete geçirmek artık olanaksızdır. Yine de iki bin yıldır Yahudilerin zulüm görmesine neden olan dinsel düşmanlık tümüyle dinmemiştir. Hatta antisemitizmin dinsel geleneğin yadsınması için gösterdiği gayret bu geleneğin antisemitizmde gizliden gizliye kök saldığını kanıtlamaktadır; tıpkı dışkutsallık konusundaki hassasiyetin bir zamanlar bağnazlığa kök salmış olması gibi. Burada din kültürel bir ürün olarak eklenmiştir; ortadan kaldırılarak aşılmış değildir. Aydınlanma ile egemenlik arasındaki ittifak dinin şeyleşmiş biçimlerini muhafaza ederken, dindeki hakikat momenti ile bilinçlilik arasındaki bağlantıyı kesmiştir. Her iki durum da son noktada faşizme yarar: dizginlerinden kurtulmuş özlem ulusalcı bir başkaldırıya yönlendirilirken, evangelist bağnazların torunları Wagner'in Kutsal Kâse Şövalyelerini model alarak kan kardeşi ve seçkin muhafız komplocularına dönüştürülür. Din bir kurum olarak kısmen doğrudan sisteme yedirilir, kısmen de kitle kültürünün ve resmigeçitlerin debdebesine dönüştü-

rülür. Önder ile takipçilerinin övündükleri fanatik inanç, bir zamanların ümitsiz insanlarını hizaya sokan o hırçın inançtan farklı değildir; sadece içeriği kaybolmuştur. Eski içerikten kala kala inancı paylaşmayanlara karşı beslenen nefret kalmıştır. Alman Hıristiyanlarında bu sevgi dininden geriye kalan tek şey antisemitizmdir.

Hıristiyanlık sadece Yahudiliğin de gerisinde bir gerileme değildir Yahudiliğin Tanrı'sı henoteistik[α] biçimden evrensel biçime geçerken doğa demonu özelliklerini üzerinden tam olarak atmamıştır. Animizm-öncesi kadim zamanlardan gelen dehşet doğadan uzaklaşıp, doğanın yaratanı ve hükümdarı olarak onu tümüyle boyunduruk altına alan mutlak bir benlik kavramına geçer. Böyle bir yabancılaşmanın verdiği o tarifsiz erk ve muhteşemliğe rağmen o hükümdar yine de düşünce için ulaşılabilirdir; hatta düşünce o yüce ve aşkınsal olanla kurduğu ilişki yardımıyla evrensel bir nitelik kazanır. Tin olarak Tanrı, bütün söylencesel tanrıların yaptığı gibi sadece doğanın kör döngüsünü güvence altına almayıp, bu döngüden özgürleştiren başka bir ilke olarak doğanın karşısına dikilir. Ne ki Tanrı'nın soyutluğu ve uzaklığı aynı zamanda ölçülemez olanın dehşetini arttırmıştır; kendisinden başka hiçbir varlığa katlanamayan o katı "Ben, neysem oyum" sözü kaçınılması mümkün olmayan kudretiyle anonim yazgının daha kör, ama bu nedenle daha çok-anlamlı sözüne üstün gelir Yahudiliğin Tanrı'sı hakkını talep eder, bunu ihmal edenlerle de hesabını görür. Yaratmış olduğunu günah ve sevap ağına sürükler Buna karşılık Hıristiyanlık, Tanrı ile insanlar arasındaki ahitte ve Mesih'e ilişkin vaatle Yahudilikte de olan lütuf momentini öne çıkarmıştır. Yaratılanların kendilerini Tanrı'da bir daha bulmasıyla Hıristiyanlık mutlak olandan duyulan dehşeti hafifletir: Tanrısal aracı insan adıyla çağırılır ve insani

[α] Bir tanrıya bağlıyken diğer tanrıların varlığını da kabullenme –yn.

bir ölümle ölür. Onun bildirisi şudur: Korkmayın; yasa inancın karşısında eriyip gider; tüm ihtişamlardan daha muhteşem olan sevgi tek emirdir.

Hıristiyanlık doğa dininin büyüsünü elinden aldığı momentlerin aynısıyla putperestliği tinselleştirerek yeniden ortaya çıkarır. Mutlak olan sonluluğa ne kadar yaklaştırılırsa sonlu olan da o kadar mutlaklaştırılır. İsa, yani ete kemiğe bürünmüş tin, tanrılaştırılmış büyücüdür. İnsanın mutlak olandaki öz-yansıması [Selbstreflexion], Tanrı'nın İsa aracılığıyla insanlaştırılması proton pseudos'tur [ilk yanılgı]. Yahudiliğin ötesine geçen ilerleme, insan İsa'nın Tanrı olduğu iddiası pahasına sağlanmıştır. Oysa felaketin suçlusu tam da Hıristiyanlığın bu yansıma momenti, yani büyünün tinselleştirilmesidir. Zihnin doğal diye saptadığı bir şeye tinsel bir öz atfedilir. Zihin tam da bu türden sonluluk iddiasına bir karşı çıkış geliştirilmesinden ibarettir. Böylece vicdan azabı peygamberin bir simge, büyü praksisinin de ekmek ve şarabın İsa'nın vücuduna ve kanına dönüşmesi olarak sunulmasını gerekli kılar. Hıristiyanlığı bir din, hatta bir anlamda tek din: düşünsel açıdan kuşkulu olana düşünsel bir bağlantı, kültürel olarak özel bir alan yapan işte budur. Asya'nın büyük inanç sistemleri gibi Hıristiyanlık-öncesi Yahudilik de ulusal yaşamdan ve genelgeçer öz-varlığı korumadan ayrı tutulamaz. Pagan kurban ritüellerinin yeniden biçimlendirilmesi ne salt ibadette ne de salt duyguda gerçekleşmiştir; bu değişim emek sürecinin biçimini belirlemiştir. Kurban ayini emek sürecinin şeması olarak rasyonelleşir. Tabu emek sürecinin rasyonel düzenlenişine dönüşür. Savaşta ve barışta yönetimi, ayrıca ekimi ve hasadı, yemek yapmayı ve hayvan kesimini düzenler. Kurallar rasyonel düşünmeden çıkmasa bile, rasyonellik bu kurallardan çıkar. Dolaysız korkulardan kurtulma çabası ilkel insanlar arasında ritüellerin düzenlen-

mesine yol açmıştır; bu ritüeller Yahudilikte inceltilmiş, aile ve devlet yaşamının kutsanmış ritmine dönüşmüştür. Rahipler geleneklerin yerine getirilip getirilmediğini gözetleyen bekçiler olarak görevlendirilirler. Egemenlikteki işlevleri teokratik praksiste açıkça görülür; oysa Hıristiyanlık egemenliği amaçlarken tinsel kalmak istemiştir. Son bir kurbanla, yani insan-tanrının kurban edilmesiyle ideolojide öz-varlığı korumanın dışına çıkmış, değersiz kılınmış varoluşu tam da bu yolla dışkutsallığa teslim etmiştir: Musa'nın yasası tasfiye edilmiştir, ama Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı da Tanrı'ya verilmiştir. Dünyevi yetke onaylanır ya da gasp edilir, Hıristiyan yetke ise ayrıcalıklı bir selamet alanı olarak kullanılır. İsa'ya öykünme yoluyla öz-varlığı korumanın aşılması emredilir. Böylece kendisini feda eden sevgi, saflığını üzerinden atar, doğal sevgiden ayrılır, bir meziyet haline getirilir. Semavi bilgiyle dolayımlanan sevgi, doğa ile doğa-üstünün uzlaştığı dolaysız sevgiymiş gibi gösterilir. Böyle bir sevginin hakikatten yoksunluğu şundadır: kendini unutmaya aldatıcı biçimde olumlu bir anlam vermede.

Böyle bir anlam verme aldatıcıdır; çünkü kilisenin varlığı, insanların onun öğretisine uyarlarsa selamete kavuşabileceklerine inanmalarına bağlıyken, hedefe varılacağına ilişkin herhangi bir güvence verilemez; bu öğretiler ister Katolik yorumunda olduğu gibi amel, ister Protestan yorumunda olduğu gibi iman talep etsin. Tinsel kurtuluş vaadinin bağlayıcılıktan yoksun oluşunu, başka bir deyişle büyüyü ve sonunda kiliseyi bile göreceleştiren Hıristiyan doktrinindeki bu Yahudiliğe özgü olumsuz moment, saf inanç sahipleri tarafından sessizce görmezden gelinir. Onların gözünde Hıristiyanlık, doğa-üstücülük bir büyü ritüeline, bir doğa dinine dönüşür. İnanç sahibi yalnızca inancını unutarak inanabilir. Astrolog ya da ispritizmacılar gibi bilgisinin doğruluğuna kendisini inandırır. Ama tinselleşmiş teolojiye kıyasla

bunun daha kötü bir şey olduğu söylenemez. Savaştaki torununu korusun diye inanç dolu bir safdillikle Aziz Gennaro'ya mum adayan İtalyan ana, Aziz Gennaro'yu da çaresiz bırakan, silahları kutsayan ve putperestlikten uzak olduklarını ileri süren papalara ve başrahiplere kıyasla hakikate daha yakın olsa gerek. Safdilliğin gözünde dinin kendisi dinin ikamesi haline gelir. Hıristiyanlık ilk günlerinden beri bu durumun farkındadır; ama yalnızca Pascal'dan Lessing'e ve Kierkegard'dan Barth'a paradoksal Hıristiyanlar, resmen Hıristiyanlığın içinde kabul edilemeyecek olanlar bu konuyu teolojilerinin mihenk taşı yaptılar. Bu farkındalıklarıyla yalnızca radikal değil, aynı zamanda hoşgörülü Hıristiyanlardı. Ama bu bilgiyi bastıran ve bunun yarattığı vicdan azabıyla kendilerini Hıristiyanlığın emin bir tasarruf olduğuna inandıran ötekiler, kendi ebedi selametlerini aklı karanlık bir biçimde kurban etmek istemeyenlerin dünyevi felaketine yol açarak doğrulamak zorunda kalırlar. Antisemitizmin dinsel kökeni işte budur. Oğul dininin yandaşları Baba dininin yandaşlarından nefret eder, çünkü onlar işin aslını bilir. Bu, selamet olarak katılaşan tinin tine karşı beslediği düşmanlıktır. Yahudilere düşman Hıristiyanları kızdıran şey, felakete rasyonelleştirmeden göğüs geren ve dünyevi eylemler ve selamet düzenine karşı hak edilmemiş semavi mutluluk ideasında direten hakikattir, ki hakikati, bu dünyevi eylemlerin ve selamet düzeninin gerçekleştireceği iddia edilir. Antisemitizm inanç ve tarih ritüelinin haklılığını, bu ritüeli bu haklılığı yadsıyanlar üzerinde yerine getirerek doğrulayacaktır.

V

"Katlanamam sana – bunu unutma." Siegfried, sevgisini kazanmaya çabalayan Mime'ye böyle der. Bütün antisemitistlerin eskiden beri yineledikleri gerekçe hassasiyettir. İşte ancak bu hassasiyetin içeriği

kavram düzeyine çıkarılırsa ve kendi anlamsızlığını kavrayabilirse toplum antisemitizmden kurtulabilir. Ne ki hassasiyet kendisini daima özel olana bağlar Kendisini toplumun amaç bağlamına uyduran genel olan doğal görülür. Ama kavramsal düzenin kanallarından geçip, belli bir amaçsal niteliğe bürünmemiş olan doğa, yazı tahtasında tebeşirin çıkardığı kulak tırmalayıcı ses, pisliği ve çürümeyi hatırlatan haut goût,[α] gayretli insanların alnındaki ter, gelişmelere tam olarak ayak uyduramayan ya da içinde yüzyıllardan beri gerçekleşen ilerlemenin tortulaştığı yasakları çiğneyen her şey içe işleyen bir etki yaratır ve zorlanımlı bir tiksinti uyandırır.

Hassasiyet uyandıran güdüler nereden gelindiğini hatırlatır. Biyolojik tarihöncesinden anlar sunar: insanın tüylerini diken diken eden, kalbini durduran tehlike işaretleri. Bir hassasiyetin ortaya çıktığı durumlarda tek tek organlar öznenin denetiminden çıkıp, temel biyolojik uyaranlara özneden bağımsız olarak itaat ederler. Derinin, kasların, uzuvların kaskatı kesilmesi gibi tepkiler sayesinde kendisini tecrübe eden Ben demek ki bu tepkilere tam anlamıyla hâkim değildir. Bu organlar bir an için kendilerini çevreleyen durağan doğayı taklit ederler. Ama devingen olan durağan olana, yani gelişmiş bir yaşam biçimi salt doğaya yaklaştığında aynı zamanda ona yabancılaşır; çünkü Daphne gibi, yaşayanların büyük bir coşkuyla dönüşmeye çabaladıkları durağan doğa yalnızca en dışsal türden, mekânsal ilişkiler kurmaya muktedirdir. Mekân mutlak yabancılaşmadır. İnsan doğa gibi olmak istediği her yerde ona karşı sertleşir. Dehşet olarak korunma ortama uyum sağlamanın bir biçimidir. İnsanın gösterdiği donuk tepkiler, öz-varlığı korumanın kadim şemalarındandır: yaşam, varlığını sürdürmenin be-

[α] Gelişmiş damak zevkini ifade eden; aynı zamanda çürümekten ötürü ortaya çıkan keskin, yoğun koku anlamına da gelir –yn.

delini kendisini ölüme benzeterek öder.

Uygarlık ötekine olan organik adaptasyonun yerine, yani gerçek mimesisçi davranış yerine önce, büyü evresinde mimesisin örgütlü kullanımını ve son olarak tarihsel evredeyse rasyonel praksisi, yani emeği geçirdi. Hükmedilmeyen mimesis dışlanır. İnsanları ateşten kılıcıyla cennetten sürüp teknik ilerlemenin yörüngesine yerleştiren meleğin kendisi bu tür bir ilerlemenin simgesidir. Bin yıllar boyunca hükmedenlerin, hem kendi çocuklarının hem de hükmettikleri kitlelerin mimesisçi varoluş biçimlerine geri dönmelerini engellemek için sergiledikleri katılık; dinde imge yasağının konulmasından başlayarak, tiyatro oyuncuları ile çingenelerin sosyal olarak hor görülmesinden, pedagojinin çocukları çocukça olma huyundan vazgeçirmek istemesine kadar, hepsi uygarlığın koşuludur. Toplumsal ve bireysel eğitim, çalışanların nesnelleştirici davranış tarzını pekiştirir ve doğal çevrenin gelgitlerinde kaybolup gitmelerine engel olur. Dikkat dağılması, hatta insanın kendisini herhangi bir şeye adaması ortama uyum sağlamanın izlerini taşır. Ben, bu tür davranış biçimlerine karşı katılaşırken biçimlenmiştir. Ben'in oluşumuyla, yansıtan [reflektorisch] mimesisten hükmedilen düşünüme [Reflexion] geçiş tamamlanır. İnsanın doğaya bedensel uyumunun yerine "kavram dahilinde tanıma," yani farklı olan şeylerin aynılık altında toplanması geçer. Aynılık altındaki çeşitli durumlar, yani sentezin dolaylı ayrılığı gibi mimesisin dolaysız ayrılığı, bilimsel kavramlar oluşturulurken şeyleştirilmiş olanların benzeştirilerek karşılaştırılması gibi yaşamın kör akışı içinde şeye gösterilen uyum, dehşet durumları olarak kalır. Toplum tehdit eden doğayı, tutarlı bir öz-varlığı koruma çabası olarak bireylerde kendisini yeniden üreten, sürekli ve örgütlü bir cebir olarak devam ettirir ve bu, toplumun doğa üzerindeki egemenliği olarak gelip tekrar doğaya çarpar.

Bilim yinelemelerden ibarettir Bu yinelemeler gözlemlenebilen bir düzenlilik meydana getirebilecek ölçüde ayrımlaşmıştır ve şablonlar halinde muhafaza edilir. Bir zamanların büyü ritüelleri gibi matematik formülleri de bilinçli olarak başvurulan bir gerilemedir ve ortama uyum sağlamanın en yüceltilmiş biçimleridirler. Teknik, öz-varlığı korumanın hizmetinde, daha önce büyüde olduğu gibi dış doğaya bedensel olarak öykünerek değil de, zihinsel süreçleri otomatikleştirip kör akışlara dönüştürerek ölü olana uyumu gerçekleştirir Tekniğin zaferiyle birlikte insani dışavurumlar hem hükmedilebilir hem de zorlayıcı bir nitelik kazanır Doğaya uyumdan geriye yalnızca doğaya karşı sertleşme kalmıştır. Günümüzde koruyucu ve korkutucu renklerin yerini uzak görüşlü amaçsallıkla özdeş, doğaya kör bir hükmediş almıştır.

Gelmiş geçmiş tüm praksislerden gelen mimesisçi miras, burjuva üretim tarzında unutulmaya bırakılır. Geriye gidişe konulan acımasız yasağın kendisi kötü kader olarak belirir ve yoksunluk öyle bütünsel bir hal alır ki, kimse bu durumun bilincinde olmaz. Uygarlık tarafından körleştirilenler kendi tabulaştırılmış mimesisçi özelliklerini, başkalarında karşılaştıkları ve rasyonelleştirilmiş çevrelerinde utanç verici, tecrit edilmiş kalıntılar olarak dikkatlerini çeken kimi jest ve davranış biçimlerinde tecrübe ederler. Yabancı olduğu için tiksinti uyandıran her şey aslında çok tanıdıktır.[1] Bunlar uygarlık tarafından baskılanmış dolaysızlığın bulaşıcı jestleridir: dokunmak, sokulmak, yatıştırmak, ikna etmek gibi. Bu devinimlerin günümüz insanlarına yakışıksız gelmesinin nedeni zamanın gerisinde kalmış olmasıdır. Müşteriyi pohpohlayarak, borçluyu tehdit ederek, alacaklıyı yalvararak yumuşatmaya çalışmak, çoktan beri şeyleştirilmiş olan insan ilişkilerini ye-

[1] Bkz. Freud, *Das Unheimliche*, Gesammelte Werke, cilt XII, s. 254, 259 vs.

niden kişisel erk ilişkilerine dönüştürüyormuş gibi gösterir. Sonunda her devinim ayıp karşılanır, heyecan gözden düşer. Güdümlenmemiş her ifade güdümlenmiş ifadenin –sinemada, linç kalabalığında ve Führer'in konuşmalarında– her zaman olduğu bir surat ekşitmesi olarak görünür. Ne ki bilinçdışı bir öykünme süreci sonunda erken çocukluktan başlayarak kuşaktan kuşağa, Yahudi eskiciden bankere kadar aktarılan o terbiye edilmemiş mimikler, eski egemenliğin hükmedilenlerin canlı tözüne vurduğu damgadır. Bu mimikler öfke doğurur, çünkü yeni üretim ilişkileri karşısında hayatta kalabilmek için unutulması gereken eski kaygıyı yansıtırlar. Davranıştaki zorlanımlı moment, surat ekşitmesinde birbirinden ayırt edilemez bir biçimde tekrar görülen zalim ile mazlumun öfkesi uygar insanların öfkesini uyandırır. Aciz görünüşe ölümcül gerçeklik karşılık verir, oyuna da ciddiyet.

Bu surat ekşitmeleri rol yapılıyormuş gibi bir etki bırakır, çünkü ciddiyetle iş görmekten çok bıkkınlık yansıtmayı yeğler. Varoluşun ciddiyetini olduğu gibi kabullenerek bu ciddiyetten kaçar gibi görünür: bu yüzden sahtedir. Oysa ifade üstün erkin, tahakkümün yakınmalarda duyulan acı dolu yankısıdır. Ne kadar içten olursa olsun ifade daima abartılıdır; çünkü her sanat yapıtında olduğu gibi, bütün feryatlarda tekmil dünya saklı gibidir. Ölçülü olan tek şey edimdir. Mimesis değil, yalnızca edim acılara son verebilir. Ne ki edimin sonucu donuk ve kayıtsız bir yüz ifadesidir; çağın sonundaki praksis adamlarının bebek yüzleri, siyasetçiler, papazlar, genel müdürler ve çeteciler. Faşist kışkırtıcıların ve kamp komutanlarının uluyan sesi aynı toplumsal durumun diğer yüzünü gösterir. Uluma sesleri iş dünyası kadar soğuktur. Doğanın feryadına bile el koyup onu tekniklerinin bir öğesi kılarlar. Alarm düzenekleri Alman uçaklarından atılan bombalar için neyse, onların yaygaraları da pogrom için aynı şeydir: dehşeti peşin-

den getirecek bir dehşet çığlığının düğmesine basılmıştır. Bunlar, tahakküme adını koyan kurbanların inlemeleri yüzünden evet, yalnızca kurban anlamına gelen o sözcük yüzünden: Fransız, Zenci, Yahudi, vurmaktan başka seçeneği olmayan zulüm görenlerin çaresizliğine kendilerini bile isteye bırakırlar. Onlar dehşet içindeki mimesisin sahte suretidirler. Onlara korku salan erkin doymak bilmezliğini kendi içlerinde yeniden üretirler. Her şey işe yaramalı, her şey onların olmalıdır. Ötekinin salt varoluşu bile onları kızdırır. Onlar dışında herkes "yayılmakta"dır ve onlara sınırlarını, sınırsız dehşetin sınırlarını bildirmek gerekir. Barınak arayan kimse barınak bulamamalıdır; barışa, vatana, özgürlüğe özlem duyduğunu ifade eden herkes: göçebeler ve kumpanya çalışanları, öteden beri yurt edinme hakkından mahrum bırakılmıştır. İnsanın korktuğu başına getirilir. Son huzuru bile elinden alınır. Mezarlıkların talan edilmesi antisemitizmin bir aşırılığı değil, ta kendisidir. Kovulanlar zorlanımlı bir kovma arzusu uyandırırlar. Tahakkümün onlarda bıraktığı izler sonsuz bir tahakkümü alevlendirir. Ot gibi yaşamak isteyen herkesin kökü kazınmalıdır. Evrimin alt basamaklarındaki hayvan türlerinin kaotik kaçışları, hareket halindeki kalabalığın yarattığı görüntü, işkence görenlerin çırpınışları; bunların hepsi, her şeye rağmen zavallı yaşamın bütünüyle hükmedemediğini, mimesisçi tepiyi yansıtır. Mahlûkatın ölümle pençeleşmesinde, yani özgürlükten en uzak noktada özgürlüğün kendisi karşı konulmaz bir biçimde, maddenin bozulmuş yazgısı olarak parlar. Antisemitizmin güdü olarak öne sürdüğü hassasiyet [Idiosynkrasie] doğrudan buna yönelmiştir.

Politik antisemitizmin işe koştuğu ruhsal enerji bu rasyonelleştirilmiş hassasiyettir. Führer ile takipçilerinin üzerinde anlaştıkları tüm bahaneler, gerçeklik ilkesini açıkça ihlal etmeden, yani onurlarıyla

mimesisçi baştan çıkarmaya teslim olmalarına katkıda bulunur. Antisemitistler Yahudilere katlanamazlar; yine de durmadan onları taklit ederler. Kafasındaki Yahudi imgesine öykünmeden durabilen tek bir antisemitist yoktur. Her zaman aynı mimesisçi şifreler kullanılır: münakaşacı el kol hareketleri, bir duyguyu veya durumu yargılamadan bağımsız canlandırırken kullanılan o ezgili ses tonu ve fizyonomik bir principium individuationis [bireyleşme ilkesi] olarak bireye özgü karakteri yüze kazıyan harf olan burun gibi. Koku alma duyusunun belirsiz eğilimlerinde, insanın daha aşağıda olana duyduğu eski özlem yaşamaya devam eder; insanı çevreleyen doğayla, toprak ve çamurla dolaysızca birleşme özlemi. Cisimlendirmeksizin uyarılan koku alma edimi, kendini ötekinde kaybetme ve onunla aynı olma itkisini tüm diğer duyulardan daha duyusal biçimde ortaya koyar. Bu nedenle koku, algı ve algılanan olarak –edim sırasında ikisi bir olur– diğer duyulardan daha çok şey ifade eder. Görürken insan olduğu gibi kalır; ama koklarken kendisini kaptırır. Bundan ötürü uygarlığın gözünde koku bir utanç kaynağıdır; toplumun alt katmanlarına, bozuk ırklara ve aşağılık hayvanlara işaret eder. Uygar insanın kendisini bu türden bir hazza kaptırmasına, ancak gerçek ya da sözde birtakım pratik hedeflere yönelik rasyonelleştirmeler sayesinde bu yasak askıya alınırsa izin vardır. Kökünü kazımak için olduğu kesinse, aslında men edilen dürtünün peşinden gidilmesine göz yumulur. Şakanın ya da muzipliğin arkasında yatan şey de budur. Onlar doyumun sefil parodileridir. Hor görülen, hatta kendisini hor gören mimesisçi işlevden haince bir keyif alınır. "Kötü" kokuları yok etmek üzere koklayan herkes kokunun kendisinden rasyonelleştirilmemiş bir keyif alan derin derin koklamaya gönlünce öykünebilir. Uygar kişi, yoksun bırakıldığı devinimi, kendisini bundan yoksun bırakan mercii ile kayıtsız şartsız özdeşleşip

dezenfekte ederek kabul edilebilir hale getirir. Devinimin belli bir eşiği aşmasına tepki olarak gülünür. Antisemitist tepki biçiminin şeması budur. Antisemitistler yetkenin yasağı kaldırdığı anı kutlamak için toplanırlar; yalnızca bu an onları kolektif kılar ve türdeşlerden kurulu bir topluluk oluştururlar. Çıkardıkları büyük gürültü örgütlü kahkahalardır. Suçlamalar ve tehditler ne kadar korkunçsa ve öfke ne kadar büyükse, alay etme de o kadar saplantılı bir hal alır. Öfke, alay etme ve zehir katılmış öykünme özünde aynıdır. Faşist formülcülüğün, ritüelleşmiş disiplinin, üniformaların ve tüm o sözde irrasyonel aygıtın amacı mimesisçi davranışı mümkün kılmaktır. Tüm karşı-devrimci hareketlere özgü o inceden inceye düşünülmüş simgeler, kurukafalar ve maskeler, barbarca davul vuruşları, sözlerin ve hareketlerin tekdüze yinelenişinin hepsi büyü pratiklerinin örgütlü birer öykünmesi, mimesisin mimesisidir. İkinci sınıf aktörlere özgü yüz ifadeleri ve histeriye sürükleyen karizmasıyla Führer dansı başlatır. Gerçeklikte herkese yasak olanı performansıyla vekâleten ve imgesel yoldan gerçekleştirir. Hitler istediği kadar elini kolunu palyaço gibi sallayabilir, Mussolini taşralı bir tenor gibi yanlış sesler çıkartabilir, Goebbels öldürülmesini salık verdiği Yahudi ajanlar gibi akıcı biçimde konuşabilir ve Coughlin kan akmaya devam etsin diye çarmıha gerilişini bizzat canlandırdığı Kurtarıcı'nın kendisi gibi vaazlarında sevgiyi öğütleyebilir. Faşizm boyunduruk altına alınmış doğanın egemenliğe karşı başkaldırısını, doğrudan egemenliğin işine yarar hale getirmesi bakımından da totaliterdir

Bu düzeneğin Yahudilere ihtiyacı vardır. Yahudilerin yapay olarak arttırılan görülürlükleri, Yahudi olmayan uygarlığın meşru evlatları üzerinde bir tür manyetik etki yaratır. Kök salmışlar sahip oldukları eşitliği, insani olanı, Yahudilerle aralarındaki ayrım üzerinden fark et-

tikleri için karşıtlığa, yabancılığa ilişkin bir hissiyat oluştururlar. Böylece emeğin egemen düzeni içinde emeğe ters düşen tabulaştırılmış devinimler uyum gösteren hassasiyetlere dönüştürülür. Yahudilerin, yani liberal ideolojinin bu en son dolandırılan dolandırıcılarının ekonomik konumları tüm bunlara karşı güvenilir bir koruma sağlayamaz. Yahudiler söz konusu ruhsal tümevarım akımlarının üretilmesine bu kadar elverişli oldukları için, karşı koymaksızın bu türden işlevlere tahsis edilirler. Faşizm onları, aynı yazgıyı paylaştıkları baş kaldıran doğanın yerine koyar: onlardan kör ve keskin gözlerle yararlanılır. Yahudiler birey olarak o kötü bulaşıcılığa sahip mimesisçi özellikleri taşırlar mı, yoksa bu özellikler yalnızca üzerlerine mi yıkılır, fark etmez. Ekonomik erki ellerinde tutanlar, faşist idarecilerin devreye girmesinden duydukları korkunun üstesinden bir kez geldiler mi, Yahudilere karşı duran ırk topluluğunun uyumu da kendiliğinden oluşur. Yahudiler, egemen düzenin doğaya giderek yabancılaşması sonucu salt doğaya dönüştüğü noktada onun tarafından feda edilirler. Bir bütün olarak Yahudiler yasaklanmış büyülere başvurup kanlı ritüeller düzenlemekle suçlanırlar. Yerli halkın bir suç gibi gizledikleri bilinçaltı arzularının mimesisçi kurban praksisine dönüşü, bilinçlerine tekrar coşkuyla kabul edilir. Uygarlaştırılarak yok edilen tarihöncesine ait korku rasyonel çıkarlar olarak Yahudilere yansıtılıp eski gücüne kavuşturulduktan sonra artık durmak yoktur. Bu korku gerçeklikte ifa edilebilir ve kötünün ifa edilişi yansıtmanın kötü içeriğini geride bırakır. Yahudi suçlarına ilişkin halkçı fanteziler, çocukların öldürülmesi ve sadistçe aşırılıklar, tüm ırkı zehirleme girişimleri ve uluslararası komplolar antisemitist düşü tam olarak tanımlar ve bu düşün gerçekleştirilmesinin çok gerisinde kalır. İşler bir kez bu noktaya geldiğinde salt Yahudi sözcüğü bile kanlı bir surat ekşitmesi gibi görünür. Bu sureti, içinde

aynı anda hem kurukafa hem de parçalanmış haç barındıran gamalı haçı taşıyan bayrak gözler önüne serer. Birisine Yahudi demek, o bu imgeye benzeyene dek onu örselemeye davetiye çıkarır.

Uygarlık toplumun doğa üzerindeki, her şeyi salt doğaya dönüştüren zaferidir. Kinik olduğu kadar aydınlanmacı tutumlarıyla bizzat Yahudiler bin yıllar boyunca bu zafere katkıda bulundular. Hayatta kalan en eski ataerkil toplum, tektanrıcılığın ete kemiğe bürünmesi olarak Yahudiler, öteki halklar daha büyüye bağlıyken, tabuları uygarlığın maksimlerine dönüştürdüler. Hıristiyanlığın boşuna elde etmeye çalıştığı şeye Yahudiler ulaşmış gibiydi: büyünün Tanrı'ya ibadet olarak kendine karşı dönen gücünden yararlanarak erksizleştirilmesi. Yahudiler doğaya benzemenin kökünü kazımakla kalmadılar; bu çabayı ritüelin saf yükümlülüklerine dönüştürdüler. Böylece simgenin etkisiyle mitolojiye geri düşmeden onun uzlaştıran anısını muhafaza edebildiler. Bu yüzden ileri uygarlığın gözünde Yahudiler hem geri hem fazlasıyla ileri, hem benzer hem farklı, hem akıllı hem de aptaldır. İlk yurttaşlar olarak önce kendi aralarında üstesinden geldikleri şeyler yüzünden suçlandılar: aşağılık olanın cazibesine kapılma eğilimi, hayvana ve toprağa yönelik itki ve imgelere tapma. Koşer kavramını icat ettikleri için domuzmuş gibi zulüm görürler. Antisemitistler kendilerini Eski Ahit'te yazılanları yerine getirmekle görevlendirirler: Bilgi ağacının meyvesinden yedikleri için Yahudilerin toprak olmasının gereğini yerine getirirler.

VI

Antisemitizm yanlış bir yansıtmaya dayanır. Bu, gerçek mimesisin tersidir ve baskılanmış olanına çok yakındır; hatta belki de bu baskılanmış mimesiste tortulaşan pasif [pathisch] karakter özelliğidir. Mi-

mesis kendisini çevreye benzetirken, yanlış yansıtma çevreyi kendisine benzetir. Mimesis dışarıyı, içerinin kendisini uydurduğu bir model olarak görüp, yabancı olanı bildik olana dönüştürürken, yanlış yansıtma atlamaya hazır içeriyi dışarıya yerleştirip en bildik şeylere düşman gözüyle bakar. Özne tarafından kabul edilmese de ona ait olan devinimler nesneye, yani müstakbel kurbana atfedilir. Sıradan bir paranoyak, kurbanın seçiminde özgür davranamaz ve hastalığının yasalarına uyar. Faşizmde siyaset bu davranış biçimini benimser; hastalığın nesnesi gerçekliğe uyacak biçimde belirlenir, dünyada deliliğin sistemi akla uygunluk normu, sapmalar ise nevroz haline getirilir. Totaliter düzenin hizmetine aldığı mekanizma uygarlık kadar eskidir. İnsan soyunun baskıladığı cinsel devinimlerin aynıları, çevrenin imgesel olarak şeytani bir sisteme dönüşümü sırasında bireylerde ve halklarda varlıklarını sürdürebilmişler ve kendilerini kabul ettirebilmişler. Gözü dönmüş caniler kurbanlarında daima, kendilerini çaresizce meşru müdafaaya iten o zulmedeni görmüşlerdir ve en kudretli imparatorluklar en aciz komşularının üzerine çullanmadan önce onları katlanılmaz bir tehdit olarak algılamıştır. Rasyonelleştirme hem bir hile hem de bir zorlanımdı. Düşman olarak seçilenler zaten baştan düşman olarak algılanıyordu. Bu rahatsızlığın nedeni öznenin yansıtılan malzemede kendi payını yabancı unsurların payından ayırmakta yetersiz kalmasıdır.

Belli bir anlamda tüm algılama yansıtmadır. Duyumsal izlenimlerin yansıtılması hayvansal tarihöncesinin mirasıdır; savunmaya ve yiyecek bulmaya yönelik bir düzenektir; nesnenin niyetinden bağımsız, harekete istekli veya isteksiz olarak tepki veren üst türlerin savaşmaya hazır olmalarının bir uzantısıdır. Yansıtma refleks halini almış başka saldırı ve savunma eylemleri gibi insanda otomatikleşmiştir. Böylece

insanın nesnel dünyası "yapabileceklerini doğadan hiçbir zaman öğrenip gözler önüne seremeyeceğimiz o insan ruhunun derinliklerinde gizli sanatın"[2] ürünü olarak kurulur. Bilimin sadece soyut bir ifadesini yaratabildiği şeyler sistemi, o sabit evren, eğer Kantçı bilgi eleştirisine insanbilimsel bir yönelim verilirse, yaşam mücadelesindeki hayvansal aletin bilinçdışı oluşan ürünü, yani otomatik yansıtmanın ürünüdür. Ne ki bireyin oluşumu sonucu duygusal ve anlıksal yaşamın ayrımlaştığı insan toplumunda bireyler, yansıtmayı giderek daha iyi biçimde denetlemek, onu geliştirmeyi de durdurmayı da öğrenmek zorundadır. Ekonomik cebrin altında insanın kendi düşünceleri ile duygularını yabancılarınkinden ayırt etmeyi öğrenmesiyle iç ve dış arasındaki ayrım, mesafe koyma ve özdeşleşme olanakları, öz-bilinç ve vicdan meydana gelir. Denetim altına alınmış yansıtmayı ve onun yozlaşarak antisemitizmin özüne ilişkin yanlış yansıtmaya dönüşümünü anlamak için daha titizlikle düşünmek gerek.

Kantçılıktan bu yana filozoflar tarafından naifçe gerçekçi ve kısırdöngü diye hor görülen algıya ilişkin fizyolojik öğreti algı dünyasını, beynin gerçek nesnelerden aldığı verilerin anlığın güdümünde geri yansıtılması olarak açıklar. Bu görüşe göre, kaydedilen noktasal belirtilerin, izlenimlerin düzenlenmesi, anlama yetisinin yardımıyla gerçekleşir. Gestaltçılar fizyolojik tözün yalnızca noktaları değil yapıları da aldığı konusunda diretseler de, Schopenhauer ve Helmholtz, o döngüye rağmen ve tam da onun yüzünden özne ile nesne arasındaki çapraz ilişki konusunda, yeni-psikoloji ve yeni-Kantçı okulların resmi mantıksallığından daha çok şey biliyorlardı: algısal imge gerçekten de kavramları ve yargıları içermektedir. Hakiki nesne ile kesin duyusal

[2] Kant, *Kritik der reinen Vernunft* [*Saf Aklın Eleştirisi*], 2. baskı, Werke, cilt III, s. 180 vd.

veri arasında, içeri ve dışarı arasında, öznenin kendisini tehlikeye atarak kapatmak zorunda olduğu bir uçurum vardır. Özne, şeyi olduğu gibi yansıtmak için, şeye ondan aldığından fazlasını vermek zorundadır. Özne, dünyanın duyularında bıraktığı izler aracılığıyla, kendi dışındaki dünyayı bir kez daha yaratır: türlü özellikleri ve halleriyle şeyin birliğini kurar; yalnızca dışsal izlenimlere değil, bu dışsal izlenimlerden giderek ayrışan içsel izlenimlere de sentetik bir birlik kazandırmaya çalışırken, geriye dönük olarak Ben'i kurar. Özdeş Ben yansıtmanın en son değişmez ürünüdür. İnsanın fizyolojik bünyesinin güçleri ancak bütünüyle geliştikten sonra tarihsel olarak tamamlanabilen bir süreçte bu Ben, bağdaşık aynı zamanda da dışmerkezli bir işlev olarak gelişmiştir. Bağımsızca nesnelleştirilmiş olsa bile Ben, nesneler dünyası olarak gördüklerinden oluşur. Öznenin içsel derinliği yalnızca dışsal algı dünyasının inceliği ve zenginliğinden ibarettir. Eğer bu dolaşıklık kesintiye uğrarsa Ben katılaşır. Ben kendisinden bir katkıda bulunmadan pozitivist tarzda, verili olanın kaydedilmesiyle yetinirse büzüşüp bir nokta haline gelir; idealist tarzda, dünyayı kendi temelsiz kökeninden yola çıkarak tasarlarsa kendisini inatla yineleyerek tüketir. Her iki durumda da tinden vazgeçmiştir. Bütün doğanın içinde bulunduğu o hastalıklı yalnızlık ancak, değersiz duyusal verinin düşünceyi olabildiğince üretken kıldığı ve düşüncenin üstün gelen izlenime bütünüyle kendini verdiği bir dolayım sayesinde aşılabilir. Uzlaşma olanağını düşüncenin bulanıklaştırmadığı kesinlikte ya da algı ile nesnenin kavramsallaştırma-öncesi birliğinde değil, onların düşünüme tabi tutulmuş karşıtlığında aramak gerekir. Fark, dış dünyayı kendi bilincinde barındıran ve yine de onu öteki olarak bilen öznede oluşur. Bu yüzden bu düşünüm, yani aklın yaşamı bilinçsiz bir yansıtma olarak gerçekleşir.

Antisemitizmin pasif [pathisch] yanı gösterdiği yansıtmacı davranışın kendisi değil, bu yansıtmada düşünümün dışarıda kalmasıdır Özne, nesneden aldığını nesneye geri veremediği için zenginleşeceğine yoksullaşır. Böylece her iki yöne doğru olan düşünümü kaybeder: Özne, nesneyi düşünüme tabi tutmadığı için artık kendisini de düşünüme tabi tutmaz, bu yüzden de ayırt etme yeteneğini kaybeder. Vicdanının sesi yerine başka sesler duymaya başlar; kendisine dönüp kendi erk hırsının protokolünü düzenleyeceğine Siyon Liderlerinin Protokolleri'ni başkalarına atfeder. Özne aynı anda hem dolup taşar hem de giderek körelir Kendi içinde olanları sınırsız bir cömertlikle dış dünyaya bağışlar; ne ki öznenin burada bağışladığı her şey bütünüyle değersizdir: şişirilmiş araçlardan, ilişkilerden, dalaverelerden, düşüncenin hiçbir biçimde aydınlatmadığı karanlık bir praksisten ibarettir. Egemenlik mutlak olsa bile aslında her zaman yalnızca bir araçtır; başıboş bırakılmış yansıtma sırasında hem kendisinin hem de başkalarının amacına, hatta yalnızca bir amaca dönüşür. Birey hastalandığında, insanlığın keskinleştirilmiş anlıksal aygıtı bir kez daha insanlığa çevrilir; hayvansal tarihöncesinde olduğu gibi düşmanlığın kör bir aracına dönüşür. Türler söz konusu olduğunda bu araç doğanın geri kalanına karşı işlemekten hiçbir zaman geri kalmamıştır. Yükselişinden bu yana insan türü öteki türlerin karşısına gelişim bakımından en üstün, dolayısıyla da en korkunç yıkım gücü olarak çıkmıştır. Aynı biçimde insanlık içinde de daha ilerlemiş ırklar daha ilkel olanların, teknik açıdan daha donanımlı halklar daha yavaş olanların karşısına çıkmıştır; tıpkı megaloman ya da zulüm görme korkusu olan hasta bireyin öteki bireylere karşı gelmesi gibi. Her iki durumda da özne merkezdedir ve dünya hezeyanın vesilesi olmanın ötesine geçmez; dünyaya ne yansıtılırsa, dünya da o yansıtılanlardan meydana gelen

acizliğin ya da mutlak kudretin mükemmel bir örneğine dönüşür. Paranoyak bir insanın attığı her adımda ayrım gözetmeksizin şikâyet ettiği direnç, kendisini körleştirenin çevresinde yarattığı dirençsizliğin, boşluğun bir sonucudur. Buna bir son veremez. Gerçeklikte sağlam bir dayanak bulamayan idea direnir ve sabitleşir.

Paranoyak, dış dünyayı yalnızca kendi kör amaçlarına uyacak biçimde algıladığı için, yabancılaşıp soyut bir düşkünlüğe dönüşmüş olan benliğini yineleyip durur. Başkalarını da kendisiyle çatışan Ben'i de aynı ölçüde etki altında bırakan erkin çıplak şeması önüne çıkan her şeyi ele geçirir ve özgün niteliklerine aldırmaksızın onları kendi söylencesel ağına dahil eder. Hep aynı olanın kapalılığı mutlak kudretin ikamesine dönüşür. İlk insanlara Tanrı gibi olacaksınız diyen yılan paranoyak olanda sözünü tutmuş gibidir. Tanrı herkesi kendi suretinde yaratır. Sanki canlı varlıklara gereksinimi yoktur, ama yine de herkesin ona hizmet etmesini ister. Tanrı'nın istenci bütün evrene nüfuz eder; hiçbir şey onunla ilişki halinde olmaktan mahrum bırakılmamalıdır. Tanrı'nın sistemleri eksiksizdir. O bir astrolog olarak yıldızları, kaygısızların sonunu getiren güçlerle donatır; bu, ister klinik öncesi evrede olduğu gibi bir yabancının sonu, ister klinik evrede olduğu gibi kendi Ben'inin sonu olsun. Bir filozof olarak dünya tarihini kaçınılmaz bir felaketler ve çöküşler silsilesine dönüştürür. Tanrı ya bütünüyle deli ya da mutlak anlamda rasyonel bir varlık olarak, işaretlenmiş olanları bireysel terör ya da inceden inceye düşünülmüş topyekûn imha stratejileriyle yok eder. Başarısını buna borçludur. Kadınların duyarsız paranoyaklara tapması gibi halklar da totaliter faşizmin önünde diz çöker. Bu, kendisini adamış insanlardaki paranoya öğesinin, bir canavar olarak gördükleri paranoyağa cevabıdır; varlığına müteşekkir oldukları vicdansızın vicdan azabından duydukları korkudur.

Yüzlerine bile bakmayan, onları birer özne yerine koymayan, çeşitli amaçların gerçekleştirilmesi için kullanan adamların peşinden giderler. Herkes gibi bu kadınlar da irili ufaklı erk alanlarını kapmayı din edinmiş ve kendilerini toplumun da onları gördüğü gibi kötücül şeyler haline getirmişlerdir. Özgürlüğü hatırlatan her bakış onlara, fazlasıyla naif bir baştan çıkartıcının bakışı gibi görünür. Dünyaları tersine dönmüştür. Ama tıpkı inananlarının bakışından çekinen eski tanrılar gibi, peçelerinin gerisinde ölümün beklediğini bilirler. Paranoyak olmayanın güven veren bakışıyla karşılaştıklarında, dışarıda varlıklarını korumaya yarayan soğuk araçlardan başka bir şey görmedikleri için, kendi içlerinde artık ölmüş olan o tini hatırlarlar. Bu şekilde dürtülmek onlarda utanç ve öfke uyandırır. Ama bir deli bile, Führer gibi doğrudan yüzlerine baksa da onlara ulaşamaz. Sadece onları tutuşturur. Deyimdeki gibi gözünün içine baksa bile, özgür bir bakışın tersine bireyselliği muhafaza edemez. İnsanı yerine çakar. Herkesi kendi kişiliklerinin penceresiz monad duvarlarının arasına hapseden bu bakış, başkalarını tek yanlı bir bağlılık göstermeye iter. Vicdanı harekete geçireceği yerde, daha baştan insana sorumluluk yükler. Nüfuz eden bakış ve görmezden gelen bakış, hipnotize eden bakış ve es geçen bakış, aslında hepsi aynı türdendir: özne her ikisinde de silinir gider. Bu bakışlarda düşünümün olmayışı düşünümden yoksun olanları heyecanlandırır. İhanete uğrarlar: kadınlar bir kenara atılır, tüm ulus yakılıp kül olur. Kendisini korunaklı bir yere kapatan kişi de tanrısal tahakkümün gülünesi bir imgesi olarak kalır. Nasıl tüm o egemenlik taslayan jestlerine rağmen gerçek bir yaratıcı yetiden tümüyle yoksunsa, tıpkı şeytan gibi, gasp ettiği ilkenin belirleyici niteliklerinden de yoksundur: yani düşünceli sevgi ve kendi içinde yatan özgürlükten. Kötüdür, cebrin esiridir ve gücü oranında zayıftır. Nasıl tanrısal mut-

lak kudretin tüm mahlûkatı kendisine çektiği söylenirse, bu şeytani, uydurulmuş mutlak kudretin de her şeyi acizliğine çektiği söylenebilir. Şeytani, uydurulmuş mutlak kudretin egemenliği bu sırra dayanır. Zorlanımlı yansıtan benlik kendi mutsuzluğundan başka bir şey yansıtamaz. Mutsuzluğunun nedeni kendisiyken, düşünüme tabi tutmadığı için mutsuzluğunun temeline inemez. Bu nedenle yanlış yansıtmanın ürünleri, yani düşünce ile gerçekliğin bu şablon şemaları felaketin şemalarıdır. Kendi içindeki anlamsızlık uçurumuna yuvarlanan Ben'in gözünde nesneler, içinde kendi çöküşünün anlamını barındıran yıkımın alegorilerine dönüşür.

Pasif yansıtmaya ilişkin psikanalitik kuram, toplumsal olarak tabulaştırılmış devinimlerin özneden nesneye aktarılmasını bu yansıtmanın tözü olarak tespit etmiştir. Üst-Ben'in [Über-Ich] baskısı altındaki Ben [Ich], id'den [Es] kaynaklanan ve gücünden dolayı kendisi için tehlike oluşturan saldırganlık arzularını kötü niyet olarak dış dünyaya yansıtır. Böylece dış dünyaya bir tepki gibi göstererek bu arzulardan kurtulmayı başarır; ister hayal gücünde sözde kötü adamla özdeşleşerek olsun, ister gerçeklikte sözde meşru müdafaaya başvurarak olsun. Saldırganlık olarak ortaya çıkan men edilmiş şey çoğunlukla eşcinsel bir nitelik taşır. Hadım edilme korkusundan ötürü babaya gösterilen itaat, bilinç düzeyindeki duygusal yaşamın küçük bir kızınkine benzetilmesiyle hadım edilmenin önüne geçer ve babaya duyulan nefret ebedi bir kin olarak bastırılır. Paranoyada bu nefret, genel bir yok etme itkisi olarak kendisini gösteren bir hadım etme arzusuna doğru sürüklenir. Hasta kişi, sevgi ile üstün gelmenin birbirinden ayrılmadığı o arkaik duruma geriler. Hastanın derdi fiziksel yakınlık kurmak, el koyınak, nihayetinde ne pahasına olursa olsun ilişki kurmaktır. Arzularını kendisine itiraf edemediği için kıskançlık ya da zalimlikle öteki-

ne saldırır; tıpkı baskılanmış sodomi eğilimi olan birinin avcı ya da çoban olarak hayvanlara saldırması gibi. Çekim aşırı bir bağlanmadan kaynaklanabilir ya da ilk bakıştan itibaren etkisini gösterebilir; büyük kişilerden kaynaklanabilir, tıpkı geçimsiz, kavgacı birinde ya da devlet başkanı katillerinde görüldüğü gibi; ama pogromda olduğu gibi en zavallılar da böyle bir çekim oluşturabilir. Tıpkı çocukluktaki baba figürleri gibi aşırı bağlanmanın [Fixierung] nesneleri birbirinin yerine geçebilir; nereye isabet ederse etsin hedefini vurur; ilişkili olma yanılgısı ilişkisizce etrafına saldırır. Pasif yansıtma, Freud'a göre, içeriden gelen uyarıcılara karşı dışarıdan gelenlere kıyasla çok daha zayıf olan Ben'in çaresizce başvurduğu bir etkinliktir. Birikmiş eşcinsel saldırganlığın baskısı altında ruhsal mekanizma, en son filojenetik kazanımı olan öz-algılamayı unutur ve bu eşcinsel saldırganlıkla daha iyi baş edebilmek için, bu saldırganlığı bir düşman olarak tecrübe etmeyi seçer.

Ne ki bu baskı, düşünümsüz, tahakküme yönelten bir naifliğin momenti olarak sağlıklı bilişsel süreçler üzerinde etki gösterir. Anlıksal enerjilerin bir amaç doğrultusunda dışarıya yoğunlaştığı her yerde; hayvanlara ilkel bir biçimde boyun eğdirmenin doğaya egemen olmanın bilimsel yöntemleri olarak tinselleştirildiği takip etmek, durdurmak, yakalamak gibi işlevlerin söz konusu olduğu her yerde, şematikleştirme sırasında öznel süreç kolayca gözden kaçırılabilir, sistem meselenin kendisiymiş gibi sunulabilir. Somutlaştırıcı düşünce, hastalıklı düşüncede olduğu gibi, meseleye yabancı olan öznel bir amacın keyfiliğini içerir; meseleyi unutur ve şimdiden ona daha sonra praksiste başına gelecek olan tahakkümü uygulamış olur. Uygar insanlığın faşizmle zirveye çıkan koşulsuz realizmi, önce doğanın sonra da ulusların nüfusunu azaltan paranoyak yanılgının özel bir vakasıdır.

Her nesnelleştirici edimin aşmak durumunda olduğu o belirsizlik uçurumuna paranoya yerleşir. Maddi açıdan yanlış yargılara karşı mutlak geçerliliğe sahip hiçbir uslamlama olmadığı için, içinde bu yargıların gizlice varlıklarını sürdürdükleri o çarpık algılama da hiçbir zaman kendisini iyileştiremez. Nasıl her yargı aydınlatılmamış görüngüye ilişkin öğeler içeriyorsa, her algı da bilinçdışı olarak kavramsal öğeler içerir. İmgelem gücü hakikatin bir parçası olduğuna göre, bu güçleri hasar görmüş olanlara, hakikatin fantastik, yanılsamanın da hakikatmiş gibi gelmesi işten bile değildir. Hasar görmüş insanlar, hakikate içkin olan imgelem öğesini durmadan ortaya sererek beslenirler. Demokratik bir biçimde yanılgıları konusunda eşit hak istemekte ısrarlıdırlar, çünkü gerçekten de hakikatin kesin bir tarafı yoktur. Burjuva, antisemitistin haksız olduğunu teslim edecekse eğer, karşılığında hiç değilse kurbanın da suçlu görülmesini ister. Hitler bu yüzden, başka bir ülkede uygulanan şiddet eylemlerini mazur gören uluslararası hukukun egemenlik ilkesine dayanarak, kitle katliamı uygulama hakkının tanınmasını ister. Her paranoyak gibi o da hakikat ile safsata arasında ikiyüzlü bir özdeşliğin kurulmasından yararlanır; ikisi arasındaki ayrım ne kadar katı olursa olsun pek zorlayıcı değildir. Algı ancak şey önceden belirlenmiş olarak, söz gelimi belirli bir türe özgü hadise olarak algılanıyorsa mümkündür. Algı dolaylı bir dolaysızlık, duyusallığın baştan çıkarıcı gücü içindeki düşüncedir. Özneye ilişkin olanlar algı tarafından kör bir şekilde, nesnenin görünürdeki verilmişliğine aktarılır. Bir tek yaptığı işin bilincinde olan düşüncenin emeği, yani Leibnizci ve Hegelci idealizme göre felsefe bu sanrılardan kendisini kurtarabilir. Düşünce, bilişsel seyir sırasında, algıda dolaysızca konumlandırılmış olan ve bu yüzden zorlayıcı olan kavramsal momentleri kavramsal olarak saptayarak, bu momentleri aşama aşama

özneye iade edip onları kolaylıkla fark edilen tahakkümden arındırır. Böyle bir seyirde, bilim de dahil olmak üzere her önceki aşamanın felsefeye kıyasla bir tür algı olduğu ortaya çıkar; içine bilinmeyen anlıksal öğeler nüfuz etmiş yabancılaşmış bir görüngü. Bu durumda olumsuzlama olmaksızın ısrar etmek idrakın patolojisine özgüdür. Naif bir şekilde mutlaklaştıran özne, evrensel olarak ne kadar etkin olursa olsun, hastadır ve yanlış dolaysızlığın kör edici erkine yenilir.

Ne ki bu körlük bütün yargıların kurucu öğesidir, yani gerekli bir yanılsamadır. Olumsuz olanlar dahil tüm yargılar güven vericidir Bir yargı kendisini düzeltmek adına tecrit edilmişliğini ve göreceliliğini ne kadar vurgularsa vurgulasın, ne kadar dikkatlice oluşturulmuş olursa olsun içeriğinin, sadece tecrit edilmiş ve göreceli bir şey olmadığını göstermek zorundadır. Yargı olarak onun özünü oluşturan şey budur; oysa anlaşmanın şartlarına göre bir iddia barındırması yeterlidir. Hakikat de olasılık gibi derecelendirilemez. Tek bir yargının ötesine geçen, onun hakikiliğini kurtaran olumsuzlayan adım ancak kendisini doğru olarak görürse, yani bu anlamda paranoyak olursa mümkündür. Gerçek delilik değiştirilemez olandan, düşüncenin olumsuzlama konusundaki yetersizliğinden kaynaklanır, oysa sabit yargının tersine, düşünce tam olarak olumsuzlamadan ibarettir. Paranoyağın aşırı tutarlılığı, hep aynı kalan yargının o kötü sonsuzluğu, düşünmenin tutarlılıktan yana eksik olmasından kaynaklanır. Mutlak iddianın başarısızlığını düşünsel olarak gerçekleştirip yargısının niteliklerini ona göre belirleyeceği yerde, paranoyak, yargısının başarısız olmasına neden olan iddiaya saplanıp kalır. Bütün düşünce meseleye nüfuz edip ilerleyeceği yerde, tikel yargının hiçbir umut vaat etmeyen hizmetine girer. Tikel yargının karşı konulmazlığı onun dokunulmamış olumluluğuyla aynı şeydir; paranoyağın zayıflığı da düşüncenin kendi zayıflığıdır.

Sağlıklı kişide dolaysızlığın erkini kıran bilinç hiçbir zaman yok ettiği yanılsama kadar zorlayıcı değildir. Olumsuz, düşünümsel, dosdoğru yönlendirilmemiş bir hareket olarak olumluda bulunan gaddarlıktan yoksundur. Eğer paranoyanın psişik enerjisi, psikanalizin açığa çıkardığı libidoya ilişkin dinamikten kaynaklanıyorsa, paranoyanın nesnel kavranamazlığının temeli de somutlaştırma eyleminin ayrılmaz bir parçası olan çok-anlamlılıkur. Hatta çok-anlamlılığın sanrısal gücü köken olarak belirleyici olmuştur. Eğer doğal seçme kuramının diliyle ifade edilirse: hayatta kalanlar, duyusal sisteminin oluşum döneminde, yansıtma düzeneklerinin körelmiş mantık yetilerine derinden kök saldığı ya da bu düzeneklerin, düşünümün fazla erken devreye girmesi sayesinde asgari olçüde zayıfladığı insanlardır. Nasıl bugün pratik açıdan verimli bilimsel girişimler sağlıklı bir tanımlama yetisine, yani düşünceyi, toplumsal ihtiyaçların belirlediği bir noktada durdurma yetisine ihtiyaç duyarlarsa; ya da en ince ayrıntısına varana dek araştırabilecekleri, ama ötesine geçmeyecekleri bir alanın sınırlarını saptamaya ihtiyaç duyarlarsa, paranoyak kimse de psikolojik yazgısı tarafından belirlenen çıkar karmaşasının ötesine aynı şekilde geçemez. Paranoyağın keskin zekâsı sabit fikir tarafından çizilen dairenin içinde kendi kendisini yer bitirir; tıpkı insanlığın dehasının teknik uygarlığın büyüsüne kapılıp kendi kendini tasfiye etmesi gibi. Paranoya idrakın gölgesidir.

Yanlış yansıtma zihinde öyle tehlikeli bir biçimde yer etmiştir ki, öz-varlığı korumanın tecrit edilmiş şeması olarak öz-varlığı korumanın ötesine geçen her şeyi, yani kültürü egemenlik altına almakla tehdit eder. Yanlış yansıtma kültür-eğitim alanını olduğu gibi özgürlük alanını da istila etmiştir; paranoya yarım eğitimli olanın semptomudur. Paranoyak kimse için tüm sözcükler bir kuruntu sistemi olur;

kendi deneyiminin erişemediği her şeyi zihin yardımıyla doldurmaya ve kendisini anlamsız kılan dünyaya şiddetle anlam kazandırmaya; aynı zamanda dışlandığı zihne ve deneyime kara çalmaya, kendisini zihinden ve deneyimden dışlayan toplumun suçunu da deneyim ve zihne yüklemeye çabalar. Eğitimsizlikten farklı olarak yarım eğitim sınırlı bilmeyi hakikat olarak hipostazlaştırır ve içeri ile dışarı, bireysel yazgı ile toplumsal yasa, görünüş ile öz arasındaki kopukluğun dayanılmaz bir uçuruma dönüşmesine katlanamaz. Üstün gelen akıllılığın bağlılık yemini ettiği, verili olanı olduğu gibi kabul eden tavırla kıyaslandığında bu acıda aslında bir hakikat öğesi bulunur. Yine de yarım eğitimliler korkuya kapıldıklarında şabloncu bir tavırla, başlarına gelen felakete bir neden göstermek veya zaman zaman yenilenme kisvesi altında yaklaşmakta olan faciayı öngörebilmek için kendilerine uygun düşen formüllere sarılırlar. İnsanın kendi arzusunu nesnel bir erk olarak ortaya çıkan açıklama tecrit edilmiş olayın kendisi gibi dışsal ve anlamsız, aynı zamanda çocukça ve uğursuzdur. Günümüzün karanlık [obskur] sistemleri, ortaçağdaki resmi dinin şeytan mitosuyla aynı işlevi görmektedir: dış dünyayı keyfi şekilde anlamla doldurmayı mümkün kılarlar. Yalnız paranoyak bugün bunu, kimseyle paylaşmadığı ve tam da bu yüzden gerçekten delice görünen şahsi bir şemaya göre gerçekleştirmektedir. Bilimselmiş gibi davranan ve düşünceyi kesip atan o ölümcül gizli toplantılar ve genel çareler bir kurtuluş yolu gösterirler: teosofi, nümeroloji, doğal tedavi bilgileri, müzikli jimnastik, perhizcilik, yoga ve tümü birbirinin yerine geçebilir, kendi akademilerine, hiyerarşilerine, özel jargonlarına, bilimin ve dinin fetişleştirilmiş formüllerine sahip sayısız başka tarikat. Bir zamanlar eğitim karşısında bunlara apokrif gözüyle bakılırdı ve saygıdeğer bulunmazlardı. Ne var ki eğitimin ekonomik nedenlerden ötürü can çekişti-

ği günümüzde, kitlelerin paranoyası için aklın almayacağı yeni koşullar ortaya çıktı. Halkların içine kapanık paranoyak biçimler olarak sahip çıktığı geçmiş inanç sistemleri daha geniş gözenekli ağlara sahipti. Rasyonel olarak biçimlendirilip belirlenmiş olmaları sayesinde, asıl araçları kavramları olan eğitim ve din için hiç değilse yukarıya doğru yer bırakıyorlardı. Aslında geçmiş inanç sistemleri paranoyaya karşı etkili olmuştur. Freud burada nevrozları haklı olarak "asosyal oluşumlar" diye adlandırır; "nevrozlar toplumda kolektif emekle oluşan şeyleri şahsi araçlarla sağlamaya çalışır."[3] Bu inanç sistemleri bireyleri hastalanmaktan koruyan kolektifliğin kimi yönlerini muhafaza ederler. Hastalık sosyalleştirilir: toplu esrimenin kendinden geçmişliğiyle, evet, tam bir cemaat olarak, körlük bir ilişki biçimine dönüştürüldü; paranoya mekanizması da dehşet salmasından bir şey yitirmeden egemenlik altına alındı. Bu belki de dinlerin öz-varlığı korumaya yaptığı büyük katkılardan biriydi. Paranoyak bilinç biçimleri ittifakların, hizliplerin ve çetecilerin oluşması eğilimindedir. Çünkü bu tür toplulukların üyeleri kuruntularına tek başlarına inanmaktan korkarlar. Yansıtmanın etkisiyle her yerde fesat ve din değiştirme kandırmacası görürler. Kabul görmüş gruplar ötekilere karşı daima paranoyak bir tavır içinde olmuştur; büyük imparatorluklar, hatta bir bütün olarak örgütlü insanlık bile bu bakımdan kafatası avcılarından ileri değildir. İstemedikleri halde insanlıktan dışlanmış olanlar ve insanlığa duydukları özlemden ötürü kendilerini insanlıktan dışlayanlar, yapılan zulmün kabul görmüş grubun hastalıklı bağlarını güçlendirdiğini bilirlerdi. Grubun sıradan üyeleri kolektif içinde yer alarak paranoyalarını değiştirirler ve kuruntunun nesnelleştirilmiş, kolektif ve onaylanmış biçimlerine tutkuyla sarılırlar. Kendilerini birliklerine adamalarını sağlayan,

[3] Freud, *Totem und Tabu*, Gesammelte Werke, cilt IX, s. 91.

onları birbirleriyle kaynaştıran ve onlara neredeyse karşı konmaz bir tahakküm kazandıran şey horror vacuidir [boşluk korkusu].

Burjuva mülkiyetiyle birlikte kültür-eğitim yaygınlaştı, paranoyayı toplumun ve ruhun karanlık köşelerine itti. Ama insanlığın gerçek kurtuluşu aklın aydınlanmasıyla aynı zamanda gerçekleşmediği için eğitimin kendisi sağlıksızlaştı. Toplumsal gerçeklik eğitimli bilince ayak uyduramadıkça bilincin kendisi bir şeyleşme sürecine giderek daha fazla kapıldı. Kültür tümüyle metalaştı, ondan bir şeyler öğrenecek olanların içine nüfuz etmeden enformasyon biçiminde yayıldı. Böylece düşünme kısa soluklu bir hale gelerek kendisini tecrit edilmiş olguların kavranmasıyla sınırlar. Düşünsel bağlantılar rahatsız edici ve yararsız bir çaba diye kenara atılır. Düşüncedeki gelişmenin momentleri, onda kalıtımsal ve yoğun olan ne varsa unutulur ve dolaysız mevcudiyetle, geniş kapsamlı olanla aynı seviyeye getirilir. Bugünkü yaşam düzeni Ben'e, zihinsel vargılara *ulaşabilmesi için* hareket alanı bırakmamaktadır. Bilmeye doğru çekilerek nötr hale getirilen düşünce özgül emek pazarlarında yalnızca nitelikliliğe, kişiliğin meta değerini yükseltmeye yarayan bir araç haline gelir. Bu şekilde zihnin paranoyaya karşı çalışan özdüşünümü çöker. Sonunda yarım eğitim geç kapitalizm koşullarında nesnel tine dönüşür. Egemenliğin totaliter evresinde yarım eğitimin temsilcileri, siyasetin taşralı şarlatanlarını ve onlarla birlikte ultima ratio [nihai çare] olarak o kuruntu sistemini göreve geri çağırıp bu sistemi, büyük siyaset ve kültür endüstrisi sayesinde yumuşatılan yönetilenlerin çoğunluğuna zorla kabul ettirir. Egemenlerin saçmalığı sağlıklı bir bilinç için öyle açık bir hale gelmiştir ki, bu sistem varlığını sürdürebilmek için hasta bir bilince ihtiyaç duyar. Sadece zulme uğrama korkusuyla yaşayanlar, başkalarına zulmetmelerine izin verildiği sürece, egemenliğin eninde sonunda dönüşeceği zulme ses çıkarmazlar.

Faşizm koşullarında, burjuva uygarlığının kadın ve çocuklara karşı güçlükle geliştirebildiği sorumluluk duygusu her bir bireyin sürekli kurallara uymasının gölgesinde kaybolmuştur, vicdan tasfiye edilmiştir. Dostoyevski ve Alman ruh zenginliği havarilerinin düşündüklerinden farklı olarak vicdan, Ben'in kendisini, kendisi dışındaki tözselliğe adama yetisinden, başkalarının dertlerini kendisine gerçekten dert edebilmesinden ibarettir Bu, alırlık ile imgelem gücünün iç içe geçtiği bir düşünüm yetisidir. Büyük endüstri kısmen serbest girişimciyi içine çekme kısmen de işçileri sendikaların nesnesine dönüştürme yoluyla bağımsız ekonomik özneyi yok ederek ahlaki kararların dayandığı iktisadi zemini önlenemez biçimde ortadan kaldırır, böylece düşünüm de gitgide körelir. Kendisinin farkında bir suçluluk duygusu olanağı olarak ruh kaybolup gider. Vicdan nesnesini yitirir; çünkü bireyin kendisine ve yakınlarına duyduğu sorumluluğun yerini, yine o eski ahlak başlığı altında olsa da, bireyin aygıt için yerine getirdiği başarım alır. Dürtülerin içinde vicdan merciinin oluştuğu iç çatışmalarının uzlaştırılması artık gerçekleşmez. Toplumsal buyruğun içselleştirilmesi bu buyruğu daha bağlayıcı ve açık bir hale getirmek yerine toplumdan özgürleştirir, hatta topluma karşı çevirir; böylece şablon değerler cetveliyle tam ve doğrudan bir özdeşleşme gerçekleşir. Dişilliği tekeline almış örnek Alman kadını ile erilliği tekeline almış gerçek Alman erkeği ve onların başka yerlerdeki versiyonları uyum sağlamış asosyal tiplerdir. Açıkça görülen kötülüğüne rağmen ve tam da bu kötülüğünden ötürü egemenlik artık öyle üstün bir erk haline gelmiştir ki, her birey yazgısından kendi acizliği içinde ancak ona kör bir şekilde boyun eğerek kurtulabilir

Böylesi bir erk karşısında, umutsuz bir şekilde sürdürülen öz-var-

lığı korumanın insanlarda yarattığı dehşetin suçunun nereye yansıtılacağı, partinin yönlendirdiği rastlantıya bırakılır. Yahudiler bu türden bir yönlendirme için biçilmiş kaftandır. Yahudilerin ekonomik erklerini oluşturdukları dolaşım çemberi giderek daralmaktadır. Girişimciliğin liberal biçimi bir zamanlar, parçalanmış servetlerin siyasal etkileme güçlerinin olmasına göz yummuştu. Şimdiyse, daha yeni özgürleştirilmiş olanlar devlet aygıtında eritilip rekabetin ötesine geçmiş sermaye erklerine teslim edilir. Yahudilerin aslında nasıl insanlar oldukları önemli değildir; yenilmiş olanın imgesi olarak Yahudi imgesi, totaliter hale gelmiş egemenliğin ölümüne düşman olmak zorunda olduğu özelliklere sahiptir: erksiz mutluluk, emeksiz ücret, sınırsız yurt, mitossuz din. Bunların hepsi egemenlik tarafından men edilir, çünkü egemenlik altındakiler gizliden gizliye bunların özlemini çekerler. Egemenlik ancak hükmedilenler, özlemini çektikleri şeyleri nefret ettiklerine dönüştürdükleri sürece varlığını koruyabilir. Bu da pasif yansıtma yoluyla mümkündür, çünkü nefret de, yıkım da nesneyle bir olmaya götürür. Nefret uzlaşmanın olumsuzudur. Uzlaşma Yahudiliğin en yüce kavramıdır ve tüm anlamı beklentiden ibarettir. Paranoyak tepki biçimlerinin kaynağı herhangi bir beklentinin oluşturulamamasıdır. Antisemitistler olumsuz mutlaklarını kendi erkleriyle gerçekleştirirler ve zaten bir cehennem olarak gördükleri dünyayı cehenneme çevirirler. Bu gidişata başka bir yön verilip verilemeyeceği, hükmedilenlerin o mutlak delilikle göz göze geldiklerinde kendilerine hâkim olup deliliği durdurabilmelerine bağlıdır. Yahudilerin de insan olduğuna ilişkin, şimdiye dek hakikatten uzak olan o fikir, ancak düşüncenin egemenlikten kurtulması ve tahakkümün ortadan kaldırılmasıyla gerçekleştirilir. Bu, Yahudileri ve diğerlerini hastalığın pençesine atan antisemitist toplumdan insancıl topluma geçişin ilk adımı olabilirdi.

Böyle bir adım faşist yalanı kendisiyle çelişerek gerçekleştirirdi: o zaman Yahudi sorunu gerçekten de tarihin bir dönüm noktası olurdu. İnsanlık, düşünüm tarafından hiç engellenmemiş benlik-iddiasının zengin toprağında yetişen zihinsel hastalığı yenerek genel bir karşı-ırk olmaktan çıkar; kendi imgesinin farkında olduğu için, kendisi doğa olarak, doğanın da ötesine geçen bir tür haline gelebilir. İnsanların egemenlikten bireysel ve toplumsal olarak özgürleşmeleri yanlış yansıtmaya yönelik bir karşı harekettir ve bunu kendi içinde yatıştırmasını bilmiş olan hiçbir Yahudi, kendisinin ve hayvan ya da insan, zulme maruz kalan herkesin üzerine anlamsızca çöken felakete benzemeyecektir.

VII

Ama artık antisemitist kalmamıştır. Antisemitistler sonunda antiliberal görüşlerini dile getirmek isteyen liberaller oldular. Soyluların ve subayların Yahudilerle aralarına koydukları o eski muhafazakâr mesafe on dokuzuncu yüzyılın sonlarında sadece gericiydi. Ahlwardt ve Knüppelkunz[α] gibileri o dönemin insanlarıydı. Takipçileri daha o zamandan Führer'inkiyle aynı türdendi, ama ülkenin her yanına dağılmış sorun çıkaran karakterlerden ve dik başlılardan destek alıyorlardı. Antisemitist görüşler yüksek sesle dile getirildiğinde, kendilerini hem burjuva hem de isyankâr hissediyorlardı. Milliyetçi yaygaralar o günlerde sivil özgürlüğün çarpıtılmasıydı. Antisemitistlerin beslendikleri ve nihayetinde sonunu hazırladıkları Alman liberalizmi yalanı biraha-

[α] Hermann Ahlwardt: antisemititist görüşler içeren broşürlerin yazarı, XIX. yy sonunda Reichstag'da milletvekiliydi. Hermann Kunze: Harp Okulu'nda öğretmen, Alman Toplum Partisi'nin başkanı ve antisemitist demagogdu; lakabı *Knüppel* "sopa" anlamına gelir.

ne siyasetlerinde su yüzüne çıkıyordu. Kendi vasatlıklarını Yahudilere karşı, evrensel cinayeti daha o günden içinde barındıran dayaklar için bir ruhsat olarak geçerli kılsalar bile, Yahudilere düşmanca da olsa sabretmenin avantajlarını, Üçüncü Reich'ın taşıdığı riskler sayesinde ekonomik olarak yeterince görebiliyorlardı. Antisemitizm o zamanlar diğer öznel tercihlerle rekabet halinde olan bir motifti. Ama sonuçta seçim özgül olarak ondan yana yapılıyordu. Halkçı tez kabul edilirken tüm şovenist sözcük dağarcığını daha baştan barındırıyordu. Antisemitist yargılar öteden beri düşünmenin şablonculuğunu yansıtır. Bugünse geriye kalan yalnızca budur. Hâlâ seçim yapılmaktadır; ama yalnızca farklı bütünsellikler arasından. Antisemitist psikolojinin yerini, kavgacı büyük endüstrinin sloganlarının envanteri olan faşist ticket'ın,[α] salt kabul edilmesi almıştır. Kitle partilerinin oy pusulalarında, seçmenin yalnızca en bloc [toplu olarak] seçebileceği ve deneyimlerine göre başka bir dünyadan sayılabilecek isimler yer alır; ideolojik temel öğeler de az sayıdaki listede derlenmiştir. Seçmen seçim günü istatistiksel dev rakamlar karşısındaki bölünmüş oylar misali, fikri boşunaymış hissine kapılmak istemiyorsa, bu listelerden bir tanesini en bloc tercih etmek durumundadır. Antisemitizm artık kendi başına bağımsız bir devinim olmaktan çıkıp platformda yer alan partilerden birinin temel ilkesi haline gelmiştir: faşizme herhangi bir biçimde şans tanıyan herkes, sendikaların parçalanması ve Bolşevizme karşı bir haçlı seferinin düzenlenmesini onayladığı gibi, Yahudilerin yok edilmesini de otomatik olarak onaylamış olur. Her ne kadar uydurma olsalar da, antisemitistlerin kanaatleri, belli bir bakış açısının özne olmaktan uzak yandaşlarının önceden belirlenmiş reflekslerine dönüşmüştür. Bu du-

[α] Amerikan seçim sisteminde bir partinin adaylarının tek liste halinde sunulması –yn.

rumda eğer kitleler, Yahudilere karşı hükümler içeren gerici ticket'ı onaylarlarsa, bireylerin Yahudilerle olan deneyimlerinin hiçbir rol oynamadığı sosyal düzeneklere itaat ederler. Antisemitizmin şansının, Yahudilerin olmadığı bölgelerde Hollywood'daki kadar az olduğu görülmüştür. Deneyimin yerini klişeler, deneyimde etkin olan imgelemin yerini de hevesli bir alımlama alır. Herkes, üyesi olduğu katmana göre talimatları aynen izlemelidir, yoksa ani bir düşüşle cezalandırılırlar. Hem en son uçak modeliyle, hem de önceden belirlenmiş erk mercilerinden biriyle nasıl ilişki kuracağıyla ilgili bilgi sahibi olmak zorundadırlar.

Seri üretim dünyasında seri üretimin şeması, şablon, kategorilere ayrılan emeğin yerine geçer. Yargı artık sentezin gerçeklenişine değil, kör bir şekilde altakoymaya dayanır. Tarihin erken aşamalarında yargı, zehirli oku derhal yaydan çıkaran hızlı bir kararda bulunmak anlamına gelirdi. Bu arada takas ve hukuk kurumları üzerlerine düşeni yaptılar. Yargı edimi, öznesini yüklemle zalimce özdeşleştirilmekten belli bir ölçüde koruyan bir düşünme taşınma sürecinden geçerdi. Geç endüstri toplumunda yargının yargısız infazına geri dönülür Faşizmde, zahmetli yargı usülü ceza mahkemelerinde hızlandırılmış yordamlarla değiştirildiğinde, o günün insanları buna ekonomik bakımdan hazırlıklıydılar. Dilin çürüyüp gitmesiyle beraber şeyleri, hiç düşünmeksizin, birtakım düşünme modelleri, acil durum çantası yerine geçen termini technici [teknik sınırlamalar] aracılığıyla görmeyi öğrenmişlerdi. Algılayan artık algılama sürecinde mevcut değildir. İdrakın etkin edilgenliğini gösteremez olur, oysa bu etkin edilgenlikte kategorik öğeler geleneksel olarak önceden biçimlendirilmiş "verili olanlar" tarafından yeniden biçimlendirilir ve bu yeniden biçimlendirilen kategorik öğeler de eskiler üzerinde aynı etkide bulunur, böylece algı-

lanan nesnenin hakkı verilirdi. Bireylerin yaşantılar alanında olduğu gibi sosyal bilimler alanında da körleşmiş görüşler ile boş kavramlar katı ve dolayımsız biçimde bir araya getirilir. Üç yüz temel sözcüğün bulunduğu bir çağda yargıda bulunmaya gayret etme yetisiyle birlikte doğru ile yanlış arasındaki ayrım da kaybolur. İşbölümünün bazı dallarında, ileri düzeyde uzmanlaşmış mesleki bir donanımın parçası olduğu durumların dışında, düşünmeye modası geçmiş bir lüks, "armchair thinking" [oturduğu yerden düşünme] diye şüpheyle bakılır. Ortaya elle tutulur bir şey konulmalıdır. Tekniğin gelişimi bedensel emeği gereksiz hale getirdikçe, bedensel emek de giderek daha hırsla kafa emeğine bir model oluşturur. Ama kafa emeğinin de bu modelden bir takım sonuçlara ulaşmaması istenir. Antisemitizmin işine yarayan aptallaştırmanın sırrı budur. Mantık çerçevesinde bile, kavramın özel olanın karşısına salt dışsal bir şey olarak çıktığı bir durumda, toplumda ayrımı temsil eden her şey iyiden iyiye sarsılmalıdır. Herkesin üstüne dost ya da düşman etiketi yapıştırılır. Öznenin göz ardı ediliyor oluşu yönetimin işini kolaylaştırır. Etnik gruplar başka bölgelere göç ettirilir, kimi bireyler de Yahudi damgası yiyerek gaz odalarına gönderilir.

Bireyin, mantıkta ifadesini bulan görmezden gelinişi iktisadi süreçlerin sonucudur. Birey üretimin engeli haline gelmiştir. Teknik gelişim ile insani gelişimin eşzamanlık göstermemesi, sosyologların üzerinde durdukları "cultural lag" [kültürel azgelişmişlik] giderek kayboluyor. Ekonomik rasyonellik, o pek de övülen en az araç ilkesi, iktisadın son birimlerine varana dek herkesi, işletmeleri ve insanları durmadan biçimlendiriyor. En ileri üretim biçimi egemen üretim biçimi olur. Eski tarzdaki özel dükkânlara büyük mağazalar tarafından el konulmuştur. Merkantilizmin düzenleyici kalıplarına sığınamaya başlayan bu büyük

mağazalar inisiyatif alma, bölümleme ve örgütleme görevlerini kendi içlerinde toplamış ve tıpkı eski değirmenler ve demirci işlikleri gibi küçük fabrikalara dönüşüp serbest girişim haline gelmişlerdir. Eski dükkânlar fazlasıyla karmaşık, maliyetli ve riskliydi. Rekabetin sonucunda, perakende satışın merkezileşmiş ve daha verimli işleyen biçimi, yani büyük mağaza sistemi onun yerine geçmiştir. Küçük bir psikolojik işletme sayılan birey de aynı yazgıyı paylaşır. Ekonomik etkinliğin güç hücresine dönüşür. Birey, iktisadi gelişimin daha önceki evrelerinin vesayetinden özgürleştikten sonra kendi başının çaresine bakmaya başlamıştır: proleter olarak, emek pazarı tarafından kiralanması ve yeni teknik koşullara sürekli uyum sağlaması; bir girişimci olarak durmadan homo oeconomicus [ekonomik insan] ideal tipini gerçekleştirmesi gerekir. Psikanaliz böylece meydana gelmiş bulunan bu içsel küçük işletmeyi bilinçdışı ile bilincin; id, Ben ve üst-Ben'in karmaşık dinamiği olarak açıklamıştır. Ben, üst-Ben'le, yani bireydeki toplumsal denetim merciiyle müzakere ederek dürtülerin öz-varlığı korumanın çizdiği sınırları aşmamasını sağlar. Sürtünme alanları geniştir ve bu tür bir dürtü ekonomisinin faux frais'leri [ek masraf] olan nevrozlar kaçınılmazdır. Yine de bu karmaşık ruhsal aygıt, öznelerin pazar iktisadını oluşturan görece özgür etkileşimini mümkün kılmıştır. Ne ki büyük endüstriyel birlikler ve dünya savaşları çağında toplumsal sürecin hâlâ sayısız monadın dolayımından geçmesi geri kalmışlık olarak görülür Böylece dürtü ekonomisinin özneleri psikolojik olarak kamulaştırılır ve bu ekonomi toplum tarafından daha rasyonel bir şekilde işletilmeye başlar. Birey artık farklı durumlarda ne yapması gerektiğini vicdanın, öz-varlığı korumanın ve dürtülerin sancılı iç diyalektiğiyle boğuşarak bulmak zorunda değildir. Ücretli çalışan olarak insan için verilmesi gereken kararları ticaret odalarından ulusal idare-

ye kadar uzanan bir hiyerarşi verir. Özel alandaysa gerekli kararları, tüketime mahkûm insanların en içsel devinimlerini bile denetim altına alan kitle kültürü şeması verir. Kurullar ve yıldızlar Ben ve üst-Ben olarak iş görürler ve kişilik denilen şeyin benzerinden bile mahrum bırakılan kitleler, içgüdülerin iç sansüre göre biçimlendiği zamanlara kıyasla, sloganlara ve modellere bakarak kendilerini çok daha kolay biçimlendirirler. Liberalizmde nüfusun bir kısmının bireyleşmesi bir bütün olarak toplumun kendisini tekniğin bulunduğu aşamaya uyarlaması için zorunluysa, günümüzde de iktisadi aygıtların işleyişi, kitlelerin bireyleşmeyle engellenmeden yönetilmesini gerektirmektedir. Bütün toplumun kendisini öteden beri insanın zihinsel ve fiziksel bünyesinde kabul ettiren ekonomik yönelimi, bireyin varoluşunu özerk bir biçimde kurabilmesine katkıda bulunan organların körelmesine yol açmaktadır. Düşünme, işbölümünün yalnızca bir sektörü haline geldikten sonra, yetkili uzmanlar ve önderlerin planları, kendi mutluluğunu planlayan bireyi gereksiz kıldı. İnsanların gerçekliğe direnmeden, hatta hevesle uyum göstermelerindeki irrasyonellik bireye akıldan daha akli görünür. Eskiden burjuva, cebri vicdani görev olarak kendisine ve emekçilere enjekte ederken, günümüzde tüm insanlık baskının öznesi ve nesnesi haline gelmiştir. Kendi yarattığı sefalet yasasını el çabukluğuyla ortadan kaldırması beklenen endüstri toplumunun ilerlemesiyle birlikte, bütünü haklı çıkaran o kavram: aklın taşıyıcısı ve kişi olan insan, geçerliliğini yitirir. Aydınlanmanın diyalektiği nesnel anlamda deliliğe dönüşür.

Bu aynı zamanda siyasal gerçekliğin bir deliliğidir Modern zamanın yoğun bir iletişim ağı olarak dünya o kadar bağdaşık bir hale gelmiştir ki, Dumbarton Oaks ve İran'daki diplomatik kahvaltılar arasındaki farklar özellikle ulusal bir tını olarak dikkatlice tasarlanmalıdır.

Gerçek ulusal özgünlük ise, bu ağın sık örülmüş gözeneklerinin arasından düşüp pirinç bile bulamayan milyonların açlık çekmesi biçiminde belirir. Her yerde ve eşzamanlı olarak üretilebilen malların bolluğu bir yandan hammadde ile pazarlar uğruna verilen savaşın giderek anakronik bir niteliğe bürünmesine yol açarken, insanlık da az sayıdaki silahlı erk blokları halinde bölünmüş durumdadır. Bu güç odakları, anarşik bir şekilde meta üretiminde bulunan şirketlerde bile görülmemiş bir acımasızlıkla birbiriyle rekabet ederek karşılıklı olarak birbirlerini tasfiye etme yolunda ilerlemektedir. Aralarındaki karşıtlık ne kadar saçmalaşırsa bloklar da o kadar katılaşır. Sadece bu erk canavarlarından biriyle bütünüyle özdeşleşmelerinin ikinci bir doğa gibi derine işlemesi ve bilinçlerinin tüm gözeneklerini tıkamasıyla kitleler, onları mucizeler gerçekleştirebilecek hale getiren mutlak bir apati düzeyine gelir. Her ne kadar birey kendi kararını hâlâ kendisi verebiliyormuş gibi gözükse de, bu karar esasında önceden belirlenmiştir. İdeolojilerin farklı kamplardan siyasetçiler tarafından duyurulan uyuşmazlığı aslında erkin gökteki yıldızlar misali keyfi dağılımının yalnızca bir ideolojisidir. Endüstrileşmenin ve reklamın bir ürünü olan ticket zihniyeti şimdi de uluslararası ilişkilere doğru yayılmaktadır Bir yurttaşın komünist mi yoksa faşist ticket'ı mı yeğleyeceği, Kızıl Ordu'nun mu yoksa Batı laboratuarlarının mı onun üzerinde daha çok etki bıraktığına bağlıdır. Bir tek kitlelerin edilgenliğinin olanaklı kıldığı erk yapılarının aynı kitlelere demirden bir gerçeklikmiş gibi gözükmesini sağlayan şeyleşme öyle yoğun bir hal almıştır ki, her türden kendiliğindenlik, hatta mevcut gerçek durumun salt tasavvuru bile sıradışı bir ütopyaya, garip bir hizipçiliğe dönüşmek zorunda kalır. Aynı şekilde yanılsama da öyle yoğunlaşmıştır ki, yanılsamayı olduğu gibi görmek nesnel olarak bir sanrı niteliği kazanmıştır. Buna karşılık belli

bir ticket'a oy atmak, gerçeklik olarak taşlaşmış yanılsamaya uyarlanmak demektir ve bu yanılsama bu uyarlanmalar aracılığıyla kendisini bitmez tükenmez biçimde yeniden üretir. Kararsız seçmen tam da bu yüzden firari olarak aforoz edilir. Tereddüt, Hamlet'ten bu yana çağın insanının gözünde düşünmenin ve insanlığın bir göstergesi olagelmiştir. Boşa harcanmış zaman, bireysel ile genelgeçer arasındaki mesafeyi hem temsil eder hem de uzlaştırır; tıpkı ekonomide dolaşımın tüketim ile üretim arasında yaptığı gibi. Bugün tüketicilerin otomobillerini fabrikaların satış bayilerinden almaları gibi, ticket'lar da bireylere erk sahipleri tarafından kullanıma hazır olarak sunulur. Gerçekliğe uyum göstermek, yani erke uyarlanma dediğimiz şey, artık özne ile gerçeklik arasındaki diyalektik sürecin bir sonucu olmaktan çıkıp, endüstrinin çarkları tarafından doğrudan üretilir hale gelmiştir. Olup bitenler ortadan kaldırarak aşma değil, tersine bir tasfiyedir; belirli değil, biçimsel olumsuzlamadır. Dizginlerinden boşalan üretim devleri bireyi, tam olarak doygunluğa ulaştırarak değil de onu bir özne olarak bütünüyle silip atarak mağlup etmişlerdir. Üretim devlerinin kendi delilikleriyle örtüşen eksiksiz rasyonellikleri tam da buna dayanır. Kolektif ile birey arasındaki en uç noktaya götürülen oransızlık gerilimi yok etse de, mutlak kudret ile acizlik arasındaki kusursuz uyum dolayımsız çelişkinin ta kendisidir; uzlaşmanın mutlak karşıtıdır

Bu nedenle, öteden beri yanlış toplumun insan içindeki failleri olan psikolojik belirleyenler bireyle birlikte yok olmuş değildir. Ama bu karakter tipleri erk işletmesinin planındaki kesin yerlerine asıl şimdi kavuşurlar. Bireylerin etki ve sürtünme katsayıları hesaba katılmıştır. Ticket'ın kendisi zaten bir dişlidir. Psikolojik düzenekte öteden beri zorlayıcı, kısıtlayıcı ve irrasyonel olan ne varsa hassas bir biçimde buna uyarlanır. Antisemitizmi içeren gerici ticket yıkıcı-geleneksel

sendroma uygun düşer. Yahudilere karşı asli bir tepki söz konusu olmadığı gibi; insanlar ticket sayesinde zulmün uygun nesnesini karşılayan dürtüsel bir yönelim geliştirirler. Deneyime dayanan "antisemitizmin öğeleri," ticket zihniyetinin yansıttığı deneyim yitiminden ötürü kullanımdan kalkmışken ticket tarafından tekrar seferber edilir. Halihazırda bozulmuş bulunan bu öğeler, neo-antisemitistlerde vicdan azabına ve bu nedenle de şerrin doymazlığına yol açar. Sırf bireylerin psikolojisi kendisini ve içeriğini yalnızca toplumun sağladığı sentetik şemalar aracılığıyla üretebildiği için, zamanın antisemitizmi boş ve nüfuz edilemez bir öz kazanır. Yahudi simsar ancak ekonomik olarak ortadan kalktıktan sonra tam anlamıyla şeytanın imgesi haline gelir. Bu, hem zaferi kolaylaştıran bir şeydir, hem de tüm antisemitist aile babalarını, durdurulamaz tarihsel eğilimin sorumluluğundan muaf, ancak gerektiğinde partide ya da siklon gazı fabrikalarında görevli olarak devreye giren bir izleyici konumuna yerleştirir. Totaliter devletlerin, zamanı yakalayamayan kesimlerin kökünü kurutmaya yönelmiş yönetimleri, yalnızca çoktan verilmiş ekonomik hükümlerin habercileridir. İşbölümünün diğer alanlardaki mensupları, önceki gün yaşanmış felaketten sonraki enkaz kaldırma çalışmalarıyla ilgili bir haber okuyan gazete okurunun kayıtsızlığıyla olup bitenleri izleyebilirler. Kurbanın öldürülmesine neden olan özgün nitelik silinip yok edileli çok oldu. Eskiden ayrımları oluşturan birbirine düşman dinler, geç endüstri toplumunun eşitleyici baskısı altında gerçekleştirilen başarılı bir asimilasyon sayesinde kültür mallarına dönüştürüldüklerinden bu yana, Yahudi olarak kimlerin hükmün kapsamına girdiği ancak karmaşık soru listeleriyle gün ışığına çıkarılabilmektedir. Yahudi kitleleri de, onlara düşman o gençlik örgütleri gibi ticket zihniyetinden kaçmak için hiçbir çaba göstermez. Faşist antisemitizm kendi nesnesini

adeta icat etmek zorundadır. Paranoya hedefinin peşine artık zulmedenin bireysel hastalık hikayeleri temelinde düşmez; psikolojik bakımdan hastalığa eğilimli vatandaşlar onun üstüne hastaymış gibi içsel ve dışsal olarak çullanmadan önce, toplumun varoluşsal bir unsuruna dönüşerek hedefini savaşların ve konjonktürlerin yarattığı körleştirici ortama yerleştirmelidir.

Eğilim olarak antisemitizmin, sadece birbirlerinin yerine geçebilir ticket'ların bir maddesi olarak varolması, onun günün birinde son bulacağına ilişkin umudu çürütülemez bir temele bağlar. Önderlerin partilerinin antisemitist temel ilkelerini, tıpkı yandaşlarını tamamıyla rasyonelleştirilimiş bir üretim alanından başka birine aktarabildikleri gibi kolayca değiştirebildikleri bir zamanda Yahudiler katledilirler. Ticket zihniyetinin kaynaklandığı gelişmenin temeli, tüm özgül enerjilerin evrensel olarak bir ve aynı soyut emek biçimine indirgenmesidir; ister savaş alanında ister film stüdyosunda olsun. Ama bu koşullardan daha insani koşullara geçebilmenin hiçbir yolu yokmuş gibidir, çünkü iyinin de kötünün de başına aynı şeyler gelir. Yahudi düşmanlığı bir kimya tröstüne ne kadar uzaksa, ilerici ticket'lardaki özgürlük de ilerici kararların içinde oluştuğu siyasal erk yapılarından o kadar uzaktır Bu ilerici talepler psikolojik açıdan daha insancıl olanları çekse bile, giderek yaygınlaşan deneyim yitimi, ilerici ticket taraftarlarını da eninde sonunda farklılığın düşmanlarına dönüştürür. Öncelikle antisemitist olan antisemitist ticket değil, olduğu gibi ticket zihniyetinin kendisidir. Bu zihniyette teleolojik olarak içkin olan, farklılığa yönelik öfke, doğa egemenliğinin egemenlik altına alınmış öznelerinde daima doğal azınlığa karşı beslenen bir hınç olarak bulunur; bu öznelerin asıl tehdit ettikleri sosyal azınlıklar olsa bile bu değişmez. Toplumsal açıdan sorumlu elitleri saptamak her durumda başka azınlıklara kıyasla çok

daha zordur. Bu elitler mülk, mülkiyet, denetim ve yönetim ilişkilerinin sisinde, kuramsal olarak belirlenmekten kaçmayı başarırlar. Irk ideolojide ve sınıf gerçeğinde göze çarpan şey artık yalnızca çoğunluğun karşısında soyut bir farktan ibarettir. İlerici ticket, kendi içeriğinden daha kötü bir hedefe yönelirken, faşist ticket'ın içeriği o kadar boştur ki, kendisinden daha iyi olan bir içeriğin ikamesi olarak ancak aldatılmışların umutsuz çabalarıyla ayakta tutulabilir. Yarattığı dehşet, açıkça ortada olan ve buna rağmen varlığını sürdüren yalanın dehşetidir. Faşist ticket ölçüt alınabilecek hiçbir hakikate izin vermediği gibi, saçmalığı öyle aşırı bir noktadadır ki, düşünmeden bütünüyle yoksun bırakıldıkları için herhangi bir yargıya varamayanlardan uzak tutulan hakikati ancak olumsuz anlamda kavranabilecek kadar yaklaştırır. Kendisine hâkim, başlı başına bir tahakküm haline gelen aydınlanma aydınlanmanın sınırlarını yıkıp geçebilir.

NOTLAR VE TASLAKLAR

ÇOK BİLGİLİ OLMAYA KARŞI

Hitler döneminin verdiği derslerden biri akıllı olmanın aptallığı hakkındadır. Gerçekleşecek olan artık gün gibi ortadayken bile, Yahudiler Hitler'in yükselme şansının olabileceğini sayısız sağlam nedene dayanarak inkâr etmişlerdi. Bir sohbetimizden hatırladığım kadarıyla bir ekonomi politik uzmanı, Bavyeralı bira üreticilerinin çıkarlarından yola çıkarak bana Almanya'nın askerileştirilmesinin olanaksız olduğunu kanıtlamaya girişmişti. Sonra o akıllılar faşizmin Batı'da olanaksız olduğunu öne sürer oldu. Böylesine aptal oldukları için akıllılar her yerde barbarların işini kolaylaştırmıştır. Gerçeklikten uzak olan, o bilgilendirilmiş, uzak görüşlü yargılardır; "ben bilmeyeceğim de kim bilecek" diye başlayan saptamalar, istatistik verilerle deneyime dayanan tahminlerdir; işte o son noktayı koyan sağlam statement'lardır [ifadeler].

Hitler hem zihne karşıydı hem de insanlık karşıtıydı. Ne ki insanlık karşıtı bir zihin de vardır: ayırt edici özelliğiyse iyi bilgilendirilmiş üstünlüğüdür.

Zeyl

Akıllılığın aptallığa dönüşmesi tarihi eğilimden kaynaklanır. Godesberg[a] sırasında Hitler'in taleplerini unreasonable [akıldışı] diye nitelendiren Chamberlain'in kullandığı anlamda akılılık, almak ile ver-

[a] İngiltere başbakanı Chamberlain Eylül 1938'de üç kez Hitler'le görüşmeye Almanya'ya gitti. Bunların ikincisi Bad Godesberg'de gerçekleşti –yn.

mek arasında eşdeğerlilik sağlanması için ısrar etmek anlamına gelir. Bu türden bir akıl takas esas alınarak biçimlendirilmiş bir akıldır. İnsanlar amaçlarına ancak dolaylı biçimde, bir çeşit pazar üzerinden ve karşılıklı ödünlerle, erkin oyun kurallarına uyarak elde ettikleri o küçük avantaj sayesinde varabilmelidir. Ne ki erk, oyunun kurallarını bir yana bırakıp doğrudan sahip çıkmaya kalkışır kalkışmaz akıllı olmanın hiçbir hükmü kalmaz. Geleneksel burjuva zekâsının ortamı, yani tartışma dağılıverir. Artık bireyler bile birbiriyle konuşamaz olur ve bunun farkındadırlar: bu yüzden oyunu tüm güçlerin devreye girmesini gerektiren ciddi ve sorumlu bir kuruma dönüştürürler; böylece ne sohbet diye bir şey kalır ne de suskunluğun farkına varılır. Büyük çaplı işlerde de durum bundan farklı değildir. Bir faşisti konuşarak etkilemeye çalışmak pek kolay değildir. Başka biri söz aldığında bunu sözlerinin küstahça kesilmesi olarak algılarlar. Akıl yoluyla bir faşiste ulaşmak mümkün değildir; çünkü o aklı başkalarının pes etmesi olarak görür.

Akıllı olmanın aptallığına ilişkin çelişki gereklidir; çünkü burjuva aklı [Ratio] evrensellik iddiasıyla ve aynı zamanda evrenselliği kısıtlama pahasına gelişmek zorundadır. Tıpkı takas sırasında herkes kendi hakkını aldığı halde sosyal adaletsizliğin varlığını sürdürmesi gibi, takas iktisadının düşünüm biçimi olan egemen akıl da hem adil ve genel hem de tikelci ya da başka bir deyişle ayrıcalığın eşitlikteki aracıdır. Faşist, hesabı işte bu eşitliğe çıkarır. O açık açık tikel olandan yana çıkar ve böylece haksız yere genelgeçerliğinde direten aklın [Ratio] sınırlılığını açığa vurur. Böylece akıllıların bir anda aptal durumuna düşmeleri ise kendi akıldışılığının aklını kanıtlar.

Faşistler de bu çelişkiyle uğraşıp durur. Çünkü burjuva aklı gerçekten de yalnızca tikel değil, aynı zamanda genelgeçerdir ve faşizm

aklın bu genelgeçerliğini yadsıyarak kendi yenilgisine yol açar. Almanya'da iktidara gelenler liberallerden hem daha akıllı hem de daha aptaldılar. Yeni düzene doğru ilerleme büyük ölçüde bilinçleri bu ilerlemeyi takip edemeyenler tarafından, yani müflisler, hizipçiler ve ahmaklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ellerinde tuttukları erk rekabete izin vermediği sürece hata yapmaya bağışıktırlar. Ne ki faşistler devletlerarası rekabet koşullarında, hata yapma konusunda diğerleri kadar yetenekli olmakla kalmazlar; aynı zamanda kısa görüşlülükleri, saplantılı inatçılıkları, ekonomik güçlere ilişkin bilgisizlikleri ve her şeyden önce de olumsuzluğu görememek ve onu bütün durumun değerlendirmesine dahil edememek gibi özellikleri nedeniyle de, içten içe olacağını hep hissettikleri ve öznel olarak da yaşadıkları felakete sürüklenirler.

İKİ DÜNYA

Bu ülkede [ABD] insan ile onun iktisadi yazgısı arasında hiçbir ayrım yoktur. Hiç kimse servetinden, gelirinden, konumundan ve fırsatlarından başka bir şey değildir. İnsanların bilincinde iktisadi maske ile onun gerisinde olan, maskeyi takan da dahil, en ince çizgisine varıncaya kadar örtüşür. Herkes kazandığı kadar eder ve ettiği kadar kazanır. İnsanlar ne olduklarını ancak iktisadi varoluşlarının iniş çıkışları aracılığıyla öğrenir. Kimse kendisini başka türlü bilmez. Materyalist toplum eleştirisi bir zamanlar idealizme karşı, bilincin varlığı değil de, varlığın bilinci belirlediğini ve topluma ilişkin hakikatin o toplumun kendisi hakkındaki idealist tasavvurlarında değil de, iktisadında yattığını ileri sürmüş olsa da; günümüz öz-farkındalığı bu geçen süre içinde bu tür bir idealizmi üstünden atmıştır Artık insanlar kendi benlikleri hakkında pazar değerlerine göre bir yargıya varabiliyor ve ne olduklarını kapitalizmin iktisadi ortamında başlarına gelenlerden öğreniyorlar. Yazgıları, ne kadar hüzünlü olursa olsun onlar için hiçbir zaman dışsal bir nitelik taşımaz, onu olduğu gibi kabul ederler. Veda eden Çinli,

> "Şöyle dile geldi hüzne bulanmış sesiyle:
> Talih yüzüme gülmedi şu dünyada dostum.
> Nereye mi gidiyorum? Dağlara çıkıyorum,
> Huzur gerek çünkü yapayalnız yüreğime."

I am a failure, der Amerikalı. – And that is that. [Başarısızım. İşte o kadar.]

İDEA'NIN EGEMENLİĞE DÖNÜŞMESİ

Kimi zaman kadim, egzotik tarihin en yakın ve en bildik tarihin eğilimlerini açığa vurduğu görülür ve aralarındaki mesafe sayesinde bu eğilimler daha da belirginleşir.

Deussen[1] İşa Upanişadı'na ilişkin açıklamalarında, bu Upanişad'ın daha önceki düşüncenin ötesine adım attığına ve bu adımın, Matta İncili'ne[2] göre Vaftizci Yahya'nın ötesine geçen İsa'nın ve Kiniklerin ötesine geçen Stoacıların attığı adımlarla benzerlik gösterdiğine dikkat çekti. Ne var ki bu saptamalar tarihsel açıdan tek yönlü sayılır; çünkü Vaftizci Yahya ve Kiniklerin ödünsüz fikirleri, ilerleme kaydettiği varsayılan İşa Upanişadı'nın ilk dizelerine karşı görüşlere kıyasla daha az ileri değildirler.[3] Bu fikirler Avrupa felsefesinin, Hıristiyanlığın ve yaşayan Veda dininin içinden çıktığı tarihsel hareketlerin ana çizgilerinden çok, güçlü hizip ve partilerden kopan sol, ayrılıkçı akımlarla benzerlik göstermektedirler. Gelgelelim bizzat Deussen'in belirttiği gibi, İşa Upanişadı Hindistan'da toplanan metinlerin en başında, yani bu Upanişad'ın aştığı varsayılan Upanişadlardan çok önce yer almaktadır. Bununla beraber bu ilk yapıt, gençlik radikalciliğine ve başat gerçekliğe direnen devrimci muhalefete karşı ihanetin izlerini taşır.

Örgütleme yeteneği olan bir Vedacılığa, Stoacılığa ya da Hıristiyanlığa atılan adım toplumsal etkinliğe katılıp bağdaşık bir kuramsal sistem geliştirmekten geçer. Bu da, doğru bir düşünüşe sahip olduktan sonra yaşama katılıp etkin bir rol oynamanın ruhun selametine zarar vermeyeceğine ilişkin öğretiyle dolayımlandırılır. Elbette Hıristiyanlık

---

1 Paul Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda*, Leipzig, 1905, s. 524.

2 II:17-19.

3 Özellikle *Brihadâranyaka-Upanishad* 3, 5, 1 ve 4, 4, 22. Deussen, *a.g.e.*, s. 436 vd ve s. 479 vd.

bu noktaya ancak Pavlusçu aşamada erişti. Mevcut olandan kendisini uzaklaştıran idea dine dönüşür. Ayıplananlar ödün vermeye yanaşmayanlardır. Bu kişiler "çocuk istemekten, mülk istemekten, dünya nimetlerini istemekten uzak durup dilenci olarak dolaşıyorlardı. Çünkü çocuk istemek mülk istemek demektir ve mülk istemek de dünya nimetlerini istemek anlamına gelir; çünkü biri bir diğeri gibi boş istektir."[4] Böyle konuşanlar uygarlaştırıcıların gözünde hakikati söylüyor olabilirler, ama toplumsal yaşamın gidişatına ayak uydurmayı başaramazlar. Bu yüzden delirdiler. Yaptıklarıyla Vaftizci Yahya'ya benziyorlardı. Yahya "üzerinde deve tüyünden bir giysi ve belinde deri bir kemer taşır; çekirge ve yabanbalıyla beslenirdi."[5] "Kiniklerin," der Hegel, "zayıf bir felsefi eğitimleri vardı ve bir sistem, bir bilim ortaya koyamadılar; yaptıkları ancak daha sonra, Stoacılar tarafından felsefi bir disipline dönüştürülmüştür."[6] "Hınzır, arsız dilenciler"[7] diye niteler Hegel kiniklerin ardıllarını.

Tarihten haklarında az da olsa bilgi edinebildiğimiz bu ödünsüz kişilikler örgütlü yandaşlardan hepten yoksun değildiler; çünkü tersi olsaydı adları bile günümüze kadar gelmezdi. Hiç olmazsa belli ölçüde sistemli bir öğreti ya da davranış kuralları ortaya koymuşlardır. İlk Upanişad'ın saldırılarına hedef olan o daha radikal Upanişad'lar bile rahipler kastına ait dizeler ve kurban törenleri sırasında söylenen büyülü sözlerden ibarettir,[8] aynı biçimde Yahya da yeni bir din değilse

---

[4] Deussen, *a.g.e.*, s. 436.

[5] Aziz Markos İncil'i, I:6.

[6] *Vorlesungen über die Geschicte der Philosophie*, c. II; Werke, cilt XIV, s. 159 vd.

[7] *A.g.e.*, s. 168.

[8] Bkz. Deussen, *a.g.e.*, s. 373.

bile bir tarikat kurmuştur.[9] Kinikler bir felsefe okulu oluşturdu; hatta kurucuları Antisthenes bir devlet kuramının ana hatlarını çıkarmıştı.[10] Ne ki tarihin bu türden dışlananlarına ait kuramsal ve pratik sistemler öyle sıkı ve merkeziyetçi bir yapıya sahip değildir. Başarıya ulaşabilmiş sistemlerden ayrıldıkları nokta bir tutarlı anarşi barındırmalarıdır. İdea ve birey onların gözünde yönetim ve kolektife göre öncelik taşır. Bu yüzden öfke uyandırırlar. Egemenliğin adamı Platon, krallık makamıyla basit bir çobanınkini eşit sayan ve ulusal sınırları olmadan, gevşek biçimde örgütlenmiş bir insanlığa domuzlar devleti[11] diye çattığı zaman hedef aldığı kimseler Kiniklerdi. Ödün vermeyenler beraberlik ve işbirliğine açık olsalar da, aşağıya kapalı, sağlam bir hiyerarşi inşa etme konusunda yeteneksizdiler. Bağdaşıklıktan ve tutarlılıktan yoksun kuramlarıyla ve çarpıcı bir özet oluşturmaktan yoksun praksisleriyle kendi varlıkları dünyayı gerçekte olduğu gibi yansıtıyordu.

Din ve felsefede yer alan radikal ve konformist hareketler arasındaki biçimsel ayrım buydu; nedeni yalıtılmış içerikler değildi. Örneğin birbirlerinden çilekeşlik düşüncesine ilişkin bir farkla ayrılmazlardı. Çileci Gautama'nın tarikatı Asya dünyasını fethetmiştir. Gautama daha yaşarken büyük bir örgütleme yeteneği sergiledi. Reformcu Kankara'nın yaptığı gibi aşağıdakileri öğretisinin paylaşılmasından dışlamasa bile,[12] insanlar üzerindeki mülkiyeti açıkça onayladığı gibi, "göründüğü kadarıyla paryaların varsalar bile ancak birer istisna oluşturdukla-

---

[9] Bkz. Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Stuttgart ve Berlin, 1921, cilt I, s. 90.

[10] Diogenes Laertius, IV:15.

[11] Bkz. *Politeia*, 372, *Politikos*, 267 vd ve Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig, 1922, kısım 2, bölüm 1, s. 325 vd.

[12] Deussen, *Das System des Vedanta*, Leipzig, 1906, 2. baskı, s. 63 vd.

rı"[13] tarikatına katılan "soylu ailelerin çocukları"yla övünüyordu. Müritler tarikata girer girmez Brahmancı modele göre ayrılırlardı.[14] Sakatlar, hastalar, suçlular ve başka pek çokları tarikata katılamazdı.[15] Tarikata gireceklere: "Cüzam, sıraca, vitiligo, verem ya da saradan muzdarip misin? İnsan mısın? Erkek misin? Kendi kendinin efendisi misin? Hiç borcun var mı? Kralın hizmetinde misin?" türünden sorular soruluyordu. Gaddar Hint ataerkilliğiyle tam bir uyum içindeki en erken dönem Budist birliklere kadın müritler ancak isteksizce kabul ediliyorlardı. Kadınlar erkeklere tabi kılınıyor ve gerçekte vesayet altında yaşıyorlardı.[16] Tüm birlik egemenlerden gördüğü destekten hoşnuttu ve Hint yaşamına kusursuz biçimde uyum gösteriyordu.

Birbirleriyle karşıtlık oluşturan çilekeşliğin ve materyalizmin her ikisi de çift anlamlıdır. Var olan kötü düzene katılmayı reddeden çilekeşlik, baskı karşısında, kitlelerin maddi talepleriyle örtüşür; tıpkı tersi durumlarda çilekeşliğin klikler tarafından dayatılan bir disiplin aracı olarak haksızlığa uyum sağlamayı amaçlaması gibi. İnsanın mevcut olanda kendisine materyalist anlamda bir yer bulması, yani tikel bencillik öteden beri feragat etmekle bağıntılıydı. Oysa burjuva olmayan bağnazlar gözlerini mevcut olanın ötesine, materyalist anlamda, bal ve süt diyarına dikmişlerdir. Gerçek materyalistlikte çilekeşlik, gerçek çilekeşlikte de materyalistlik ortadan kaldırılarak aşılmıştır. Ama bu eski dinlerin ve okulların tarihi, modern partilerin ve devrimlerin tarihi gibi şunu öğretmek ister: hayatta kalmanın bedeli pratik katılımdır; ideanın egemenliğe dönüşmesidir.

---

[13] Hermann Oldenberg, *Buddha*, Stuttgart ve Berlin, 1914, s. 174 vd.

[14] Bkz. *Buddha*, s. 386.

[15] *Buddha*, s. 393 vd.

[16] Bkz. *Buddha*, s. 184 vd ve 424 vd.

HAYALETLER KURAMI ÜZERİNE

Freud'un, hayaletlere inanmanın, yaşayanların ölüler hakkında besledikleri kötücül düşüncelerden, geçmişteki öldürme arzularının hatırlanmasından kaynaklandığına ilişkin kuramı meselenin yalnızca bir yanını göstermektedir. Ölülere duyulan nefret suçluluk duygusu kadar kıskançlıktan da kaynaklanır. Arkada kalan kişi terk edilmişlik duygusuna kapılır ve çektiği acıların suçunu, o acılara yol açan ölüye yükler. Ölümün varoluşun dolaysız bir devamı olarak göründüğü insanlık evrelerinde de, ölümdeki terk etme zorunlu olarak ihanet etkisi yaratır; hatta aydınlanmış evrede bile bu eski inanç tamamen yok olmamıştır Ölümü mutlak hiçlik olarak düşünmek bilinç için uygun değildir, çünkü mutlak hiçlik düşünülecek bir şey değildir. Sonra bir de yaşamın yükü arkada kalanların üzerine çöktüğünde, ölenin durumu pekâlâ yeğlenebilir bir hal olarak gözükür. Kimi insanın bir yakını öldükten sonra yaşamını yeniden örgütleyişi, ölüye gösterilen o çaba isteyen kült ya da tersine, usulüne uygun olarak rasyonelleştirilen unutma, varlığını, yüceltilmemiş biçimleriyle spiritualizm olarak sürdüren hortlakların modern karşılığıdır. Yok edilme korkusunun tümüyle bilinç düzeyine getirilmesi insanın ölülerle ilişkisini doğru bir yere oturtmasını sağlayabilen tek şeydir: böyle olunca ölülerle ilişkimiz bir birliğe dayanır; çünkü biz de onlar gibi, aynı ilişkinin ve aynı boşa çıkan umutların kurbanlarıyız.

Zeyl

Ölülerle olan çarpık ilişki –bir yandan unutulup, öte yandan mumyalanmaları– ölüm deneyiminin günümüzde ne kadar hastalıklı olduğunu gösteren belirtilerden biridir. Neredeyse insan yaşamı kavramının kendisinin, tek bir insanın tarihinin birliği anlamında geçersiz

hale geldiği söylenebilir: bireyin yaşamı salt karşıtıyla, yok oluşla tanımlanırken, tüm ahengini ve bilinçli hatırlama ile istemsiz bellek arasındaki sürekliliği, yani anlamını yitirdi. Bireyler kendilerini, hiçbir iz bırakmayan salt anlık bir şimdiki zaman dizisine indirgerler, hatta izlerinden irrasyonel, gereksiz ve sözcüğün tam anlamıyla modası geçmiş diye nefret ettikleri bir şimdiki zaman dizisine. Tıpkı yakın zamanlarda yayımlanmamış her kitabın şüpheli sayılması ve tıpkı dallarına göre örgütlenmiş tarih bilimi dışındaki bir tarih düşüncesinin zamane insanının sinirini bozması gibi, geçmiş de bir öfke kaynağına dönüşür. Bir kimsenin geçmişte ne olduğu ve başından neler geçtiği, şimdi ne olduğu ve kullanılmasına neden olan sahip oldukları karşısında hükümsüz kılınır. Göçmenlere de, bugüne bir yararı olmadığı için geçmişte kalan her şeyi unutmaları ve geçmişi yok sayıp doğrudan yeni bir hayata başlamalarını salık veren iyi niyetli tehditkâr öğüt, bir hayalet etkisi yaratan davetsiz misafire, insanın kendisine çoktan beridir uygulamayı öğrendiği tahakkümü sözle uygulamasıdır. İnsanlar kendi varoluşlarının dağılışını hatırlatır korkusuyla, kendilerinde ve başkalarında tarihi bastırırlar; oysa bu dağılışın kendisi tarihin bastırılmasından ibarettir. Tüm duyguların yazgısı, yani pazar değeri olmayan her şeyin dışlanarak cezalandırılması, emek gücünü psikolojik anlamda bile yenilemekten uzak yas'a en sert biçimde uygulanır. Yas, uygarlığın yara izine ve insanları amaçlar dünyasına bağlamanın hâlâ tam olarak başarılamadığını açığa vuran toplumdışı bir duygusallığa dönüşür. Dolayısıyla insanın her şeyden çok çirkinleştirilen yas tutması, yüreği kabuk bağlayan kişi için, güzel cesedin her zaman olduğu gibi, bilinçli olarak toplumsal bir formaliteye çevrilir. Ölünün taşınabilir küle dönüştürüldüğü, diğer bir değişle gereksiz bir mülk haline geldiği funeral home [cenaze evi] ya da krematoryumlarda insanın

kendisini duygularına kaptırması gerçekten yersizdir. Büyükannesinin birinci sınıf defin törenini gururla anlatan genç kız, babası tören sırasında birkaç damla gözyaşı döktüğü için "a pity that daddy lost control" [yazık ki babam kontrolünü kaybetti] diye durumu tam olarak dile getirir. Gerçekte günümüzde ölülerin başına gelenler, kadim Yahudilerin en kötü beddua saydıkları, bir daha hatırlanmayasıca sözleriyle dile getirdikleri şeydir. İnsanlar kendilerini düşünmemekten duydukları çaresizliğin acısını ölülerden çıkarırlar.

QUAND MÊME [YİNE DE]

İnsanları kendi ataletlerini aşmaya, maddi ve zihinsel eserler üretmeye iten şey dıştan gelen baskıdır. Demokritos'tan Freud'a kadar düşünürler bu konuda haksız değiller. Baskının nihai olarak kaynaklandığı dış doğanın direnişi toplumda sınıflar aracılığıyla devam eder ve türdeşlerinin sertliği olarak her bireyi çocukluktan başlayarak etkiler. İnsanlar daha güçlü olanlardan bir şey istedikleri sürece yumuşaktırlar; ama daha zayıf olanlar bir şey istediğinde onları terslerler. Bugüne kadar toplumdaki insanın özüne açılan kapının anahtarı işte budur.

Muhazakârların dehşet ve uygarlığın birbirinden ayrılmaz oluşuna ilişkin çıkarımları sağlam temellere oturtulmuştur. İnsanları karmaşık uyaranlarla olumlu biçimde baş edebilecek ölçüde kendilerini geliştirmeye iten şey, dışsal direnişle kıvılcımlanan kendi gelişim çabaları değil de nedir? İnsanları gelişmeye iten direniş önce babada vücut bulur, sonra sayısız farklı biçime bürünür: öğretmen, amir, müşteri, rakip, sosyal güçlerin ve devletin temsilcileri. Onların acımasızlığı bireysel kendiliğindenliği harekete geçirir.

Gelecekte bu sertliğin dozunun ayarlanabileceğini ve bin yıllar süresince insanların uysallaştırılmasını sağlayan kanlı cezaların sanatoryumlar kurarak kaldırılabileceğini sanmak bir düş gibi gözüküyor. Taklit cebir erksizdir. Kültürün gelişimi celladın damgasını taşır Bu konuda cennetten kovuluşu anlatan Tekvin ile Soirées de Petersbourg[α] hemfikirdir. Emek ve keyif celladın damgasını taşır. Buna karşı çıkmak tüm bilimin ve mantığın yüzüne bir tokat atmak demektir. Dehşeti ortadan kaldırıp uygarlığı sürdürmek imkânsızdır. Dehşetin hafifletilmesi bile çözülme sürecinin başlaması anlamına gelir Bundan

---

[α] Joseph de Maistre, *Le Soirées de Saint Petersbourg*, 1821.

çok değişik sonuçlar çıkarılabilir: faşist barbarlığa tapılmasından cehennem dairelerine sığınmaya varana dek. Başka bir sonuç daha var: o da, insanlığa karşı olduğunda mantıkla alay etmektir.

HAYVAN PSİKOLOJİSİ

Highway'de [otoyol] iri bir köpek var. Güvenle yürümeye devam ederken bir araba tarafından eziliyor. Yüzündeki huzurlu ifade ona genellikle iyi bakıldığını, hiç kötülük görmemiş evcil bir hayvan olduğunu gösteriyor. Ama hiç kötülük görmemiş üst burjuva ailelerin çocukları da yüzlerinde aynı huzurlu ifadeyi taşımıyorlar mı? Tıpkı şimdi ezilen köpek gibi onlara da hiç kötü bakılmamıştı.

VOLTAIRE'E ÖVGÜ

Aklın tek yanlı, diye fısıldar tek yanlı akıl; erke haksızlık ettin. Tiranlığın rezilliğini dokunaklı, ağlamaklı, alaycılıkla, bağıra çağıra ortalığa döktün; ama erkin yarattığı iyiliği hasıraltı ediyorsun. Yalnızca erkin sağlayabildiği güvenlik olmadan iyi asla var olmazdı. Yaşam ve sevgi erkin kanatları altında oynamışlar ve senin mutluluğunu düşman doğanın elinden zorla çekip almışlardır. – Savunmacılığın [Apologetik] esinledikleri hem doğru hem yanlıştır. Gerçekleştirdiği bütün o muazzam işlere rağmen bir tek erk adaletsizlik yapabilir; çünkü avukatın dikkate alınmayan söylevi değil de bir tek infaz edilen hüküm adaletsiz olabilir. Söylev yalnızca bastırmayı amaçladığında ve zayıfın yerine güçlüyü savunduğunda genel adaletsizliğe katkıda bulunur. – Ne ki, tek yanlı aklın fısıldamaya devam ettiği gibi, erk insanlar tarafından temsil edilir. Erki teşhir ederek insanları hedef haline getirmiş olursun. Belki onların yeri daha da kötü olan başkaları tarafından doldurulur – Yalan doğruyu söyler. Faşist caniler tetikte bekliyorlarsa, halk zayıf bir rejimi sarsmak üzere kışkırtılmamalıdır. Ne ki, daha az zalim bir erkle ittifak kurmak, alçaklıkları suskunlukla gizlemeyi gerektirmez. İnsanları şeytana karşı koruyan haksızlığın ifşa edilmesi sonucu haklı davanın zarar görme olasılığı, haksızlığın ifşa edilmesi kendisine bırakıldığında şeytanın kazandığı üstünlük yanında hep daha az olmuştur. Hakikati yalnızca alçakların dile getirdiği ve Goebbels'in neşe içinde gerçekleştirilen linçin anısını diri tuttuğu bir toplum nereye gelmiştir? Kuramın nesnesi iyi değil kötü olandır. Kuram var olan biçimleriyle yaşamın yeniden-üretimini varsayar. Kuramın temel ögesi özgürlük, konusuysa baskıdır. Dil savunmacı bir niteliğe büründüğünde zaten yozlaşmıştır; özü gereği ne yansız ne de pratik olabilir. – Biraz da hayatın iyi taraflarından söz edemez misin? Sonsuz buruklu-

ğun yerine sevgiyi ilke olarak ilan etmenin bir yolu yok mudur? – Hakikat için tek bir ifade vardır: o da haksızlığı reddeden düşüncedir. Eğer hayatın iyi taraflarında diretme olumsuz bütünün içinde ortadan kaldırılarak aşılmıyorsa, diretme kendi karşıtını, yani tahakkümü ulvileştirir. Sözcüklerle entrika çevirebilir, propaganda yapabilir, telkinde bulunabilirim: bu öyle bir özelliktir ki, dünyada yapılan her şeyi birbirine dolandırdığı gibi, sözcükleri de birbirine dolandırır ve yalanın anladığı tek özellik de budur. Yalan, mevcut olana karşı çıkmanın bile yeni ortaya çıkan tahakkümün, birbirine rakip bürokrasilerin ve tahakküm kuranların hizmetinde olduğunu ima eder. Adını koyamadığı korkusunun içinde yalnızca olduğu şeyi görebilir ve görmek ister yalan. Kendi ortamına çekilen her şey gibi, dil de yalnızca bir araç olarak, karanlıkta birbirinden ayırt edilemeyen nesneler gibi yalanla özdeş hale gelir. Eninde sonunda yalanın kendi hizmetine koşamayacağı hiçbir sözcüğün bulunmadığı doğrudur; ama yine de yalanın iyiliği erkin içinden değil de bir tek erke karşı düşüncenin sertliğinde parlar. Son mahlûkun maruz kaldığı teröre karşı beslenen o uzlaşmaz kin esirgenenlerin meşru minnettarlığını oluşturur. Güneşten yardım dilemek putperestliktir. Yalnızca güneşin kor ateşinde kuruyan ağacın görünüşü gelecek günün görkemini sezdirir; ama güneşin dünyayı aydınlatması onu illa yakacağı anlamına gelmez.

SINIFLANDIRMA

Tekil bilimlerin soyutlamalara dayanarak ya da belitsel yollardan yarattıkları genelgeçer kavramlar, temsilin malzemesi kadar tekil nesnelerin adlarını da verirler. Genelgeçer kavramlara karşı savaşmak anlamsızdır. Ne ki bunun söylenmesiyle genelgeçerliğin saygınlığı konusunda çok da bir şey açıklanmış sayılmaz. Birçok tekilde ortak olan ya da tek bir tekilde daima yinelenenin, özelden (Besondere) daha dayanıklı, daha ebedi ve daha derin olması gerekmez. Türlerin ölçeği önem ölçeğiyle aynı değildir. Bu tam da Eleacıların ve başta Platon ile Aristoteles olmak üzere onları izleyen tümünün yanılgısıdır.

Dünya biriciktir. Kendisini hep yeniden, aynı biçimde dayatan momentlerin salt sözlü tekrarı, kurtuluşu getiren sözden çok, okunan duaya cemaatin aynı sözlerle karşılık vermesi gibi boşuna ve zorlanımlı bir tekrara benzer. Sınıflandırma bilginin kendisi değil bilginin koşuludur ve sırası geldiğinde bilgi sınıflandırmaları yine ayrıştırır.

ÇIĞ

Günümüzde dönüm noktası diye bir şey kalmadı. Şeylerin dönüm noktası her zaman daha iyiye yöneliktir. Ama günümüzde olduğu gibi çaresizlik son raddeye geldiğinde gökyüzü yarılır ve alevlerini zaten kaybolmuş olanların üstüne salar.

Genelgeçer anlamda sosyal ve siyasal diye adlandırılanlar her şeyden önce bu izlenimi veriyor. Mutlu kadın ve çocukların gözünde bir zamanlar tuhaf ve kaba görünen gazetelerin ön sayfaları –gazeteler birahaneleri ve palavracıları çağrıştırırdı– o kalın basılmış harfleriyle artık gerçek bir tehdide bürünerek evlere giriyor. Silahlanma, denizaşırı olaylar, Akdeniz'deki gerilim gibi bilmem hangi gösterişli tabirlerle gazeteler Birinci Dünya Savaşı patlak verene kadar insanlara gerçek bir korku aşıladılar. Sonra daha baş döndürücü rakamlarıyla enflasyon başladı. Enflasyonun doludizgin yükselişi durduğundaysa, bu bir dönüm noktası değil, tersine çok daha büyük bir talihsizlik olan rasyonelleşme ve küçülme anlamına geliyordu. Hitler'in oyları yavaş, ama istikrarlı biçimde artmaya başladığında bunun bir çığ hareketi olduğu artık belliydi. Seçim sonuçlarına ilişkin rakamlar zaten bu görüngünün belirleyici özellikleridir. Faşizm öncesi son seçim gününün akşamında ülkenin tüm bölgelerinden gelen oyların sekizde, hatta on altıda biri genel sonuçları önceden söylüyordu. Eğer on ila yirmi bölge en masse [hep birlikte] belirli bir doğrultuda tercih yapmışsa, geriye kalan yüz bölge buna karşı çıkmaz. Birörnekçi zihniyet daha şimdiden mevcuttur. Dünyanın özü dünyanın yüzeyini sınıflandıran istatistiksel yasayla örtüşüyor.

Almanya'da faşizm zaferine görülmemiş ölçüde yabancı düşmanı, kültür karşıtı, kolektivist bir ideoloji sayesinde erişti. Şimdi bütün dünyayı harabeye çevirdiği için halklar faşizme karşı savaşmak zorun-

dadır; başka çıkış yolu yok. Ama her şey sona erdiğinde Avrupa'da özgürlükçü bir ruhun yayılacağına da kesin gözüyle bakmamak gerekir: Avrupa ulusları, kendilerini korumak zorunda kaldıkları faşizm kadar yabancı düşmanı, kültür karşıtı ve sözde kolektivist hale gelebilirler. Faşizmin yenilgisi zorunlu olarak çığ hareketini durdurmaz.

Liberal felsefenin temel ilkesi hem/hem de ile özetlenebilir. Günümüzde ise ya/ya da ilkesi geçerliymiş gibi görünüyor; ama sanki karar çoktan kötü seçenekten yana verilmiş.

İLETİŞİM YOLUYLA TECRİT

İletişim araçlarının tecrite yol açtığı yalnızca zihinsel anlamda doğru değildir. Radyo sunucusunun yalan dolu konuşması yalnızca dilin imgesi olarak beyine yerleşip insanların birbiriyle konuşmasını engellemez; Pepsi-Cola reklamındaki övgüler yalnızca kıtaların yıkımına düzülen övgüleri bastırmaz; film yıldızlarının hayaletimsi modelleri yalnızca yeni yetmelerin birbirine sarılmalarına ya da zinaya örnek oluşturmaz. İlerleme insanları kelimenin tam anlamıyla birbirinden uzak tutar. Tren istasyonu ya da bankadaki küçük vezneler, çalışanların mesai arkadaşlarıyla fısıldaşmalarına ve küçük sırlarını paylaşmalarına olanak tanır; modern büroların cam bölmeleri, sayısız çalışanın sığdığı ve hem gelip gidenlerin hem de müdürlerin izleyebildiği o devasa salonlar özel sohbetlere ve tembelliğe artık olanak tanımaz. Resmi dairelerdeki memurların vergi ödeyenlerin zamanını gereksiz yere alması da engellenir. Bu insanlar kolektif içinde tecrit edilmişlerdir. Ama ulaşım araçları insanları fiziksel anlamda da birbirinden ayırır. Otomobil trenin gördüğü işi devralmıştır. Özel arabanın devreye girmesiyle birlikte, yolculuk sırasında edinilen tanışlar ancak yarı tehditkâr hitchiker'lara [otostopçu] indirgenir. İnsanlar birbirlerinden büsbütün tecrit edilmiş halde lastik tekerlekler üstünde yolculuk ediyorlar. Bununla birlikte çekirdek aile ölçeğindeki bu arabalarda konuşulanlar diğer arabalarda konuşulanlarla aynıdır. Çekirdek ailelerin bu sohbeti daha çok günlük çıkarların etrafında döner. Nasıl belirli bir gelire sahip her aile, tıpkı istatistiğin öngördüğü gibi eve, sinemaya ve sigaraya aynı oranlarda harcama yapıyorlarsa, sohbet konuları da arabanın sınıfına göre şemalaştırılmıştır. Bu aileler pazar günleri ya da seyahatlerde, menü ile mekânları bakımından özdeş olan aynı fiyat kategorisindeki lokantalarda ve küçük otellerde birbiriyle karşılaştık-

ları zaman, gittikçe artan tecritle beraber gitgide birbirlerine benzediklerini fark ederler. İletişim insanları birbirinden ayırarak birbirlerine benzemelerini sağlar.

TARİH FELSEFESİNİN ELEŞTİRİSİ ÜZERİNE

İnsan türü, kimilerinin ileri sürdüğü gibi doğa tarihinin yoldan çıkmasından ya da beynin aşırı büyümesinden kaynaklanan tesadüfi ve bozuk bir oluşum değildir Bu ancak belirli bireylerin aklı için ve belki kısa dönemlerde ekonomileri bu tür bireylere hareket alanı sağlayan bazı ülkeler için bile geçerlidir. Beyin, yani insan zekâsı, yeryüzü tarihinde düzgün bir çağ oluşturacak kadar sağlamdır. Makineleri, kimyasal maddeleri ve örgütlenme yetileriyle insan türü –niye bu saydıklarımız da, tıpkı dişlerin ayının bir parçası olması gibi, insanın bir parçası olmasın? Onlar da ayının dişleriyle aynı amaca hizmet ediyor ve üstelik daha iyi iş görüyorlar– bu çağda, uyum sağlamak bakımından le dernier cri [son çırpınma] sayılır. İnsanlar kendilerine en yakın öncellerini geçmekle kalmadı, aynı zamanda onların kökünü öyle adamakıllı kuruttu ki, et-obur büyük sürüngenler de dahil, herhalde şimdiye dek hiçbir tür başka bir türe böylesini yapmamıştır.

Böyle bakılınca, dünya tarihinin Hegel'in de yaptığı gibi özgürlük ve adalet gibi kategorilerin ışığında kurulmak istenmesi tuhaf gözükür. Gelgelelim bu kategoriler gerçekten de garip ve bütünün genel gidişatı açısından önemsiz bireylerle başlar; ancak türü güçlendirmek ve başkalarını boyunduruk altına almak için yüksek miktarda makine ile kimyasal maddelerin üretildiği geçici toplumsal koşulların oluşmasına katkıda bulunmalarını saymazsak önemsizdirler. Bu ciddi tarihin gidişatı açısından tüm fikirler, yasaklar, dinler ve siyasal inançlar çeşitli koşullara bağlı olarak insan türünün yeryüzündeki ya da evrendeki doğal şanslarını arttırdıkları ya da azalttıkları oranda ilginçtirler. Nasıl kadınların özgürleşmesi onların silahlı kuvvetlerin bir dalı olarak eğitilmesine dönüştüyse, yurttaşların feodal ve mutlakıyetçi geçmişin haksızlıklarından kurtuluşu da, liberalizm sayesinde, makinele-

rin dizginlerinden boşanmasına hizmet etmiştir. Zihin ve kökeni ile var oluşu açısından iyi olan ne varsa umutsuz bir biçimde bu dehşetle iç içe geçmiştir. Hekimin hasta çocuğa verdiği serum, varlığını, savunmasız mahlûkata yapılan saldırılara borçludur. Sevgililerin şefkat dolu sözlerinde, Hıristiyanlığın en kutsal sayılan simgelerinde olduğu gibi, oğlak etini yemenin hazzı hissedilir; tıpkı totem hayvanına duyulan o belirsiz saygının o hazdan ayırt edilebilmesi gibi. Mutfak, kilise ve tiyatroya ilişkin ayrımlaşmış bir anlayış bile, insan toplumunun içindeki ve dışındaki doğa pahasına oluşturulan incelmiş bir işbölümünün sonucudur. Kültürün tarihsel işlevi bu türden bir örgütlenmenin geriye dönük etki etmesidir Bu işlevi yerine getirmekten uzaklaşan gerçek düşünce, yani saf biçimiyle akıl, ayakları yere basan insanların öteden beri fark etmiş oldukları gibi, deliliğin özelliklerini göstermeye başlar. Eğer böyle bir akıl insanlık üzerinde kesin bir zafere ulaşacak olursa, türün egemenliği tehlikeye düşerdi. Yoldan çıkma kuramı da böylece doğru çıkardı. Ama insanmerkezci tarih felsefesinin eleştirisine alaylı bir biçimde katkıda bulunmak isteyen bu kuram haklı çıkamayacak kadar fazla insanmerkezcidir. Akıl, bireylerin kullanma biçimlerine bakıldığında yatıştırıcı olmaktan çok bir uyum sağlama aracı rolünü üstlenir. Kurnazlığı özne ile nesne arasındaki özdeşliği kurmada değil de, insanları giderek daha uzaklara erişebilen bir canavara dönüştürmededir

Dünya tarihinin felsefi inşası, tüm dolambaçlı yollara ve direnişlere rağmen, tutarlı bir doğa egemenliğinin nasıl gitgide kararlı bir biçimde kendini kabul ettirip, insana özgü olan her şeyi birleştirdiğini göstermelidir. Aynı biçimde iktisadın, egemenliğin ve kültürün biçimleri de bu bakış açısından türetilmelidir. Üstüninsan düşüncesinin ancak niceliğin niteliğe dönüşmesi anlamında bir uygulaması olabilir. Özgür

hayvanların yaşadığı son kıtaları bu hayvanlardan zehirli maddelerle birkaç uçuşta temizleyen pilota, troglodit'e [mağara adamı] kıyasla üstüninsan denilmesi gibi, bugünün pilotunun zararsız bir kırlangıç gibi gözükeceği insansal bir üstün amfibi meydana gelebilir. Doğa tarihinin hakiki bir ürünü olarak insandan bir basamak üstün başka bir türün boy gösterip göstermeyeceği zaten kuşkuludur. İnsanbiçimcilik için gerçekten de şu kadarı doğrudur ki, doğa tarihi, insanın ortaya çıkmasıyla sonlanan şans eseri attığı o zarı hesaba katmamıştır. İnsanın yıkım kapasitesi öyle bir büyüme vaat ediyor ki –bu tür kendini günün birinde tükettiğinde– tabula rasa [boş levha] yapılmış olacaktır. İnsan türü ya kendi kendisini parçalayıp yok edecektir ya da yeryüzündeki bütün bitki ve hayvan dünyasını kendisiyle birlikte uçuruma sürükleyecektir ve eğer yeryüzü o sırada hâlâ yeterince gençse, her şeye –ünlü bir sözü çeşitlendirmek amacıyla– daha önce olduğundan çok daha geri bir aşamadan, yeniden başlamak zorunda kalacaktır.

Tarih felsefesi, insancıl fikirleri etkin güçler olarak tarihin içine kendisi yerleştirip bu fikirleri tarihin zaferi olarak sunmakla, içeriklerinin bir parçası olan safdilliği de alıp götürmüştür. Ekonomi, yani tahakküm onlardan yana olmadığında kendilerini küçük düşürmelerine yol açan hor görme tüm zayıfların maruz kaldığı hor görmedir; bunu yaparak yazarlar da kendilerini ortadan kaldırmaya çalıştıkları zulümle istemeden de olsa özdeşleştirmiş oldular. Daha önce Hıristiyanlıkta olup biten kendisini tarih felsefesinde yineler: gerçekte daima acılara maruz kalan iyilik, tarihin gidişatını belirleyen ve eninde sonunda zafere ulaşan bir güç kılığına bürünür. İyilik, Dünya Tini ya da en azından içkin bir yasa olarak putlaştırılır. Ne ki, böylece tarih dolaysız bir biçimde kendi karşıtına dönüştürülmekle kalmaz, zorunluluğu ve olup bitenlerin mantıksal gidişatını kırması beklenilen fikir de

tanınmaz bir hale sokulur. Yoldan çıkma tehlikesi önlenir. Erk zannedilen erksizlik, böylesi bir terfi sayesinde bir kez daha yadsınıp bellekten silinir. Böylece içlerinde hakikati barındıran Hıristiyanlık, idealizm ve materyalizm, adlarına işlenen alçaklıklardan sorumlu tutulurlar. Erkin habercileri olarak –iyi olanın erki olsa da– üçü de bizzat örgütleme gücüne sahip tarihsel erkler oldular ve bu nitelikleriyle insan türünün gerçek tarihinde kendi kanlı rollerini oynadılar: örgütleme araçları rollerini.

Bağdaşık bir kuramın bağlılaşığı olarak tarih, kurulabilir bir şey olarak iyilik değil de dehşet olduğu için, düşünme de aslında olumsuz bir öğedir. Daha iyi koşullara ilişkin umut, bir yanılsamadan ibaret olmadığı sürece, bu koşulların garanti edilmiş, sürdürebilir ve nihai bir durum olduğunu dile getiren teminatlar üzerinde olduğundan daha çok, yaygın olarak çekilen acıların ortasındaki sağlam köklü şeylere duyulan saygı üzerinde temellenir. Mahlükatın ifadeye ve ışığa yönelik olan, yaratıcı gelişmenin tahakkümünü bu gelişmenin kendisi içinde hafifletip barışık hale getiren sonsuz sabrı, hiç sönmeyen yumuşak dürtüsü, rasyonel tarih felsefelerinin yaptığı gibi, karşı koymamanın praksisi de dahil olmak üzere belirli hiçbir praksisi selametin yolu olarak ileri sürmez. Aklın bu dürtüden kıvılcımlanan ve insanın hatırlayan düşünmesinde yansıyan ilk parlaması en mutlu gününde bile ortadan kaldırılıp aşılamayacak bir çelişkiyle, akla tek başına yön veremeyen kötü kaderle karşı karşıyadır.

İNSANLIĞIN ANITLARI

İnsanlık başka yerlerde olduğundan çok daima Fransa'da evindedir Ama Fransızlar artık bunun farkında değil. Kitaplarında yazılı olanlar herkes tarafından bilinen ideolojiydi. Bundan iyi olanları da insanların ses tonunda, deyimlerin kullanımında, yemek sanatında, randevuevlerinin varlığında, demir döküm pisuarlarda henüz kendisine özgü ve ayrı bir varoluş sürdürebiliyordu. Ama bireye duyulan bu saygıya karşı Blum hükümeti çoktan savaş açmıştı ve muhafazakârlar bile bu anıtları korumak için pek az şey yaptılar.

BİR SUÇLU KURAMINDAN

Suçlu gibi hapis cezası da burjuvadır. Ortaçağda can sıkıcı bir miras talebini simgeleyen prens çocukları zindana atılırdı. Buna karşın suçlularaysa, geniş halk yığınlarına düzen ve yasaya saygıyı öğretmek amacıyla öldüresiye işkence edilirdi; çünkü katılık ve gaddarlık örnekleri katı ve gaddarları sevgiye yöneltir. Sıradan bir hapis cezasının önkoşulu artan emek gücü gereksinimidir. Hapis cezası burjuva var oluş tarzını ıstırap olarak yansıtır. Modern hapishanelerdeki sıra sıra hücreler gerçek anlamda Leibniz'in monadlarını temsil ederler: "Monadların herhangi bir şeyin girip çıkabileceği pencereleri yoktur. İlinekler, bir zamanlar skolastiklerin algılanabilir biçimlerinde olduğu gibi, tözlerden kopamazlar ve onların dışında gezinip duramazlar. Bir monadın içine dışardan ne töz ne de ilinek girebilir."[1] Monadların birbirleri üzerinde doğrudan bir etkileri yoktur; yaşamları tanrı, yani yönetim tarafından düzenlenip koordine edilir[2] Mutlak yalnızlık, yani tüm varlığı maddeye egemen olmaktan ve çalışmanın o tekdüze ritminden oluşan benliğe zorla geri dönüş, modern dünyadaki insanın var oluşunun anahatlarını korku salan bir hortlak gibi çizer İnsanın radikal biçimde tecrit edilmesi ile radikal biçimde hep aynı kalan umutsuz hiçliğe indirgenmesi özdeştir. Hapishanedeki insan, gerçeklikte kendisini dönüştürmek zorunda olduğu burjuva tipinin bilkuvve [virtuell] imgesidir. Dışarıda bu dönüşümü başaramayanlara içerde bu dönüşüm sürecini korkunç bir saflıkta aşılarlar. Hapishanelerin varlığını suçluyu toplumdan ayırma gerekliliğiyle veya onun ıslah edilmesiyle rasyonelleştirmek sorunun temeline inmez. Cezaevleri, insanların dönüş-

---

[1] Leibniz, *La Monadologie*, ed. Erdmann, Berlin 1840, § 7, s. 705.

[2] Bkz. *a.g.e.*, § 51, s. 709.

mek zorunda oldukları varoluştan duydukları nefretin simgesi olarak dünyaya dikilen, sonuna dek düşünülmüş burjuva çalışma dünyasının imgeleridir. Zayıf, geri kalmış, zalimleşmiş insanlar kendilerini sevgisizce içinde buldukları yaşam düzenine gerekli becerileri göstererek katlanmak zorundadırlar; içe dönük tahakküm üzerlerinde inatla yinelenir. Eylemini gerçekleştirirken öz-varlığı korumayı her şeyden üstün tutan suçlunun aslında daha zayıf, dengesiz bir benliği vardır; suç işlemeyi alışkanlık haline getirenler ahmak olanlardır.

Yakalananlar hasta olanlardır. Zayıflıkları bu insanları bedensel ve zihinsel bakımdan sürekli örselendikleri bir duruma itmiştir. İçeri atılmalarına yol açan eylemi gerçekleştirdiklerinde çoğu hastadır zaten, hem bünyeleri hem de içinde bulundukları durum bakımından. Başkaları aynı uyaranlar ve güdüler karşısında her sağlıklı insanın davranacağı gibi davranmıştır; yalnızca şansları yaver gitmemiştir. Bir kısım geriye kalan da birçok özgür insanın olacağından daha öfkeli ve zalimdir; hatta şahsen, dünyanın faşist efendilerinin konumları gereği olduğu kadar öfkeli ve zalimdir. Adi suçlunun eylemi küçük çaplı, kişisel ve doğrudan yıkıma yöneliktir. Herkeste aynı olan canlı töz en azılı suçlarda bile, suçluyu doğumundan itibaren suça iten bireysel yazgının ve bünyenin baskısından kurtulamaz ve olasılıkla birtakım koşulların zincirleme biçimde bir araya gelmesi sonucu bize bağışlanan görü olmasaydı sen de ben de cinayet işleyen kimse gibi davranırdık. Artık bu insanlar tutuklu olarak mazlumdurlar ve aldıkları ceza kördür, yabancılaşmış bir olaydır; tıpkı kanser ya da bir evin çökmesi gibi talihsizliktir. Hapishane bir düşkünlük halidir. Bunu ele veren onların yüz ifadeleri, sakıngan yürüyüşleri, kılı kırk yaran düşünme tarzlarıdır. Hastalar gibi onlar da yalnızca hastalıklarından konuşabilirler.

Günümüzde saygıdeğer ve yasadışı çetecilik arasındaki sınırların nesnel olarak bulanıklaşması gibi, biçimler de psikolojik açıdan birbirine karışıyor. On dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi, suçlulara birer hasta gözüyle bakıldığı zamanlarda tutuklama onlardaki zayıflığın tersine çevrilmesi anlamına geliyordu. Birey olarak çevreye karşı koyma ve aynı anda kendisine bir yer açmak için insanlar arası ilişkinin onaylanan biçimlerini kullanarak bu çevreye tutunabilme gücü suçluda zayıflatılmıştı. Suçlu, canlılarda derinlere kök salmış ve aşılması gelişmişliğin işareti olan o eğilimi temsil ediyordu: çevresine etkin biçimde kabul ettirmek yerine kendisini onun içinde kaybetmek ve kendisini doğaya geri gömülmeye bırakır. Freud bu eğilimi ölüm dürtüsü, Caillois ise le mimétisme[3] [yansılama] olarak adlandırmıştır. Bu türden bir bağımlılık azimli ilerlemeye aykırı düşen her şeye sızmıştır; günün emek biçimlerinin dolambaçlı yollarından çıkamayan suçtan en yüce sanat yapıtlarına kadar her şeye. Sanatın nesnelere gösterdiği, onsuz var olamayacağı yumuşaklık suçlunun tutuk tahakkümünden o kadar da uzak değildir. Küçük yaştaki kızları fahişeliğe sürükleyen o hayır deme acizliği suçluların yaşamının gidişatını da belirler. Suçluda olan şey direnişten yoksun olumsuzlamadır. En zalim halinde bile belirli bir bilinçlilikten yoksun, ürkek ve aciz bir biçimde acımasız uygarlığı hem taklit edip hem de yıkan bu akıp gitmeye karşı uygarlık kendi taştan idealini, ceza ve ıslah evlerinin sağlam duvarlarını diker. Nasıl Tocqueville'e göre burjuva cumhuriyetleri, bedene zulmeden monarşilerin tersine doğrudan insanların ruhuna zulmediyorsa, bu türden cezalar da insan ruhuna saldırır. Bu insanlar adı dışında tımarhanelerden bir farkı olmayan büyük hapishane binalarında, çarka gerilmiş halde günler ve geceler süren bir ölümle değil, görünmez bir ibret ola-

[3] Bkz. Caillois, *Le Mythe et l'Homme*, Paris, 1938, s. 125 vd.

rak sessizce zihinsel olarak yok olurlar.

Faşizm her iki kurumu da içine çeker. Komuta etmenin bütün üretim üstündeki yoğunlaşması toplumu yeniden doğrudan egemenlik aşamasına geri götürür. Ulusların iç pazarları aracılığıyla oluşan dolambaçlı yolun yok olmasıyla birlikte, hukuk dahil diğer zihinsel dolayımlar da yok olup gider. Müzakere etmek zorunda kalan bencilliğin sonucu ticari işlemlerle gelişen düşünme zorla sahip çıkmanın planlanmasına dönüşmüştür. Adi suçludan tek farkı elindeki erk olan kitle katili faşist, Alman fabrikatörün saf özü olarak boy göstermiştir. Dolambaçlı yollar artık gereksizleşmişti. Büyük endüstrinin gölgesinde hayatta kalabilmiş girişimcilerin kendi aralarındaki uyuşmazlıkları çözmek için hâlâ işlemeye devam eden medeni hukuk bir tür hakemler kuruluna; sistemin altındakilere yönelik olan ve haksızlığa uğrayanların çıkarlarını yetersiz de olsa koruyan adalet sistemi ise terör haline geldi. Oysa mülkiyet, şimdi yok olmaya yüz tutmuş olan yasal koruma aracılığıyla tanımlanırdı. Özel mülkiyeti doruk noktasına taşıyan tekel özel mülkiyet kavramını yok eder. Faşizm diğer erklerle olan ilişkileri çerçevesinde, gizli anlaşmalarla ikame ettiği devlet ve toplum sözleşmelerinden bir tek, uşaklarının insanlığın geri kalanına serbestçe uyguladığı genelgeçer olanın cebrine iç işlerinde izin verir. Bütünsel devlette ceza ve suç batıl inanç artıkları diye tasfiye edilir ve karşı gelenlerin açıktan açığa köklerinin kazınması, siyasal hedeflerinden emin olan suçluların rejimi altında bütün Avrupa'ya yayılmaktadır. Cezaevi toplama kampının yanında eski güzel günlerin bir anısı gibi kalır; tıpkı eskilerden kalan ve hakikati o zamandan ele veren duyuru gazetelerinin [Intelligenzblatt], kuşe kâğıda basılan, ele alınan konu Michelangelo olsa bile yazınsal içerikleri bakımından duyurudan çok iş raporu, egemenlik simgesi ya da reklam işlevi gören magazinlerle

kıyaslandığında olduğu gibi. Bir zamanlar tutuklulara dışarıdan dayatılan tecrit şimdi genel olarak bireylerin iliklerine kadar işledi. Bireylerin iyi eğitilmiş ruhları ve mutlulukları bir hapishane hücresi kadar kasvetlidir. Erk sahipleri artık bu hücreler olmadan da yapabiliyor; çünkü tüm ulusların emek gücü ganimet olarak ellerine geçmiştir. Hapis cezası toplumsal gerçekliğin yanında sönük kalır.

LE PRIX DU PROGRÈS [İLERLEMENİN BEDELİ]

Bir zamanlar Fransız Akademisi'ne Victor Hugo'nun rakibi olarak seçilmiş olmanın buruk ününü yaşayan Fransız fizyolog Pierre Flourens'in kısa bir süre önce bulunan bir mektubu garip bir pasaj içeriyor:

"Genel cerrahi müdahalelerde kloroform kullanılmasını onaylamakta hâlâ güçlük çekiyorum. Bildiğiniz gibi, bu ilaca ilişkin geniş kapsamlı incelemelerde bulundum ve hayvanlarla yaptığım deneylere dayanarak kloroformun özgül özelliklerini betimleyen ilk kişilerden biriydim. Tereddütlerim, kloroformla ve tahminimce, bilinen diğer narkoz türleriyle yapılan ameliyatların aldatıcı olması gibi yalın bir gerçeğe dayanmaktadır. Bu ilaçlar yalnızca belli motor sistemler ve eşgüdüm merkezleriyle sinir hücrelerinin diğer yetilerini etkiler. Sinir hücresi, kloroformun etkisi altında, izlenimlerin bıraktığı izleri kaydetme yetisinin önemli bir kısmını kaybeder, ama duyumsama yetisini hiç de yitirmez. Gözlemlerim tam tersine acının, innervasyonun[α] genel felce uğramasıyla birlikte normal durumdan daha da şiddetli biçimde duyumsandığına işaret etmektedir. İzleyenleri yanıltan şey, hastanın tamamlanan ameliyattan sonra olup bitenleri hatırlayamamasıdır. Hastalarımıza hakikati söylesek olasılıkla hiçbiri kloroform kullanılmasını onaylamayacaktır; oysa şimdi hastalar suskunluğumuzdan ötürü kloroform kullanılmasında ısrar ediyorlar.

"Ama su götürür tek kazancın müdahale süresince meydana gelen bir bellek zaafı olmasını göz ardı etsek bile, bu uygulamanın çok daha ciddi bir tehlikeyi beraberinde getirdiğini düşünüyorum. Hekimlerimizin genel akademik eğitiminin giderek daha yüzeysel bir niteliğe

---

[α] Belli bir organ ya da bölgenin sinir sistemi organizasyonu –yn.

bürünmesiyle birlikte, kloroformun sınırlanmamış kullanımı, cerrahları gittikçe daha karmaşık ve zor cerrahi müdahaleleri gerçekleştirmeleri konusunda cesaretlendirmektedir. Araştırma amacıyla bu deneyler hayvanlarda gerçekleştirileceğine, hastalarımız haberleri olmadan kobay durumuna düşürülecektir. Özgül nitelikleri nedeniyle, bilinen bu türden tüm duyumlara göre belki çok daha şiddetli olan bu acı dolu uyarımların hastada kalıcı bir ruhsal hasara, hatta narkoz altındayken tarif edilemez acılarla dolu bir ölüme yol açtığı da düşünülmez değildir; üstelik ne hasta yakınları ne de dünyada herhangi bir kimse bunu hiçbir zaman bilemeyecektir. İlerleme uğruna ödediğimiz bu bedel çok yüksek değil midir?"

Eğer Flourens bu mektupta yazdıklarında haklı olsaydı, ilahi dünya rejiminin karanlık yolları hiç olmazsa bir kere mazur gösterilmiş olurdu. Cellatlarının çektiği acılar sayesinde hayvanların öcü böylece alınmış olurdu: her ameliyat canlı hayvanların deneysel amaçlarla kesilip biçilmesi sayılabilirdi o zaman! Bu durumda insanlara, hatta olduğu gibi tüm mahlûkata karşı geliştirdiğimiz tavrın, tıpkı atlattığımız bir ameliyattan sonra kendimize karşı geliştirdiğimiz tavra benzediği, yani acıya karşı kör olduğumuz şüphesi doğardı. Bizi başkalarından ayıran uzam ile kendi geçmişimizin acılarından ayıran zaman aynı anlama gelir; her ikisi de aşılmaz bir engeldir. Ama doğanın üzerindeki süregen egemenlik, yani tıbbi ve tıp dışı teknik, gücünü bu tür bir körleşmeden alır Bu egemenliği en baştan olanaklı kılan şey unutmadır. Bilimin aşkın koşulu olarak bellek yitimi. Her şeyleştirme bir unutuştur.

YERSİZ KORKU

Gözleri felakete dikmenin bir çekiciliği vardır. Ne ki böylece gizli bir suç ortaklığı da söz konusu olur. Haksızlıkta payı olan herkesin çektiği sosyal vicdan azabı ve doyasıya yaşanmış yaşama karşı duyulan nefret öylesine güçlüdür ki, kritik durumlarda ikisi de insanın çıkarlarına içkin intikam olarak doğrudan ters düşerler. Fransız burjuvalarında, faşistlerin kahramanlık idealine ironik biçimde benzeyen ölümcül bir merci vardı: benzerlerinin Hitler'in yükselişinde ifadesini bulan zaferinden, onları batırmakla tehdit etse bile, sevinç duyarlardı; hatta batışlarını, savundukları düzenin haklılığını ortaya koyan bir kanıt olarak görüyorlardı. Bu davranışın bir ön-biçimi, birçok zenginin tutumluluğun rasyonelleştirilmesi altına zorla koydukları yoksulluk imgesi karşısındaki duruşlarıdır. Bu zenginlerin, her kuruşu için inatla mücadele ettikleri halde, gerekirse hiç karşı koymadan tüm mal varlıklarından vazgeçmek ya da bu mal varlıklarını sorumsuzca kumara yatırmak gibi gizli bir eğilimleri vardır. Faşizm koşullarında zenginler egemen olma hırsı ile kendinden nefretin sentezine ulaşırlar ve yersiz korkularına daima: bunun olacağını biliyordum tavrı eşlik eder.

BEDENE İLGİ

Bilinen Avrupa tarihinin altındanbir de yeraltında olanı akar. Bu ikinci tarih, uygarlık tarafından baskılanan ve çarpıtılan insani içgüdülerin ve tutkuların yazgısından oluşur. Gizli kalmış olanı gün ışığına çıkaran faşist günümüzün bakış açısından, tezahür eden tarihin bu karanlık tarafla olan bağlantısı da gözle görülür hale geldi. Bu bağlantı ulus devletlerin resmi menkıbesinde ve bu konuda onun gerisinde kalmayan ilerici eleştirisinde geçiştirilmişti.

Sakatlanan şeylerin başında insanın bedenle olan ilişkisi gelir. Yararlanma hakkı ile emeği birbirinden ayıran işbölümü kaba kol gücünü aforoz etmiştir. Efendiler ötekilerin emeği olmadan yapamadıkları ölçüde emeği aşağıladılar. Köle gibi emeğin de yara izleri [Stigma] vardır. Hıristiyanlık çalışmaya övgüler düzmesine karşın, insanın etini her türlü kötülüğün kaynağı olarak aşağılamıştır. Hıristiyanlık dinsiz Machiavelli'yle fikir birliği içinde, Eski Ahit'in bir lanet olarak tanımladığı emeğe methiyeler düzerek modern burjuva düzenini müjdelemiştir. Çöl Babaları, Dorotheus, Haydut Musa, Safdil Pavlus ve diğer tin fakirleri için emek, insanı doğrudan Göğün Krallığı'na erdiriyordu. Luther ve Calvin'e göre emeği selamete bağlayan bağ o denli dolaşıktır ki, Reform'un insanları çalışmaya çağırması insana alay gibi gelir; bir çizmenin solucanın üzerine basması gibi.

Hükümdarlar ve patrikler dünyevi günleri ile ebedi gayeleri arasında açılmış olan dinsel uçurumu, ötekilerin çalışma saatlerinden elde ettikleri geliri düşünerek aşabiliyorlardı. Bahşedilmiş seçilmişliğin irrasyonelliği kurtuluş olasılığını onlar için açık bırakıyordu. Oysa ötekilerin üzerindeki baskı daha ağır hissedilir oldu. Onlar etin erk aracılığıyla aşağılanmasının, baskı altında yaşamanın ideolojik yansımasından başka bir şey olmadığını belli belirsiz sezinliyorlardı. Eski-

çağda kölelerin başına gelenleri, modern sömürge halkları da dahil tüm kurbanlar yaşadı: onlar aşağılık sayılmakzorundaydılar. Doğada iki ırk vardır: yukarıdakiler ve aşağıdakiler. Avrupalı bireyin özgürleşmesi, dışardan gelen fiziksel cebir azaldıkça, özgürleşenler arasındaki içsel ayrımın daha da derinlere nüfuz ettiği genel bir kültürel dönüşüm bağlamında gerçekleşti. Aşağıdakiler sömürülen bedene kötü gözüyle bakmalıydı ve ötekilerin aylaklıkları sayesinde uğraş edinebildikleri zihni en yüce değer olarak görmeliydiler. Bu gidişat Avrupa'yı en yüce kültürel başarılara imza atabilecek duruma getirmiş olsa da, ta başından sezinlenen aldatılma hissi, bedenin denetim altına alınmasıyla birlikte bedene karşı, yüzyıllardır halk yığınlarının düşünce tarzına sinmiş olan ve Luther'in dilinde kendi otantik ifadesini bulan arsız kötücüllüğü ve aşk-nefreti körükledi. Bireyin kendi bedeni ve başkalarınkiyle olan ilişkisinde, egemenliğin irrasyonelliği ve haksızlığı gaddarlık olarak yeniden ortaya çıkar ve nasıl egemenlik özgürlükten uzaksa, bu gaddarlık da sağduyulu bir ilişkiden ve dingin bir düşünümden öyle uzaktır. Bu durum, Nietzsche'nin ve daha önce Sade'ın gaddarlık kuramlarında bütün kapsamıyla ortaya konmuş ve Freud'un narsisizm ve ölüm dürtüsü öğretilerinde psikolojik açıdan yorumlanmıştır.

Bedene karşı duyulan aşk-nefret modern kültürün bütününe sinmiştir. Beden bir yandan aşağılık, köleleştirilmiş olarak küçümsenip yadsınırken aynı zamanda yasak, şeyleştirilmiş ve yabancılaşmış olarak arzulanır. Yalnızca kültür bedene sahip olunabilir bir şey gözüyle bakar ve beden yalnızca kültürün içinde bir nesne, ölü şey, "corpus" olarak, erkin ve komuta etmenin özü olan zihinden ayrı tutulur. İnsanın kendi kendisini corpus diye aşağılamasıyla, doğa insan tarafından bir egemenlik nesnesi, bir hammadde olarak aşağılanmasının öcünü

alır. Yıkıma ve gaddarlığa yönelik cebir, bedene yakınlığının organik olarak bastırılmasından kaynaklanır; benzer biçimde Freud'un dâhice sezgileri iğrenme duygusunu, dik yürümeye başlanıp yerden uzaklaşılmasıyla, erkek hayvanı âdet gören dişiye çeken koku duyusunun organik olarak bastırılmasına bağlamıştı. Batı uygarlığında, hatta olasılıkla tüm uygarlıklarda bedensel olan tabulaştırılmıştır; hepsinde beden hem çekici hem de itici bir şeydir. Yunan'ın efendileri ve feodalizm için bedenle ilişki, kişisel atiklik yoluyla egemenliğin koşulu olarak sınırlandırılmıştı. Gövdenin bakımının safça toplumsal bir hedefi vardı. Kalos kagathos [fiziksel ve ruhsal güzelliğin uyumlu birlikteliği] yalnızca kısmen yanılsamaydı; gymnasium da kısmen kişinin gücünü gerçekten korumak, hiç değilse o efendivari duruşunu eğitmek içindi. Egemenliğin ticaret ve ulaşım dolayımıyla uygulandığı burjuva egemenliğine bütünüyle geçişinden, özellikle de endüstrinin ortaya çıkışından sonra biçimsel bir değişim meydana geldi. İnsanlık artık kılıçlara değil, sonuçta yine kılıçlar yapan dev aygıtlara boyun eğerek kendisini köleleştiriyor. Böylece erkek bedenini yükseltmenin rasyonel anlamı kayboldu; on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda bedenin yeniden doğuşuna yönelik romantik çabalarsa ancak ölmüş ve sakatlanmış olanı idealleştirmeye yaradı. Nietzsche, Gauguin, George ve Klages ilerlemenin bir sonucu olan bu adı konmamış aptallığı gördüler. Ne ki onlar da yanlış bir sonuca vardılar. Haksızlığı olduğu gibi ifşa etmek yerine haksızlığın bir zamanki halini ulvileştirdiler. Mekanikleşmeye sırt çevirme, kendisine soylu bir hava vermeye çalışan endüstriyel kitle kültürünün süsüne dönüştü. Sanatçılar istemeyerek de olsa, reklamlar için beden ruh birliğinin yitmiş imgesini işe yarar hale getirmekle meşguldü. Yaşam görüngülerinin Sarışın Canavar'dan gü-

ney denizi sakinlerine dek övülmesi kaçınılmaz olarak sarong[α] filmine, vitamin ve cilt kremi afişlerine dönüşür. Bunların hepsi yalnızca reklamların içkin hedeflerinin yerine geçen benzerleridir: yeni, heybetli, güzel, soylu insan tipi ya da başka bir deyişle önderler ve birlikleri. Faşist önderler bizzat cinayet âletlerini ellerine alıp tutsaklarını tabanca ve kırbaçla infaz ediyorlar, ama bu kez bedenlerinin üstün gücünün sonucu olarak değil; çünkü artık o dev aygıt ve onun arkasında duran, ellerini kirletmek istemeyen gerçek erk sahipleri devletin yüce çıkarlarının kurbanlarını onların karargâhlarındaki mahzenlere teslim ediyorlar.

Gövdeyi [Körper] yeniden canlı bedene [Leib] dönüştürmek olanaksızdır. Gövde artık cesettir ve ne kadar idman yapmış olursa olsun bu değişmez. Adının imlediği gibi ölüye dönüşmek,[β] doğayı malzeme ve madde haline getiren süreğen sürecin bir parçasıydı. Uygarlığın başarımları yüceltmenin sonucudur; yani egemenliğin tüm insanları koparıp ayırdığı bedene ve toprağa karşı edinilmiş aşk-nefretin sonucudur. Tıpta insanın cisimleştirilmesine, teknikte ise tüm doğanın şeyleştirilmesine duyulan o ruhsal tepki üretken bir nitelik kazanır. Meşru ya da gayri meşru, büyüklü küçüklü erk sahiplerinin gizli işlerinde kullandıkları o katiller, caniler, o hayvanlaşmış azmanlar; birisi halledilmesi gerektiğinde o an orada bitiveren zorbalar; linç edenler ve klan üyeleri; biri sesini çıkardığında hemen ağzının payını veren o güçlü ağabeyler; paralarını ve mevkilerini yitirdiklerinde, erkin koruyucu eli üstlerinden çekildiğinde herkes için tehlike haline gelen o

---

α Güney denizi sakinlerinin giydiği bir tür etekli giysi –yn.

β *Körper* tüm cisimler için gövde anlamına gelirken; *Leib* yalnızca canlıların gövdesi, bedeni için kullanılır. *Körper* "ölü, beden, cisim" anlamındaki Latince *corpus*'tan gelir –yn.

korkunç simalar; tarihin karanlıklarında varlıklarını sürdürüp, egemenliğin varlığı için elzem olan korkuyu diri tutan bütün o kurtadamlar: hepsi bedene karşı kaba ve doğrudan bir aşk-nefret duyumsar; dokundukları her şeyi kirletip, ışıkta gördükleri her şeyi yok ederler ve bu yok ediş şeyleşmenin hıncıdır; kör bir öfkeyle, canlı nesne üzerinde o geri alınamayacak olanı yinelerler: yaşamın tin ve tinin nesnesi biçimindeki bölünüşünü. İnsan onları karşı konmaz biçimde kendisine çeker; onlar insanı bedene indirgemek isterler; hiçbir şeyin yaşamasına izin verilmemelidir. En aşağıdakilerin kendilerini, öldürme edimi sayesinde eşcinselce ve paranoyakça ilişkilendirdikleri, onlar için artık körelmiş olan o yaşama karşı duydukları, dindışı üst tabaka tarafından olduğu kadar dinsel üst tabaka tarafından da özenle geliştirilip korunan düşmanlıkları yönetim sanatının daima vazgeçilmez bir aracı olmuştur. Köleleştirilenlerin yaşama karşı besledikleri düşmanlık tarihin karanlık yüzünün bitmez tükenmez kaynağıdır. Püriten aşırılık, ayyaşlık bile yaşamdan çaresizce öç alır.

Totaliter propagandanın doğa ve kader aşkı, bedene bağlanmışlığa ve başarısızlığa uğramış uygarlığa karşı üstünkörü duyulan bir tepkiden başka bir şey değildir. Bedenden kurtulunamaz ve vurulamadığı noktada ona övgüler düzülür. Faşistlerin "trajik" dünya görüşü gerçek kanlı düğünün ideolojik bekârlığa veda gecesidir. Orada bedeni övenler, o jimnastikçiler ve açık hava düşkünleri hep öldürmeye en yatkın kişiler olagelmişlerdir; tıpkı doğaseverlerin ava yakınlık duymaları gibi. Bedene seyyar bir düzenek gözüyle bakar, eklem yerlerinden bölümlere ayırır ve eti de iskeletin kaplaması olarak görürler Bedeni kullanmayı öğrenirler, uzuvlarına sanki gövdeden ayrılmış parçalarmış gibi davranırlar. Yahudi geleneği insanın boyunun metreyle ölçülmesi konusunda bir nefret aşılar, çünkü ölülerin de boyu ölçülür –

tabut için. Beden güdümleyicilerinin hoşuna giden budur işte. Onlar farkında olmadan ötekini tabutçunun bakışıyla ölçerler. Kendilerini gördüklerini dile getirirken ele verirler: insanları uzun, kısa, şişman ve kilolu diye adlandırırlar. Hastalığa ilgi duyarlar ve aynı masada birlikte yemek yedikleri kişinin şimdiden ölümünü gözlerler ve söz konusu kişinin sağlığını merak edişleri de asıl ilgilerinin ancak zayıfça rasyonelleştirilmesinden ibarettir. Dil onlara ayak uydurur. İngilizce ve Fransızcada canlı ormana odun denmesine benzer biçimde gezintiyi hareket etmeye, yemeği de kalorilere dönüştürür.[a] Toplum ölüm istatistikleriyle, yaşamı kimyasal bir sürece indirger.

Toplama kamplarındaki tutsakların, modern cellatların rasyonel bir neden olmaksızın işkenceli ölümü ekledikleri şeytanca aşağılanışında, men edilmiş doğanın yüceltilmemiş, ama yine de baskılanmış başkaldırısı açığa çıkar. Bütün berbatlığıyla doğanın bu başkaldırısı aşkı uğruna ölüme gidene, sözüm ona cinsel sapığa ve libertine denk gelir; çünkü cinsellik indirgenmemiş beden, modern cellatların gizliden gizliye çaresizce müptelası oldukları bir ifadedir. Özgür cinsellikte katili korkutan şey o yitmiş dolaysızlık, içinde var oluşunu sürdüremediği kökensel birliktir. Özgür cinsellik dirilip yeniden yaşamaya devam eden ölüdür. Katil bu yüzden her şeyi hiçe çevirerek bir kılar, çünkü kendi içinde birliği boğması gerekir. Katilin gözünde kurban, çözülmeden varlığını sürdürebilmiş yaşamdır. Bu nedenle parçalanmalıdır ve tüm evren yalnızca toza ve soyut erke dönüşmelidir.

[a] İngilizce *wood*, Fransızca *bois* hem orman hem de odun anlamına gelir –yn.

KİTLE TOPLUMU

Öne çıkan her şeyi eşit kılan ve kalburüstülüğün bütünleyicisi olan toplumsal mekanizma yıldız kültürünün bir parçasıdır. Yıldızlar dünyayı saran hazır giyime ve sarkan iplikleri kesip atan hukuki ve ekonomik adaletin makasına uygun kalıplardır o kadar.

Zeyl

Bir yandan insanların aynı seviyeye getirilmesine ve standartlaştırılmasına, öte yandan da önder şahsiyet olarak adlandırılanlara, sahip oldukları erke karşılık gelecek biçimde yetkinleşmiş bir bireyselliğin eşlik ettiği kanısı bir yanılgı ve bizzat ideolojinin bir parçasıdır. Günümüzün faşist efendileri kendi reklam aygıtlarının işlevi olarak Üstün-insan olmaktan öte, sayısız insanın özdeş tepkilerinin kesişme noktalarıdırlar Eğer günümüz kitle psikolojisinde her bir bireyin erksiz Ben'inin kolektif ve dev boyutlarda şişirilmiş yansıtmaları olarak önder artık babayı temsil etmiyorsa, o zaman önder şahsiyetler gerçekten de o yansıtmaların temsil ettiklerine karşılık geliyordur. Onların berber, taşra tiyatro oyuncusu ve ikinci sınıf gazetecileri andırmaları boşuna değildir. Ahlaki etkilerinin bir kısmı, kendi başlarına herkes gibi erksizken, herkes adına erki tüm heybetiyle cisimleştirmelerinden ileri gelir; aslında onlar erkin tesadüfen doldurduğu boşluklardan başka bir şey değildirler. Bununla birlikte bu önder şahsiyetler bireyselliğin çözülüşünden muaf değildirler; tam tersine, çözülmüş bireyler onların şahsında zaferini kutlar ve önderler bir biçimde, onlar çözüldüğü için ödüllendirilmiş olurlar. Onlar bütün burjuva çağı boyunca kısmen olduğu gibi, lider rolünü oynayan oyuncular haline geldiler Bismarck ile Hitler'in bireysellikleri arasındaki mesafe, "Düşünceler ve Anılar"ın düzyazısı ile "Kavgam"ın tarzancası arasındaki mesafeden daha az de-

ğildir. Faşizme karşı mücadelenin önemli bir sorunu da, şişirilmiş lider imgelerini kendi hiçlikleriyle aynı ölçüye indirgemektir. Chaplin'in filmi en azından diktatör ile getto berberi arasındaki benzerliği sergileyerek asıl noktaya parmak basmıştır.

ÇELİŞKİLER

İlksavları [Grundsatz] ve sonsavları [Folgesatz] ile demirden bir mantıklılığı olan ve her ahlaki ikileme güvenilir biçimde uygulanabilen bir ahlak sistemi – felsefecilerden beklenen budur. Felsefeciler de kural olarak bu beklentiyi yerine getirmişlerdir. Pratik bir sistem, gelişmiş bir vicdan muhasebesi [Kasuistik] oluşturmasalar da kuramlarından yetkeye boyun eğme sonucunu çıkartabildiler. Çoğunlukla kamusal praksis tarafından zaten onaylanmış bulunan tüm değerler cetvelini ayrımlaşmış mantığın, teşhirin ve aşikârlığın tüm rahatlığıyla bir kez daha temellendirdiler. Epikuros: "Tanrılara geleneksel yerli din aracılığıyla hürmet ediniz" demiş,[1] Hegel de onu izlemiştir. Bu tür bir beyanda bulunurken tereddüt eden felsefecilerden genel bir ilke sunmaları daha ateşli biçimde istenir. Eğer düşünme, hüküm süren kuralları düpedüz yeniden onaylamayacaksa, zaten geçerli olanı basitçe haklı çıkarırken olduğundan çok daha kendinden emin, evrensel ve buyurgan bir biçimde ortaya çıkmak zorundadır. Hüküm süren erkin haksız olduğunu mu düşünüyorsun? Erk yerine kaos mu hâkim olsun? Yaşamın birörnekleştirilmesini ve ilerlemeyi mi eleştiriyorsun? Akşamları mum ışığında oturup, kentlerimizde ortaçağda olduğu gibi pis bir çöp kokusunun yayılmasına mı izin verelim? Eğer mezbahalardan hoşlanmıyorsan toplum bundan böyle çiğ sebze mi yesin? Ne kadar saçma olurlarsa olsunlar, bu türden sorulara verilen olumlu yanıtlar taraftar bulmaktadır. Siyasal anarşinin, uygulamalı sanatlar alanındaki kültürel tutuculuğun, radikal vejetaryenliğin, yoldan çıkmış mezheplerle partilerin sözüm ona bir reklam gücü vardır; yeter ki söz konusu öğreti yeterince genel, kendinden emin, evrensel ve buyurgan

[1] *Die Nachsokratiker*, yayınlayan: Wilhelm Nestle, Jena 1923, c. I, 72a, s. 195.

olsun. Katlanılamaz olan insanların o ya/ya da'dan sıyrılma çabaları, soyut ilkelere güvenmemeleri ve doktrinsiz, hiç sapmaksızın ilerlemeleridir.

İki genç aralarında konuşuyor:

A. Demek ki hekim olmak istemiyorsun?

B. Hekimler ölmekte olan insanlarla meslekleri gereği çok içli dışlı olurlar; bu insanı katılaştırır. Üstelik artan kurumsallaşma koşullarında hekim hastaların karşısında işletmeyi ve işletmenin hiyerarşisini temsil eder. Sık sık ölümün vekiliymiş gibi davranmaya çalışır sanki. Büyük ölçekli bir işletmenin tüketicinin karşısına diktiği faili halini alır. Otomobil satışı söz konusu olsa sorun olmazdı bu, ama çekip çevrilen meta yaşam, tüketiciler de acı çeken insanlar olunca, bu pek içinde olmak isteyeceğim bir durum sayılmaz. Aile hekimliği meslek olarak belki daha zararsızdır, ama o da kaybolmaya yüz tutmuştur.

A. O halde sana göre en iyisi ya hiç hekim olmaması ya da o eski şarlatanların geri gelmesidir?

B. Böyle bir şey demedim. Ancak hekim olmaktan ürküyorum, özellikle de büyük bir hastanede yönetimi elinde tutan bir başhekim olmaktan. Elbette hastaları kendi haline terk etmektense hekimlerin ve hastanelerin varlığını yeğlerim. Ben savcı da olmak istemiyorum; ama soyguncularla katillerin istediği gibi suç işlemeleri, onları cezaevine gönderen böyle bir kurulun var olmasından çok daha büyük bir kötülükmüş gibi geliyor bana. Adalet akılsaldır. Akla karşı değilim; yalnızca aklın hangi biçime büründüğünü açıkça görmeye çalışıyorum.

A. Kendinle çelişiyorsun. Hekimlerin ve yargıçların sağladıklarından sen kendin de yararlanıyorsun. Sen de onlar kadar suçlu sayılırsın. Yalnızca başkalarının senin için yerine getirdiği işlerle uğraşmak

istemiyorsun. Kendi varoluşun kurtulmak istediğin ilkeyi varsayıyor.

B. Bunu yadsıyacak değilim; ama çelişki zorunludur. Bu çelişki, toplumdaki nesnel çelişkiye yanıttır. İşbölümünün bu denli ayrımlaştığı günümüz toplumunda, herkesin suçlu olduğu dehşet kendisini bir noktada gösterebilir. Eğer bu dehşet yayılırsa, hatta insanların yalnızca küçük bir bölümü bu dehşetin bilincine varırsa akıl hastaneleri ile cezaevleri belki insanileşir; mahkemeler de sonunda gereksiz hale gelebilir. Ama yazar olmak istememin nedeni bu değil. Ben yalnızca herkesin içinde bulunduğu korkunç durum hakkında daha berrak bir fikir edinmek istiyorum.

A. Ama herkes senin gibi düşünse ve kimse ellerini kirletmek istemeseydi ne hekim ne de yargıç kalırdı ve dünya bugün olduğundan da dehşet verici görünürdü.

B. Tam da bu bana kuşkulu görünüyor: herkes benim gibi düşünse yalnızca kötülüğe karşı çıkışın araçlarının değil, kötülüğün kendisinin azalacağını umut ediyorum. İnsanlığın daha başka olanakları var. Ben tüm insanlık değilim ve düşüncelerimde insanlığı öyle kolayca temsil edemem. Her eylemimin aynı zamanda genel bir maksime uyması gerektiğini savunan ahlak kuralı oldukça sorunludur. Böyle bir düşünce tarihi göz ardı eder. Neden benim hekim olma konusundaki isteksizliğim hekimlerin olmaması gerektiği görüşüyle bir tutulsun? Gerçekte iyi bir hekim olmaya yatkın ve bunun için bir fırsattan ötesine sahip olan o kadar çok insan var ki. Bu insanlar günümüzde bu mesleğe getirilen sınırlar içinde ahlaka uygun davranırlarsa hayranlığımı kazanırlar. Belki söz ettiğim o kötü taraflann azaltılmasına katkıda bulunurlar; ya da belki de tüm mesleki becerilerine ve ahlaklılıklarına karşın kötülüğü daha da derinleştirirler. Zihnimde tasarladığım kadarıyla kendi varoluşum, kapıldığım dehşet ve bilgi istencim bana, kim-

seye doğrudan yardım edemesem bile, hekimlik mesleği kadar haklı bir zemine dayanıyormuş gibi geliyor.

A. Ama eğer günün birinde tıp eğitimi almış olman sayesinde, sevdiğin ve sen olmadan yaşamını yitirecek olan bir kişiyi kurtarabileceğini bilsen, hemen bu mesleğe girmez miydin?

B. Olasılıkla; ama şimdi kendin de görüyorsun ki, şu acımasız tutarlılık merakın yüzünden saçma bir örnek vermek zorunda kaldın; oysa ben işi zorlaştıran inatçılığım ve çelişkilerimle sağduyunun sınırları içinde kalmaya devam ettim.

Bu sohbet bir kimsenin praksis karşısında düşünmekten vazgeçmek istemediği her yerde yinelenir. O kimse mantık ve tutarlılığın daima karşı tarafta olduğunu görecektir. Kim canlı hayvanların deneysel amaçlarla kesilip biçilmesine karşıysa, tek bir basilin yaşamına mal olacak tek bir nefes bile almamalıdır. Mantık ilerlemenin ve gericiliğin, her durumda da gerçekliğin hizmetindedir. Yine de eğitimin radikal olarak gerçekliğe yoğunlaştığı bir çağda, sohbetler giderek seyrekleşmektedir ve B. adındaki nevrotik kişinin sağlıklı hale gelmemek için insanüstü bir güce gereksinimi olacaktır.

İŞARETLENMİŞ

İnsanlar 40 ile 50 yaşları arasında garip bir deneyimden geçmeye başlarlar Birlikte büyüdükleri ve şimdiye kadar ilişkilerini sürdürdükleri kişilerin çoğunun alışkanlıklarında ve bilinçlerinde kimi bozuklukların ortaya çıktığını keşfederler. Biri, çalışmayı öylesine aksatır ki işi bozulur; öteki, karısının kabahati yokken evliliğini bozar; bir diğeri zimmetine para geçirmeye kalkar Ama başından sarsıcı olaylar geçmeyen kimseler de dağılma belirtileri gösterir. Onlarla yapılan sohbet sığlaşır, farfaracı, abuk sabuk bir niteliğe bürünür. Yaşlanmaya yüz tutmuş kişi, bir zamanlar başkalarından zihinsel uyarımlar alırken, şimdi bir konuya gönüllü, nesnel bir ilgi gösteren neredeyse tek kişinin kendisi olduğunu fark eder

Bu kimse yaşıtlarındaki gelişmeyi başlangıçta ters bir rastlantı olarak görme eğilimindedir. Yalnızca arkadaşları kötüye doğru değişmiştir. Belki de bu, o kuşağın kendisiyle ve onun özel dışsal yazgısıyla ilintilidir. Ne ki sonunda böyle bir deneyime yabancı olmadığını keşfeder; ama farklı bir bakış açısından: gençliğin erişkinleri gördüğü bakış açısından. O gençken şu ya da bu öğretmeninde, amcalarında ve teyzelerinde, anne ve babasının dostlarında, sonraları da üniversite hocalarında ya da staj yaptığı şirketteki şefinde bir şeylerin yanlış gittiğinden emin değil miydi? Bu ister onların gülünç delice davranışları yüzünden, ister mevcudiyetlerinin özellikle boş, sıkıcı, hayal kırıcı olması yüzünden olsun.

Bu kimse o sıralarda konunun üstünde fazla düşünmeyip, erişkinlerin bayağılıklarını sadece doğal bir olgu olarak kabul ediyordu. Şimdi verili koşullar altında, teknik konulardaki ve belirli anlıksal becerilerini henüz korumaktayken sadece varoluşu sürdürmenin, ergin yaşa gelindiğinde alıklığa yol açtığını kesin olarak görmektedir Güngör-

müş kişiler de bu kuralı bozmaz. İnsanlar gençliklerinde besledikleri umutlarına ihanet edip yaşamlarını dünyanın gidişatına göre ayarladıkları için sanki erken gelen bir çöküşle cezalandırılıyorlar.

Zeyl

Bugün bireyselliğin dağılması bireysellik kategorisinin tarihsel olduğunu anlamamızı sağlamakla kalmıyor, bireyselliğin olumlu niteliği konusunda kuşkular da uyandırıyor. Rekabet evresinin o kendisine özgü ilkesi bireye yapılan haksızlıktı. Aynı şey yalnızca bireyin işlevi ve toplumdaki tikel çıkarları için değil, bizzat bireyselliğin içsel bileşimi için de geçerlidir. Her ne kadar bireyselliğin damgasını taşısa da, insanın özgürleşme eğilimi aynı zamanda insanlığın özgürleşmesi gereken mekanizmaların bir sonucudur. Bireyin bağımsızlığı ve kıyaslanmazlığı, irrasyonel bütünün kör ve baskıcı erkine karşı gösterilen direnişin billurlaştığı yerdir. Ne ki bu direniş tarihsel olarak ancak bağımsız ve kıyaslanmaz bireyin körlüğü ve irrasyonelliği sayesinde olanaklıydı. Buna karşılık, bütüne tikel olarak her koşulda karşı koyan her şey berbat ve bulanık bir biçimde mevcut olana yapışık kalır. Bir insanın bireysel, çözünmeye uğramamış özellikleri her zaman ikisini birden kapsar: egemen sistem tarafından tam olarak ele geçirilmemiş, şans eseri varlığını sürdürmüş özellikleri ve sistemin kendi üyesini sakatlamasından kaynaklanan hasarın izlerini. Sistemin temel hükümleri bu özelliklerde abartılı biçimde yinelenip durur: sabit mülkiyet cimrilikte, düşünümsüz öz-varlığı koruma da hastalık hastalığında. Bireyin bu özelliklerden güç alarak doğa ile toplumun, hastalık ile iflasın cebrine karşı ayakta kalmaya çabalaması, zorunlu olarak bu özelliklerin de zorlanımlı bir niteliğe bürünmesine yol açar. Birey en içteki hücrelerinde bile, kendi içinde kaçmaya çalıştığı aynı erkle karşı karşı-

ya gelir. Bu da bireyin kaçışını umutsuz bir Khimaira kılar. Molière'in komedileri, tıpkı Daumier'nin karikatürleri gibi bu lanetin farkındadır; oysa bireyi ortadan kaldıran Nasyonal Sosyalistler bu lanetten zevk duyup Spitzweg'i klasik ressamları yaparlar.

Katılaşmış bireymutlak anlamda değil de ancak katılaşmış bir topluma kıyasla daha iyi olanı temsil eder. Kolektifin bireye hep yeniden çektirdiklerinden ve ancak tek bir birey kalmadığında tamamına erecek olan gelişmelerden duyulan utancı diri tutan, katılaşmış bireydir. Bugünün benliksizleştirilmiş yandaşları dünün takıntılı eczacısının, tutkulu gül yetiştiricisinin ve siyasal özürlüsünün sonuçlarıdır.

FELSEFE VE İŞBÖLÜMÜ

Bilimin toplumsal işbölümündeki yerini saptamak kolaydır. Bilimin görevi olguları ve olguların işlevsel bağlantılarını olabildiğince büyük nicelikler halinde biriktirmektir. Depolama düzeni açık ve seçik olmalıdır. Öyle ki tekil endüstriler istenilen anlıksal metayı aradıkları sınıflandırma içinde anında bulup çıkarabilsin. Metalar büyük ölçüde endüstrinin belirli istekleri göz önünde tutularak bir araya getirilir.

Tarihsel yapıtlar da malzeme sağlamalıdır. Bu malzemeyi değerlendirme olanakları dolaysız biçimde endüstride değil, dolaylı olarak idarede aranmalıdır. Tıpkı bir zamanlar Machiavelli'nin yazdıklarını prenslerin ve cumhuriyetlerin kullanımına sunması gibi, bugünün tarihçileri de ekonomik ve politik komiteler için çalışırlar. Bu anlayışa göre tarihsel biçim kuşkusuz bir engel oluşturur; bu durumda en iyisi, tarihsel malzemeyi derhal belirli bir idari göreve göre düzenlemek olacaktır: meta fiyatlarının ya da kitlesel ruh hallerinin güdümlenmesine göre. İdari ve endüstriyel konsorsiyumların yanı sıra sendikalar ve partiler de alıcı olarak sahneye çıkar.

Resmi felsefe bu doğrultuda işlerlik gösteren bilime hizmet eder. Bir çeşit zihinsel Taylorizm gibi felsefeden, zihnin üretim yöntemlerini ıslah etmeye yardım etmesi, bilgilerin biriktirilmesini rasyonelleştirmesi, anlıksal enerji israfını önlemesi beklenir. İşbölümünde kimya ve bakteriyolojiye olduğu gibi felsefeye de bir yer verilmiştir. Ortaçağın Tanrı'ya tapınılmasına ve ebedi özlerin teşhirine geri çağıran birkaç felsefe kırıntısı dünyevi üniversitelerde hâlâ hoş görülüyorsa, bunun nedeni bu kırıntıların o kadar gerici olmasıdır. Bunun dışında birkaç felsefe tarihçisi Platon ve Descartes'ın öğretilerinin eskimiş olduğunu belirtip yorulmak nedir bilmeden onları açıklayarak neslini sürdürür.

Onlara arada bir bazı duyumculuk [Sensualismus] gazileri ya da hünerli kişiselciler [Personalist] katılır. Bu insanlar aksi takdirde bilim tarlasını saracak olan diyalektik yabanotlarını yolarlar.

Ama felsefe, düşünme deyince, kendisini idare edenlerin tersine, başat işbölümüne teslim olmamayı ve görevlerinin başkası tarafından buyrulmasına izin vermemeyi anlar. Mevcut olan, insanlara yalnızca fiziksel tahakküm ve maddi çıkar aracılığıyla baskı uygulamaz, bunu karşı konulmaz telkinle de yapar. Felsefe bir sentez, temel bilim ya da üst-bilim değil de, bu telkine gösterilen bir direnme çabası, anlıksal ve gerçek özgürlük doğrultusunda bir kararlılıktır.

Egemenlik altında oluştuğu biçimiyle işbölümü bu sırada hiçbir şekilde göz ardı edilmez. Felsefe egemenliğin işbölümününün kaçınılmaz olduğuna ilişkin yalanını yalnızca saptar. Felsefe, o üstün erkin kendisini hipnotize etmesine izin vermeyerek, apriori olarak hücum edilmesi ya da yeniden yön verilmesi gerekmeyen, aksine, işbölümünün bizzat uyguladığı büyülerden bağımsız olarak kavranması gereken toplumsal makinelerin tüm gizli saklı köşelerine dek işbölümünün izini sürer. Endüstrinin anlıksal şubelerinde, yani üniversitelerde, kiliselerde ve gazetelerde çalışan memurlar felsefeden, pasaport sorar gibi, iz sürüşünü meşrulaştırdığı ilkelerini göstermesini istediklerinde, felsefe kendisini ölümcül bir çaresizlik içinde bulur. Felsefe, geçerli olanların tersine uygulanabilir olabilecek hiçbir soyut norm ve hedef kabul etmez. Mevcut olanının telkinlerine kapılmamasının nedeni felsefenin burjuva ideallerini, derinlemesine anlamadan kabul etmesidir; bunlar ister mevcut olanın temsilcilerinin çarpıtılmış biçimde de olsa ilan ettikleri idealler olsun, ister bütün güdümlemelere rağmen gerek teknik gerekse kültürel kurumların nesnel amacı olarak hâlâ az çok saptanabilen idealler olsun. Felsefe işbölümünün insanlığa hizmet için

var olduğuna ve ilerlemenin özgürlüğe götürdüğüne inanır. İşbölümü ve ilerlemeyle kolayca anlaşmazlığa düşmesi bu yüzdendir. Felsefe inanç ile gerçeklik arasındaki çelişkiyi dile getirirken zaman tarafından belirlenen görüngülere yakın durur. Gazeteden farklı olarak, devasa boyutlarda tasarlanmış bir kitle katliamı felsefe için birkaç zihinsel özürlünün yok edilmesinden daha önemli değildir. Faşizmle içli dışlı devlet adamının entrikalarını mütevazı bir linç girişimine, film endüstrisinin reklam çılgınlığını da içten bir ölüm ilanına yeğ tutmaz. Felsefenin öyle büyük olana eğilimi yoktur. Bundan dolayı mevcut olana karşı hem yabancı hem de anlayışlıdır. Felsefenin sesi nesneye aittir, ama nesnenin istenci olmadan. Sesi, onsuz sesini duyuramayacak ve zaferi sessizce kutlayacak olan çelişkinin sesidir.

DÜŞÜNCE

Bir kuramın doğruluğuyla verimliliğinin aynı şey olduğu inancı elbette bir yanılgıdır. Ancak kimileri bunun tersini kabul eder gibidir. Onlara göre kuram düşünmede uygulanma olanağı bulma gereksinimi duymaz, hatta kuram dediğin düşünmeyi bütünüyle gereksiz kılar. Böyle kimseler her ifadeyi inancın son bildirimi, bir buyruk ya da tabu olarak yanlış anlarlar. Bir tanrıymışçasına fikrin buyruğu altına girmek isterler ya da bir puta saldırır gibi ona saldırırlar. Bu kimseler düşünmenin karşısında özgür bir tavır sergileyemezler. Ama insanın etkin bir özne olarak düşünmeye katılımı hakikatin bir parçasıdır. İnsanlar istedikleri kadar kendi içinde doğru önermeler dinlesinler; o önermeler ancak insanlar onları dinlerken bir yandan onlar hakkında düşünmeye devam ederlerse hakikat kazanır.

Fetişizmin bu türü günümüzde kendisini şiddetli biçimde ifade ediyor. İnsandan düşüncesinden ötürü, onu doğrudan praksise sokmuş gibi hesap soruluyor. Yalnızca erki hedef alan söz değil, el yordamıyla, deneye deneye, yanlışa düşme olasılığıyla oynayarak devinen söz de sırf bu nedenle hoş görülmez. Ama: bitmemiş olmak ve bunu bilmek birlikte ölüme gitmeye değer türden bir düşünmenin, hatta özellikle o düşünmenin özelliğidir. Hakikatin bütün olduğuna ilişkin önermenin kendi karşıtıyla, yani hakikatin ancak parçalar halinde varolduğu önermesiyle aynı olduğu ortaya çıkıyor. Entelektüellerin, son on yıldır hiç boş durmayan cellatlar için buldukları bahanelerin en zavallısı, kurbanın uğrunda öldürüldüğü düşüncenin bir hata olduğudur.

İNSAN VE HAYVAN

Avrupa tarihinde insan ideası kendisini, insan ile hayvan arasındaki farkta ifade eder. Hayvanın akıldan yoksun oluşu insanın saygınlığına kanıt olarak gösterilir. Bu karşıtlık burjuva düşüncesinin tüm eski ataları, kadim Yahudiler, Stoacılar ve Kilise Babaları tarafından, sonra da ortaçağ ve yeniçağ boyunca öylesine bir sebat ve sözbirliğiyle yinelenip durdu ki, az sayıdaki diğer idea gibi Batı antropolojisinin demirbaşlarına dahil oldu. Bu karşıtlık günümüzde de kabul görmektedir. Davranışçılar bu karşıtlığı unutmuş gibi yapıyor yalnızca. Dizginlerinden kurtulmuş bir biçimde, o korkunç fizyoloji laboratuarlarında savunmasız hayvanlardan zorla elde ettikleri formülleri ve sonuçları aynen insanların üzerinde uygulamaları bu ayrımı daha da ustaca ortaya çıkarır. Davranışçıların sakat bıraktıkları hayvan gövdelerinden elde ettikleri bu çıkarımlar, özgürce yaşayan hayvana değil de daha çok günümüz insanına uygun düşer. Günümüz insanı hayvanlara böyle kötü davranmakla, bütün yaradılış içinde bir tek kendisinin gönüllü bir biçimde böyle mekanik, kör ve otomatik iş gördüğünü ilan etmiştir; tıpkı araştırmacının istifade ettiği o eli kolu bağlı kurbanın debelenmelerindeki gibi. Teşrih masasının başındaki profesör bu debelenmeleri refleks diye bilimsel yoldan tanımlarken, sunak başındaki kâhin de tanrıların işaretleri diye duyururdu. Acımasızca işleyen bu aklın sahibi insandır; kanlı çıkarımlarına varmak üzere insanın kullandığı hayvanınsa elinde bir tek akıldışı dehşeti, önü kesilmiş kaçma dürtüsü vardır.

Akıldan yoksunluğun sözcükleri yoktur. Görünen tarihe egemen olan, aklın sahip olduğu belagattir. Tüm yeryüzü insanın şanına tanıklık eder. Akılsız mahlûkat savaşta ve barışta, arenalarda ve mezbahalarda, ilkel insan sürülerinin ilk planlama girişimleri sayesinde alt et-

tikleri mamutların yavaş ölümünden hayvan âleminin günümüzde sömürülmesine kadar aklı aralıksız olarak tecrübe etmiştir. Bu görünürdeki gidişat görünmeyen gidişatı: aklın ışığı olmaksızın varlığı, hayvanların varoluşunun kendisini cellatlardan gizler. Halbuki hayvanların varoluşu psikolojinin gerçek konusu olabilirdi; çünkü yalnızca hayvanların yaşamı devinimlere göre seyreder. Psikolojinin insanları açıklamak zorunda kaldığı noktada insanlar çoktan gerilemiş ve yıkıma uğramıştır. İnsanların psikolojinin yardımına başvurduğu noktada, insanlar arasındaki dolaysız ilişkinin kısır alanı biraz daha daraltılır ve burada bile insan şeye dönüştürülür. Psikolojiye başvurulması, başkalarını anlamak söz konusuysa küstahlıktan, insanın kendi güdülerini açıklamak söz konusu olduğundaysa duygusallıktan başka bir şey değildir. Ama hayvan psikolojisi nesnesini gözden kaybetmiştir; eziyet dolu tuzakları ve labirentlerinden ötürü, ruhtan söz edip onu tanımanın doğrudan ve yalnızca hayvanlarla ilintili olduğunu unutmuştur. Madun olarak nitelese de hayvanlara bir ruh atfeden Aristoteles bile, onlara özgü yaşamdan çok bedenlerden, uzuvlardan, hareketlerden ve üremeden söz etmeyi yeğlemiştir.

Hayvanlar âlemi kavramsızdır. Bu âlemde, görünenin akışı içinde özdeş olanı sıkıca yakalayıp, örneklerin çeşitliliğinde aynı türü, değişen durumlarda aynı şeyi belirleyecek bir söz yoktur. Burada tanıma olasılığı yok olmasa bile, özdeşleşme elzem örneklerle sınırlandırılmıştır. Akışın içinde hem kalıcı olarak belirlenebilecek hiçbir şey yoktur, hem de her şey bir ve aynı kalır, çünkü ne geçmişe ilişkin sabit bir bilgi, ne de geleceğe yönelik berrak bir öngörü söz konusudur. Hayvan adını bilir, ama bir benliği yoktur; kendi içinde kapatılmıştır, ama gene de ardı ardına gelen zorlamalara karşı açıktadır ve hiçbir idea o zorlamaları aşamaz. Hayvanlar teselliden yoksun oluşlarını korkunun

hafifletilmesiyle takas etmezler, mutluluk bilinçlerinin olmayışını da acı ve kederin yokluğuyla. Mutluluğun tözsel bir hal alabilmesi ve varlığa ölüm bahşedilebilmesi için, özdeşleştiren anımsayışa, yatıştırıcı bilgiye, dini ya da felsefi ideaya, kısacası kavrama gerek vardır. Mutlu hayvanlar yok değil, ama ne kadar kısa solukludur bu mutluluk! Hayvanın özgürleştirici düşünce tarafından kesintiye uğratılmamış süresi kasvetli ve bunaltıcıdır. Boş varoluşun kemiriciliğinden kurtulabilmek için omurgasını dilin oluşturduğu bir direnç gerek. En güçlü hayvan bile sonsuzca özürlü sayılır. Schopenhauer'in yaşam sarkacının acı ile can sıkıntısı, dürtünün doyuma ulaştığı anlar ile bitimsiz bir ihtiras arasında salınıp durduğuna ilişkin öğretisi kötü kaderi idrak ederek engellemeyen hayvan için geçerlidir. Hayvan ruhunda insanın tikel duyguları ve ihtiyaçları, yani tinin öğeleri dayanağı olmaksızın mevcuttur; o dayanağı ancak örgütleyen akıl verebilir. Hayvanların en iyi günleri uyanıklıktan güçlükle ayırt edebildikleri bir düşmüşçesine telaşlı bir art ardalık içinde akıp gider. Oyun ile ciddiyet, kâbus görmek ile uyanıp gerçekliğe mutlu bir dönüş yapmak arasında berrak bir geçiş noksandır onlarda.

Halk masallarında insanların ceza olarak bir hayvana dönüşümü yinelenip durur. İnsanın bir hayvan bedenine hapsedilmiş olması bir lanet anlamına gelir. Çocuklar ve halklar bu türden başkalaşımları dolaysız biçimde tanıyıp bilirler. En eski kültürlerdeki ruh göçüne ilişkin inanç bile hayvan biçimini bir ceza ve işkence sayardı. Hayvanın bakışındaki suskun vahşet, insanların bu türden bir dönüşümden duydukları dehşetin aynısını imler. Her hayvan eski çağlarda meydana gelmiş ve derin bir etki bırakmış bir felaketi hatırlatır. Masallar insanın sezdiklerini dillendirir. Prensin aklı yerinde olduğu için zamanı geldiğinde derdini dile getirip perinin büyüyü bozmasını sağlayabilir; akıldan

yoksun oluşu hayvanı sonsuza dek o biçimin içinde hapseder. Bundan kurtulmanın tek yolu, geçmişi dolayısıyla hayvanla bir olan insanın büyüyü bozan sözü keşfedip, bu söz sayesinde zamanın sonunda sonsuzluğun taştan kalbini yumuşatmasıdır.

Akıl sahipleri aklı olmayan hayvan konusunda tasalanmaya boş bir uğraş gözüyle bakarlar. Batı uygarlığı bunu kadınlara bırakmıştır. Onların bu uygarlığı doğuran yeteneklere bağımsız bir katkıları yoktur. Dışarıdaki düşmanca dünyaya karışan, etkin olmak ve çabalamak zorunda olan erkektir. Kadın bir özne değildir. Kapalı ev ekonomisinin yitip gitmiş zamanından kalma canlı bir anıt olarak kadın üretimde bulunmaz, onun yerine üretimde bulunanların bakımını üstlenir. Erkek tarafından dayatılan işbölümünün kadına yaradığı pek söylenemez. Kadın biyolojik işlevin cisimleşmiş hali, uygarlığın boyunduruk altına almayı şanından saydığı doğanın imgesi oldu. Doğaya sınırsız ölçüde egemen olma, kozmosu sonsuz bir av sahasına dönüştürme, bin yılların düşüydü. Erkek toplumundaki insan ideası da buna göre tasarlanmıştı. İnsanın övündüğü aklın anlamı buydu işte. Kadın erkeğe göre daha küçük ve zayıftı; ikisinin arasında kadın için aşılamaz bir fark vardı ve doğa tarafından dayatılan bu fark, erkek toplumu için olabilecek en utanç verici, en aşağılayıcı şeye dönüştü. Doğanın boyunduruk altına alınması asıl amaç haline geldiğinde biyolojik zafiyet başlıca utanç nişanesi sayılır; doğanın vurduğu güçsüzlük damgası şiddeti kışkırtan bir işarete dönüşür. İster kölelik, ister haçlı seferleri, ister sıradan pogromlar olsun, böyle popüler kurumlar söz konusu olduğunda önderlik etme fırsatını tarih boyunca hiç kaçırmamış olan kilise, Ave Maria'sına rağmen karıya değer biçerken de Platon'un yolunu izlemiştir. O acılarla dolu Tanrı'nın Annesi imgesi anaerkil kalıntılara verilen bir ödündü. Ne var ki kilise, kadını madunluktan kurtaracak

bu imge aracılığıyla o madunluğu onaylayıp meşrulaştırmıştır. Kilisenin meşru oğlu de Maistre şöyle haykırır: "Kadınların aslında ilahi yasadan kaynaklanan özgürlüğüne göz yumarak bu yasanın Hıristiyan topraklardaki etkisini belli bir ölçüde silip atmak, hatta zayıflatmak, asil ve heyecan veren özgürlüğün çok geçmeden yozlaşıp utanmazlığa dönüştüğünü görmek için yeterlidir. Böylece kadınlar kısa sürede devletin hayati unsurlarını ele geçirip onu içten içe kemiren çöküşün ölümcül araçları haline gelir. Çöküşün çürümeye dönüşmesi ve devletin kangrenli bir biçimde dağılmasıyla birlikte de utanç ve dehşet her yana yayılır."[1] Müttefik feodal çetecilerin kendilerini tehlikede hissettiklerinde halka karşı kullandıkları cadı mahkemelerinin yaydığı dehşet, aynı zamanda tarihöncesindeki anaerkil, öykünmeci gelişme evrelerine karşı erkek egemenliğinin zaferini kutluyor ve doğruluyordu. Autodafé'ler,[α] kilisenin doğa üzerindeki egemenlik şerefine düzenledikleri putperest şenlik ateşleri, doğanın öz-varlığı koruyan akıl biçimindeki zaferiydi.

Burjuvazi kadından, anaerkil başkaldırının tepki oluşumları olan erdemi ve alçakgönüllüğü elde etti. Kadın tüm sömürülen doğa adına egemenliğin dünyasına dahil edildi; ama beli kırılmış olarak. Boyunduruk altına alınmış kadın, kendiliğinden teslimiyetinde muzaffer erkeğin zaferini yansıtır: yenilginin bağlılık; çaresizliğin ince ruhluluk, saldırıya uğramış kadın yüreğinin seven gönül olarak görünmesi gibi. Böylece doğa, praksisten radikal biçimde kopması pahasına ve korunaklı büyü çemberinin içine geri çekilmesi karşılığında, yaratılışın efendisinden saygı görür. Sanat, töre ve yüce aşk, doğanın başkalaşmış

---

[1] *Eclaircissement sur les Sacrifices, Oeuvres*, Lyon, 1892, cilt V, s. 322 vd.

[α] "İman eylemi" anlamına gelen *auto-da-fé*, İspanyol engizisyonunda verilen cezaların halka açık bir törenle açıklanmasıydı –yn.

biçimde geri dönüp, kendi karşıtı olarak ifade bulduğu maskeleridir. Doğa bu maskeler aracılığıyla dile kavuşur. Doğanın özü çarpıtıldığında görünür; güzellik bir zamanlar soktuğu yarayı gösteren yılandır. Erkeğin güzelliğe duyduğu hayranlığın ardında daima kahkahalar çınlar; ölçüsüz bir küçümseme ve iktidar sahibinin iktidarsız olana yaptığı barbarca müstehcen şakalar; iktidarsızlığa, ölüme, doğaya mahkûm olmaktan duydukları gizli korkuyu iktidar sahipleri böyle uyuştururlar. Beli kırılmış doğanın hüzünlü mutluluğunu zilli külahlarında ve hoplayıp zıplamalarında yaşatan sakat soytarıların krallara hizmet etmekten kurtulmasıyla birlikte, planlı güzellik bakımı kadınlara emanet edildi. Yeni zamanın püriten kadını bu görevi şevkle üstlendi; kendisini, olup bitenlerin tümüyle birlikte, vahşi doğayla değil de evcilleştirilmiş doğayla özdeşleştirdi. Roma'nın köle kızlarının yelpazelemelerinden, şarkıları ve danslarından arta kalanlar, sonunda Birmingham'da piyano çalmaya ve başka el işlerine indirgendi; ta ki dişil edepsizliğin kalıntıları asilleşip tümüyle ataerkil uygarlığın simgeleri haline gelene dek. Evrensel reklamların baskısı altında pudra ve ruj, kibar fahişelerden gelme kökenini reddederek cilt bakımına, mayo da hijyenin sembolüne dönüştü. Kurtuluş yok. Aşk da, baştan sona örgütlü egemenlik sisteminin içinde meydana geldiği gerçeğinden ötürü, sistemin alameti farikasını taşır. Almanya'da, sisteme kapılan insanlar onunla bununla düşüp kalkarak, bir zamanlar alçakgönüllükle yaptıkları gibi, mevcut olana bağlılıklarını; yani rasgele cinsel ilişki aracılığıyla egemen aklın buyruğuna bütünüyle girdiklerini kanıtlıyorlar.

Cadaloz, şirret kadın burjuvanın kadına gösterdiği saygının fosili olarak günümüze ulaşmıştır. O, hemcinslerine kendi evlerinde çektirilen sıkıntının öcünü ezelden beri bağırıp çağırarak alıyor. Kimse önünde diz çökmediği için, bu öfke dolu yaşlı kadın evin dışında da,

önünde ayağa kalkmayı ihmal eden dalgın kişiye hoyratça çıkışıp, şapkasını kafasından uçurur. İster mainad[α] geçmişini hatırladığı için olsun, ister erkeğin ve düzeninin ötesine geçen, kendisini kaybetmesine neden olan öfkesinden ötürü olsun, bu cadaloz kadın somut koşullara aldırmadan siyasette daima kafaların uçmasını talep etmiştir. Pogromlar sırasında karının gösterdiği kana susamışlık erkeğinkini gölgede bırakır. Ezilen kadın şirret bir biçimde zamanını aşmış ve egemenliğin her iki cinsiyetin alıştırılmış bedenlerine biçim verdiği ve bu bedenlerin birörnekliğinin içinde çirkin çehrenin eriyip yok olduğu bir zamanda, sakatlanmış doğanın çirkin çehresini göstermeye devam etmektedir. Arka planını bu türden bir seri üretimin oluşturduğu koşullarda, hiç olmazsa kendi farklı yüzünü korumuş olan cadaloz kadının serzenişleri böylece insancıllığın işareti, çirkinliği de tinin izi haline gelir. Nasıl geçmiş yüzyıllarda bir genç kız boyun eğişini hüzünlü simasında ve kayıtsız şartsız sevgisinde taşıyorsa –doğanın yabancılaşmış bir imgesi, estetik kültürel bir nesne– cadaloz kadın hiç değilse sonunda gerçekten yeni bir dişil meslek keşfetti. O sosyal bir sırtlan olarak etkin biçimde birtakım kültürel hedefler izler. Hırsı törenlerle anılmaya ve halkın dikkatini çekmeye yöneliktir; ama eril kültürü kavrayışı yeteri kadar keskinleşmediğinden, ona çektirilen bunca acıdan sonra, mutlaka bir yerde yanlış yapıp erkeklerin dünyasına hâlâ yabancı olduğunu açığa vuracaktır. Bu yalnız kadın bilim ve büyü yığışımlarında, özel danışmanı ile kuzeyli kadın kâhinin ideallerinin beş para etmez meyvelerinde kendisine sığınacak bir yer arar. Felaketin kendisini çektiğini hisseder. Eril toplumun tinine karşı son dişil muhalefet küçük çetecilerin, tarikatların ve hobilerin bataklığında

[α] Dionysos alayındaki Bakkhalar; tanrının etkisiyle kendinden geçerek doğaya, tanrıya karışan kadın –yn.

çürüyüp gider ya da social work [toplumsal hizmet] ile teosofi dedikodusunun sapkın saldırganlığına, hayırseverlikteki ve Christian Science'taki küçük hınçların doğrulanmasına dönüşür. Bu bataklıkta mahlûkatla olan dayanışma kendisini hayvan koruma derneklerinde, yeni-Budizm ve Pekin köpeklerinin çarpık yüzlerinde olduğu kadar iyi ifade edemez; bu köpeklerin yüz ifadesi eski resimlerde olduğu gibi bugün de, ilerleme tarafından geride bırakılan budalanınkini hatırlatır. Köpekçiğin çehresi kamburun beceriksizce sıçrayışları gibi hâlâ sakatlanmış doğayı temsil ediyor, oysa seri üretim ve kitle kültürü damızlık hayvanların ve insanların bedenlerini bilimsel yöntemlere göre hazırlamayı çoktan öğrendi. Eşgüdümlü hale getirilen kitleler, bilinçsizce işbirliği yaptıkları dönüşümlerinin o kadar farkında değildirler ki, artık bu dönüşümün simgesel olarak gösterilmesine gerek görmemektedirler. İlk sayfası insanların dehşet verici kahramanlıklarına ayrılan gazetelerin ikinci ve üçüncü sayfalarındaki çeşitli küçük haberlerin arasında bir sirk yangını ve zehirlenen büyük hayvanlarla ilgili birkaç satıra rastlanabilir. Bu bize türlerinin son örneği olan, ortaçağın budalaları gibi sonsuz acılar içinde yok olup giden hayvanları hatırlatır; onlar, beton inşaatlar çağında bu sadık dostlarını yangından koruyamayan sahipleri için bir sermaye kaybı anlamına gelir. Uzun zürafa ve bilge fil artık uyanık okullu çocukların bile eğlenceli bulmayacağı "oddities"dir [tuhaflıklar]. Bu türlerin zavallı sürülerini uygarlıktan boş yere korumaya çalışan son topraklar olan Afrika'da, bu hayvanlar son savaşın bombardıman uçaklarının inişlerinde bir engel oluştururlar. Bu yüzden tamamen yok edilirler. Akıllı hale getirilen bir dünyada estetik yansımanın gerekliliği ortadan kalkmıştır. Demonlardan arındırma insanların doğrudan kalıba dökülmesiyle gerçekleştirilir. Egemenlik için ilahi imgelere artık gerek kalmamıştır; egemenlik onları

endüstriyel olarak üretiyor ve bu sayede insanlara daha güvenilir biçimde nüfuz edebiliyor.

Nasıl sakatlanmış olan dişil güzelliğin görkemine ait ise, boyunduruk altına alınmış doğanın kendisini tanıdığı o yaranın sergilenmesi olan çarpıtma da sanat yapıtının özüne aittir; faşizm de bunu aynen benimser, ne ki yalnızca görünüşte değil. Bu yara doğrudan lanetlenenlerin üzerinde açılır. Bu toplumda egemenliğin kendi çelişkilerini ilan ettiği sanat gibi başka hiçbir alan yoktur; hiçbir yineleme [Verdoppelung] tahribatı sanat kadar ifade edemez. Ama bu türden bir ifade etmeye eskiden yalnızca güzellik değil, aynı zamanda düşünme, tin ve bizzat dil denirdi. Günümüzde dil hesaplar, tanımlar, ihanet eder, cinayete neden olur; ama ifade etmez. Tıpkı bilim gibi kültür endüstrisinin de kendisi dışında, tutunacağı kesin bir ölçütü var: olgular. Film yıldızları birer uzmandır, başarımları da doğal davranış protokollerinden, tepki biçimlerinin sınıflandırmalarından ibarettir: yönetmenler ile yazarlar uyarlanabilen davranış modelleri üretirler. Kültür endüstrisinin kesinliğe önem veren çalışma tarzı çarpıtmayı salt bir hata, bir rastlantı, kötü anlamda öznel ve doğal diye dışlar. Eğer herhangi bir sapma söz konusu olacaksa, bu sapmayı akılla birleştirecek pratik bir nedenin olması gerekir. Çarpıtma ancak bu biçimde mazur görülür. Egemenliğin doğa aracılığıyla yansıtılması sonucunda tragedya da komedya gibi kayboldu; efendiler üstesinden gelinmesi gereken direnç ölçüsünde ciddiyet gösterir, karşılaştıkları çaresizlik ölçüsünde de mizaha izin verirler. Tiyatrodan alınan zihinsel keyif temsil edilen acıyla bağlantılıydı; oysa efendiler dehşetin kendisiyle oynuyor. Yüce aşk eskiden kendisini zayıflık sayesinde görünür olan güce, kadının güzelliğine bağlamıştı; oysa bugün efendiler kendilerini doğrudan güce bağlıyorlar: günümüz toplumunun putu keskin hatlı

erkek yüzüdür. Karı çalışmaya ve çocuk doğurmaya yarar ya da eli yüzü düzgün bir eş olarak kocasının saygınlığını arttırır Erkeği aşırılığa sürüklemez. Tapınma gerisin geriye öz-sevgiye döner. Dünya ve onun erekleri erkeğin tamamını gerektirir Hiçbir erkek kendisinden fazlasını veremez, bu çerçevenin içinde kalmalıdır. Öte yandan doğa, praksis açısından dışarıda ve aşağı bir şey, bir nesnedir; tıpkı halk deyimlerindeki askerin sevgilisi gibi. Şimdi duygular kendisini, erkle ilişkilendiren erkle sınırlar. Erkek kendi soğukluğunda ve karanlık bükülmezliğinde erkeğe teslim olur; tıpkı daha önce karının yaptığı gibi. Gözlerini egemenliğe dikmiş karıya dönüşür Ekipleriyle ve çalışma kamplarıyla faşist kolektifte herkes ilk gençlik yıllarından başlayarak yalnızlığa hapsedilir; bu kolektif eşcinsellik üretir. Hayvanların bile asil hatları olmalıdır İnsanın köken olarak doğadan geldiğini ve doğaya mecbur olduğunu utançla hatırlatan belirgin insan yüzü nitelikli cinayetlere yönelik karşı konmaz çağrılarda bulunur Yahudi karikatürleri her zaman buna dayanırdı; hatta Goethe'nin maymunlara karşı duyduğu tiksinti bile insancıllığının sınırlarını gösterir. Eğer endüstri krallarının ve faşist önderlerin yakın çevrelerinde hayvan varsa bunlar küçük süs köpekleri değil, danua ve aslan yavrularıdır. Bu hayvanlar saldıkları dehşet sayesinde egemenliğe bir tür çeşni katar Dev faşist kasap doğanın karşısında öylesine kördür ki, hayvanlar yalnızca insanları aşağılamak için bir araç olarak aklına gelir. Nietzsche'nin Schopenhauer ve Voltaire'i haksız yere suçladığı şey faşist kasaba gerçekten de uygun düşüyor: "Belli şeylere ve insanlara karşı nefretlerini, hayvanlara duydukları merhametle örtmeyi biliyorlardı."[2] Faşistlerin hayvanlara, doğaya ve çocuklara yönelik yobaz sevgilerinin önkoşulu av istencidir. Faşistlerin kaygısızca bir çocuğun başını ya da bir hayvanın

[2] Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, Werke, cilt V, s. 133.

sırtını okşaması, bu okşayan elin yok edebileceği anlamına gelir Bu el bir kurbanı sevecenlikle okşadıktan sonra başka bir kurbanı eziverir ve seçiminin kurbanların suçuyla bir ilgisi yoktur. Kucaklamalar herkesin erk karşısında eşit olduğunu, kimsenin kendisine ait bir özü olmadığını gösterir. Egemenliğin kanlı amaçları için mahlûkat yalnızca malzemedir. Böylece Führer masumları kanatları altına alır; onlar herhangi bir meziyetleri olmadan seçildikleri gibi öldürülebilirler de. Pisliktir doğa. Yalnızca hayatta kalan düzenbaz güç haklıdır. Ama bu gücün kendisi yalnızca doğadır; modern endüstri toplumunun tüm o usta işi makineleri, kendisini parçalayan doğadan başka bir şey değildir. Artık bu çelişkiyi ifade edecek hiçbir ortam kalmamıştır. Bu çelişki içinden sanatın, düşüncenin ve olumsuzluğun yitip gittiği dünyanın inatçı ciddiyetiyle birlikte tamamlanır. İnsanlar birbirlerine ve doğaya öylesine radikal biçimde yabancılaşmıştır ki, artık yalnızca birbirlerine ne için ihtiyaç duyduklarını ve birbirlerine ne yaptıklarını bilirler. Herkes birer etken, herhangi bir praksisin özne ya da nesnesi, hesaba katılan ya da artık hesaba katılması gerekmeyen bir şeydir.

Kendilerini parçalamadıklarında evrenin geri kalanına boyun eğdirmekle meşgul insanların, düşünüm kaybından sonra yine hayvanların en akıllıları haline geldikleri bu yanılsamadan kurtulmuş dünyada, hayvanları dikkate almak artık yalnızca duygusallık olarak değil, düpedüz ilerlemeye karşı yapılan bir ihanet olarak görülür. Oldukça gerici geleneğe uygun olarak Göring hayvanların korunmasını ırkçı nefretle, şen cinayetlerden alınan Lutherci-Alman hazzını soylu avcıların kibar centilmenlikleriyle birleştirmeyi başarmıştır. Cepheler keskin bir biçimde çizilmiştir: kim Hearst ve Göring'e karşı savaşıyorsa o Pavlov ve canlı hayvanları kesip biçerek yapılan deneylerden yanadır; kim tereddüt gösteriyorsa her iki tarafın açık hedefi haline gelir. Bu

kişi aklını başına toplamalıdır. Önceden belirlenmiş seçenekler arasında bir tercihte bulunmaktan kimse kaçamaz. Kim dünyayı değiştirmek istiyorsa, ne pahasına olursa olsun, falcılarla birlikte siyasal hizipçilerin, ütopyacıların ve anarşistlerin de süründüğü o küçük çetecilerin bataklığına yanaşmamalıdır. Düşünmesini etkin bir tarihsel erke bağlamayan ve endüstri toplumunun yöneldiği kutuplardan hiçbirini nirengi noktası olarak benimsemeyen entelektüel tözünü kaybeder ve düşünmesi zeminsiz kalır. Gerçek olan akılsaldır. İlericilerin de söylediği gibi: işbirliği yapmayanın kimseye bir yararı dokunmaz. Her şey topluma bağlıdır; en ince düşünme bile kendisini erk sahibi sosyal eğilimlere bağlamalıdır, çünkü onlar olmadan düşünme delice bir hal alır. Bu fikir birliği gerçekliğe hakkını veren herkesi birleştirir; böylece insan toplumunun doğada bir tür kitlesel çeteci olduğu kabul edilir. Eğer söz bu fikir birliğinin dallarından birinin gösterdiği hedeflere yönelmezse, gerçekliğe hakkını verenlerin sınırsız ölçüde öfkelenmesine neden olur. Bu türden bir söz onlara, yalnızca ezilmek için var olan bir şeyin hâlâ sesinin çıkabildiğini, yani ırkçı ve folklorcu eğilimi olanların yalanlarıyla dolup taşan doğayı hatırlatır. Bu sözün çıkardığı ses, bir anlığına bile olsa, böyle kimselerden oluşan koroları susturmaya görsün: hemen onların bağıra çağıra bastırdığı ve her hayvanda olduğu gibi kendi rasyonelleştirilmiş kırık kalplerinde de yaşamaya devam eden dehşet kendisini duyurmaya başlar. Böyle bir sözün gün ışığına çıkardığı eğilimler her yerde her zaman vardır ve kördür. Kendi içindeki doğa ne eski Romantizmin inandığı gibi iyi, ne de yeni Romantizmin dediği gibi asildir. Bir örnek ve hedef olarak alındığında doğa karşı tin [Widergeist], yalan ve hayvansılık anlamına gelir; ancak bilinen bir şey olarak doğa varoluşsal barışa yönelik bir itkiye, başlangıçtan bu yana Führer ve kolektife karşı şaşmaz dirence ilham veren

bilince dönüşür. Egemen praksis ve onun kaçınılmaz alternatifleri açısından tehlikeli olan şey bu praksisin fazlasıyla örtüştüğü doğa değil, doğanın hatırlatılmasıdır.

PROPAGANDA

Dünyayı değiştirmeye yönelik propaganda, ne saçmalık! Propaganda dili bir araca, kaldıraca, makineye çevirir. Propaganda insanları harekete geçirerek, durumlarını toplumsal adaletsizlik koşullarında oluştuğu haliyle sabitler. Propaganda insanların hesaba katılabileceğini hesaba katar. Aklının derinliklerinde herkes bu araç sayesinde insanın fabrikadaymış gibi bir araç haline geldiğini bilir. Propagandanın peşinden giderken içlerinde duyumsadıkları öfke boyunduruğa karşı duyulan o eski öfkedir; bu öfke propagandanın çıkar yol olarak gösterdiği yolun yanlış olduğu yönündeki sezgiyle güçlenir. Propaganda insanları güdümler; özgürlük diye haykırdığı yerde kendisiyle çelişir. Yalancılık propagandanın ayrılmaz bir unsurudur. Önder ile takipçilerin propaganda aracılığıyla bir araya geldikleri ortaklık, içeriği kendi içinde doğru olsa bile, yalan ortaklığıdır. Hakikat bile taraftar kazanmak için salt bir araç haline getirilir; propaganda hakikati ağzına aldığında tahrif etmiş olur. Bu nedenle gerçek direniş propaganda nedir bilmez. Propaganda insana düşmandır. Siyasetin görüş birliğinden çıkması gerektiği ilkesinin, ancak façon de parler [lafın gelişi söylenen sözler] olduğu varsayımından yola çıkar.

Tehdit edici boyutlardaki bolluğa bilerek sınır koyan bir toplumda, başkaları tarafından tavsiye edilen her şey kuşkuyu hak eder. Ticari reklamlara karşı, işletmelerin kimseye hediye dağıtmadığına ilişkin yapılan uyarı artık her yerde geçerlidir ve endüstri ile siyasetin birleşmesinden bu yana özellikle siyaset için geçerlidir. Övgü miktarı kaliteyle ters orantılı olarak artar: Rolls Royce'dan farklı olarak Volkswagen reklama muhtaçtır. Endüstri ile tüketicinin çıkarları, endüstrinin gerçekten sunacak bir şeyi olduğunda bile örtüşmez. Özgürlüğün propagandası bile kafa karıştırıcı bir niteliğe bürünebilir, çünkü pro-

paganda kuram ve kuramın yöneltildiği kimselerin özel çıkarları arasındaki farkı gidermek zorundadır. Faşizm Almanya'da öldürülen işçi liderlerini kendi eylemlerinin hakikatinden de etmiştir, çünkü faşizmin intikamındaki seçicilik dayanışmanın yalan olduğunu ispatlamıştır. Entelektüeller toplama kamplarında işkenceyle öldürülüyorsa, bu dışarıdaki işçilerin durumunun kötüye gitmesi gerektiğini göstermez. Faşizm Ossietzky ve proletarya için aynı şey demek değildi. Propaganda her ikisini de aldattı.

Kuşku uyandıran şey, elbette, gerçekliğin cehennem olarak betimlenmesi değil, gerçeklikten kaçmaya yönelik rutin çağrıdır. Eğer bu çağrı bugün birilerine ulaşıyorsa, bu kimseler ne kitle olarak adlandırılanlar ne de erkten yoksun bireylerdir; bu daha çok, bizimle birlikte tümüyle yitip gitmesin diye geride bıraktığımız düşsel bir görgü tanığıdır.

APTALLIĞIN OLUŞUMU ÜZERİNE

Zekânın simgesi, Mephistopheles'e inanılacak olursa "dokunarak yoklayan yüzüyle"[1] koku da alan salyangozun antenleridir. Antenler bir engelle karşılaştığında, hemen bedenin himayesine geri çekilip yine bütünle bir olur ve bağımsız olarak öne ancak tereddütle çıkmaya cesaret eder. Tehlike hâlâ mevcutsa antenler yeniden kaybolur ve bu girişim bir kez daha yinelenene kadar geçen bekleme süresi uzar. Zihinsel yaşam ilk aşamalarında sınırsız ölçüde narindir Salyangozun duyusu kaslara bağlıdır ve hareket etmesi engellenirse kaslar dirilikleri yitirirler Fiziksel yaralanmalar bedeni, korkuysa zihni felç eder. Köken bakımından ikisi birbirinden ayrılamaz.

Daha gelişmiş hayvanlar daha özgür oluşlarını kendilerine borçludur; varlıkları, antenlerinin bir zamanlar yeni doğrultulara uzatıldığına ve geri püskürtülmediğine tanıklık eder. Bu hayvan türlerinin her biri, oluş denemeleri ta baştan engellenmiş sayısız başka hayvan türüne dikilmiş bir anıttır; yalnızca antenlerini oluşlarını harekete geçirecek yönde uzatmış olsalar da korkuya yenik düşmüşlerdir. Olanaklarının kendilerini kuşatan doğadan gelen doğrudan direnç tarafından baskılanması, organlarının korkudan ötürü giderek güdükleşmesi nedeniyle içlerine işler. Bir hayvanın her meraklı bakışı, o tek bir varlığın ait olduğu türden ortaya çıkabilecek yeni bir yaşam biçiminin şafağıdır O hayvanı eski varlığının korunağında alıkoyan şey yalnızca ait olduğu türün özellikleri değildir; o bakışın karşılaştığı tahakküm, hayvanın daha en başından, bulunduğu aşamada çakılıp kalmasına neden olan ve bu aşamanın ötesine geçmeye yönelik ilk adımları atmasını hep yeniden engelleyen milyonlarca yıllık tahakkümdür. Böyle yokla-

[1] *Faust*, Birinci Bölüm, 4068.

yarak gerçekleşen ilk bakışın engellenmesi her zaman kolaydır; arkasında iyi niyet, kırılgan bir umut olsa da süreğen bir enerji yoktur. Hayvan o kesin bir biçimde korkutulduğu istikamette ürkekleşir ve aptallaşır.

Aptallık bir yara izidir. Birçok edimden biriyle veya, pratik ve zihinsel tüm edimlerle ilişkisi olabilir. Bir insanın her kısmi aptallığı, uyanış evresindeki kasların hareketinin özendirileceği yerde engellendiği bir noktaya işaret eder. Engellenmeyle birlikte o örgütlenmemiş ve beceriksiz girişimlerin beyhude tekrarı kökensel olarak başlar. Çocuğun sonu gelmez soruları gizli bir acının, yanıt bulamadığı ve doğru biçimde nasıl dile getirileceğini bilmediği bir ilk sorunun göstergesidir.[2] Yineleme biraz oyun oynama istencine benzer; bir köpeğin henüz açmasını bilmediği bir kapıya durmadan sıçrayıp, kapı kolu erişemeyeceği yükseklikteyse sonunda vazgeçmesinde, bir aslanın kafesinde durmadan bir aşağı bir yukarı dolaşmasında ya da nevrotik bir insanın işe yaramadığı çoktan anlaşılmış bir savunma tepkisini tekrarlayıp durmasında olduğu gibi. Çocuğun yinelemeleri giderek tavsasa ya da engelleme fazla zalim olsa da, çocuğun ilgisini başka bir yöne çevirip deneyim alanını zenginleştirebildiği söylenir; ne ki hazzın darbe aldığı yerlerde fark edilmez bir yara izi, yüzeyi hissizleşmiş bir sertlik kalabilir. Bu tür yara izleri deformasyonlara yol açar. Katı ve becerikli karakterler oluşturabilir; aptallaştırabilir – eğer salt durgunlaştırıyorlarsa bu deformasyon kifayetsizlik belirtileri, körlük ya da acizlik anlamına, eğer içe doğru habisleştiriyorlarsa kötü yüreklilik, inat ve fanatizm anlamına gelecektir. İyi niyet tahakküme maruz kalarak kötü niyete dönüşür. Yalnızca yasak bir soru değil, aynı zamanda menedilmiş bir öy-

[2] Bkz. Karl Landauer, "Intelligenz und Dummheit," *Das Psychoanalytische Volksbuch*, Bern, 1939, s. 172.

künme, yasaklanmış gözyaşları ve yasaklanmış pervasız oyunlar bu tür izler bırakabilir. Hayvanlar âlemi zincirindeki türler gibi insan türündeki zihinsel aşamalar da, evet, aynı bireydeki kör noktalar da umudun tükendiği duraklara işaret eder ve bu duraklar kendi taşlaşmışlıklarında, canlı olan her varlığın bir büyüye maruz kaldığına tanıklık eder.

KİTLE KÜLTÜRÜ ŞEMASI

Kültür ile pratik yaşam arasındaki ayrım kültürün reklam niteliğinde kaybolur. Estetik görünüş, reklamın metalara verdiği ve metaların soğurduğu bir pırıltıya dönüşür; fakat felsefenin tam da estetik görünüşten kavradığı o bağımsızlık momenti yitip gider. Ampirik gerçeklikle olan sınır her yerde belirsizleşir. Bu yönde çoktan beri kapsamlı ön-çalışmalar yapılmaktadır. Endüstri çağından bu yana koşullarına uygun olarak düşünüp davranabilen ve dünyanın büyüden arındırılmasına, düzyazıya, hatta banalliğe çalışma ethosunun beslediği kendine özgü bir şiirsellik atfederek şeyleşmeyle ittifak oluşturan sanat revaçtadır. Goebbels bunu zamanında çelikten bir romantizm olarak totaliter bir şekilde emretmiştir. Gençlere faydalı diye tavsiye edilen 'Saban ve Mengene' ya da 'Borç ve Alacak' gibi metinlerin Almanya'da bu kadar popüler olması nedensiz değildir. Bu metinler burjuva eğitiminin temel çatlağı etrafında konuşlandırılırlar. Burjuva eğitimi resmi olarak ideale, "güzel ve iyi olan her şey"e yöneliktir; kahramanlara coşkulu bir hayranlık duyulmasını sağlar; samimiyeti, fedakârlığı, cömertliği göklere çıkartır. Ne var ki ilk gençlik yıllarından itibaren bütün bunlara ancak ciddiye alınmamaları gerektiği belirtilirek izin verilir. Tüm jestlerle çocuklara, "gerçek hayat"ın gereklerini yerine getirmenin ve rekabete uyum göstermenin ilk önce gelmesi gerektiği öğretilir; idealler ise ya bu hayatı doğrulamalı ya da dolaysızca onun hizmetine girmelidir. Schiller okuyup coşmak, gençlik ateşini zamanında söndürmek; Orléans'lı bakireyi konu alan coşku dolu bir kom-

pozisyon yazmak ise Paskalya'da sınıf geçmenin kesin ve zaman kazandıran güvencesi sayılır. Tüm çatışmalarına karşın öğretmen ve öğrenci arasında sağlam bir bağ kurulmasını sağlayan anlaşma buradadır. Öğretmenlerin sözde şakaları, öğrenci derneklerinin toplantıları ve bira içilen akşamlarda hep birlikte kardeşliğe içilmesi hiyerarşinin ıstırabını aldatıcı biçimde hafifletse de aynı zamanda hiyerarşinin üzerinde yükseldiği eşitliği açığa çıkarır. Buna karşın gençlerin sık sık vurgulanan deneyimsizliği, pragmatik amaçlarla önlerine konulmuş bulunan idealleri ciddiye almaları için onları yanlış yola sokar: kimse istenilen tümleşmenin yeterince erken ve radikal biçimde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinden bir türlü emin olamaz. Eyth ve Freytag gibi adamlar bu noktada imdada yetişirler. Bu yazarlar macera dolu olayların arkasına gizlenerek yararcılığın kaçak mallarını sızdırırlar ve okurlarını sonunda mühendis ya da tezgâhtar olsalar da düşlerinden vazgeçmek zorunda olmadıklarına inandırırlar; zaten bu düşler sınıflı toplumda şeyler dünyasına yeminle bağlanmışlardır ve güvenilir çocuk edebiyatı üzerlerine salınmadan önce de makinist veya pastacı imagosuna yöneliktirler. Belki homo oeconomicus'un modelini oluşturan ve hayırlı bir gemi kazası sonucu burjuva toplumunun sisteminden koparıldıktan sonra bu sistemi, çocuk edebiyatında denildiği gibi, "kendi gücüyle" yeniden-üreten hayali Robinson da böyle bir düşten başka bir şey değildi. Her şeyin, savaşın bile edebiyatı var; hiç yoksa Eyth'in lirikleri ve işçi ozanlar var. Bu edebiyat bayrak marşından mens sana in corpore sano [sağlam kafa sağlam vücutta bulunur] anlayışıyla kolonyal yayılmacılığa ve işçi kooperatiflerine kadar götürür. Bugün bütünsel kitle kültürü 'Yeni Evren'i[α] ikame eder. Bulutların

[α] *Das Neue Universum* ilk sayısı 1880 yılında basılan gençlik kitapları dizisidir. Her cildi bilim, keşif, macera ve eğlence içeren dizi 1945-47 yılları ara-

üzerinde süzülen uçakların fotoğrafları, çarkların üzerindeki muhteşem ışık oyunları, common folks'u [halktan insanlar] temsilen ustaca seçilmiş kırışık yüzler bile liberal çocukların Noel hediyeleri arasındaki Tekniğin Altın Kitabı'nın o ikiyüzlü masumiyetine öykünür. Romanla fotoğraf arasındaki çarpık birlikteliğin ürünü olan sinemada sözde şiir bütünsel olur ve her ayrıntıda öyle belirgin bir hale gelir ki, kendisini bilhassa göstermeye gerek duymaz. Yetişkin olarak işlev görsünler diye yetişkinlerin uzatmalı bir çocukluğa kanmalarını sağlayan erkin kendisi, gündelik yaşamın şiirinin ardında duran ve hiçbir masraftan kaçınmadan hazırlanan, rengi solmayan süslerle insanları etkiler. Empatik bir kuruluğa sahip her şeyden şiirselliğin ürpertisi beklenir Nesnel yakın-çekimin sessiz kalarak elde edeceği "ah" hayranlığını bu görüntüye eşlik eden o lirik müziğin gevezeliği bozuverir. Bu ürperiş bütün olarak tekniğin –ve onun arkasında duran sermayenin– tek tek şeyler üzerindeki üstün erkinden beslenir. Kitle kültüründe aşkınlık budur. Ürünün şairane gizemi, yani ürünün kendisinden fazla bir şey olmasının gizemi, üretimin sonsuzluğuna iştirak etmesinde yatar ve kuruluğun uyandırdığı huşu reklam şemasına tam olarak uyar. Hiçbir öznel yönelime yer bırakmayacak güç ve büyüklükte olması beklenen salt varoluşun böylesi ısrarlı biçimde vurgulanmasının –bu vurgulama sanatın bugün toplum karşısındaki gerçek acizliğine denk düşer– arkasında kuruluğun jestlerle karşı koyduğu ulvileştirme gizlenmektedir. Varoluş, sadık biçimde yinelenmesinin [Verdoppelung] büyüsü sayesinde kendi ideolojisine dönüşür. Teknolojik peçe, pozitif olanın mitosu işte böyle örülür. Ama eğer gerçek olan, tıpkı bir Ford arabasının kendi serisindeki diğer bütün arabalara benzemesi gibi,

sında hiç basılmamıştır. Dizinin son sayısı 2002 yılında basılan 119 numaralı ciltti r –yn.

kendi tikelliğinde bütüne benzeyerek imgeye dönüşürse, tam tersine imgeler de doğrudan gerçekliğe dönüşür. Sıkça sözü edilen estetik imge bilincine fırsat kalmaz. İmgelemin her başarımı, yani imgelemin gerçeğin ayrık öğelerini kendiliğinden gerçeğin hakikatine dönüştürecek biçimde bir araya getirmesi beklentisi münasebetsizlik diye geri çevrilir. İmgelem, dağıtıma sokulan en son imagonun bile gerçekliğin ilgili parçacığının kesin, eksiksiz ve güvenilir sureti olup olmadığını belirleyen, otomatik biçimde inatçı kontrol mekanizmasıyla ikame edilir. Estetik görünüşten geriye kalan tek şey, tam anlamıyla kültür ile tam anlamıyla praksis arasındaki bir ayrımın boş ve soyut görünüşü, âdeta üretimin farklı dalları arasındaki işbölümüdür. Estetik imge bilincinin bir sanat yapıtının alımlanmasındaki gücü öteden beri kuşkuludur. Söz konusu güç eğitim görebilme ayrıcalığına ve boş zaman olup olmamasına bağlıdır; en saf haliyle, sanat yapıtlarının genel anlamdaki toplumsal yazgıları ve onların toplumsal üretim koşullarından çok sanatın felsefi kavranışıyla ilgilidir. Sanat yapıtlarının malzeme katmanına ilişkin duyulan yaygın endişe burjuva uygarlığının başarısızlığının inatçı bir belirtisidir, aynı zamanda estetik özerkliğin hakikatten yoksunluğunun birazını açığa çıkarır: Gerçek açlık estetik alanda malzemeye duyulan açlık olarak devam ettiği sürece bu hakikatten yoksunluğun genelgeçerliği ideolojiye bağlı kalır. Ama eğer sanat yapıtları ancak zaman zaman sanat yapıtı olarak algılanıyorsa, o zaman kitle sanatı, kitlelerin toplum tarafından kör bir şekilde hayatta tutulan sanata karşı yabancılıklarını, varlığını sayesinde sürdürdüğü ve planlı olarak yeniden ürettiği bir önvarsayım olarak üretim sürecine dahil eder. Sanat yapıtı kendi malzemesi haline gelir; biçim de onun yeniden-üretim ve sunuş tekniğine, esas olarak bir gerçeğin dağıtım tekniğine dönüşür. Bir ürünün reklamı uğruna imge ile gerçekli-

ği kasten birbirine karıştıran ve Vahşi Batı kahramanına birdenbire o radyo programının sponsoru tarafından üretilen kahvaltılık mısır gevreğini övdüren çocuk programları, film yıldızlarının rolleriyle reklamlar sayesinde özdeşleşmesi kadar karakteristik örneklerdir; 'The lovers of "Burning Sarong" matched again' ["Yanan Sarong"un âşıkları yeniden birleşti]. Orson Welles'in Mars İstilası yayını, olgucu ünün kendi etki alanını sınamak üzere gerçekleştirdiği bir testti ve imge ile gerçeklik arasındaki sınırın silinmesinin artık kolektif bir hastalık aşamasına varacak kadar ilerlemiş olduğunu, sanat yapıtının ampirik akla indirgenişinin her an bir çılgınlığa dönüşebileceğini gösterdi. Lone Ranger'e pantolon, atına da eyer takımı gönderen fanatiklerinde bu çılgınlık henüz yarı yarıya tezahür etmiştir. Uyanıklık hali ile düşün başarılı bir şekilde birbirine karıştırılması ideallere ilişkin hata payı bırakmaya kendisine izin verir. İdealler diğerleri arasında başka bir tarihsel olgu olarak kabul edilir; yaşamla karşıtlıklarına borçlu oldukları saygınlık, onları mevcut olanın meşru, başarı tacını hak etmiş öğeleri olarak temize çıkaran bir araç haline gelir. Büyük bir ozan neredeyse büyük bir mucit ya da bir talent scout [yetenek avcısı] kadar iyidir; yeter ki yapıtının itibarı onu okunmaktan korusun.

Ampirik gerçeklikle karşıtlığının tasfiyesiyle birlikte sanat bir asalak karakterine bürünür ve dışarıdaki gerçekliğin yerine geçecek bir gerçeklik olarak ortaya çıkmasıyla, kültürle kendi içeriğiyle olduğu gibi bir ilişki kurma eğilimi gösterir. Kapsamı dışında olan her şeyi yasaklayan tekelin kültürü de kendi kapsamına alması daha önce üretilenlere işaret etmesini gerektirir ve özdüşünümü tesis eder Dolayısıyla bir yanda sunuş, parlak bir teknik zekâ ve en yeni yöntemler, öte yanda eski moda bireysel, eğitime bağlı, zamanı geçmiş içerikler arasında elle tutulur olmakla beraber bir türlü kökü kazınamayan ve

bireysel olanın standartlaştırılmasında da görülen çelişki ortaya çıkar. Kitle kültürünün, olgulara sadakatlerindeki eksikliklerden dolayı tedavülden kaldırdığı burjuva sanat yapıtları biçimsel içkinliklerinin katılığı yüzünden hiçbir zaman kendilerinden memnun olmamışlardır: Kant'ın yücelik öğretisi bunu en çarpıcı biçimde ifade etmiştir. Olgulara sadık kalan kitle kültürü hakikat içeriğini içine çeker ve kendisini elindeki malzemeyle tüketir; oysa malzeme olarak sahip olduğu tek şey yine kendisidir. Bütün o başarı öyküleri, müzikaller ve sanatçı yaşamöyküleri hep buradan çıkar. Sesli film tekniği sayesinde özdüşünüm teşvik edildi: şarkıların olgulara sadık biçimde olay örgüsüne yedirilmesi, şarkıcıların önce sesini kaybedip sonra ona yeniden kavuşan bir film kahramanı olmasıyla mümkün olmuştur. Özdüşünümün gerçek nedeniyse, gerçekliğin belirleyici yönlerinde estetik imge aracılığıyla yansıtılmaktan kaçınıyor oluşudur. Tekel sanatla alay eder. Kitle kültürünün standartlaştırılmış toplumdaki tamamlayıcı işlevini kâr getirecek biçimde gerçekleştirmek için talep etmek zorunda olduğu şey, yani yapıtın duyusal olarak bireyleşmesi dünyanın daraltıldığı soyutluk ve hep-aynılıkla çelişir. Bir film ancak bireysel bir yazgıyı işlediği için, bunu olabilecek en eleştirel biçimde gerçekleştirse bile, ideolojiye daha baştan boyun eğer. Hâlâ anlatılmaya değer bulunarak izleyicinin önüne konulan bir olay, anlatılmaya böylesi değer bir şey yaratan çaresiz dünyanın özrüne dönüşür. Dünyanın bu çaresizliği, dünya hakkında anlatılacak bir şeyin kalmamasında ve dünyanın sadece olduğu haliyle bilinmesinde sessizce ifade bulur. Anlatıcının tavrı belki öteden beri savunmacı bir eğilim sergilemiştir; bugünse her şekilde tümüyle savunmacı olmuştur. İki endüstriyel birliğin birleşmesi gibi can alıcı iktisadi gidişatları yansıtmak isteyen radikal bir yönetmen bile bunu ancak karar verme konumundaki efendileri bürolarında, konferans

masasının başında ve villalarında göstererek gerçekleştirebilir. Maskelerini düşürüp onları canavar gibi gösterse bile bu canavarlıkları bireysel canavarlıklar biçiminde meşrulaştırarak, cellat yamağı işlevini gördükleri bu sistemin canavarlığını azaltacaktır. Ama yönetmen, demir çelik kartelinin kuşku uyandıran bilançosunu kişisel olarak genel müdürle ve bu kuruluşun kudreti ve büyüklüğüyle karşıt gösteren en modern montaj teknikleriyle filmdeki yaşam akışını kesintiye uğratırsa, bu türden bir olay örgüsü izleyiciler açısından yalnızca anlaşılmaz ve sıkıcı olmakla kalmaz, istemli psikoloji düzeyinde sanatsal bir süse dönüşür. O zaman büyük patron nihayet, sosyal bilim eğitimi almış izleyicilerin gözünde negatif bir Ziegfeld'e dönüşürdü. Mevcut kötü duruma öfkelenmek reformdan yana olmak ve kendisi hakkındaki eleştirileri planlarına dahil edecek kadar iyi niyetli bir toplumdan yana hareket etmek demektir: dünün ghost town'ları [hayalet şehirler] yarının full employment'ını [tam istihdam] imler. İdeolojilerin bile aşılanmasına gerek yoktur. Yukarıdan gelen baskılar, bireysel ile genel arasında herhangi bir gerilime izin vermediğinden bu yana, bireysel olan geneli ifade edemez hale gelmiştir. Böylece sanat haklı çıkarmaya ya da boşu boşuna beklerken geçen zamanı öldürmeye yarayan etkinliğe dönüşür. Elbette bu, sanatın kendi hakikatini yalnızca üretim ilişkilerinin temsilinde araması gerektiği anlamına gelmez: olanaksız olan bir şey varsa muhtemelen o da budur.[1] Ama kitle kültürü gerçekliğe ya-

[1] Başta *Potemkin Zırhlısı* olmak üzere en iyi Rus filmleri sınıflı toplumu psikolojik olmayan bir tarzda suçlamaya çalışırken maddi üretimi değil, savaşı ve siyasi-askeri baskıyı gözler önüne sermiştir. Mülkiyet ilişkilerinin soyut düzeninde geçenleri değil, insana doğrudan verilen acıları göstererek estetik açıdan somut kalırlar. Ancak egemenliğe karşı verilen savaşta özneye dönüşen insanları egemenliğin nesneleri olarak sergilerken öze rastlarlar. Bu filmlerin başarısı, özellikle savaş konusunun Rus film geleneğinde daha

kın olma iddiasını onu çarpıtmak için sürdürür Bu iddia, bugün toplumsal açıdan tüm psikolojinin ait olduğu tüketim çemberinden kaynaklanan çatışmalara kaydırılır. Çatışmanın zeminini bir kez önemsiz şeyler oluşturdu mu çatışmanın kendisi bir lükse dönüşür: fashionable [moda olan] bir bahtsızlık kendi kendisinin tesellisidir. Kitle kültürü kendi aynasında daima tüm diyarın en güzelidir.

Kültürün özdüşünümü aynı düzeye getirme [Nivellierung] sonucunu da doğurur. Tüm ürünler önceden biçimlendirilmiş olana gönderme yaptığı için, işletmenin iteleyerek bir şekilde kabul ettireceği adaptasyon düzeneği ürünlere bir kez daha dayatılır. Her ne olacaksa hep daha önce ellenmiş, güdümlenmiş, yüzbinlerce kişi tarafından onaylanmış olmalıdır ki, tüketen ilk kişi bundan zevk alabilsin. Küçük gece kulüplerinde ses radyodaki gibi çıksın, yani büyük kitle kültürünün yankısı gibi duyulsun diye sesi dayanılmayacak ölçüde yükselten hoparlörler yerleştirilmiştir; saksafonlar, mekanik yeniden-üretimde de ilkesel olarak gerçekleştiği gibi, bireysel ifade ile mekanik standardizasyonu daha baştan iç içe geçirerek canned music'le [kutulanmış müzik] önsel olarak kurulmuş bir uyum içinde bulunurlar; Digest edebi dağıtımın sevilen bir markası haline gelmiştir; ortalama filmler kendilerine örnek aldıkları filmlerle benzerliklerini gizleyeceklerine onlarla övünürler. Tüm kitle kültürü ilkesel olarak adaptasyondur. Bu adaptasyon niteliği, yani şeyleştirilmiş şemada olmayan tüm ışınları dışarıda tutan tekel filtresi aynı zamanda tüketiciye uyum göstermek anlamına gelir Ürünlerin öceden-sindirilmişlikleri her an, önceden sindirilmiş ürünlerden başka ürünleri sindiremeyen insanlara işaret ederek kendisini kabul ettirip haklılık ve istikrar kazanır Bu baby

sonra yurtsever propagandaya dönüşerek işlevini değiştirmesi gibi oldukça paradoksal ve kırılgan bir türdendir.

food'dur (bebek maması): sürekli özdüşünüm zaten kendisinin yarattığı ihtiyaçlardaki çocuklara özgü yineleme cebrine dayanır. Geleneksel kültürel varlıklara da aynı şekilde davranılır. Onlardan geriye bir tek siyaset ve düşünce tarihinden en kaba malzemeler ve günümüz şöhretlerinin koşulsuz bir dayanışma içinde oldukları geçmişten gelen büyük isimlerin parıltısı kalmıştır. Buna karşılık ise satılığa çıkarılmış tinle sürüp giden ilişkisi sayesinde eğlenmenin, soysuzlaşıp kültürel değerlerin zoraki tasdik egzersizlerine dönüşene dek düzeyi yükseltilir. "Ciddi" ve hafif yapımlar arasındaki fark ya törpülenir ya da düzenlenerek büyük bütünselliğin içinde ortadan kaldırılarak aşılır. Bestseller makinelerinin tezgâhından geçirilen ve sosyal eleştiri içeren romanlarda betimlenen canavarlıkların sonuçta hangi ölçüde toplumun suçlanmasına, hangi ölçüde dört gözle bekledikleri circenses'i (sirk oyunları) bulamamış olanların eğlenmesine hizmet ettiği daha şimdiden ayırt edilememektedir. Schubert parlatılıp cilalandığında Çaykovski ve Rachmaninoff'a benzer; Gershwin tarzı hitlerin armonik tarifleri ondan alınmıştır ve bundan ötürü ödül olarak, büyük sanat yapıtları diye, popüler ve düzeyli olanı uzlaştırmış olmakla anılırlar. Artık ne kitch ne de uzlaşmaz modernlik kalmıştır. Reklam gerçeküstücülüğü yutmuştur ve gerçeküstücülüğün şampiyonları radikal kültür düşmanlığı adına, kendi kanlı saldırılarının tecimselleşmesine hayır duaları etmişlerdir. Kitsch'in durumu bundan iyi değildir: kitsch'e duyulan nefret onun kendi öğesi haline getirilmiştir. Duygusallık olasılıkdışı olmaktan, yani insanların katı yüreklerini bir an için yumuşatıp onları o daha da katı kumandanlarının etki alanından uzaklaştıran acizce dokunaklı bir ütopya olmaktan çıkarılır. Çok fazla parlak fikri olmayan Fransa'dan ithal film yönetmeni, gözyaşlarını devreye sokar sokmaz incelikli bir ironiyle geri çeker. Caza uyarlanmış klasiklere, ya

doğrudan elbiseleri çıkarılmış ya da uygunsuz durumda sunulan grande passion [büyük tutku] aktrisleri eşlik eder; onlar artık tutkuya tanıklık etmekten çok tutkuyla birlikte aşağılanırlar: alışkanlık haline gelen cüretkârlık genelgeçer fun'la [eğlence, komiklik] yan yana gelmek zorundadır. Elbette bu teşhir alay edilenlerin edebinden ve saygınlığından bir şey değiştirmez. İmge ile nesne arasındaki o gerçekçi uyumun bozulmamasına, sözünü dinleten ev kadınının düzen anlayışıyla özen gösterilir. Bu uyum, modaları ve sakal kesimleri alaya alındıkça daha da bağlanılan bir ondokuzuncu yüzyıl dökümtüsüdür Söz konusu gelenek, bir zamanlar feuilleton'ların [gazete ekleri] idare ettikleri ve büyük ölçekte Sainte-Beuve'den Herbert Eulenberg'e kadar denemecilerin sürdürdükleri haliyle insanlara kolay anlaşılabilir kılmadaki o rahat second-hand [ikinci el] realizmin geleneğidir. Gerçeklik hakkında bilgi veren sanata öteden beri sanat hakkında bilgi veren bir kullanma talimatı da eşlik ederdi; bugün ikisi birbirine karışmıştır. Nesneyle aynı şekilde hissetme yalnızca o nesneyle uzlaşmayı sağlamakla kalmaz, her nesneyle uzlaştırır. Kimse başkasından daha iyi olduğunu zannetmemelidir. İzleyici kendi ortalama halinin bir meziyet olduğu konusunda ikna edilir: bakarsın günün birinde Mr. Average Customer [Bay Ortalama Müşteri] olarak bir ödüle layık görülür. En eski burjuvalar bile kitle kültürünün modernizminden ve onun sunuş biçiminden tiksinmemekte, Werfel'in romanlarını okudukları gibi sinemalara doluşmaktadırlar. İsa üzerine bir zamanlar Emil Ludwig gibi yazsa da, Nietzsche'nin saldırılarıyla umutsuzluğa sürüklenen David Friedrich Strauss'un tek başına yapmaya çalıştığı şey günümüzde, risksiz ve karşı konmaz bir şekilde yukarıdan aşağı gerçekleştirilmektedir. Fikir sahibinin yazgısı ve psikolojisi gibi dolambaçlı bir yol üzerinden eşgüdümlenemeyecek tek bir fikir bile kalmamalıdır; ta ki en

son hekim isterik karısının İngiltere kraliçesi Elizabeth'e, kıskanç meslektaşlarının da Paul Ehrlich'in meslektaşlarına benzemelerinin keyfini çıkarana kadar. Kuşatılmış o milyonlarca insana kullanılmaktan solmuş birtakım soylu değerler aşılanmakla kalmaz, aynı zamanda bu değerler eşitlikçiliğe, sınırsız iletişimin o anlaşılmaz diline çevrilir. Ruh asaleti ve kardeşlik takipçileri insanları bir araya toplayan parolalar olarak birbiriyle kaynaşıvermiştir.

Her bir ürün kendi içinde de aynı düzeye getirilir Aslında artık çatışma diye bir şey yoktur. Tüm çatışmalar şoke edici ve sansasyonel olaylar tarafından ikame edilir. Bu olaylar deyim yerindeyse dışarıdan insanın üzerine çullanır, çoğunlukla sonuçsuz kalır ve kendilerini şerit gibi akan gidişata uydururlar. Ürünler perdelere değil de epizotlara ya da maceralara ayrılırlar: Funnies'in [gazetelerin mizah sayfası] yapısı Women Serials'da [kadın dizileri] açık biçimde görülürken, daha incelmiş biçimleriyle Class A Picture'da [birinci sınıf film] görülür. Tüketicinin zayıf belleğinden yola çıkılır: Kimseden bir şey hatırlayabilmesi ya da o anda sunulanın dışında bir şeye yoğunlaşabilmesi beklenmez. Tüketici soyut bir şimdiki zamana indirgenir. O an ne kadar dar ve kendinden menkul bir hal alırsa, bahtsızlığı o kadar az yüklenebilir. İzleyici acıyla yüzleşebilme ve acıyı düşünebilme yetisinden yoksun olmalıdır Happy end'in [mutlu son] esas özelliği, net olarak görülebilen bir olumlama olmasından çok, kapanış ritüelinin açığa çıkardığı gerilimin önceden belirlenmişliğidir. Kitle kültürünün her parçası yapısı bakımından, geleceğin tepeden tırnağa örgütlü dünyasının dilediği gibi tarihsizdir. Bunun modelini, teknik bakımından kitle kültürünün en karakteristik iki biçimi olan sinemanın ve cazın kökensel olarak gönderme yaptığı varyete sunar. Varyetenin, çatışma fikrince belirlenen liberal burjuva sanat yapıtlarını eleştiren avangart yazar-

lar tarafından bir zamanlar göklere çıkarılmış olması boşuna değildir. Varyete gösterisini asıl oluşturan şey, örneğin ilk kez varyete gösterisi izleyen bir çocuğun kafasını kurcalayan asıl şey, durmadan bir şeyler olup biterken hiçbir şey olmamasıdır. Her varyete gösterisi, özellikle de komik cambazların ve hokkabazlarınki, aslında bir bekleyiştir. Hokkabaz topları havada dans ettirirken insanların olayı beklemesinin o olayın kendisi olduğu sonradan ortaya çıkar. Varyete gösterisinde alkış hep bir parça geç başlar; çünkü izleyici ön hazırlık olarak algıladığı şeylerin, aldatılıp mahrum edildiği olayın ta kendisi olduğunu ancak o zaman anlar. Varyetenin hilesi zamansal düzen konusundaki bu aldatmacadan, anın bu şekilde dondurulmasından ibarettir; zaten başladığı belli olduğunda gösteri sürekli olarak donmuş bir poz, bir tablo niteliğine bürünme eğilimine sahiptir; müziğin susması ve trampet vuruşlarının girdabıyla olayın akışı simgesel olarak askıya alınır. Sonuç olarak daima geciken seyirci öte yandan asla geç kalmış olmaz: tıpkı atlıkarıncaya atlar gibi gösteriye dalar. İzleyicinin rasgele girip çıktığı bir panayır çadırına benzediği o ilk günlerinde sinema da bu şekilde düzenlenmişti. Büyük filmler bunun için fazla iyi olsalar da teknik zorunluluklar nedeniyle, özellikle daha düzgün ürünlerde durmadan bu yöne itilirler. Ne ki bu hile yalnızca izleyiciyi değil, asıl olarak zamanın kendisini hedef alır. Bu yönüyle varyete, hep-aynı-olanın zaman içinde birbirini izlediği endüstri yönteminin büyülü tekrarıdır; gerekliliğini oyunun özgürlüğü diye kendine mal ederek egemen gösterdiği yüksek kapitalizmin alegorisidir. Günümüz ileri endüstri çağının arketipleri olan ilk baca ve ilk silindir şapka daha o günlerde bile zamanı teknik yoldan tasarruf altına alıp tarihin durduğu bir noktaya getirebilme fikrini telkin etmişken, günümüzde hâlâ tarih diye bir şeyin var olması paradoksu –gerçeküstücülük, sanki bir felaket sonucu yok

olmuş gibi kendisini eskimiş gösteren tarihsiz olanın eskimesinden beslenir– işte bu paradoks varyete tarafından göklere çıkarılır. Perde, sahnede olup bitenler mekanik yinelemenin modeline dönüşür. Zaten olmayan tarihselliğinden bu yolla vazgeçmiş olur. Varyetedeki bu büyü-bozucu hakikat ve bu hakikatin, burjuva sanat yapıtının ileri endüstri çağında hâlâ tutunduğu tarihsellik yanılsamasına göre üstünlüğü Wedekind ve Cocteau'ya, Apollinaire ve Kafka'ya varyeteye övgüler düzmeleri için ilham vermiş olabilir. İzlenimci müzik, beste ile resmin sözde başkalaşımı olarak bu yöntemi taklit etmiştir. Debussy'nin bir varyete gösterisini süje olarak seçmesi boşuna değildir. Deneyimsiz bir dinleyici, en olgun döneminde bestelediği piyano eserlerini bile prelüt ve etüt olarak adlandıran bu besteciyi dinlerken her şeyi ön-oyun sanma eğilimi gösterecek ve asıl başlangıcı kaçırmamak için kulak kesilecektir; tıpkı bu prelütlerin sonuncusuna adını veren havaifişek gösterilerinde olduğu gibi. İzlenimci müziğin mirasını kitle kültürünün amaçlarının altına koyan caz, her şeyden çok şu konuda izlenimci müziğe sadık kalmıştır: bir caz parçasındaki zamansal art ardalığın her anının az ya da çok birbirinin yerine geçebildiği, hiçbir gelişmenin meydana gelmediği, daha sonra olanın, daha önce olana göre deneyim yönünden en küçük bir zenginlik yaratmadığı fark edildi. Nesnel anlamda varyete de izlenimcilik de, ister özerk sanat yapıtının hizmetine koşmak için olsun, isterse amaçlardan uzak olsun, endüstri yöntemini doğanın saf egemenliği olarak in abstracto [soyut olarak] sunmaya yönelik girişimlerdi. İkisi de mekanikleşmeyi konu olarak ele alıp yükseklere koyarken, tıpkı Chaplin'in yaptığı gibi ona bir oyun oynamaya, hep-aynı olanın şokunu Bergsoncu bir kahkahaya dönüştürmeye çalışmışlardır. Ne ki, kitle kültürü mekanikleşme yasasını benimseyip bir yandan da perdeleyerek önceden-belirlenmişliğin eline düşer. Kitle

kültürü çatışmasız bir şekilde çalışır ve çatışmaları işler: böylece çatışmayı çatışmasız olanın buyruğu altına alır. Yaşayanın temsil edilmesi kitle kültürünün yaşayanı engellemek için kullandığı bir tekniğe dönüşür; böylece varyetenin açıkça ne olduğunu gösteren statikliğin safına katılmış olur. Bu durum burjuva-dinamik sanatının uyarlandığı sektörlerde görülür. Yapıtın aslının başına gelenler yüzünden, teknik olarak mekanik yeniden-üretim tekniği daha baştan dirençsiz bir veçheye sahiptir. Filmde psikolojik bir yazgının hangi zorlukları yansıtılırsa yansıtılsın, tüm olan biten beyaz şeridin üzerinden izleyicinin gözü önünde akıp gittiği için, karşıtlıkların gücü ve barındırdıkları özgürlük olanağı kırılır ve önce ile sonranın soyut zaman ilişkisinde aynı düzeye getirilir. Çatışmayı izleyiciden önce görüp, hiçbir direnç göstermeden akıp giden film şeridine yansıtan kameranın gözü, çatışmaların çatışma olmaması için gerekli önlemleri alır İmgelerin teker teker, fotoğrafı kaydedilen hareketin kesintisiz art ardalığında beyaz perdede sürüklenmesi onları baştan salt birer nesne yapar. Alt alta konulmuş olarak aciz biçimde akıp giderler. Birinci tekil şahısla yazılmış bir serüven romanını okuyan çocuk daha baştan kahramanın başına bir şey gelmediğinden emin olabilir, çünkü tersi bir durumda anlatıcı bir şey anlatamazdı; fotoğrafla kaydedilen romanları izleyen kişi de benzer bir durumdadır. Kahraman da ölebilir, ama en azından kimseyi ayartamaz ve fotoğrafı çekilen ölüm ancak yarım bir ölümdür. Büyük adamların biyografileri de böyledir: Zaten yaşamış oldukları dışında başlarına bir şey gelmez, bu başı sonu belli öykü sayesinde bunu biliriz. Kahramanlarının şöhretini sömürmeye çalışan yazılı tarih, Pantheon'a geçişleri sayesinde benimsemeye başladıkları o Olympos'a yaraşır varoluşlarını tamamlamaları için onlara arka çıkarlar. Elbette sonu sabitlenmiş her sanat yapıtının ne olacağı zaten daha baştan bel-

lidir; ama sanat, insan eliyle yapılmış olmaktan kaynaklanan baskıcı ağırlığını kendi yapısının gücü yardımıyla ortadan kaldırarak aşmaya çalışırken, kitle kültürü önceden-belirlenmişliğin lanetiyle özdeşleşip bu laneti neşe içinde gerçekleştirir. Müzikte tarihsizlik müziğin radyo sayesinde uğradığı teknik değişimlerin sonucudur.[2] Tekel koşullarında geliştiği haliyle, ciddi müziğin risksiz mükemmellik anlamında icra edilmesi ideali bile, tüm o göze çarpan dinamikliğine rağmen donuk bir hal almıştır: bir şeylerin ters gitmesinin olanaksız olduğu bir senfoni, aynı zamanda hiçbir şeyin olmadığı bir senfonidir.[3] Özellikle kitle kültürünün en çok sevdiği besteler bu ölçüte göre seçilmişe benzer. Çaykovski ve Dvorák gibi geç dönem romantikleri bestseller'lar arasındadır. Onlar için senfoni biçimi salt bir ön-cephedir. Onlar senfoniyi birbirleriyle ilişkileri olmayan bir melodi potpurisine dönüşecek ölçüde yumuşatmışlardır. Şemaları hiçbir işlevi yerine getirmediği gibi, senfoninin dinamik özünden, antifonal motiflerin oluşturulmasından ve uygulanmasından geriye gürültülü bir heyecanın, potpuriyi rahatsız edici bir biçimde kesintiye uğratıp, sonra da hiçbir şey olmamış gibi, sanki her şey baştan başlıyormuş gibi devam eden ara müziklerinden başka bir şey kalmaz.

Kitle kültüründe tekelin o her şeyi kuşatan endişelerinden kaynaklanan çatışmasızlık, bugün özellikle kültür tekeline en kararlı biçimde direnen büyük sanat yapıtlarında görülmektedir. Schönberg'in on iki

---

[2] Bkz. Theodor W Adorno, "The Radio Symphony. An Experiment in Theory," *Radio Research 1941*, ed. Paul F. Lazarsfeld ve Frank N. Stanton, New York 1941, s. 110 vd.

[3] Bkz. Theodor W Adorno, "Über den Fetischcharakter in der Musik und die Regression des Hörens," *Zeitschrift für Sozialforschung* 7 (1938), s. 321 vd (*Gesammelte Schriften*, cilt XIV: *Dissonanzen, Einleitung in die Musiksoziologie*, 2. baskı, Frankfurt a. M., 1980, s. 14 vd).

ton tekniği kendi kaynaklandığı gelişme ilkesini kuşkulu hale getirirken, Brecht'in epik tiyatrosu tam da topluma yönelik eleştiriye katkıda bulunmak adına çatışmanın yapılandırılmasından vazgeçip, materyalist diyalektik uğruna dramatik diyalektiği kullanımdan kaldırır: onun tiyatrodaki "düğüm noktası" kavramına ilişkin kendisine özgü hassasiyeti bunun en belirgin ifadesidir. Brecht'in drama soktuğu montaj, zamanın içinde neredeyse birbirinin yerine geçebilirlik anlamını taşır; ve eserlerinde "Yaşam" ya da "Yükseliş"e gönderme yapması, dramatik karakterlerin eylemlerini ellerinden alıp, onları önceden düzenlenmiş bir tezin deney nesnelerine dönüştürür. Böylece kesintili olmasına karşın bu yöntem filmin dirençsizliğe dayalı tekniğine benzer; öyle ki Brecht'in getirdiği tüm yenilikler film çağında ve psikoloji dağıldıktan sonra tiyatroyu kurtarma girişimleri olarak görülebilir. Tütün içtiği tasavvur edilen ve "merkezi" anlamda etkilenmemesi beklenen izleyicideki kitle kültürünün ürettiği düşünce ve bellek zafiyetinin siyasi olduğu varsayılmıştır: epik tiyatro kitle sanatına verilen bir yanıt, kitle sanatının kendisine ilişkin yön değiştirmiş bilinçlilik halidir. Epik tiyatro sanat yapıtı ile sanat yapıtında içkin olan zamanla ilişkinin nasıl değiştiğine ilişkin hesap vermektedir. Yalnızca Aristotelesçi zamanda birlik öğretisinde değil, bizzat büyük dinamik sanat yapıtlarının yöntemlerinde ilan edildiği gibi, dram ve senfoni için zamanın üstesinden gelmek asli bir meseledir. Boş geçen zaman, yani anlamsızca akıp giden yaşam biçim tarafından ele geçirilmeli ve bu biçimin bütünselliği yardımıyla ideaya iştirak edecek duruma getirilmelidir. Zamanın yaderkliğinin estetik alanın dışında tutulmasına ve sanat yapıtına en azından, onu öze, salt varoluşun saf yansımasına dönüştürüp aşkınlığın ifade edilmesine yarayan bir tür zamansızlık yanılsaması aşılanmasına izin veren şey zamanın tematikleştirilmesidir. Dahili zamansal ge-

rilimin çözülmesi aracılığıyla zamanın üstesinden gelmenin aracı çatışmadır. Çatışma geçmiştekileri ve gelecektekileri şimdiki zamanda yoğunlaştırır. Ibsen'in dramaturjisi bunu şöyle bir formülle özetler: Çatışmanın ölçüsü, geçmiş zamanın geleceğe bir tehdit olarak şimdiki zaman üzerinde sahip olduğu erktir. Dramın ideasında, dahili zamansal momentlerin düğümlenişi o kadar yoğun, bu momentlerin birbirleriyle ilişkileri her açıdan öylesine eklemlenmiş bir hal alır ki, zamanın salt akışı şekil kazanıp çatışma düzleminde anlamsal ilişkilerin itici gücüne dönüşür ve sonunda ortadan kaldırılarak aşılır. Bu durumda mutlak dramın zamanı, olay örgüsünün içindeki tüm zaman ilişkilerinin bütünüyle kristalleşmesi sonucu ışıldayan apansızlık olacaktır. Aynı durum, dramatik çatışma dinamiğinin müzikal eşdeğeri olan, motifleri evrensel boyutta işlemek yoluyla yalnızca kendi zamanını gerçekleştirmekle kalmayan, zamanı kendi anlamının tahakkümüne alıp yok eden senfoni için de söz konusudur: Beethoven'in Yedinci Senfonisi zamana bu şekilde diyalektik yoldan dur demenin örneğidir. Ama bu niyet öteden beri burjuva sanatının yalnızca bir yönünü, yani tarihöncesinin varoluşuna ilişkin hakikati oluşturmuştur. Bu hakikat kendisini zamanın zamansızca yargılayan birliğine yönelik düşünüm dahilinde oluşturur. Bu zamansızlığından ötürü hakikat daima bir yalan, yargılayan olarak da daima haksızlık olacaktır ve kovulan zaman hakikatin çektiği setlerden durmadan taşacaktır. Sanat zamanı ortadan kaldırıp aşarak, varoluşun salt hatırda tutulması yoluyla aşkınlığının gerçekten kazanılmasında aciz kalır. Varoluşun zamanın tümleştirilmesi aracılığıyla aşkınlaştırılması isteğine hep ikinci bir istek eşlik etmiştir: bu da, düzenlenmiş her anlamdan feragat edip adeta edilgen, "ampirist" biçimde zaman unsuruna kayıtsız şartsız teslim olmakla, zamanın üstesinden gelmeye yönelik çabaları bir kenara bırak-

mak ve bu teslimiyetçi tutum sonucunda anlamın yokluğunu ortaya çıkarmak, anlam yokluğunu yalnızca olumsuzluğunda yansıtmaktır: "Baki kalan bu kubbede sükûnet."[α] Burjuvazinin devasa gölgesi altında bu eğilim Shakespeare'in tarihi kayıt niteliğindeki dramatiğinden, İsviçreliler ve Lessing'in klasikçi şiire karşı yürüttüğü savaş üzerinden psikolojik romana dek giderek güç kazanmış, günümüzde de avangard ile kitle kültürünün oluşturduğu kutuplarda iyice belirgin hale gelmiştir. Lukács'ın gözlemlerine göre, zamanın anlamdan yoksun olarak akıp gitmesi Flaubert'de henüz romanın asıl içeriğini oluştururken; son büyük romanlar, Joyce ve Proust zamana öyle sınırsızca teslim olurlar ki, zaman yaşamları o zamanın içinde geçen bireyler gibi kendi kendisini ayrıştırır: salt zamansal olana bu feragatli teslimiyet zamansal kesintisizliği [Kontinuum] parçalara ayırır ve anlatının kendisini kaybettiği zaman momentleri, zamansal art ardalığın ilişkilerinden kopup zamanda meydana gelen her olayı bellek yardımıyla bir girdap gibi içine çeker. Brecht'in dramatiği bireyinki kadar zamanın dağılmışlığını da önceden varsayar. Epik unsur dramatik düğümün o yoğun birliğini yanılsamacı ve ideolojik diye kesip atmalıdır, ama yerine zamansal kesintisizliğin birliğini asla koymamalıdır. Brecht'in oyunlarına temps espace [mekân-zaman], deneysel zaman hakimdir; başka bir değişle yapıtlarında tarihsel zamandan çok yinelenebilir bir "deney"in zamanı söz konusudur. Elbette bu deneysel zaman, karşıtı olan dramatik yoldan yoğunlaştırılmış zaman gibi, ampirik zamanın çullanmasına karşı pek güvende sayılmaz. Egemenlik ilişkilerinin bilincin en diplerine yerleşmiş çökeltisi olan ampirik zaman, egemenlik sürdükçe varlığını sürdürür ve bizzat sanatın temelinde yatar, çünkü sanat kendisini bu zamana –yazgının zamanına– karşı çıka-

[α] Hamlet'in son sözleri; Türkçe söyleyen Can Yücel –yn.

rak yapılandırır. Ampirik zaman, montajla eklenen sahneler arasındaki mekânsal-eşzamanlı ilişkiler sayesinde dışlansa da çatışmasız art ardalığın içine sızıverir. Dram yalnızca art ardalık tarafından bir arada tutuldukça ve olay örgüsünün zamanı perdelemesine inatla karşı çıktıkça soyut zaman tarafından ele geçirilir. Ne çatışmaya ne de açık bir montaja izin veren kitle kültürü, ürettiği her üründe zamana minnet borcunu ödemek durumundadır. Kitle kültürünün paradoksu budur: ne kadar tarihsiz ve önceden belirlenmiş bir şekilde cereyan ederse, zamansal ilişkileri ne kadar boş verip onları momentlerin diyalektik birliğine dönüştürmekte başarısız kalırsa, trüklerin durağanlığını ne kadar kurnazca kullanıp yeni zamansal içerik olarak yutturursa, dışarıdaki zamanın karşısına çıkaracakları da o kadar azalır ve dışarıdaki zamanın kitle kültürünü ölümüne avlaması o kadar kolay olur. Tarihsizliği kısaltmayı istediği can sıkıntısıdır. Kitle kültürü tarihin kör seyrine özgü tek-boyutlu zamanın hep-aynı olanın zamansızlığıyla, yazgıyla özdeş olup olmadığı sorusunu akla getirir.[4]

Ne ki çatışmanın kitle kültüründe tasfiye edilmesi salt güdümlemenin keyfine kalmış bir şey değildir. Çatışma, entrika ve geliştirme, yani özerk nitelikteki edebiyatın ve müziğin merkezi parçaları, aynı zamanda kayıtsız ve şartsız olarak burjuva bir nitelik taşır. Attika komedyasından bu yana dramda entrikacıların burjuvaların arasından seçilmesi boş yere değildir. Erksizlerin zihinleri yardımıyla erk elde etme çabası olarak entrika, burjuvazinin feodal olan karşısındaki zaferinin, başka bir deyişle hesaplama ile paranın, taşınamaz olan toprak mülkiyeti ile silah aracılığıyla dolayımsız baskı karşısındaki zaferinin estetik şifresidir. Haydn'da, büyük senfonilerin erken zamanlarında entrikacının telaşı başta güleryüzlü-iyimser bir doğrulama biçiminde

[4] Bkz. "Odysseus ya da Mitos ve Aydınlanma" bölümü.

görülürken, sonra eleştirel bir yön alır ve Beethovenci mizahın çekirdeğini oluşturur. Bu telaşlılık rekabetin getirdiği o sınırsız çabadan, arkada kalanların boğazından ipi hiçbir kasıt gütmeden geçiren o gayretli ve içten çalışkanlıktan türer. Entrikacı burjuva bireyin olumsuz betisidir; bireyin dayanışmayla olan o kaçınılmaz çelişkisidir; tıpkı özgürlük ve kurban yardımıyla aynı bireyin hakikatini temsil etmesi gereken o kahraman gibi. Entrikacı ile kahraman bölünmüş dünyanın kaynaşmış parçaları gibi birbirine aittir. Neredeyse şöyle söylenebilir: tıpkı burjuva dünyası ve sanatın kendisi gibi. Bugün ikisinin de hayatı birbirlerine yaklaştıkça tehlikeye girer. Kahraman artık bir kurban sunmaz, başarı kazanır. Eylemi sırasında özgürlük için olgun değildir; kariyeri konformistliğinin gözler önüne serilmesidir. Yani o başarıya ulaşmış bir entrikacıdır, onun kamuya mal olmuş fizyonomisini Clark Gable karşı konulmazlık olarak sergiler: rakipleri arasından başarıya ulaşmış olan tekel de bundan farklı değildir. Ne ki böylece aşağı konumdaki entrikacı küçük rakip gibi yok olur, onun komplosu her zaman iflas olur; başarıya ulaşan entrikacının kurduğu komployse, önceden belirlenmiş olduğu için her tür olay örgüsünü yanılsamaya dönüştüren bir yazgı olarak kutsanır. Faşistleri Kaiserhof'ta ve banker Schröder'in yanında, Roma'ya giden yataklı trende ve eski muhafızların katli sırasında işbaşına getiren ve iktidarlarını sağlamlaştıran son entrikalar başarılı entrikalardı. Entrikanın kuralları doğrudan herkesi ve her yeri kapsayabildiğinden bu yana kimse entrikadan zarar görmez ve kitle sanatı bu olguyu, çatışmayı modası geçmiş diye bir kenara iterek, her durumda geleneksel kültür alanından ödünç alarak, çatışmayı her zaman önceden belirleme yoluyla gerçek kendiliğindenlikten uzaklaştırarak kaydeder. Entrika ve çatışmanın sıradan bilinçte çağrıştırdığı burjuva tipleri, liberal geçmişlerinde edindikleri sanılan

mahkûm giysileriyle belirirler Banker sözcüğü, tıpkı avukat ve meslekten politikacı gibi, Amerika'da bile bir küfür haline gelmiştir; vamp maskesi ardında gizlenen tatminsiz, arzularla tutuşan kadının durumu da pek iyi değildir. Basın muhabirleri ve emprezaryolar geçmişin komik kalıntıları olarak hoş görülürler. Tarih kültür ürünlerinin masallarından çıkarılır; hatta ve özellikle tarihsel süjelerin işlendiği yerlerde. Tarih tıpkı bireysellik gibi bir kostüme dönüşür: içinde tekellerin ve devlet kapitalizminin o donuk modernliği gizlenir. Böylece sahte bir uzlaşma sağlanır, yani her şeye gücü yeten varoluşun yardımıyla olumsuz karşı-merciler soğrulur, başka bir deyişle kötü olanın bütünselliği yardımıyla uyumsuzluk yok edilir. Yaşam tüm çatışmaları ıstırabın en derin mağaralarına gömüp onları acımasız bir baskıyla görünmez kıldığı için, sanat yapıtları içindeki çatışmasızlık dışarıdaki yaşama herhangi bir çatışma taşımamalarını perçinler. Estetik hakikat, burjuva toplumunun hakikatten yoksunluğunun ifadesine bağlıydı. Aslında sanat, kendisinin aşkınlaştığı düzenden ötürü, imkânsız olduğu sürece var olabilir. Bu nedenle tüm büyük sanat biçimlerinin varoluşu ve her şeyden önce κατ' ἐξοχήν [kat eksohen: en mükemmel] burjuva sanat biçimi olan ve sinemanın kendisine mal ettiği romanın varoluşu bir paradokstur. Günümüzde gerilimin alabildiğine artması sonucu, sanat yapıtlarının olanaklılığı çok kuşkulu hale gelmiştir. Tekel cellattır: gerilimi yok eder; ama çatışmalarla birlikte sanatı da silip atar. Çatışmasızlık bütünüyle gerçekleştirildikten sonra, sanat maddi üretimin tam anlamıyla bir bölümü haline gelir ve böylece öteden beri varlığına katkıda bulunduğu yalana dönüşür. Ama aynı zamanda bireysel çatışmanın sanat yapıtında korunması, hatta sosyal çatışmanın devreye girmesi bile romantik aldatışa hizmet ettiği sürece, geleneksel sanat adına türemeye devam eden sanata kıyasla hakikate daha çok

yaklaşır ve her şeye gücü yeten üretimin çatışma olasılıklarını daha gözle görülür bir biçimde bastırmaya başladığı bir dünyayı sanki hâlâ bir çatışma olanağı barındırıyormuş gibi yaldızla kaplar. Her şey şu ince ayrıma bağlıdır: estetik düğümün, geliştirmenin, çatışmanın tasfiyesi son direnişin tasfiyesi anlamına mı gelir, yoksa ortam direnişin gizli her yerdeliği anlamına mı gelir?

Hedda Gabler kendini vurduğunda, davaya bakan o smart [zeki, uyanık] yetkili Brack: "Yapılacak iş mi bu?" der. Tekeller de aynı tutumu takınırlar. Tekel nesnellik aracılığıyla bireyi ve çatışmayı büyüden arındırır. Teknolojinin her yerdeliği tüm nesnelere damgasını vurur ve tarihselliği, başka bir deyişle geçmiş acıların insanlarda ve şeylerde bıraktığı izleri kitsch diye tabulaştırır. Korkunç tehlikeler altında, tropik bir kasırganın ortasında ve bir kadın tacirinin zulmü altında bile yeni banyodan çıkmış, makyajı özenli ve saçları yapılmış halde görülen film aktrisleri bunun prototipini oluşturur. Aktrislerin öylesine net, kesin ve ödün vermez biçimde fotoğrafları çekilir ki, makyajlarından beklenen büyü yanılsamasızlık sayesinde daha da artar. Büyü harfi harfine gerçek ve abartısız biçimde izleyicinin üstüne çullanır. Kitle kültürü makyajsız makyajdır. Soğukkanlı bakış açısı sayesinde kendisini her şeyden çok amaçların dünyasına uyarlar. Kitle kültürünün taklit ettiği yeni nesnelcilik [neue Sachlichkeit] mimarlıkta geliştirilmiştir. Yeni nesnelcilik, kitle kültürünün amaçlar dünyasında amaçsallığın estetik hakkını amaçsızmış gibi görünen barbarlığa karşı savunmuştur. Standartlaştırmayı ve seri üretimi sanatın konusu haline getirmiştir; karşıtıysa yine sanat alanında dışarıdan dayatılan biçim kurallarını alaya alır. Pratik olan güzellik yanılsamasından vazgeçtikçe güzelleşir. Ne ki nesnelcilik amaçlardan koparılır koparılmaz, başlangıçta suç diye karaladığı süslemeye doğru yozlaşır. Sinema ile radyo

teknokratik vizyonlara ve ütopik yöntemlere teslim oldukları noktada, ileri mimarlığın dünyayla barış yapmadan önce, onunla iki yüzlü bir biçimde ihtirasla mücadele ettiği haline benzerler. Tin Pan Alley'nin seri üretilmiş bestelerini mimarlıkla karşılaştıracak olursak yeni nesnelci seri binaları düşünmememiz gerekir. Daha çok eski ve Yeni İngiltere'yi [New England] dolduran müstakil aile evlerini düşünmeliyiz: bunlar her evin benzersiz, biricik, bir villa olması talebini bile standartlaştıran standartlaştırılmış seri üretimlerdir. Bugün bu on dokuzuncu yüzyıl evlerini hayaletimsi yapan şey standartlaştırılmış olmalarından çok o yinelenemez olanın, sütuncukların, cumbaların, merdivenciklerin ve kuleciklerin durmadan yinelenmesidir. Her kitle kültürü ürünü bu çürümüşlük havasını daha gençlik demlerinde belli eder ve tekelin yönlendirdiği yıpranma bu havayı yıldan yıla daha da belirgin kılar. Kitle kültürü kendi nesnelliğiyle uyuşmazlık içindedir. Bir yandan kendisini sürekli, nesnel biçimde sergilenmeye karşı koyan malzemelerle ilişkilendirirken, öte yandan da nesnelliği üslup olarak üretmek üzere ödünç aldığı endüstriyel yöntemler aracılığıyla, egemen praksisle bir ilişki kurduğunu kanıtlar. Nesnellik ile nesne arasındaki ilişki nesnel değildir, hesaplamayla belirlenir ve bozulur. Trük ve sunuşun teknolojik nasıl'ının mükemmelliği ne'nin kaçınılmaz önemsizliğiyle birlikte bu durumu en belirgin biçimde ifade eder. Kafese konmuş yırtıcı hayvan misali, hit bestecilerinin sekiz mezürlü parçalarının daha abartılısını yapan caz gruplarının virtüözlüğü; on dokuzuncu yüzyıl romanlarına özgü o içli bulut efektlerini istediği gibi yaratan kamera ayarlama sanatı, Gounod'nun Ave Maria'sını şaşırtıcı bir berraklıkla dinlememizi sağlayan frequency modulation [frekans modülasyonu] – bunların hepsi gelişimin eşzamansız momentleri arasında salt birer boşluk değildir; eşzamansızlığın kendisi kitle kültüründe bu-

luan düş ve amaç arasındaki o zorlanımlı quid pro quo'dan [olmazsa olmaz] kaynaklanır. Tıpkı, yeni Alman halk giysilerinin ve danslarının tanklara rağmen değil, tanklar yüzünden dayatılmaları gibi. Kitle kültürüne yeni nesnelci bir tavırla arka çıkmak isteyenlere göre, ileri düzeyde endüstrileşmiş bir toplumdaki tüketicilerin zihinsel gereksinimleri kendilerini maddi gereksinimlere uyarlarlar. Zihinsel gereksinimler aynı standartlaştırmaya tabidirler ve nesnelci tavrın teknik önkoşulunu oluşturan standartlaştırmadan kaçınmaya çalışmak eski fikirliliktir. Bu durumda bir Ford modeliyle bir hit şarkısı modeli aynı soydandır. Ama bu türden bir uyarlama anlayışı, gereksinimlerin üretme gücü olanlar aracılığıyla güdümlenmesini baştan kabul eder; oysa böylesi bir güdümlenmeye karşı direnmek kendisini uyarlaması öngörülen tinin yalnızca bir isteği değil, eğilimidir de. Tekel, praksis ve kültür arasındaki farka verdiği önemi, bu farkı ilgili alanların eşgüdümüne ilişkin idari bir soruna dönüştürerek gösterir. Oysa bu fark eşgüdümün inkârından, üretim ilişkileri tarafından dayatılan amaçların üstünlüğünden ibarettir. Eşgüdüme tabi tutulan kültür, bir alan olarak yerini koruyabilmek adına tüm bunları dikkate almak zorunda olduğu için, kendisini içinden çıkılmaz çelişkilerin ortasında bulur ve bu çelişkililiği her kaçamağında kendisine rağmen ortaya döker. Standart ürünlerin en bayağısı olan güncel hitler bile nesnellikten uzak konulara sahiptir. Tüm pop şarkıları, bir tanesinin reklam olsun diye kullandığı şu absürd slogana uyar: "Especially for You" [Sizin için Özel]. Nesnel sanatın standartlarını ödünç aldığı sanat ile gerçek amaçlar arasındaki aşılmaz karşıtlığa salt işaret etmiş olmak bu çapraşıklık karşısında yeterli değildir. Çünkü kitle sanatı, praksis ile kültür arasındaki karşıtlığın ideoloji haline geldiği bir dünyada bu karşıtlığa tutunarak varlığını sürdürür ve paketleyip evlere teslim ettiği zihinsel

malların o şeyimsi, maddi yaşam karşısında fetişleştirilmiş karakterinde direttiği için praksise teslim olur. Sürekli özdüşünüm işte bu bakımdan kitle sanatına yarar. Tersine burjuva amaçsallığının eleştirisini ciddiye alan türden bir sanat, amaçsallığın hepten egemen olduğu bir dünya hedefler ve kendisini bu dünyayla kıyaslarken yalnızca malzemesini değil, daha da çok kendi biçimsel yapılanışını göz önünde bulundurmalıdır. Nesnel sanat, amaçsal biçimlerini kendi amaçsızlığı uğruna sahte bir veçheye indirgeme tehlikesiyle karşı karşıyayken, amaçsal biçimlerin ton değiştirmesinden kaçınan o nesnel olmayan sanat savunmacılığa eğilim gösterir. Nesnel olmayan sanatın şiirselliği nesnel sanatın keskinliğini uysallıkla tamamlar ve böylece düşman iki okul birbiriyle gayet iyi geçinir Tekelleri olduğu gibi kopyaladığı ölçüde süs olarak ruha daha istekle yaklaşan stream line'a [ana çizgi] kıyasla, Viyana Atölyesi ve Rilke'den T. S. Eliot'a kadar ruhun muhafazası için çaba gösteren benzerleri tekellerden hiç de daha uzak sayılmazlar. Her sarı Ullstein romanı ve her film sentezi gerçekleştirmeyi başarır Metaların çatlak yüzeyi bugün tüm sanatların yanıklarını açığa çıkarmaktadır. Sorumluluk sahibi sanat kendisini şöyle bir paradoksla karşı karşıya görür: ya kendi amaçsallığına uygun olarak aldırışsızca amaçsal biçimleri geliştirip, çıkan vargının tahakkümü yardımıyla dışsal amaçlarla bir karşıtlık ilişkisine girecektir ya da estetik alanın gereklerini tümüyle bir kenara bırakıp var olanın belirlemelerine öyle kayıtsız şartsız biçimde teslim olacaktır ki, biçim belirleyen müdahalelerden bu vazgeçiş süsleyici eklentilerden kurtulmuş saf bir biçim yasası olarak kendisini belli etsin. Kitle kültürü çelişkili olmakla, nesnel olmakla ya da nesnel olmamakla suçlandığından daha fazla suçlanmamalıdır; asıl kendi hakikatiyle çelişkili olmaya gelişme olanağı tanımayan uzlaştırıcılığı suçlanmalıdır. Kitle kültürünün nesnelliğini oluştu-

ran şey bir eserdeki tüm momentlerin içkin zorunluluğu değil de, yaşam ve görüşlere ilişkin nesnel bir üsluba sahipmiş gibi görünmektir. Öte yandan nesnel olmayışı iş dünyasına savaş açmaz; iş dünyasının eskimiş ifade şemalarını, ruh katma [Beseelung] kurmacasını, insanlığa ilişkin beylik sözleri hammadde olarak kullanır

Nesnel uygulamalar öncelikle zoraki tüketiciye iletilen bilginin tez ve kesin bir nitelik kazanmasına hizmet eder. Kültür mallarına düşüp sefil olan tin bu malların özsel olarak tecrübe edilmemesini, tüketicinin bu mallar hakkında sadece kültürlü bir kimse olduğunu ispatlayacak kadar bilgi sahibi olmasını ister. Dokuzuncu Senfoni'nin törensel bir havada geçen naklen yayını bile büyük çaplı bir etkinlik olarak yorumlanır ve kendisini mümkün olan her yerde tarihi bir olay diye sunarak, dinleyicileri bu olayın kendisine katılmaya yöneltmekten çok, tanık oldukları süreç ve onu sahneye koyan güçler hakkında bilgi sahibi etmeyi amaçlar. Müzik eleştirmenlerinin yapıtların özgül iç yapılarından çok yaratım sürecinden söz etmeyi yeğlemeleri bu hedefe yönelik bir praksistir. Verilen bilgi kitle kültürünün kendisine ilişkindir. Tüm sanat deneyimi takdir etme maksadıyla alçaltılır. Tüketiciler yeniden tanımaya teşvik edilir: kültür malı kendisini dönüşmüş olduğu o hazır ürün olarak sunar ve öyle bilinmek ister. Evrensel bilgi karakteri, tüketici ve ona kaçamayacak kadar yakın olan ürün arasındaki radikal yabancılaşmanın mührüdür. Tüketici deneyiminin yetersiz kaldığı yerde bilgiye yönelmek durumundadır ve aygıt onu, aksi halde itibar kaybıyla cezalandırmak üzere bilgi sahibi olarak öne çıkması ve meşakkatli deneyime sırt çevirmesi için eğitir. Kitle kültürü gerçekten tek bir sergi haline geldiyse, o zaman onun içine çekilen herkes, sergi alanında tek başına kalan bir yabancı gibi yalnız olduğunu hissedecektir. Bilgi işte o anda imdada yetişir: sonu olmayan sergi kendisini o bi-

çare ziyaretçiye dayatan, onu kimi notlar, yol işaretleri ve radyo tavsiyeleriyle donatan ve her bir kişiyi diğer kişilerin gözünde onlar gibi aptal gözüküp gülünç duruma düşmekten kurtaran sonu olmayan bir bilgi bürosudur aynı zamanda. Kitle kültürü kendi kendisinin sinyal tesisatıdır. Daha önce kültür mallarından uzak tutulup şimdi onlara yakalanan alt sınıfa mensup milyonlar bilgiye doğru yeni bir yönelim için uygun bir bahane sağlar. Ne ki ışık tutmanın, çabucak aşina kılmanın ve iletmenin bu devasa sistemi, dayatmanın yarattığı şokla kültür ürünü ideolojisi altında yaygınlaştırıldığı iddia edilen her şeyi yok eder. "Information please" adlı o simgesel programdaki espriler yalnızca bilgi sistemine ilişkin hakikati değil, hakkında bilgi verilen şeye ilişkin hakikati de dillendirir. İmgenin estetik karakterinin çözülmesine en çok bilgi önayak olmuştur. Konulu filmler bile birer news reel [haber filmi] haline, kendi publicity [tanıtım] etkinliklerinin bir uzantısı haline gelir: Lana Turner'in süveter giyince nasıl göründüğünü, Orson Welles'in yeni çekim yönteminin nasıl işlediğini, FM'in eski radyo sesinden gerçekten o kadar farklı olup olmadığını öğrenmek mümkündür. Piyanonun akorsuz olup olmadığı dışında hiçbir şey duymayan konser izleyicisi tipi, tekeller tarafından ona sunulan yeniliklerin doğrudan ve dolaylı bir alıcısı olarak kendisinin de benzediği o kültür mallarının ideal nesnesi haline gelmiştir. Ürünler bilgiden yana olduklarını açıkça itiraf ettikleri ölçüde dürüst bile sayılırlar: bilgiden, kendilerini aşırı ışıklandırmayla karartan bir şey, bir biçimlendirme diye şikayetçi oldukları zaman, dayanılmaz hale gelirler.

Bilgi, merakı izleyicinin esere yaklaşımıyla gösterdiği tavır olarak hesaba katar. Eskiden en sefil gazetecilere mahsus olan patavatsızlık resmi kültürün bir özü haline gelmiştir. Kitle kültürünün aktardığı bilgiler hep flaş gibi patlayan türdendir. Tirajları milyonları bulan

popüler dergiler önemi kendinden menkul tavırlarla "inside story"leri [olayın iç yüzü] ortalığa dökerken kameralar bir zamanların opera dürbünleri gibi fiziksel ayrıntılar üzerinde yoğunlaşırlar. Her ikisi de külyutmaz bir tavır ve vicdan azabıyla öznenin gözünde, onun burada bile işin içinde olduğu, hiçbir yerden dışlanmadığı yanılsamasını yaratmak ister. Heidegger bir "değişmez" [Invariante], varoluşsal-ontolojik bir "temel konstitüsyonu" [Grundverfassung], başka bir deyişle "hergünkülüğün varlık eğilimi"[5] olarak meraka varoluşun "düşkünlüğü"nde [Verfallenheit] bir şeref koltuğu uygun görmüştür. Heidegger merakın kitlesel işletmenin harcı olarak getirdiklerini ne kadar iyi gördüyse de –olasılıkla kolektif mimesin sulandırılmış bir biçimi, yani başkaları hakkında her şeyi bilerek onlara benzeme arzusu– merakı, olduğu haliyle insan olmaya atfedip, neredeyse bunun suçunu zindancıya değil de kurbanlara yüklemekle insanlara haksızlık eder. Aristoteles var olmaktan kaynaklanan görme kaygısına ilişkin ne söylemiş olursa olsun, bugünkü görme kaygısını dayatan her şeyi görmenin olanaksızlığıdır. Bu kaygı dokunmaya, güdümlemeye, içine çekmeye, hiçbir şeyi dışarıda bırakamamaya yönelik tekel zorlamalarının antropolojik ifade biçimidir. Sistemin yeni olana karşı hoşgörüsü azaldığı oranda, savunmasız durumda olanlar hayatta olduklarını, toplum tarafından bir kenara atılmadıklarını hissetmeleri için bütün yenilikleri bilmeye mecbur kalırlar. Kitle kültürü tam da bu insanların, yani outsider'ların [dışlanan] oluşturduğu bu yedek ordunun söz sahibi olmasına olanak verir: kitle kültürü her şeyi birbirine bağlamaya çalışan örgütlü bir delilik hali, kamusal sırların toplamıdır. Bilgi sahibi herkes bu sırrı paylaşır; tıpkı Nasyonal Sosyalizmde herkese içrek bir kan

[5] Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Halle 1927, s. 170 [*Varlık ve Zaman*, çev. Kaan Ökten, Agora, 2008].

kardeşliğinin ayrıcalığının sunulması gibi. Merak ile boşboğazlığı tamamına erdiren şantaj eğilimiyse, faşistlerin toplumda ayrıcalıklı olmayanlara uygulamaya daima hazır oldukları tahakkümün bir parçasıdır. Merakın giderilmesi hiçbir şekilde yalnızca ruhsal ekonomiye hizmet etmez; tersine doğrudan maddi çıkarlara yöneliktir. Her şey hakkında bilgi sahibi olanlar her şey için kullanılmaya da uygundur. Faşizmin başlangıç döneminlerinde, kur yapılan kadının erotik becerilerinin, doygunluğa ulaşmış emek pazarındaki vasıflar gibi görüldüğü Alman hit şarkısı "Dans edebiliyor musun Johanna? Elbette dans edebilirim," ["Kannst du tanzen, Johanna? Gewiß kann ich das"] merakın bu tarihsel yönünü etkili biçimde muhafaza etmiştir. Buradaki merak pazar ekonomisinin yol açtığı insana özgü deformasyonlardan biridir; pazar iktisadının sona ermesiyle bu deformasyonlar başına buyruk bir hale gelip hastalık derecesinde irrasyonel oldular. Küçük Moritz bütüncül antisemitizm döneminde herkesin taptığı bir idol olmuştur: "quiz kids"[α] ve benzerleri tarafından da bir müessese haline getirilmiştir. Merak merakı sosyalleştiren bilgiyle tam olarak uyumludur. Her zaman önceden biçimlenmiş olana, başkalarının zaten bildiklerine yöneliktir. Bir şey hakkında bilgi sahibi olmak önceden varılan yargıyla sıkı dayanışmayı içerir. İnsanlar bu yargıyı birçokların onayıyla yine o birçoklarının elinden alıp, ona el koymak ister ve fikradan social research'e [toplumsal araştırma] varana dek her alanda diktatörlüğünü sürdüren, her zaman kullanmaya hazır olduğu o "zaten biliyorum" tavrıyla insan yalnızca kendisinden hoşnut olmakla kalmaz, aynı zamanda çoktan bilindiği için değerini yitiren olguları yutturmaya çalı-

[α] 1940-1950'ler boyunca televizyon ve radyoda yayınlanan, IQ'sunun yüksekliğine göre seçilmiş beş çocuğa soruların yöneltildiği oldukça popüler bir yarışma programı –yn.

şan kimseleri da aşağılar. Merak zaten izin verilmeyen yeninin düşmanıdır. Yeni diye bir şeyin olmaması isteğinden ve kendisini başka bir şey olarak sunan şeylerin de baştan bilgi sahibi olanlar aracılığıyla altakoymaya uygun olmasından beslenir. Meraka eşlik eden tutkuysa yeniden-üretme ve kendine mal etme uğruna, aslında yeninin deneyimine ya da üretimine katkıda bulunabilecek gücü boşa harcar. Bu tutkunun körlüğü, tutkunun yönelik olduğu verileri önemsiz ve ilgisiz yapar. Mümkün olduğunca fazla bilginin hazır bulundurulması ne kadar pratik gözükürse gözüksün, bilginin hiçbir zaman asıl olanla ilişkilendirilmemesine ve yozlaşıp düşünceye dönüşmemesine ilişkin yasa da o kadar katıdır. Bilginin tekelin sağladıklarıyla, yani metalarla ya da kamusal işletmede yerine getirdikleri işlevleri gereği birer metaya dönüşen insanlarla sınırlandırılması zaten bunun gereğini yerine getirir. Bu yetmezmiş gibi, bir de her düşüncenin karşısına çıkarılabilecek bir yanlış bilgi tabusu vardır. Bilgi merakı durmadan birilerine üstün gelmeye çalışan haklılıktan ayrılamaz. Meraklı kişi günümüzde nihiliste dönüşmüştür. Teşhis edilemeyen, altakoyulamayan, doğrulanamayan ve şeyleştirerek kendisine mal edemediği ne varsa saçmalık, ideoloji ya da kötü anlamda öznel diye bir kenara atar. Ne var ki zaten bildiği ve teşhis ettiği şeyler de, meraklı için tam da bu nedenle değersizleşip salt bir yineleme, boşa harcanmış zaman ve boşa harcanmış para anlamına gelir. Kitle kültürünün ve onunla bağlantılı bilimin bu çıkmazı kurbanlarını iyice bu tarz bir praksise, körü körüne devam etmeye indirger. Ama merakın bu umutsuz figürü tekel tarafından belirlenmiştir. Bilgi sahibinin tavrı alışveriş yapanlardan, pazarı iyi tanıyanlardan çıkmıştır. Bilgi bu bakımdan reklama yakındır. Ama aslında seçecek bir şey kalmadığında, bir markayı tanımak seçimde bulunmanın yerine geçtiğinde ve aynı zamanda sistemin bütünselliği, yaşamını sürdür-

mek isteyen herkesi çıkarını gözetmek uğruna bu tür edimleri yerine getirmek zorunda bıraktığında, reklam da bilgiye dönüşür. Tekelci kitle kültürü koşulları altında olan biten budur. Gereksinimin üzerindeki egemenliğin gelişmesinde üç aşama ayırt edilebilir: reklam, bilgi ve komut. Kitle kültürü her yerde mevcut aşina kılma olarak bu aşamaları iç içe geçirir. Uyandırdığı merak, çocuklarda görülen ve zaten cebir, aldatma ve esirgemeden kaynaklanan merakı şiddet zoruyla yeniden üretir. Ebeveynin sahici bilgiyi vermekten kaçındıkları çocuk merak eder. Bu merak, eski ve yeni ontolojilerin merakı belirsiz bir biçimde eşleştirdikleri o kökensel görme kaygısı değil de, baştan çarpık olan ve kendisine yönelik geriye bakıştır. Dünyayı nesnelere dönüştüren merak nesnel değildir: neyin bilindiği önemli değildir; önemli olan onun biliniyor olmasıdır, sahip olmaktır, mülk olarak bilgidir. Günümüzde bilginin tüm malzemesi bu türdendir. Vurdumduymazlıkları onları salt sahip olunan birer nesne olmaya mahkum eder ve bu iyelik ediminde eriyip giderler; çünkü kendi nitelikleri sayesinde soyut bir şekilde sahip olunmanın ötesine geçemezler. Olabildiğince tam akılda kalabilmeleri için "net" olgular olarak düzenlenirler. Süreklilikten koparılıp çıkarılan bu malzemelerin düşünceyle bağlantısı kesilir, böylece çocuksu bir kavrayışın tasarrufuna sunulurlar. Eğer garip, hatta yabancı diye bir kenara atılmak istemiyorlarsa, tıpkı en çok sevilen yemekler gibi özdeşlik kuralına uymak zorundadırlar; hiçbir zaman ilerletilip, genişletilemezler. Her zaman yanlışsız olmaları gerekir ve asla hakikati yansıtmamalıdırlar: bu yüzden aldatma eğilimi gösterirler ve gazetelerdeki asparagas ya da radyo muhabirinin kötü uydurduğu anekdot, olguların körlüğünde zaten bulunan hakikatten yoksunluğun patlamasından başka bir şey değildir. Ama bu hakikatten yoksunluğa kanan meraklı, film stüdyosunun

önünü birbirine katan imza avcısı, faşizm koşullarında oluşan yeni moda zorlanımlı okuma hastalığından mustarip çocuk; hepsi, gerçekliğe hakkını verip kendisini bulmuş burjuvadır ve onun varsayılan deliliği yalnızca insanların nihayet ulaşmayı başardıkları nesnel deliliği doğrular.

Kitle kültürüne katılmak, kültür olgularının üzerinde bilgiye dayalı bir tasarruf sahibi olmakla kendisini ne kadar tüketirse, işletme de o kadar bir yarışmaya, yani bir yeterlik ve başarım sınavına, sonunda da spora benzer. Tüketiciler gerek ürünlerin sunuluş tarzından gerekse reklam aracılığıyla durmadan rekabete davet edilirken, ürünler de teknik yöntemlerin ayrıntısına dek sportif özellikler kazanır. Ürünler kesin olarak değerlendirmeye elverişli üstün bir başarım isterler. Film oyuncusunun görevi aynı gruptaki söz konusu rakiplerinin çalışmalarıyla karşılaştırılabilen, kesin hatlarla çizilmiş, zorunlu çalışmaların toplamından oluşur. En sonundaysa varış gelir; yani sona saklanan son çaba, bütünün akışından soyutlanmış, tırmanışı olmayan zirve, dramatik doruk noktasının karşıtı. Film bölümlere göre düzenlenir. Ama filmin toplam süresi hit şarkılarda olduğu gibi sanki kronometreyle standartlaştırılmıştır. Bir film izleyicisini bir buçuk saat içinde nakavt etmiş olmalıdır. Hele polisiye öyküleri yalnızca detektif ile suçlu arasında değil, aynı zamanda yazar ile okur arasında düzenlenen bir maç gibidir. Bu türden bir kültür sporunun ilkörneği iddiaya girmedir, feodal tarz ile burjuva tininin o eski değiştirilmiş bebeğidir.[a] İddiaya girmede belleğin bağlamı, bireyselliğin tözü parçalara ayrılır, unutmanın korunağından çekilip çıkarılır, değişim değeri ve rekabet tarafından ele geçirilip kullanıma hazır bilgi olarak elden çıkarılır.

[a] *Wechselbalg*: Eskiden kötü cinlerin yeni doğan bebeği alıp yerine bıraktıklarına inanılan bebek –yn.

Felaket, birinin aklında tutmak için kâğıda döktüğü o fıkranın başına gelen ve açıkça ortada olan felaketle aynı türdendir. Burjuva, tini olgular dünyasının yerleştirerek kabullenir. Burada önemli olan, tinin kendisini bu olgular dünyasına yeterince benzetmiş olması ve tam tersine, küçük bir mülkiyet sahibi olarak o olgular dünyasından yeterince depolamış olmasıdır: "Ne kadar çok biliyor." İddiaya girmelerin denemeye tabi tuttuğu işte budur. Kitle kültürü tinin görüngübilimini iddiaya girme ilkesine göre baştan sona yeniden yazmıştır. Sanatın duyusal momenti fiziksel görüngülerin ölçülmesine, kıyaslanmasına, değerlendirmesine dönüşür. Dans sporuna doğrudan bağlı olan ve tam da bu bağlılığıyla dansın pratik olanaklarını hayli aşan caz bunun en bariz örneğidir. Eğer dansçının cazdan aldığı hazzı, kendi örselenişinin formülü olarak, kolektif işlevini senkopa rağmen yerine getirmesinde aramak gerekirse, caz müzisyeninin hazzını da kasten ağırlaştırılmış koşullar altında çalışan sporcunun hazzıyla karşılaştırmak gerekir. Tüm burjuva sanatı bu öğeyi virtüözlüğün öğesi olarak içinde bulundurur: "Burjuva sınıfına benim yapamayacağım şaşırtıcı, mekanik bir şey vermek gerek. Çok seyahat eden, kibirli, ancak bir şeyi yakından düşünmek istediğinde bilgili ve adil olan bu seçkinlerin dünyası, binlerce şeyle meşgul olup kendi bildik can sıkıntısına öylesine hapsolmuştur ki, onun için müziğin iyi ya da kötü olması fark etmez; çünkü o, o müziği nasıl olsa gece gündüz dinleyecektir," diye yazar Chopin 1848'de.[6] Burjuva sınıfı sonraki yüzyılda durmadan müzik dinlemek zorunda olmamanın ayrıcalığını temelli yitirmiş olsa da, mekanikliğe ve şaşırtıcılığa duyduğu gereksinimden vazgeçmemiştir. Bu gereksinim mekanikliğin şaşırtıcılığı yok ettiği bir genellik kazanmıştır

[6] Frederic Chopin, *Gesammelte Briefe* [*Toplu Mektuplar*], çeviren ve yayına hazırlayan: Alexander Guttry, Münih 1928, s. 382 vd.

yalnızca. Yapıtın önceden tasarlanan birliğini ayrıntılara bölüştürüp, bireyin katı bütünsellik karşısındaki hakkını savunmuş olan romantik anlayış, bunun karşıtını oluşturan mekanikleştirmeyi kendi ilkesinde korumuştur: özgürleşmiş ayrıntı efekt, en sonunda da trük haline gelir. Bu türden ayrıntıların bayrağı altında, aslında iş bölümünün mutlak kudretine karşı çıkan sanat yapıtı iş bölümünün kurbanı olan birbirine rakip uzmanların eline düşmüştür. Bacon'ın formüle ettiği gibi,[7] hakikatin, ilk burjuvaların anladığı şekilde, yapılabilenin düzeyine düşürülmesi sanat yapıtının içeriğini de etkiler. Sanat yapıtının içeriği sanat yapıtının yapılmasında aranır, toplumsal üretim bu şekilde yüceltilir ve bu üretimin hakikatten yoksunluğu, yani özellikle tüketim mallarındaki emek kültü, ürünlerdeki artıkdeğere el konulmasını örtbas eder.[8] Kitle kültürü kendisini sergilediğinde nasıl yapıldığını ya da nasıl işlediğini göstermekten de hoşlanır. Burjuva için özgürce bir şey yapabilmek, egemenlik altında olmadan özgürce yaşamanın yerine geçtiği için o, insana yaraşır anlamı tam da bu anlamın önünü kesen başarımda arar. Doğaya egemen olmanın bir momenti tüm sanatlarda içkin olduğu için, virtüözlük sanattan ayrı düşünülmez. Dolayısıyla virtüözlük öteden beri başarıma yöneliktir ve kitle kültüründe geriye kalan yalnızca virtüözlüktür. Bu virtüözlük elbette bundan ötürü libe-

---

7 Bkz. "Aydınlanma Kavramı" bölümü.

8 Olgun burjuva-özerk sanat yapıtının meydana getiriliş yönteminin tamamıyla kararlılması, bu yöntemin "ikinci doğa" gibi gözükmek zorunda olması doğrudan doğruya bu yapmanın kendisinin tanrılaştırılmasının ifadesidir. Emeğin kutsallaştırılması onun şeffaf olmayışının bir parçasıdır: bu kutsallık yanılsaması çökse, emeğin kendisi de diğerlerininki gibi görülürdü. Bkz. Theodor W. Adorno, *Versuch über Wagner* [*Wagner Üzerine Bir Deneme*] (*Gesammelte Schriften*, Bd. 13: Die musikalistchen Monographien, 2. basım, Frankfurt a. M., 1977, s. 68 vd).

ral yüzyıla özgü virtüözlükten kendisini ilkesel olarak ayırır. Tam bir başarım zaferden değil, boyun eğmekten oluşur. Herhangi bir rastlantının ya da rahatsızlık verici etmenin insanı şaşırtmayacağı, tam tersine rahatsızlık verici etmenlerin içinde mümkün olduğunca üretileceği bir tavır yaratılır. Ne var ki bu durumda yabancı olanı önceden biçimlendirilmemiş bir şey olarak ele alıp onu bu şekilde alt edebilecek ve kurallarını özgürce koyabilecek bir özerkliğin imgesine bile izin verilmez. Piyano virtüözü uzun bir hazırlıktan sonra para karşılığında kendisini gösteren bir akrobata ya da jonglöre benzer; caz müzisyeni de onların oluşturduğu modelden bütünüyle uzaklaşmadan gitgide futbol kalecisine yaklaşır. Ondan hiçbir biçimde hata yapmaması, çok dikkatli olması, her an hazır ve yoğunlaşmış olması beklenir. O zorlu koşullar altında doğaçlama yapabilir. Yanılsama eksikliği, dinginliğini hiçbir biçimde bozmama gibi sportif bir yetiyle doldurulur. Hiçbir şeye rubatoya[α] olduğu kadar kötü gözle bakılmaz. Virtüözün tekel koşullarındaki mirasçısı, katıldığı team'e [takım] kendisini kusursuzca uyarlayabilen müzisyendir. Eğer bireysel olarak öne çıkacaksa, bunu ancak takımda yerine getirdiği işlevin sınırları içersinde yapmalıdır. Bunu da en ideal durumda, topun kaleye girmesini engelleyen kaleci gibi kolektife hizmet etmek adına kendisini tümüyle silerek gerçekleştirebilir. Caz müzisyeni ve olasılıkla kamera ya da mikrofon önünde duran herkes kendisine tahakküm uygulamak zorundadır. Hatta kendisine tahakküm uygulatmayıp, doğru merciiyle kusursuzca örtüşerek, aslında ona karşı artık herhangi bir direniş öğesi barındırmadığı için bu direnişi bile bir oyun olarak kendi içlerinden üreten kimseler ödüllendirilirler.

Kitle kültürü şemasının birtakım özelliklerini ödünç aldığı ve nes-

[α] Bir bestenin temposunun icracıya bırakıldığı pasaj –yn.

nesi haline getirmekten hoşlandığı spor olayları herhangi bir anlam oluşturmaktan tümüyle uzaktır. Olduklarından başka hiçbir şey değildirler. Böylece estetik görünümün dağılıp gitmesinde sporlaştırmanın da payı olmuştur. Spor pratik yaşamın imgesiz karşıtıdır ve estetik imgeler spor niteliği kazandıkça bu imgesizliğe gittikçe daha fazla katılırlar. Belki de bunun, yararlılık ilkesini ve onu bütünleyen görünümü sınıfsız toplumda ortadan kaldırarak aşan bir oyunun önsezisi olduğu düşünülebilir. Ama sınıfsız toplumun ilkeleri gerçekten de tekel koşullarında olgunlaşıyorsa, bu, söz konusu ilkeleri egemenliğin zincirlerinden kurtarıp devralmanın yeterli olacağı anlamına gelmez. Tekel bu ilkeleri kötüye kullanmaz, aksine içlerinde yaşar ve geleceği, özgürlüğün izine bile damgasını vuran o dayanılmaz karşıtlık aracılığıyla dolaylı olarak içlerinde barındırırlar. Spor bile oyun değil ritüeldir. Boyunduruk altına alınanlar boyunduruk altına alınmalarını kutlarlar. Bireyin bedenini zorlayarak yerine getirdiği hizmetin gönüllülüğü sayesinde özgürlüğün parodisini yaşarlar. Bedenine özgürce davranabildiğinden, birey toplumsal cebrin kendisine yaptığı haksızlığı kölesi olan bedenine aktararak kendisini onaylar. Kitle kültürünün efendileri, diktatörlüklerinin dayandığı asıl kitle desteğini spor tutkusunda sezinlerler ve spor tutkusu da bunu temel alır. Kadim acıyı zorlanımlı yinelemeyle simgesel olarak kendine ve başkalarına bir kez daha yaşatarak efendi rolünü oynamak olasıdır. Yineleme edimi bir yandan itaatkârlığa alıştırırken öte yandan da insanı durmadan korkuya hazırlıklı kılarak belayı savuşturur ve bu böyle devam eder. Bu arada, simgesel icra sırasında acı çekmek ile yapıp etmek arasındaki ve insanın kendi kendisine uyguladığı ile başkasının ona uyguladığı tahakküm arasındaki sınır silinir. Erksizleştirilenleri nihayetinde siyasal olarak haydutları alkışlayan holiganlara dönüştüren o tümleştirmenin okulu

budur. Kurallara göre can yakılabilir, kurallara göre eziyet çekilir ve güçsüzlüğü güç olarak temize çıkarmak için kurallar gücü engeller: film kahramanlarına seve seve işkence gördürürler. Sporun kuralları pazarın kuralları gibidir; ancak herkesin herkese karşı savaşı olarak herkese fırsat eşitliği tanınır, herkesten fair play [dürüst oyun] beklenir. Böylece spor kendi zalimliğine indirgenmiş rekabetin kendisini yok eden dünyada varlığını aldatıcı biçimde sürdürmesine izin verir. Spor rekabeti elbette dolaysız bir eylem gibi göstererek, rekabetle birlikte ortadan kalkan tarihsel eğilimi de kendi davası haline getirir. Rekabet başkasının aldatılmasından, trükten darbeye dönüşür. Sporun erişebileceği son noktayı oluşturan rekorlar en güçlünün gizlenmemiş hakkını ilan eder; bu hak öteden beri rekabeti değiştirilemeyecek biçimde egemenliği altında tuttuğu için doğal olarak rekabetten doğar. Spor, yiyecek elde etme tasasından uzak pratik bir tinin zaferiyle, artık kendine faydası olmayan pratik olanların kendilerini zaten oldukları nesneye bir kez daha dönüştürdükleri bir sözde-praksis haline gelir. Bu parıltısız harfi harfineliğiyle, oyunun her jestini refleks halinde getirip donduran acımasız ciddiyetiyle spor, katı ve soğuk yaşamın renksiz bir aksidir artık. Hareketten alınan hazzı, bedenin özgürleşmesi düşüncesini ve amaçların askıya alınışını barındırsa da bunu ancak en çarpıtılmış biçimde yapar. Ama sporun insanlara uyguladığı tahakküm, insanları günün birinde tahakkümü sona erdirebilecek hale getirmeye yardım edebileceği için kitle kültürü, sporu himayesine alır Sporcunun kendisi dayanışma, yardımseverlik, hatta şevk gibi, can alıcı siyasal anlarda değerliliğini kanıtlayacak kimi erdemleri geliştirebilir. Spor izleyicisinde bu erdemler kalmamıştır: kaba seyir merakı son kendiliğindenliğin yerine geçer. Zaten kitle kültürü tüketicilerini sporculara değil, tribünlerde bağırıp çağıran seyircilere dönüştür-

mek ister. Tüm yaşamı açık ya da örtük spor müsabakaları sistemi olarak yansıtarak sporu yaşamın ta kendisi olarak tahta çıkarır ve sportif pazar günü ile sefil hafta içi arasındaki, gerçek sporun iyi tarafını oluşturan gerilimi bile yok eder. Estetik görünümün tasfiyesi kitle kültürünün elinde işte bu hale gelir. Sözde-praksis bile, ürünlerin sporlaştırılmasıyla aynı anda reddedilen o imgeselliğe dönüştürülüp kitle kültürü tarafından nötrleştirilir.

Bir yandan yaşam tekel koşullarında tutunmak isteyenleri trüklere, numaralara başvurmaya ve itiş kakışa ne kadar zorlarsa, öte yandan bireylerin mesleklerinin, yani emeklerinin sürekliliği yardımıyla geçimlerini sağlayabilme olanakları ne kadar azalırsa, sporun tahakkümü kitle kültürünün içinde olduğu kadar dışında da o kadar artacaktır. Kitle kültürü işlerin yürümediği noktada gerçekleştirilen yaşama talimidir. Kitle kültürü şeması sentetik olarak üretilmiş davranış biçimlerinin kanonu olarak hüküm sürmektedir. Ahmaklık ve üçkâğıdın sanki tüketiciyi bilinçli olarak tahrik etmek için devreye sokulduğu durumlarda bile buyruk altında olanları bir arada tutan şey, tekelin sesinin, beslenmeleri ve giydirilmeleri için kuyrukta bekleyenlere kendilerinden ne beklendiğini söyleyeceğine dair besledikleri umuttur. İlk emir elbette insanın zaten iyi giyimli ve az çok beslenmiş olması gerektiğidir. Terbiye gereği bu böyledir. Kendi özgürlüğünü, kibarlığını ve güven duygusunu ortaya koyamayan, bildirilen şartlara uymayan ve bu şartların propagandasını yapmayan herkes dışlanmalıdır. Filmlerde sefalet pek gizlenmez –hatta sıkça ve haz alarak betimlenir– ama burada izleyiciye asıl öğretilen, her yerde sefalet diye bir şey yokmuş gibi davranmaları gerektiğidir. İzleyiciler de, filmlerde örnek gösterilen insaniyete rağmen, itaatkâr uyumlu kimseler olarak giderek daha katı yürekli, daha soğuk ve daha merhametsiz olurlar. Kültür adı al-

tında sapkınlaşıp mal haline gelenler mal dolaşımı sırasında ne kadar yıpranırsa, kültürün her yerdeliğinden o kadar çok şey beklenir. Ekonominin ileri gelenlerinin ve diğer önderlerin hasır şapkalı ve vatkalı takım elbiseleri içindeki görüntüleri, gangsterlerinkinden ancak şapkalarını kapalı mekânlarda çıkarmalarından ayırt edilebilir; yine de popülerlik uğruna gangsterlerin o yürekten konuşma tarzından yararlanmayı bilirler. Ama aynı zamanda iyi bir topluma dair, gerçek toplumu yadsıyarak onun tasfiye edilişini ve üyelerinin sosyete sayfalarındaki mankenlere dönüştürülmesini imgelerde bir kez daha güçlendiren Fata Morgana[α] yaratılır. Kitle kültürü yalnızca kibar insanları bilir. Sokak çocuklarının hiçbir zaman yeteri kadar doğal olmayan slang'i [argo] bile, buna gülen izleyicinin kesinlikle böyle konuşmaması gerektiğini telkin etmekten başka bir işe yaramaz. Kimsenin kendisinden farklı olmaması gerektiği konusundaki dayatmasıyla kitle kültürünün bütünselliği en yüksek noktasına ulaşır. İstihdamın bağlı olduğu o bilimsel testler de bu mantığa uyar. Sinemaya gitmeyip tekelce icat edilen toplum şemasına göre konuşmayı ve yürümeyi öğrenmeyen herkes tekel tarafından kapının önüne konur: üretim sürecindeki konumlarından ötürü kadınlar herkesten önce etkilenir ve bu hüzünlü eğlencelere bağlılıkları kısmen böyle açıklanabilir belki. Burjuva eğlencesinin "Görmeden geçmeyiniz!" biçimindeki eski parolası pazaryerinde yapılan masum bir üçkâğıtken, pazarın ve eğlencenin ortadan kaldırılmasıyla birlikte ölümcül bir ciddiyet kazanır Eskiden bunun kurmaca cezası sohbetlere katılamamaktan ibaretti; bugün ise doğru biçimde konuşmayan, başka bir deyişle kitle kültüründen alınma formülleri, anlaşmaları ve yargıları sanki kendisine aitmiş gibi kolayca yeniden üretemeyen kimselerin varoluşu tehlikeye girer ve salak ya da entelek-

[α] Ufkun ötesindeki cismin çarpıtılmış olarak göründüğü bir tür serap –yn.

tüel olmalarından kuşkulanılır. Güzel bir dış görünüş, makyaj, zorla ve çaresizce sürdürülen, ancak bir an için öfkeyle seğiren alın çizgisinin bozabildiği o ebedi gençlik, bütün bu şekerlemeler personel müdürünün kırbacının nezareti altında dağıtılır. İnsanlar kitle kültürünü onaylarlar, çünkü burada, tekelleştirilmiş yaşama geçiş belgesi olarak gereksinim duydukları âdetlerin öğretildiğini bilirler ya da sezinlerler. Bu geçiş belgesi ancak kanla canla, tüm yaşamın feda edilmesiyle, nefret edilen cebre gösterilen tutkulu bir itaatle ödendiyse geçerlidir. Kitle kültürünün karşı konulmazlığı bundan kaynaklanır, kitlelerin düşmanlarının kararlılıkla yürüttüğü, insansever dostlarının da şikâyet ettiği kitlesel "aptallaştırma"dan değil. Psikolojik mekanizmalar ikincil niteliktedir. Bugün uyum sağlamanın rasyonelliği öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, küçük bir dokunuş bile onun tüm irrasyonelliğini bilinç düzeyine çıkarmak için yeterlidir. Direnişten vazgeçildiği gerileyişle teyit edilir. Kitleler sefilliklerini tekel karşısında tamamlanmış olan toplumsal acizliklerinin sonucu olarak ortaya koyuyorlar. Sistemin ilerleme diye zorla dayattığı teknik üretim güçlerine uyum sağlanmasıyla, insanlar karşı çıkmadan güdümlenebilir nesneler haline gelir ve teknik üretim güçlerinin sahip olduğu potansiyelin gerisine düşerler. Ne ki özneler olarak insanlar şeyleşmenin sınırı oldukları için, kitle kültürü onları kötü bir sonsuzluk içinde hep yeniden elinin altında tutmak zorundadır: kitle kültürünün umutsuz yineleme çabası, yinelemenin boşuna olduğu ve her şeye rağmen insanların onun elinin altında tutulamayacağı umudunun tek izidir.

Bir gerileyiş merkezi olarak kitle kültürü, faşist psikolojinin, varlıklarını sürdürmeleri halinde modern egemenlik ilişkilerini sabitleştirmede en güvenilir araç olarak gördüğü arketiplerin üretilmesi için canla başla çalışır. Tarihöncesi simgeler montaj bandında birbirine ek-

lemlenir Düş fabrikası yalnızca müşterilerin düşlerini imal etmekle kalmaz, tedarikçilerin düşlerini de insanlar arasında yayar. Bu düş sonu gelmeyen hanedanlara ait bin yıllık endüstriyel kast sistemi imparatorluğudur.[9] Dünyanın mumyalanmasını düşleyen yöneticiler için kitle kültürü, imgelerini boyunduruk altındaki insanlara yönelten ruhbanlara ait bir hiyeroglif yazısıdır; ancak bu yazı keyif alınsın diye değil okunsun diye yazılmıştır. Filmlerdeki sahih imgeler ya da aynı şekilde hit şarkıların melodilerinde ya da güftelerde kullanılan ifadelerdeki sahih olmayan imgeler o kadar katıdır ve insanın karşısına o kadar sık çıkarlar ki, birer imge olarak değil de hep-aynılıklarıyla özdeş bir anlamı ifade eden birer yineleme olarak algılanırlar. Olay örgüsü ve akışı arasındaki bağlam ne kadar gevşekse, bağlamdan koparılan imgeler de alegorik birer kısaltma niteliğine o kadar kolay bürünür. Sinemada şimşek gibi çakan ve geçip giden imgeler optik açıdan bile yazıya yaklaşır. Onlar seyredilmez, sıralanır Film şeridi bir satır gibi gözü alıp götürür ve sahne değişiminin hafif sarsıntılarıyla sayfa çevrilir. Kimi zaman Guitry'e ait Perles de la couronne [*Taçtaki İnciler*] gibi sanatsal filmler, film izlemenin bu okumaya benzer özelliğini çerçeveleme olarak vurgulamıştır. İmgeden yazıya yapılan ve sanatın tekelci praksisle soğurulmasının doruğa çıkarıldığı[10] bu geçiş kitle sanatı yapıtlarının tekniği tarafından gerçekleştirilir Bu arada bildirilen gizli öğreti sermayenin mesajıdır. Bu mesaj gizli olmak zorundadır, çünkü bütün egemenlik kendisini görünmez tutar: "Sürü var, çoban

---

[9] Huxley bunun için "Identity, community, stability" [kimlik, topluluk, istikrar] düsturunu üretmiştir. Her ne kadar bugün tekelin yararına olacak şekilde, savunmacı bir niyetle birey için uydurulmuş olsa da bu düstur yeni ortaya çıkan devlet kapitalizminin en içteki düşüncelerini sezinler.

[10] Bkz. "Aydınlanma Kavramı" bölümü.

yok." Bu mesaj gizliliğine rağmen herkese ulaşır. Kültür ürünlerinin gelip geçici anlamlarının mesajın anlamıyla bir ilgisi yoktur ve kültür ürünlerinin bu zayıflığı şifrenin çözülmesini gerektirir. Göz alıcı bir genç kızı öne çıkaran bir film resmi olarak ondan yana ya da ona karşı olabilir: onu bir başarı öyküsünün kahramanı olarak göklere çıkartabilir ya da bir vamp olarak cezalandırabilir. Gelgelelim genç kızın bir yazı işareti olarak bildirdiği şey sırıtan ağzından çıkan psikolojik konuşma balonlarının bildirdiklerinden tümüyle farklıdır. Aslında kendisine benzeme talimatıdır. Ona göre hazırlanmış imgelerin birer harf olarak girdikleri yeni bağlam her zaman o emrin bağlamıdır. İzleyiciye yüklenilen görev imgeleri durmadan yazıya çevirmektir. Çeviri edimi otomatik olarak sonuç vermeye başlar başlamaz itaat başarımı bu edimin ayrılmaz bir parçası olur. Film izleyicisi, hit şarkı dinleyicisi, polisiye ve magazin okuru sonu, çözümü, yapıyı önceden bildiği ölçüde artık önemini yitirmiş olan sonuca Nasıl ulaşıldığına bakmaya başlar; tıpkı resimli bilmecelerdeki gibi ayrıntılar öne çıkar ve arayış içindeki izleyicinin bakışı ayrıntılara kaymışken hiyeroglifin anlamı şimşek gibi çakıverir. Bu anlam, bütün görüngüleri en ince ayrıntısına varana dek, iki-değerli basit bir do ve don't [yapılması ve yapılmaması gerekenler] mantığına göre eklemler ve anlam, yabancı ve anlaşılmaz olanın bu şekilde indirgenmesi sayesinde tüketiciye ulaşır. Hiyeroglife olan eğilim kitle kültürü tarihinde yeni bir çığır açmıştır. Zira sessiz filmden sesli filme geçişe dikkat çeker. Eskiden filmde yazı işareti ve imge birbirinin yerine geçebilirdi ve bunların antitezi imgelerin imge niteliğinin vurgulanmasına yol açardı. Bu diyalektik tüm kültürlere olduğu gibi kitle kültürüne de dayanılmaz gelir. O, filmdeki yazıyı yabancı bir cisim olarak görüp bertaraf eder; ama bunu yaparken tek amacı imgeleri, daha sonra onları soğuracak olan yazıya dönüştür-

mektir. Film malzemesinde bu olup bitenlere dair bir farkındalık olarak Chaplin'in sesli filmi tükenmek bilmeyen bir sabırla sabote etmesi, özellikle Modern Times'ı [*Asri Zamanlar*] sunan o terk edilmiş ışıklı pano meşruluk kazanır. Oysa konuşan imgeler maskedir; en yeni resim yazısının ilk görüngüsü en eskisine benzemektedir Maske, hiçbir biçimde şey-gibi olmayanı [Undinglich], ifadeyi bile sabitleyerek kalakalmış bir insan yüzünün yarattığı dehşete, sonra dehşeti de o donakalmış yüze itaatliliğe dönüştürür Keep smiling'in [gülümsemeye devam et] sırrı budur. İnsan yüzünün sahip olduğu en canlı ifadenin, gülmenin dondurulmasıyla yüz harfe dönüşür. Çocukları korkutmak için söylenen, saat çaldığında çocuğun o anda yaptığı çirkin yüz ifadesinin kalakalacağına ilişkin tehdidi film gerçekleştirir. Ne ki, saatin vuruşları saf egemenliktir. Filmdeki maskeler bir o kadar hükümranlık işaretidir. Birer maske olarak konuşup hareket ettikçe acımasızlıklarından hiçbir ödün vermedikleri gibi uyandırdıkları dehşet daha da artar: canlı olan her şey maskeler tarafından tutsak edilmiştir.[11] Kitle kültürü karşısında şeyleşme bir metafor değildir: dişlerin diş macunu-

[11] George teknik uygarlığa bakış attığı ve bu uygarlığa dair en derin tecrübelerini yazdığı "Günler ve Yapılanlar" adlı o rüya ptotokollerinde konuşan maske imgesini olabilecek en büyük dehşet olarak kaydetmiştir. "Bana kilden bir maske verilmiş ve odamın duvarına asılmıştı. O kafayı nasıl konuşturduğumu görmeleri için arkadaşlarını davet etmiştim. İşaret ettiğim kişinin ismini söylemesini istedim ve konuşmadığı için parmağımla dudaklarını aralamaya çalıştım. O da bunun üzerine suratını buruşturup parmağımı ısırdı. Yüksek sesle ve olabilecek en büyük çabayla başka birine işaret ederek emri tekrarladım. O zaman ismi söyledi. Hepimiz dehşet içinde odadan kaçtık ve ben o odaya bir daha asla adım atmayacağımı biliyordum." (*Tage und Taten, Aufzeichnungen und Skizzen*, Gesamt-Ausgabe [*Günler ve Yapılanlar, Notlar ve Kısa Hikâyeler*, Toplu Eserler], cilt XVII, Berlin, 1933, s. 32.) Bu sesli filmin kehanetidir.

na işaret etmediği, keder kırışıklıklarının laksatifi çağrıştırmadığı yerlerde bile, kitle kültürü yeniden ürettiği insanları şeylere benzetir. Film izleyemeye giden kişi bu büyünün bozulmasını bekler; belki de insanları sinemaya sürükleyen şey derinlerde yatan bu beklentidir. Ama orada itaat ederler. Kendilerini ölülerden ayırt edilemez hale sokarlar. Kolay güdülür olurlar. Mimesis kitle kültürü hayranlarının o bilmece gibi içeriksiz esrimelerini açıklar. Esrime öykünmenin motorudur. İfade etme ve bireysellik değil de bu esrime hali, kurbanların kore hastalığını ya da sakat hayvanların reflekslerini hatırlatan davranışlarını zor kullanarak elde eder. Jestler o kendinden geçme jestleriyle özdeş değildir, ama buna rağmen onların en tutkulu tezahürüdür: onu aşan bir baskı sonucunda kişinin birliği dağılmaya yüz tutar, ama kişinin birliği zaten böyle bir baskı sonucunda meydana geldiği için bu dağılma bir kurtuluş olarak algılanır. Caz eşliğinde dans edenler haz almanın ve rahatlamanın peşinde değildirler; ama haz alanların jestlerini sergilerler; tıpkı bir filmde tek tek alegorik jestlerin tecrit edilmiş davranış biçimlerini temsil etmesi gibi ve rahatlama da tam olarak budur. Onlara sunulan kültür maskelerini takarlar ve üzerlerinde uygulanan büyüyü bu kez kendileri uygulamaya başlarlar. Kendilerini bu karşı konulmaz tikel tahakküme uyarlarlarken kolektife dönüşürler. Tüm ülkelerin halk topluluklarının karşılamaya hazırlandığı terör, kültür maskelerinin katı hatlarından her zamankinden daha tehdit edici biçimde bakar: her kahkaha baskı uygulayanların tehditleriyle çınlar ve komik tipler devrimcilerin tanınmayacak hale gelmiş bedenlerini temsil eden yazı işaretleridir. Kitle kültürüne katılmanın kendisi zaten terörün damgasını taşır. İnsanların gösterdikleri coşku yanızca, emirleri okumak için bilinçsiz bir biçimde gösterdikleri gayreti değil, yoldan çıkmalar, başka bir deyişle unconventional de-

siress (alışılmadık arzular) karşısında duyulan korkuyu da yansıtır; şehvetten kendi sevgilisini öldüren katil bile bu türden arzular beslediğine ilişkin şüpheleri tutkulu bir biçimde silmeye çalışır. Teknik iletişim korkuyu, faşist çağın bu başlıca dersini kendi içinde barındırır. İş dünyasının kendinden menkul ciddiyetiyle henüz iyice köreltilmemiş herkes bir telgraf aldığında dehşetle irkilir. Bilgi taşıması için güdükleştirilmiş bir dil biçimi bildirimin dolaysızlığıyla birleşerek, dolaysız egemenliğin yarattığı şoku dolaysız bir dehşet olarak dağıtır ve telgrafın bildireceği felaketten duyulan ürküntü, herkese her an ulaşabilenlerin heryerdeliğinden duyulan ürküntünün yalnızca kisvesidir Radyodaysa toplumun yetkesi, sunucu aracılığıyla anında ve itiraz görmeden hitap edilenlere yönelir büsbütün. Eğer teknik ilerlemeler gerçekten toplumun ekonomik kaderini büyük ölçüde belirliyorsa, o halde bilincin teknikleştirilmiş biçimleri de o kaderin belirtileridir. Bu bilinç biçimleri kültürü bütünsel bir yalana çevirir, ama bu hakikatten yoksunluk benzerlik gösterdiği altyapıya ilişkin hakikati kabul eder. Kentlerin üzerinde yükselen ve ışıklarıyla gecenin doğal ışığını boğan reklam panoları kuyrukluyıldızlar gibi toplumun başına gelmekte olan doğal afetin, donarak ölmenin habercisidir. Ancak bu panolar gökten inmemiştir. Yeryüzünden yönetilirler. Bu ışıkları söndürüp, sadece ona inanıldığı sürece gerçekleşme tehlikesi taşıyan o korkulu rüyadan uyanıp uyanmamak yine insanlara bağlıdır.

Aydınlanmanın Diyalektiği

THEODOR W. ADORNO - MAX HORKHEIMER

Aydınlanma'nın Diyalektiği Frankfurt Okulunun en etkili olmuş yayınıdır. II. Dünya Savaşı sırasında yazılmış ve bir süre gizlice çoğaltıldıktan sonra 1947 yılında Hollanda'da kitap olarak basılmıştır. Yazarlar önsözde niyetlerini şöyle açıklarlar: *"Aslında amacımız, insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlamaktan fazlası değildi."* Ama kitap bütün bunların da ötesine geçer. Batı tarihinin doğuşunu ve mitlerde temsil edildiği üzere, öznelliğin kendisini doğaya karşı mücadelede tanımlamasını, günümüzün en tehdit edici deneyimleriyle bağlantılandırır. Pratik hayattan koparılmış bilim, biçimselleştirilmiş bir ahlak, eğlence kültürünün güdümleyici doğası ve paranoyit davranış yapısı, saldırgan bir antisemitizmin aydınlanmanın sınırlarını belirlediğini iddia eder. Yazarlara göre bu öz-yıkım eğilimi en baştan beri aydınlanmada içkin olarak vardı; yani nasyonal sosyalist dehşet modern tarihten bir sapma olmayıp, Batı uygarlığının en temel özelliklerinin ifadesiydi. Adorno-Horkheimer'e göre batı aklının bu öz-yıkımı, toplum ile doğaya egemen olmanın tarihsel diyalektiğinden kaynaklanmaktadır. Bu ayrımı ideoloji haline getiren aydınlanmanın izini söylencesel kökenlerine kadar sürerler. *"Mit zaten aydınanmadır ve: aydınlanma mitolojiye geri dönmektedir."* Bu paradoks *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nin temel tezidir.

www.kabalci.com.tr

ISBN 978-605-5272-63-0

9 786055 272630

20 TL

www.kabalciyayinevi.com